П 904
п 59
II 1161

ПЛИСКА — ПРЕСЛАВ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES
INSTITUT ARCHEOLOGIQUE ET MUSEE

PLISKA-PRESLAV

ETUDES ET MATERIAUX

TOME I

SOFIA · 1979
EDITIONS DE L'ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ

ПЛИСКА-ПРЕСЛАВ

ПРОУЧВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ I

ВПИ
Библиотека
Шумен

СОФИЯ · 1979
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

П 1161

930.26б

904
П 59

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Живка Въжарова (отговорен редактор), *Станчо Ваклинов*, *Димитър Овчаров, Рашо Рашев, Тотю Тотев*

COMITE DE REDACTION

Jivka Važarova (rédacteur responsable), *Stančo Vaklinov*, *Dimităr Ovčarov, Rašo Rašev, Totju Totev*

50328 /79 г.

ВПИ
Шу

© Археологически институт и музей
1979
c/o, Jusautor, Sofia

93(99)05

ПРЕДГОВОР

Двете столици на Първата българска държава, Плиска и Преслав, са между онези обекти, на които представителите на археологическата наука в нашата страна обръщат през последните години голямо внимание. Интересът към тяхното всестранно изучаване е напълно оправдан, като се има пред вид, че те са два от най-значителните български градове изобщо през целия период на Средновековието и че са били в продължение на столетия главни центрове на административен, политически, стопански и културен живот. Да се изучат Плиска и Преслав означава да се проучи в същност една от най-интересните страници от историята на средновековна България, да се хвърли светлина върху характера и развитието на материалната и духовната култура на българския народ през един от най-важните периоди от многовековното му съществуване. И двата града са символ на онази епоха от българското Средновековие, когато България се издига като могъща държава, когато в нейните предели се обединяват славяните от „българската група“, когато се въвежда и разпространява славянската писменост и книжнина и се консолидира окончателно българската народност. Разкривайки миналото на двете древни столици, ние разкриваме в същност цял един много богат със събития период от средновековната ни история.

В съответствие с нарасналия интерес към проучването на Плиска и Преслав като два извънредно важни археологически обекта бяха положени през последните години много усилия и бяха осъществени мероприятия от научно и научно-организационно естество. Под ръководството на Археологическия институт и музей бе създаден многоброен колектив от археолози, специалисти в областта на Средновековието, който започна да извършва системни разкопки на територията на двете древни столици по добре обмислен проблемно-тематичен план. Бяха поставени важни задачи, свързани с разкриването и изясняването на укрепителната система, на гражданската и църковната архитектура, на некрополите и пр. Резултатите от продължителната и упорита работа не закъсняха. По настоящем разполагаме с достатъчни и добре проверени данни, които хвърлят нова светлина върху крепостните стени на Плиска и Преслав като един от главните елементи на тяхната градоустройствена система. Проучени и изяснени са важни моменти във връзка с прочутите „манастирски комплекси“ в Преслав, които са били едни от центровете на доста развити за времето си художествени занаяти. Разкрити са подробности около произхода и строителните периоди на една от най-важните църкви в Плиска, т. нар. Голяма базилика и свързания с нея некропол. Върху крепостните стени в Преслав са намерени характерни рисунки, които говорят за интереса на средновековния българин към изкуството, за начина, по който той е виждал околния свят. Разкрити са нови кирилски надписи, които свидетелствуват за разпространението и популярността на въведената в края на IX в. славянска писменост. При разкопките на крепостната система в Преслав се откри интересен доказателствен материал, който ни позволява да поставим в нова светлина въпроса за произхода на Симеоновата столица и да търсим по-стара дата за нейното изграждане от тази, която се предполагаше досега. Изобщо разкопките и проучванията в Плиска и Преслав, извършени през последните години, изясняват много въпроси около ранната история на тези два града и характера на тяхната материална и духовна култура. За изследвачите става все по-ясно, че проучването на древните ни столици трябва да продължи и че занапред могат да се очакват нови и твърде интересни резултати, които ще бъдат полезни не само от гледна точка на археологическата наука, но ще дадат изобилен материал и на историка на Българското средновековие. А това е особено важно сега, когато се намираме в навечерието на един голям юбилей — 1300 години от образуването на българската държава (681—1981 г.).

С цел да се стимулира по-нататъшното проучване на Плиска и Преслав и да се даде възможност за по-продължителна, целогодишна работа бе създаден през 1974 г. специален филиал на АИМ с център Шумен. Задачата е да се формира едно постоянно ядро от местни кадри, които да насочат всичките си усилия към едно още по-интензивно и добре планирано теренно изследване на двете български столици. Пак с оглед на тази задача бе образуван през 1975 г. Общонароден комитет за Плиска, Преслав и Мадара, в който влизат видни учени и общественици и чиято задача ще бъде да движи всички въпроси, свързани с изучаването на Плиска, Преслав и Мадара, като се започне от археологическите разкопки и се завърши с експонирането на най-важните и интересни обекти.

Една от основните цели на археологическата наука е не само да разкопава паметниците на миналото, но и да публикува резултатите от направените разкрития. С оглед на това се предлага на вниманието на нашата научна общественост настоящият том първи от поредицата „Плиска—Преслав“. В този том са поместени важни и интересни материали, намерени в резултат на проучванията през последните години. Поместени са и някои статии с по-обобщаващ характер. Задачата е постепенно, в следващи томове, намерените през последно време всички по-значителни находки да бъдат обнародвани и да станат достояние на специалистите. Едновременно с това целта е да се поместват публикации с тематично-проблемна насоченост, които изясняват всестранно и задълбочено определени въпроси от развитието и характера на материалната и духовната култура на двете древни столици. В тези две именно насоки — обнародване на интересни материали и поместване на обобщаващи статии — ръководството на АИМ вижда главния смисъл и предназначение на поредицата „Плиска—Преслав“. Излизането на тази поредица ще бъде същевременно стимул за всички научни работници, археолози, които са посветили времето и силите си за работа в Плиска и Преслав и които ще могат да видят на страниците на това ново издание плодовете на дългогодишния си труд.

Проф. *Димитър Ангелов*

ПЛИСКА, ПРЕСЛАВ, МАДАРА
РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ

Станчо Ваклинов

Един народ издирва следите от миналото си, потънали векове в забрава, столетия изличавани в съзнанието му от тежкото робство. Така най-общо може да бъде наречен стремежът, зародил се у българите още в епохата на Възраждането и подчертано изразен вече в XIX в., към познаване на родната история и първите средища на българската култура.

Близка до сърцето на всеки българин, свързана с борбата срещу османските поробители, е третата столица Велико Търново. На нея са посветени и писанията на Г. С. Раковски — бащата на българската национална революция, и гравюрите на Николай Павлович — основоположник на съвременната живопис на България. Споменът за ролята на този град в българската история е по-ясен и затова след освобождението на България вниманието на образованите ѝ хора е насочено преди всичко към Търново.

За първите исторически центрове на българската държавност всичко е по-неопределено и неясно, въпреки че още в предосвобожденската епоха в историята си Гаврил Кръстевич напомня за тях. Местоположението на втората столица Велики Преслав е известно, руините ѝ дълго време се запазват нависоко, съдейки по гравюри и рисунки на пътешественици през българските земи. В 50-те години на XIX в. българският възрожденец Сава Доброплодни прави и разкопки на мястото Ески Стамболлук. В последната четвърт на века селището възвръща старото си име Преслав. Дори през 1884 г. еднодневни разкопки в северозападната част на града прави видният учен К. Иречек, който открива останки от миналото богатство на столицата. Великолепните мрамори, украсявали някога сградите на столицата, се превръщат във вар или се вграждат в стените на турски постройки, където се откриват по-късно от изследвачите, но и това, което е останало, е все още значително.

Плиска — първият държавен център, изобщо не се знае къде е. Точно тя и локализирането на местоположението ѝ стават предмет на внимание от страна на първите изследвачи на българската старина след Освобождението. Към края на XIX в. вниманието на българската културна общественост, на европейската историческа наука и археология се насочва към големите открития при с. Абоба, Шуменско.

Дълбоката почит и признателност на българския народ и цялата наша съвременна наука се падат на Карел Шкорпил и неговото пионерско дело. Младият възторжен почитател на българските старини, племенник на Константин Иречек, дошъл в новоосвободена България, за да вложи силите си в нейното изграждане, година след година посвещава целия си живот и знания на издирване и проучване паметниците от историческото минало на тези земи. Всяко лято той купува кон и по три месеца неуморно обикаля България. Като резултат на неговите усилия излизат брошури, статии във виенското научно списание Archeologisch-epigraphische Mitteilungen, редица съобщения за надписи и други старини из България. Постепенно у К. Шкорпил изниква въпросът за локализацията на първата българска столица Плиска. И без всякакво колебание той я отъждествява с величествените останки при с. Абоба. Въпросът за мястото на Плиска добива характер на дълбок спор. В него взимат участие доцентът по българска история във Висшето училище в София, големият български историк В. Н. Златарски, руски учени — членове на Археологическия институт в Константинопол, Е. Борман — професор във Виенския университет, гост на България. Създава се комисия на Министерството на народното просвещение, която трябва да реши въпроса за бъдещите археологически разкопки на това място. Пред нея К. Шкорпил излага обстойно и аргументирано теорията си. Става ясно, че още в XVIII в. К. Нибур познава Плиска, но ѝ дава името ***κάστρον Βουρδίζον*** по намерения там надпис. К. Шкорпил доказва грешката на мнозина, в това число и на К. Иречек (по-късно той сам признава това), които виждат в развалините на Плиска античен castrum. На друго мнение е В. Н. Златарски. Той счита руините при Преслав за останки от първата столица Плиска. И затова в 1897 г. провежда разкопки в западната част на дворцовия комплекс. В м. Сарайери той попада на монументална сграда, но не я доразкрива, нито публикува резултатите от проучванията си. Едва в 1930 г. К. Шкорпил дава план на разкопаното от Златарски и съобщава накратко за резултатите от проучванията.

Спорът за Плиска е на път да се разреши. В 1899 и 1900 г. К. Шкорпил и Руският археологически институт в Константинопол начело с

Плиска — Преслав, 1. София, 1979

директора си Ф. Успенски правят първите големи открития в първобългарската столица. Стават известни Големият дворец, Малкият дворец, източната и северната порта на каменната крепост, Голямата княжеска базилика и някои по-малки сгради. Съставя се и план на укрепителните съоръжения на града и известните разкрити и неразкрити останки в него. Плиска разкрива монументалните си градежи. Нови факти, извадени на бял свят, показват културното богатство и сложността на първите двеста години от живота на българската държава на Долни Дунав.

Резултатите от двегодишните големи разкопки в Плиска стават повод да се огледа двадесетгодишният период в проучванията на началните моменти от българската история. К. Шкорпил привлича много и разнообразни данни относно Първото българско царство и неговите паметници, започвайки от центровете по Дунавския римски лимес. Дават се планове на всички известни съоръжения в близката и далечната околност на Плиска и в значителна част от Североизточна България. Върху резултатите от разкопките в Плиска успоредно с него работят и Ф. Успенски и сътрудникът на Руския археологически институт в Цариград П. Панченко — ерудирани и известни учени. Плод на тяхната дейност е излезлият от печат в 1905 г. том X от Известията на РАИК, който прави сензация сред културните кръгове в България.[1] Това е и първото голямо изчерпателно научно археологическо съчинение, публикация на системни археологически разкопки в България. То запазва значението и ролята си и днес и е основно помагало и литература в изучаване на първата столица и околностите ѝ, първите паметници на българската държава.

Дълги години казаното за Плиска остава непроменено. В родната история трайно влизат положенията, залегнали в първото издание на проучванията в този център. Наистина много още ще се уточнява, много ще се попълва занапред, но върху представителните паметници на първата столица е казано главното.

Че много въпроси остават висящи, свидетелствува например една статия в 1909 г., написана от младия български археолог Богдан Филов.[2] Там той се спира на важен въпрос от историята на първата ни столица — намерените там употребени в строежите тухли с печати от римски произход DULES, DIONISIS, ANNIA и подобни. След като укрепеният град е от Ранното средновековие, откъде са се взели строителните материали с тези печати? Това е наистина проблем за Плиска. И той ще остане такъв в строителната ѝ история до 1969 г., когато окончателно и категорично се реши с резултатите от разкопките на римския и ранновизантийския укрепен център при с. Войвода, Шуменско, недалеч от Плиска.[3]

В това време Преслав остава някак на заден план. През 1905 г. Руският археологически институт провежда отново разкопки в Преслав — на крепостните стени, във Външния град. Разкрива се манастирът в м. Черешето, базиликата, известна по мястото на разкриването си като базилика Гебеклисе. Старините са в лошо състояние. И в официалния отчет Ф. Успенски говори за „съвършената оскъдност на остатъците от старини от преславския период“. Песимистично погледнато, разкопките в Преслав „много малко обещават в научно отношение“. Съвсем недвусмислено се казва, че българското правителство само от чувство за национална чест би могло да похарчи няколко златни лева за разкопки в Преслав, но от тях нищо особено не може да се очаква, тъй като втората столица е унищожена.[4] Днес големите открития там показват колко много се е лъгал големият руски учен. Не е мислил като него пламенният патриот и почитател на преславските старини учителят Йордан Господинов. Не мислят така и и шепата основатели на Преславското археогическо дружество „Тича“, които със собствени средства и усилия се залавят да покажат на света красотата на своя древен град.

Първите многогодишни разкопки са в планината, на 3 км южно от стария Преслав, на мястото на манастира, вероятно носещ името на Св. Пантелеймон в м. Патлейна. През годините 1909—1912 най-общо се разкрива един от многобройните преславски манастири, става известен за пръв път един от центровете за производство на рисувана керамика от преславски тип.[5] В годишниците на Българското археологическо дружество се появяват отделни съобщения за разкрити от Й. Господинов църкви във Външния град, във Въбилин дол, останки от мост, който свързва с Омуртаг.[6]

През 1927 г. страната и най-вече Преслав чествуват хилядолетие от смъртта на цар Симеон. Това става повод за разкопаване на двата изключително важни за историята и културата на втората столица паметника — Големия дворец и Кръглата Симеонова „Златна“ църква. В разкопките заедно с Й. Господинов взима участие като представител на археологическото сдружение „Българска старина“ от Шумен и Варна К. Шкорпил, а от следващата година е включен Кръстю Миятев — представител на Народния археологически музей в София.

За две години Кръглата църква е разкопана в общи линии. Първата година разкопките са водени отвън, а втората — във вътрешността на сградата. В Преслав се появява ненадминат от друг паметник и до днес архитектурен шедьовър с изискана форма и богата архитектурна декорация. В 1930 г. излиза сборник със студии, посветени на 1000-годишнината от смъртта на Симеон,[7] в който първият дял е посветен на неговата епоха. Там К. Шкорпил дава и първото съобщение за Кръглата църква. Основно с паметника се занимава Кр. Миятев, който подлага всичките му детайли на основна и вярна преценка в монографично изследване.[8]

Много скоро Кръглата църква става предмет на дискусии. Б. Филов обнародва студия върху Големия дворец в Плиска,[9] в която излиза и с критични бележки върху работата на Кр. Миятев за Кръглата църква. Започват спорове между двамата изкуствоведи. Те са преди всичко съсредоточени върху възстановяване на конструкцията ѝ и архитектониката на сградата. По-късно се появяват теории за ранновизантийския произход на постройката и за това, че е изградена в предбългарско време въпреки изричното споменаване в приписката към Словата на Атанасий Александрийски с датировка в 907 г., датировка, която се потвърждава от ред още детайли в самата сграда, известни след разкопаването ѝ.[10] Петдесет години след разкриването ѝ продължава и дискусията относно някои нейни конструктивни подробности и строителната ѝ история, които в последно време довеждат до допълнителни сондажи и проучвания в основите на сградата.[11]

Известният керамичен материал от Преслав дава възможност на Кр. Миятев да напише значителна работа върху белоглинената предфаянсова рисувана и глазирана керамика от Преслав.[12] В изследването си той авторитетно очертава Преслав като важно самостоятелно развиващо се средище на този тип производство. Не е за премълчаване фактът, че в сравнение с Цариград, където са известни тези керамични типове и техника, преславската керамична школа с непрекъснато разкриващото се богатство има преднина с около столетие.

В Двореца разкопките са съсредоточени в източния корпус. Вдига се дебелият културен пласт над неговите останки и пръстта се извозва с вагонетки, като се изхвърля над Радула чешма. Дебелите насипи от хоросан се вдигат, без да се обръща внимание на подробностите. Набързо се разкриват около 2/3 от голямата сграда, като значителна част остава под насипи още дълги години.[13] Разкопките не са продължителни, нито публикацията им е изчерпателна. Тя носи по-скоро характера на предварителен отчет.

Скоро трудоваците са преместени в Плиска. Там археологическото сдружение „Българска старина“ предприема широки благоустройствени работи. Очистват се от насипите около тях монументалните сгради в центъра и крепостните порти. Строят се жилищни и стопански постройки. В работата са включени двама представители на „Българска старина“ от Шумен — Д. Симеонов и Ив. Моллов.

От друга страна, разчистванията в Плиска дават възможност да се направят нови наблюдения и допълнителни разкопки на вече известните открити паметници. Начело на археологическата работа там е Кр. Миятев. В различно време взимат участие и архитект Петър Карасимеонов, и унгарският археолог Геза Фехер, който работи върху останките от езическия период в историята на българската държава.

Преместването на Кр. Миятев от Преслав в Плиска означава, че той се е заловил с плисковска тематика. В Известията на Археологическия институт в обширна статия се публикуват резултатите от десетгодишните разчиствания и разкопки на монументалните паметници в Плиска. Трябва само да се съжалява, че сондажите, които нагъсто осейват пространството на представителните монументални паметници на столицата, не довеждат до тяхното пълно и окончателно проучване. Независимо от това стават известни някои нови факти в строителната история на Плиска и относителната хронология на големите сгради в нея.

Под основите на Големия дворец частично се улавят и възстановяват основите на огромно по размери — четири пъти по-голямо от двореца — съоръжение, което влиза в науката под името Крумов дворец. Тази сграда продължава да бъде предмет на дискусии до днес, преди всичко що се отнася до абсолютната ѝ хронология, времето, в което тя се използува, и евентуалната ѝ реконструкция. Само окончателното проучване на основите, разположени под терена около и под Големия дворец, би могло да даде отговор на тези така важни въпроси.

При сондажите се открива и съществуването на подземен таен проход под терена, върху който са разположени дворците. Този проход се свързва с основите на сградата под Тронната палата и върви към север-североизток по посока на жилищния комплекс, наречен Малък дворец. Не се знае дали не продължава навън от него по посока към северната порта на Вътрешния град.

Едновременно с разчистванията около дворците са предприети и закрепвания, ръководени от арх. П. Карасимеонов. Те са частични, само в някои възлови пунктове. Обект на тези работи е жилищният комплекс на дворците, части от неговата оградна стена и двора, заграден от нея.[16] Арх. П. Карасимеонов отбелязва ред особености в последователността на изграждане на отделните части и конструктивните средства. Разкрива се ненапълно проучената при първите разкопки на К. Шкорпил лява половина на жилищния Малък дворец. От значение е отбелязването на отоплителна инсталация под пода и в стените на средната зала, които показват усвояването на строителни постижения на предходните епохи и използуването им в първите български строежи.

Вътре в оградната стена на жилищния комплекс стават известни и други сгради, свързани очевидно с интимния бит на владетелското семейство и неговите нужди. Ясно е, че в по-късна епоха западно от жилището е била издигната църквичка, която е обслужвала дворцовите обитатели. Там, където оградната стена завива на юг, е функционирала баня, която има типичния за старобългарската епоха триделен план, известен по-късно от останалите постройки с банско предназначение в старите български центрове. Не окончателно проучени остават тайният вход и проход, които се набелязват в комплекса, и различни други съоръжения. Продължава да бъде обект на спорове характерът на квадратната по план постройка в средата на двора, която, изглежда, е езически храм, свързан с култовите нужди на хана и семейството му.[17]

В резултат на проучванията северно от дворците се открива сграда, която повтаря плана на Малкия дворец. Този тип, както се вижда от честото му използуване в монументалното строителство на Плиска и Преслав, е бил, изглежда, най-разпространеният в представителното жилищно строителство на старобългарските столици.

Разкопките на Голямата базилика не дават нищо особено. Откриват се и малко нови архитектурни детайли. За отбелязване е каменният лъв, намерен близо до източната порта.

През 30-те години на XX в. в обсега на проучване на българските центрове попадат и старините при Мадара. Работи значителен колектив между 1924 и 1928 г., в който са включени праисторикът Рафаил Попов, Иван Велков, Васил Миков, Кръстю Миятев и двамата професори в Софийския университет Димитър Дечев и Гаврил Кацаров. В него влиза и дошлият след Първата световна война в България Геза Фехер, работещ над проблема за културноисторическото наследство на прабългарите [18] и техните паметници. На проучване са подложени не само паметниците от българско време, но и тези от праисторическите епохи и античността. В същност това е първата планова комплексна експедиция в българската археология. След подробното изследване на надписа около Мадарския конник, пълната му публикация с ред грешки в четенето и тълкуването, които се посочват от младия тогава Веселин Бешевлиев, колективът се насочва към архитектурните и археологически паметници на платото и под него. В резултат на усилията на всички излизат два тома публикации и изследвания по въпросите на старините при Мадара.[19] Частично разкрити остават само останките от римската вила долу над селото. Така те остават до 50-те години на века, когато се завършват под ръководството на уредничката от музея в Шумен Цветана Дремсизова.[20]

В 1932 г. В. Бешевлиев излиза с ново проверено четене на надписа около Мадарския конник,[21] чието окончателно проучване се извършва от голяма група специалисти през 50-те години.[22]

Все във връзка с историята на първите български държавни и културни центрове е и основната работа на В. Бешевлиев „Първобългарски надписи"[23]. Двадесетина години по-късно той подготвя ново допълнително издание не само на прабългарските надписи, но и на всичкии паметници от този род от епохата на Първото българско царство. Снабдено с обширен коментар — езиков и исторически, — това издание става основно за тези извори за българската история.[24]

В периода преди 9.IX.1944 г. единствен Д. Василев използува откритите старини в Плиска, като написва дисертация за строителните традиции на българските монументални строежи.[25] В тази работа той отделя значително място на строителната практика на хуните. Той се опитва да докаже средиземноморска традиция в строителството на Големия дворец, а в устройството на комплекса на Малкия дворец вижда партско наследство, като посочва най-близки аналогии с укрепения град Хатра (Ирак). Това е първото споменаване на близкоизточни успоредици за тези паметници освен използуваните и преди това сасанидски примери.

В Преслав по това време не се работи. В този период на затишие само Й. Господинов редовно ходи в хижата край Кръглата църква, понякога се занимава с един или друг паметник. Прави разкопки по трасето на новостроящия се път за Патлейна,[26] където открива пещи за производство на рисувана керамика и еднонделна сграда. На склона под Кръглата църква разкрива голяма работилница за рисувана керамика.

Такова затишие в теренните проучвания е характерно за периода, предшествуващ 9.IX.1944г.

Ако опитаме да характеризираме работата, извършена в раннобългарските центрове за първия, начален период на проучване, можем да кажем, че въпреки своя стихиен, пионерски устрем нейн резултат са откриването и първото основно интерпретиране на най-значимите, най-важните от архитектурна гледна точка поне засега паметници в старобългарските центрове. Това е период на опознаване преди всичко на аристократичното владетелско изкуство и култура на ранното българско средновековие, на разкриване на най-представителните паметници на българското строителство в тази епоха.

В началния период на развитие на българската средновековна археология са направени първите стъпки към решаване въпросите на културния генезис, на източниците на старобългарската култура.

Липсата на точно формулирани в идейно отношение задачи, на плановост в разкриването на паметниците, на достатъчно средства и кадрови възможности, на размах в работата и много други причини от различно естество не дават възможност на първите разкопвачи и проучватели да изградят цялостна картина на материалната култура, бита, духовния живот, богатството на старобългарската култура във всички нейни аспекти въз основа на проучваните паметници в първите български държавни центрове.

Социалистическата революция поставя нови задачи пред българската археология, пред колектива от специалисти, които още в зората на свободата се залавят с желание с разкриването и проучването на средновековната българска история и култура.

Поставените от новото разбиране за хода на историческия процес и действените му фактори задачи също променят характера си. Усилията се насочват преди всичко към опознаване на всички онези страни от живота на средновековния човек, които са били пренебрегнати в миналото. На първо място това са следите от бита и материалната култура на обикновения труженик, опознаването на обикновените ежедневни явления и страни от живота и бита на обитателя на Плиска и Преслав, които се илюстрират в археологическите находки и архитектурните паметници. Това са преди всичко следите от живот в чертите на външните укрепления или в извънградските територии на двете столици.

Още от 1945 г. там започва усилена многостранна проучвателска дейност. Започва вторият период в проучването на старобългарските центрове. Той продължава около четвърт столетие.

В огромната територия на Външния град на Плиска, ограден със земленото укрепление, стават известни нови факти от историята на града. Илюстрация на живота в Плиска в епохата преди християнизацията са откритията в могилите XXXII и XXXIII. Още в тридесетте години Г. Фехер започва работа над могила XXXIII, северозападно от Вътрешния град. Какво е открил там, узнаваме от популярна книжка, където споменава, че има „прабългарска керамика и скелет на кон". Доразкриването на тези могили от Кр. Миятев и С. Георгиева хвърля светлина върху някои езически погребални обичаи на българското население около VIII в. За жалост интерпретацията им не е задоволителна.[27] Разкритите паметници във Външния град на Плиска разширяват представите за Плиска на X в., Плиска, която вече не е столица. Стамен Михайлов, Никола Мавродинов, Атанас Милчев разкопават серия от различни типове църковни постройки и някои граждански сгради,[28] които дават представа за жилищата на обикновеното население на града в тази епоха.

Изясняват се и някои пунктове от Вътрешния град. Допълва се и се уточнява планът на Малкия дворец и теренът южно от него. Проведените от Ст. Михайлов разкопки на Дворцовата църква[29] дават интересни резултати, очертаващи преминаването на българския народ от езичеството с неговите култови сгради към единната държавна християнска религия. За линията на провеждане от централната власт на новата религия свидетелствуват и построените типови църкви на територията на Външния град.

Голяма акция се провежда в Преслав. Проучват се застрашените от унищожение паметници извън стените на укрепения град, на десния бряг на Тича. Така стават известни значителен брой паметници от извънградски тип. Преслав се очертава като укрепен град, чиято околност — близка и далечна, е осеяна с феодални имения и манастирски комплекси, с производствени центрове и селища, свързани със столицата.

Комплексът на Аврадака, определен като манастирски от В. Мавродинова, [30] дава образци на такава архитектурно-скулптурна декорация, която поставя настойчиво въпроса за връзките и културните взаимоотношения между ранносредновековна България и Армения, от една страна, и предроманска Европа—от друга. Към образците рисувана керамика от Патлейна и работилницата при Кръглата църква се прибавят и тези от църквата с гробница в манастира на Тузлалъка, разкопана от Й. Господинов,[31] чието допълнително проучване през 1968 и 1969 г. разкри голям и забележителен център на керамично производство, вероятно засега най-стария, известен в Преслав.[32] Друг манастир става известен в м. Под Вълкашина. Останките му са разкопани от Л. Огненова и С. Георгиева.[33] Църкви и граждански сгради се откриват по Бял бряг,[34] при недалечното село Виница,[35] сега в язовир Тича, където напоследък проведените разкопки разкриха и голямо производствено средище, чиято продукция от строителна керамика е била очевидно предназначена за нуждите на широкото строителство в столицата.[36]

И двата центъра — Плиска и Преслав — се разкопават самостоятелно, самостоятелно се разработват и програмите им за работа. Различни са и колективите, които се занимават с проучването им. Те се ръководят от свои вътрешни проблеми и интереси. Липсва успоредното синхронизирано проучване, свързването и подвеждането на проблемите под един знаменател, достигането до обобщения от общоисторически характер.

През следващите години между 1950 и 1960 г. в Плиска се откриват най-ранните останки от живот на територията на Външния град — жилища-полуземлянки на плисковското население, датирани от разкопвачите им в VIII в. Тези две селища или квартали — осемте землянки под т. нар. обект 31, разкопани от Ст. Михайлов,[37] и селището в м. Асардере — от Ат. Милчев,[38] в същност попълват празнина в ранната история на Плиска. Празнини в топографията на ранносредновековния град и историята на неговото развитие попълват и останалите известни разкрити до 1970 г. на територията на първата столица занаятчийски производствени средища и пазарища.[39] Сложната водопроводна мрежа около центъра,[40] басейни и водохранилища,[41] бани, улични и площадни настилки, пътища и други благоустройствени мероприятия показват столица със сравнително висока организация на битовата и хигиенната култура. Все в този период се разкопават южната и западната порта на каменната крепост от Ат. Милчев и Ст. Михайлов, чието разкриване е съществен принос за изясняване строителната история на каменната крепост и някои нейни конструктивно-планови особености. [42] Установена бе и топографията на някои от християнските некрополи на Плиска.[43] Основният резултат от тази дейност бе събирането на много нови факти от различно естество, отличен градивен материал за организиране на по-нататъшна системна работа по определени теми и задачи. Краят на този етап се ознаменува със започване кампанията по окончателното проучване на Голямата базилика и терените около нея.[44]

След разкопките из околностите на укрепения Преслав вниманието на колектива под ръководството на В. Иванова-Мавродинова след 1949 г. се насочва към проучването на града, затворен в стените на каменната крепост. Необходимо е да се изясни, макар и ненапълно, характерът на най-ниската част на града, до брега на Тича, известна под името Селище, която по предварителни представи следва да бъде разпределена между феодални църковни и граждански комплекси от жилищни и стопански постройки и църкви. Разкритият от Ж. Въжарова производствен квартал показа още една характерна черта на раннофеодалния град Преслав. [45] Особено значение за славянското езикознание има откритият от Ст. Ваклинов през 1954 г. в църква в Селище издялан върху камък надгробен надпис на висшия Симеонов и Петров служител Мостич. [46] За още един характерен белег на раннофеодалния град в България говорят разкритите от Й. Чангова при южната порта на Вътрешния град търговски помещения. [47] Известни успехи има и в проучването на укрепленията на града. Южната порта е разкрита и реконструирана от В. Мавродинова и Б. Игнатов. [48] Разкрита е и една от портите на външната крепостна стена. [49]

Колектив начело със Ст. Ваклинов си поставя задачата окончателно да разкрие и проучи дворцовия комплекс, приемайки наследството от по-старите [50] разкопвачи. След 1962 г. се разкрива монументалната западна дворцова сграда, чиито разкопки някога започва Златарски, открива се нова триделна постройка, оформяща северния фронт на комплекса представителни сгради и се завършва проучването на Големия дворец с разкриването на входната му част откъм север. Трите представителни сгради се облекчават от насипи от всички страни, окончателно се проучват и в дълбочина, като се регистрират всички факти. Така под западния корпус стана известна по-стара сграда от периода, преди Преслав да стане столица на държавата, принадлежаща вероятно на постройките във военно укрепление.

Уточняват се такива факти като този, че надписът на Чаталарската колона не се отнася до Преслав, а до разкритото укрепление-аул при с. Цар Крум. [51]

Разнороден и богат е материалът от разкопките. Много са новите неща, станали известни от материалната култура и изкуство на обитателите на втората столица. Те я очертават като център на интензивен и богат творчески живот във всички области. Следва да се отбележи по-особено забележителната находка в един гроб в северната част на града — сребърната чаша, притежание на жупана Сивин. [52]

Разкопките и проучванията през този период са публикувани в специално посветен том на серията „Разкопки и проучвания", в т. XX на Известия на Археологическия институт, в двата вече излезли от печат тома на сборник „Преслав", в периодични издания и списания. На тълкуване на резултатите от тях се отделя внимание и в двете обобщаващи изследвания на Н. Мавродинов „Старобългарското изкуство" и на Кр. Миятев „Архитектурата в средновековна България".

Годините след 9. IX. 1944 г. се характеризират със започналите спорове относно най-старото строителство в Плиска. От една страна, застават учени, привърженици и защитници на тезата, че в първата българска столица има наследено от нейните строежи монументално строителство от епохата преди създаването на българската държава, използувано по-късно от българите,[53] а, от друга — учени, които считат, че останките от известните монументални градежи на двете столици са дело на българите.

В какво е в същност спорът?

Преди всичко в това, че в първобългарските центрове представителните сгради са построени от големи квадрови блокове, градеж, който влиза в известно противоречие със строителните традиции на инвеститорите на това строителство и основното население на държавата. В строителството и на двете столици се явяват планове и устройства, които на пръв поглед са несъгласувани с масовата материална култура във и около тях. Според привържениците на римския или ранновизантийския произход на монументалните сгради в Плиска и Преслав не може да съжителствуват културите на прости „варвари" с великолепното строителство. Различни доводи се търсят в подкрепа на тази теза.

Най-напред се поставя под съмнение общата укрепителна система на Плиска. Валовете са тълкувани като римски отбранителни съоръжения, а големите сгради от дялан камък — като римски сгради. Големият вал и 23 км² укрепена площ се сравняват с най-големите лагери по римския лимес в Западна Германия. Счита се, че никой български владетел не би могъл да издигне такава мощна каменна крепост като тази на Вътрешния град в Плиска. [54] Изцяло се отрича каквато и да било роля на прабългарите в изграждане културата на ранносредновековна България. Достатъчно е да се погледнат изказванията на дискусията през пролетта на 1948 г. в Археологическия институт за състоянието и задачите на българската археология, за да се почувствуват грешките, допуснати още при даване основните насоки в проучванията на старобългарската култура.[55] В началния период обаче все още липсват достатъчно факти за оборване на погрешните становища. Тези факти могат да дойдат само по пътя на системното и целенасочено археологическо проучване.

Първите години след 9. IX. 1944 г. са посветени все на проверка на следите от „наследството" в Плиска. Дискусия се провежда и през 1950 г., а през 1961 г. и в по-широки мащаби в рамките на Отделението за исторически и педагогически науки при БАН. При това към същото време са известни и нови факти и много неща в първата столица вече следва да бъдат напълно ясни. Въпреки това спорът продължава и често в статии и студии се говори за предбългарски паметници в Плиска.[56] Антични паметници се търсят и в Преслав. За елинистическа се обявява Симеоновата крепостна стена, Кръглата църква — за византийска, дворецът — също, а към доказателствата се посочва и църквата на Дели Душка. Такива идеи, колкото примамливи, толкова и незащитими намират известен брой привърженици, но към тях не се присъединяват българските археолози.

На румъно-български семинар в Букурещ през 1961 г. се изясни еднаквият характер на материалната култура през VIII—X в. в целия Долнодунавски басейн. Стана ясно, че това е култура на славяни и прабългари, разпространена еднакво и на юг, и на север от Дунав.

Известна стихийност и лутане има в проучванията и интерпретацията на разкритите останки от старините в старите столици, по-специално в Плиска до 1970 г. След направен основен преглед на извършеното досега в Плиска и Преслав и отчитането на някои неправилни постановки и насоки в съдържанието на археологическата работа в първите центрове стана ясно, че с оглед на настъпващата 1300-годишнина от създаването на българската държава се налага основно преорганизиране и премобилизиране на усилията. Назрял беше моментът, в който проблемите на Плиска и Преслав трябваше да се изяснят, да се планират и решават успоредно с проучванията в старобългарските центрове. Археологическите работи трябваше да се организират и осъществят с оглед на основните исторически въпроси, които следва да бъдат разрешени с тях, с оглед на най-пълното и точно опознаване и интерпретиране на съвременно научно равнище на културното наследство на българския народ.

В последните години преди юбилея на българската държава проучванията в старобългарските средища бяха поставени в единно русло и подчинени на общи задачи, които следва да бъдат разрешени от голям колектив висококвалифицирани специалисти, разпределени в проучването на отделни проблеми. Проблемите обхващат възможно най-пълно големия кръг от въпроси за разрешаване, поставени пред разкопвачите. Това са въпросите на етногенеза и на генезиса на старобългарската култура, източниците на създаването и формирането ѝ, основните архитектурни проблеми, въпроси на материално-битовата и духовната култура. Резултатите са значителни и много и при проучването на крепостните съоръжения, и в разкопаването на паметниците на дворцовата и гражданската архитектура, и в опознаване на църковната и манастирска култура. Значителни са те и що се отнася до паметниците на духовната култура и изкуството. Днес могат да се кажат много нови и по-обобщени неща, които допълват и коригират нашите предшественици — първите проучватели на българските столици и старобългарски средища. Обемът на познанията ни се е увеличил, променил се е и погледът върху паметниците, оценката на постигнатите факти и резултати.

И ако се обърнем назад след повече от седемдесет години работа в първите средища на българската държавност и култура, ще видим, че ние ги познаваме, че сме далеч от ония първи откривателски стъпки, които са проправили пътя ни и са създали онези опорни пунктове, на които по-късно стъпват нашите опити и изследвания. Натрупани са знания и опит, които могат да поставят днешните и утрешните изследвачи пред окончателното разрешаване на ред така спорни, а и дори неизвестни за миналото проблеми.

Основна цел на колектива, проучващ крепостните съоръжения на столиците, е тяхното изясняване. [57] Във връзка с това и експонирането на тези съоръжения за предстоящото чествуване на 1300-годишнината се пристъпи към цялостното разкриване на каменната крепост на Вътрешния град на Плиска, задача, към която се пристъпи и в Преслав. Тези съоръжения се очертаха в отделните периоди и етапи на изграждането и използуването си, в относителния си хронологически порядък. Достигна се и до опити за създаване абсолютна хронология в периодизацията на крепостите. Разкриха се в Преслав крепостни стени, които предшествуват издигането на каменната стена на Вътрешния град в епохата на Симеон. Това стана още едно потвърждение за съществуването на раннобългарски аул на мястото, където по-късно израства българската столица. [58]

Очертават се основните насоки на развитие и характерни черти на българския град в епохата на Ранното средновековие с изясняване на някои градоустройствени проблеми на двете първи столици. [59] Развитието на българския средновековен град в епохата на ранния феодализъм води от Плиска към Преслав, градски център в своята зрелост. Голямото пространство на първата, произлязла от укрепен лагер столица, нарядко и разпръснато застроено, отстъпва на царския пет пъти по-малък по размери двойно укрепен град, разположен по предпланините на брега на Тича. Преслав си създава мощен отбранителен пръстен за защита от враговете на държавата и околност — пълна с цъфтящи имения, собственост на светски и духовни владетели. Докато целият живот на Плиска се съдържа в укрепленията, в далечните и близките неукрепени околности на втората столица се развиват творчески, книжовни и художествени центрове.

Особено много и нови са данните за градоустройството на Плиска за периода IX—X в. и за Преслав освен за тази епоха, когато е столица, и за следващите векове. Това са данни, свързани с планировката и благоустрояването на градовете, със създаването на производствени и търговски средища в очертанията на вътрешните и външните укрепления. Особено много данни в Плиска има за секторите около западната стена на крепостта ,[60] в югозападния ъгъл на Вътрешния град, [61] вън от него и при северната порта.

Производителните квартали и селища във и около Преслав, специализираните ателиета за художествени занаяти и други техники в имения и манастири също показват производствените възможности на българския средновековен занаятчия и художник в подкрепа на известното сведение на Йоан Екзарх за значителната специализация на занаятчийското производство в Преслав, в което той изброява различните видове майстори, които работят в столицата. На обитателите на града, ако се съди по находките, освен занаятите основен поминък са земеделието и скотовъдството, подпомогнати от лова и риболова. Ловът снабдява майсторите-косторези например в Преслав с такава ценна суровина като еленовите рога. Обитателите на дворците често употребяват дивеча на своята трапеза. И оръдия на труда, и изображения на такива по стените показват ролята на земеделието в живота на старобългарските градове. Познаваме обикновената битова и материална култура на населението на двете столици, донякъде характера на организация на производствата му и стопанството. Откритият археологически материал там дава възможност да се проникне по археологически път в сферата на историко-икономическите проблеми на феодалното общество в ранносредновековна България, проблеми, които първите изследвачи изобщо не са си поставяли.

Не бе известно, че и във Външния град на Преслав, така както и в Плиска, обикновеното население е обитавало полуземлянки, каквито бяха разкрити в северната част на града от Ж. Въжарова. Освен останалите известни в Преслав граждански комплекси особен интерес предизвиква разкриваният още от Й. Чангова, а след това от К. Константинов[62] значителен по размери граждански феодален комплекс, който освен богатия материал, получен при разкопаването си, очерта облика на феодалното имение от преславския период на Първата българска държава.

Дворците в Плиска и Преслав в общи линии следва да бъдат проучени, особено в онези пунктове, които са останали неизяснени за първите разкопвачи. В процес на окончателно и цялостно разкриване са останките от т, нар.Крумов дворец. Отбелязани са ред неизвестни факти в плана и конструкцията му, получени са нови резултати за установяване относителната и абсолютната хронология на градежите на това място.[63] Сондажни проучвания и разкопки в Дворцовия център на Плиска дадоха нови данни по планировката и относителната хронология на застрояване.

Основните и най-представителни корпуси на Преславския дворец са разкопани.[64] Проучена е изцяло строителната им история и развитието на плановата схема, установена е последователността в застрояване на отделни части на комплекса. Животът в югозападната част на Вътрешния град на Преслав се показва все по-ясно и по-пълно. Богата е и стратиграфската картина, предлагаща в този сектор от града напластявания от VIII в. до края на Второто българско царство, а известни следи от живот и от епохата на османското владичество. Станаха известни най-ранната баня в Преслав в южната част на Вътрешния град[65] и още някои постройки и дворни пространства, очевидно свързани с дворцовия живот на столицата.

Между паметниците на църковното и манастирското строителство особено внимание бе отделено на комплекса от Голямата базилика в Плиска и нейния манастир. След толкова много години, изминали от първото запознаване с паметника, най-после църковната постройка е вече изцяло проучена. Позната е строителната ѝ история и периодизация, направени са известни опити и за установяване точните дати на отделните периоди и етапи в изграждането ѝ.[66] В цялата си сложност и архитектурно богатство се разкри и манастирският комплекс с архиепископски дворец, бани, жилищни, стопански и манастирски сгради. Оборена бе тезата за предбългарски произход на базиликата. Тя е била издигната на място, по-рано заето от ранобългарско селище.[67] Под основите ѝ остават и следите от първата представителна постройка на това място с кръстовиден план, която едни изследвачи считат за езическа култова сграда, а други — за първата църковна постройка тук.[68]

Преславската манастирска архитектура е сравнително добре позната. В този период се довършва разкриването и изясняването на характера и плана на някои от известните комплекси, но особено много новости предлага разкритият от Т. Тотев комплекс в северозападната част на Външния град. Комплексът е бил, ако се съди и по местоположение, и по размери, и по характер на находките, особено значим за втората столица. Забележителен е луксът, изразен в находките от този комплекс.[69] Интерес представляват и манастирската църква, и криптата към нея, и интересната по план баня на комплекса, но в неговите огромни по размери очертания — по-големи от тези на известните засега части на двореца — са включени отделни дворове, обиколени с работилници за производство на различни видове художествени предмети и украси. Там се работи рисувана керамика от преславски тип, обработва се художествено кост, масово се произвеждат украсителни каменни и мраморни детайли, някои от които като видове са известни от разкопките на дворците, работи се смалта за стъклена мозайка и др. Близостта на комплекса до дворците още веднъж подчертава значението му.

Резултат от проучванията на паметниците в двете столици е и неизвестното досега богатство, разкривано в паметниците на материалната битова и художествена култура на населението. Никога по-рано не е била така ясна класовата същност на културата на ранносредновековна България, както е изразена не само в строителните паметници и предметите на бита, но и в противопоставянето на двете тенденции в непосредствената художествена практика. Разкриването на произведения на гравюрата върху камък показват възможностите за очертаване на нова тема в старобългарската култура. Каменни галерии с богати, сложни и в светоусещане и техника изображения и сцени се появяват по камъните на крепостните стени на Плиска и Преслав. В тях личи богатата душевност на средновековния българин, неизчерпаемите ресурси и източници на българското народно изкуство. И в Плиска, особено на западната крепостна стена,[70] и в Преслав каменните гравюри показват разнообразие в сюжетно и тематично отношение, в усета на всеки отделен творец към линия и форма, неговото чувство към околния свят и стремежа към творчество, към художествен израз на света, който го заобикаля.[71] Тези рисунки са не само втора тенденция в средновековното изкуство в противовес на представителната монументално-декоративна скулптура, но и забележителен източник за бита, живота, етногенетичните връзки и духовния мир на българина, обитател на първите български столици.

Все във връзка с опознаване духовната култура са и проучванията на погребалните обичаи на населението от двете столици. В това отношение най-много данни са известни от разкриване некропола на Голямата базилика.

Опознаването на обикновената битова традиционна култура, на обичаите, погребалния ритуал, отразен в некрополите на населението, на всички онези понякога наглед съвсем незначителни явления и факти, регистрирани в паметниците, дава възможност да бъдат обсъждани въпроси относно етногенеза на българската народност. Затова особена помощ оказват науки като антропологията и етнографията и комплексното проучване на археологическите паметници.

В последните години все повече нови данни очертават Плиска и Преслав не само като държавни и административни центрове, но и като средища на богат духовен и творчески живот. Днес вече може да се говори, подкрепено вече с достатъчно примери, за български творчески школи през Ранното средновековие — книжовна архитектурна, скулптурно-декоративна и художествена. Тяхно дело са първите творби на новата българска народност по пътя към нейното единение.

Отдавна са отминали първите мигове, в които удивеният българин се среща с величието на своята вековна цивилизация, въпреки че и днес разкопките и новите неща в старобългарските центрове вълнуват всеки българин. Българската археологическа наука е длъжница на народа си. Този дълг изисква изпълнение на основната задача, поставена пред изследвачите на старобългарската култура и нейните най-значителни паметници — реконструиране на най-пълна и най-вярна картина на далечното историческо минало и очертаване мястото и ролята на културата на ранносредновековна България между останалите цивилизации на останалия съвременен ѝ европейски и близкоизточен свят. В изпълнение на този дълг е и добросъвестната и основна интерпретация на разкритите при археологическите проучвания паметници и запознаването на специалистите и всички радетели на българската старина с най-новите постижения в опознаване на първите средища на българската държавност и култура.

---

[1] Абоба — Плиска.—ИРАИК, X, С., 1905.

[2] Б. Филов. Една проблема из историята на Абоба.—Българска сбирка, XV, 1908, с.250—256.

[3] Ат. Милчев, Ст. Дамянов. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с.Войвода, Шуменски окръг.—ИАИ, XXXI, 1972, с.275.

[4] Ф. И. Успенский. Раскопки в Преславе.—ИРАИК, XIII, 1908, с.335 и сл.

[5] Й. Господинов. Разкопки в Патлейна.—ИБАД, IV, 1914, с.113—128; Какво е Патлейна за българите?—УПр, XXIV, 1925, с. 661—679. По-нови проучвания върху църквата са публикувани от Ст. Бояджиев, Църквата в Патлейна в светлината на нови данни.—Арх., II, 1960, кн. 4, с. 23—33. Последни проучвания се извършиха във връзка с консервационни работи от Т. Тотев и П. Георгиев.

[6] Й. Господинов. Разкопки в околността на Преслав. — ИБАД, VI, 1916/18, с.158—161; Преслав, минало и старини. Шумен, 1928, 36 с.; Стари водопроводи в Преслав. — ИБАИ, I, 1921/22, с.216—222; Разкопки в Преслав. — ИБАИ, VI, 1930/31, с. 183—193.

[7] България 1000 години. Сборник. С., 1030, със статии на Кр. Миятев. Българското изкуство през IX—X в., с.139—182; К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав, с.183—223.

[8] Кр. Миятев. Кръгла църква в Преслав. С., 1932, 218 с.

[9] Б. Филов. Архитектурният тип на Големия дворец в Абоба. — В: Сп БАН, кл.-ист. фил., 27/IV/,1937, с.1—18.

[10] Частите от украсата ѝ и находките вътре в нея са български по характер. Няма предбългарски материали и в пласта под основите ѝ.

[11] Такива проучвания бяха направени от арх. Б. Игнатов и от арх. Ст. Бояджиев, който излиза със засега необоснованата с материал хипотеза, че Кръглата църква първоначално е построена при християнизацията на държавата като баптистер, а впоследствие е преустроена и превърната в църква. Затова той търси основания и в конструктивните връзки между отделните части на постройката.

[12] Кр. Миятев. Преславската керамика. С.,1936.

[13] Кр. Миятев. Разкопките в Преслав през 1930 г.—ГНМ, V, 1926/1932, с.189—221.

[14] Ив. Моллов. Почиствания и проучвания в Плиска през 1930 и 1931 г.—ИБАИ, XVI, 1940/42, с.69—72.

[15] Кр. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска.—ИБАИ, XIV, 1940/42, с.73—135.

[16] P. Karassimeonov. Neue Ausgrabungen in der Residenz Pliska.—ИАИ, XIV, 1942, с.136—160.

[17] Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска (1948—1951).—ИАИ, XX, 1959, с.263 и сл., обр.21; С. Н. Бобчев. По въпроса за т.нар. „храм с квадратен план" в Европа през късножелязната епоха.—В:Сб. Д. Дечев. С., 1958, с.635, 636, обр.5, 9; B. Brentjes. On the Prototype of the Proto-Bulgarian Temples at Pliska, Preslav and Madara. — East and West., N.S., 21, 3—4. Rome, 1971; G. R. H. Wright. Square Temples.—East and West. V Int. Congress of Iranian Art and Archaeologie. Teheran, 1972.

[18] G. Feher. Bulgarish-ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten. Budapest, 1924; Les monuments de la culture protobulgare et leurs rélations hongroises. Budapest, 1931.

[19] Мадара, I и II. С., 1934, 1936.

[20] C. Dremsizova. Villa romaine aux environs de Madara.—Acta antiqua Philippopolitana. Serdicae, 1963, с.III.

[21] В. Бешевлиев. Към въпроса за тълкуването на надписите около Мадарския конник.—ГСУ ИФФ, XXX, 28 с. ; Zu den Inschrift des Reiterreliefs von Madara.—BNJ, IX, 1932, с.1—35.

[22] Мадарският конник. Сборник, С., 1956.

[23] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. Увод, текст и коментар.—ГСУ ИФФ, XXXI, 1934, 162 с.+XXVII табл.

[24] V. Beševliev. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963.

[25] Д. Василев. Строителната традиция на прабългарските дворци в Плиска. С., 1937, 164 с.

[26] Й. Господинов. Керамична работилница в Патлейна.—ИИД, XIV/XV, 1937, с.203—204.

[27] С. Георгиева. Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска.—ИАИ, XX, 1955, с.11—41.

[28] Н. Мавродинов. Разкопки и проучвания в Плиска. — РП, III, 1949, с.159—162; Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947 г. — РП, с. 173—185; Археологически материали от Плиска (1948—1951).—ИАИ, XX, 1955, с.51—63; Ст. Михайлов и Ат. Милчев. Разкопки в Плиска през 1955 г.—ИАИ, XXII, 1959, с.263—290.

[29] Ст. Михайлов. Дворцовата църква в Плиска.—ИАИ, XX, 1955, с.229—264.

[30] В. Иванова. Разкопки на Аврадака в Преслав.—РП, III, 1949, с.13—64.

[31] Й. Господинов. Гробнични църкви на Тузлалъка в Преслав.—РП, III, 1949, с.97—100.

[32] Т. Тотев. Тридесет години археологически разкопки в Преслав.—Археология, 1974, кн. 3, с. 55; Археология, 1976, кн. 1, с. 8—15.

[33] Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопките на манастира под Вълкашина в Преслав през 1948, 1949 г.—ИАИ, XX, 1955, с.373—417.

[34] В. Иванова. Две църкви на Бял бряг в Преслав.—РП, II, с.149—157; Ст. Станчев. Три новоразкрити църкви в Преслав. — РП, III, с. 79—95; Ст. Станчев и Н. Ангелов. Гражданска постройка в долината на Бял бряг при Преслав.—ИАИ, XX, 1955, с.429—444; Й. Господинов. Разкопки из долината Бял бряг в Преслав.—РП, III, с.73—77.

[35] Ст. Станчев. Църквата до с.Виница.—ИАИ, XVIII, 1952, с.305—330; St Bojadziev. L Eglise du village Vinica à la lumière de nouvelles données.—Byzantinobulgarica, II, 1966, с.241—267.

[36] Т. Тотев. Археологически проучвания около църквата до с.Виница—В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975; В. Антонова. Средновековното селище в чашата на язовир „Виница", Шуменско. — ИНМШ, IV, 1967, с.3—35; Т. Тотев. Старобългарски некропол в чашата на язовир „Виница".—ИНМШ, IV, с.35—37; Керамични пещи в чашата на язовир „Виница" край Преслав.—Археология, XV, 1973, с.58—68; Старобългарски производствен център за строителна керамика в ча-

шата на язовир „Виница". —ИНМШ, VI, 1973, с.159—189.

[37] Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска.—ИАИ, XX, с.139—170; Ст. Михайлов и Ат. Милчев. Разкопки в Плиска през 1955 г.—ИАИ, XXII, 1959, с.263—290.

[38] Ат. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в м.Асар дере.—ГСУ ФИФ, III, 2, 1959, с. 33—66; Разкопки в Плиска, западно от Вътрешния град, през 1959 г.—Археология, 1960, кн.3, с.30—43.

[39] Ст. Станчев. Материали от дворцовия център в Плиска.—ИАИ, XXIII, 1960, с. 62; Ат Милчев. Занаятчийски и търговски помещения северно от южната порта на Вътрешния град на Плиска.—В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 246—273.

[40] Водопроводни тръби са открити, преминаващи през каменните стени на крепостта, около Големия басейн, през целия център на Плиска. В. Антонова. Археологически проучвания в центъра на Плиска през 1963—1964 г. (Сектор А). — ИАИ, XXX, 1967, с.35; В. Антонова и Ст. Дамянов. Материали от сондажни проучвания в Плиска. — Археология, 1969, кн.2, с.25—42.

[41] Големият басейн в Дворцовия център е разкопан от Ст. Ваклинов и не е публикуван.

[42] Ст. Михайлов. Разкопки на западната порта на Плиска. — ИАИ, XXXIV, 1974, с.202 и сл.; Ат. Милчев. Разкопки в Плиска (1945—1970). — Археология, 1974, кн.3, с.43—44.

[43] Некрополи бяха разкрити южно и западно от Дворцовата църква от Ат. Милчев (непубликуван), датиран в X—XI в.; източно от Голямата базилика некрополът е разкрит отчасти от Ст. Михайлов, разкриването му продължава под ръководството на Ж. Въжарова. Оттам произхожда и надписът на Турдач от времето на хан Омуртаг. — Ст. Михайлов. Новооткрит старобългарски надпис от Плиска. — Арх., 1970, кн.1, с.1—7; В. Бешевлиев. Нов възпоменателен прабългарски надпис. — В: Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, с.412—418.

[44] Разкопките бяха започнати от Ст. Михайлов и продължени от Ст. Ваклинов и Т. Тотев. S. Michailov. La Grande basilique de Pliska et la tradition paléobyzantine de batir dans la Peninsule Balkanique. — In: Actes de Ier Congré Int. des études balk. et sud-est europp., II, 1969, c.587 etc.

[45] Ж. Въжарова. Железарска работилница „Селище" — Преслав. — Slavia Antiqua, VII, с.393.

[46] Ст. Станчев и В. Иванова. Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955.

[47] Й. Чангова. Търговските помещения край южната крепостна стена в Преслав. — ИАИ, XXI, с.233—270.

[48] В. Иванова. Южната порта на Вътрешния град Преслав, нейният градеж и архитектурен тип. — ИАИ, XXII, 1959, с.133—169; Б. Игнатов. Южната порта на Вътрешната крепост в Преслав като обект за консервация и реставрация. — ИАИ, XXII, 1959, с.173—206.

[49] Портата е открита под ръководството на В. Иванова. Данни за плана ѝ у St. Stančev. L architecture milita re et civile de Pliska et de Preslav à la lumière de nouvelles données. — Actes du XII Congrès Int. des études Byz., III, Beograd, 1964, Fig.6.

[50] Ст. Станчев. Преславският дворец, състояние и задачи на проучването му. — В: Преслав, I 1968, с.49—69; Формиране на старобългарска култура. С., 1977, с.191—196. Предстои цялостното публикуване на резултатите от досегашните разкопки.

[51] В. Антонова и Цв. Дремсизова. Проучвания при с.Цар Крум през 1958 г. — Археология, II, 1960, кн.2. — В: Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, с.111—153.

[52] Т. Тотев. Сребърна чаша с надпис от Преслав. — ИАИ, XXVII, 1964, с.5—15.

[53] Ст. Михайлов. За произхода на античните материали в Плиска.—Археология, 1960, кн.1, с.22; Строителните периоди в Плиска и произходът на българската монументална архитектура. — Археология, 1964, кн.2, с.13—23; Ђ. Бошковић. Архитектура средньег века. Београд, 1962, с.127.

[54] D. Krandžalov. Le système de defence du limes romaine sur les Bas-Danube et rôle de forteresse d'Aboba-Pliska. — Acta Universitatis Palackinae Olomoucensis. Historica, XV, 1971, c.13—44; Sur la datation d'Aboba-Pliska, la première capital slave dans les Balkans. — Międzynarodowy Kongr. archeologii slowianskiej. Warszawa. IV, 1968, c.232—244.

[55] Д. П. Димитров. Дискусия за състоянието и задачите на българската археология. — ИАИ, XVII, 1950, с.431—480.

[56] В отговор на статията на Ст. Михайлов в Археология, 1960, кн.1, В. Антонова написва: За произхода на античните материали в средновековна Плиска. — ИПр, XXI (1965), кн.5, с.67—69.

[57] Някои от новите проучвания са тълкувани от Д. Овчаров. Археологически аспекти на ранносредновековната българска фортификация. — В: ИСб, 1973, 1, с.54—71. Други резултати ще бъдат публикувани в настоящия и следващите томове на сб. Плиска—Велики Преслав.

[58] Останки от старите крепостни съоръжения се откриват от Д. Овчаров при чупката на източната крепостна стена на Вътрешния град и при проучванията на Ив. Жандова в южната част на вътрешната крепост. Набелязват се няколко периода в крепостното строителство.

[59] Някои най-общи положения са разгледани от Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура, с.116—120, 180 и сл.

[60] Разкопки в последните години на Л. Дончева, при които се откри стъкларска работилница.

[61] Ат. Милчев. Занаятчийски и търговски помещения северно от южната порта на Вътрешния град на Плиска, с.246—273.

[62] Й. Чангова. Кръстокуполна църква с гробница в м.Селище в Преслав. — В: Преслав, II, 1976, с.93—106. Резултатите от цялостното проучване на комплекса ще бъдат публикувани от К. Константинов.

[63] Резултатите са от проучванията под ръководството на Ст. Ваклинов, проведени през 1976—1977 г. Работата продължава.

[64] Подготвя се окончателната публикация на резултатите от проучванията.

[65] Ив. Жандова и Д. Василева. Баня във Вътрешния град на Преслав. — В: Преслав, II, 1976, с. 258—270.

[66] Ст. Ваклинов. Плиска през 1972 г. — Векове, 1972, кн.3, с.9; Формиране на старобългарската култура, с.169—171.

[67] Селището бе открито от П. Георгиев, който докладва резултатите от проучванията си на съветско-българска среща в Шумен през 1976 г. Докладът ще бъде публикуван в сб. Плиска—Велики Преслав.

[68] Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура, с.170. Становището, че сградата е църква, се поддържа от Т. Тотев, на когото принадлежи и окончателното ѝ разкриване.

[69] Разкриването на комплекса започва през 1969 г. и резултатите не са публикувани. Общи неща в: Т. Тотев. Тридесет години археологически разкопки в Преслав. — Археология, 1974, кн.3, с.57—59.

[70]. Особено интересни са серията рисунки, открити от Л. Дончева във вътрешността на петоъгълната кула.

[71]. Откритите рисунки в Преслав върху блоковете на стената североизточно от Чупката са галерия, разнообразна в сюжетно отношение. С този вид творчество се занимава Д. Овчаров, който посвещава отделни статии на различни мотиви и групи изображения, сравнявайки ги с тези, намерени в други старобългарски средища като Мурфатлар и Плиска. Най-общи сведения дава в първата си информация в сп. Наша родина, 1972, кн.2, с.25—27.

PLISKA, PRESLAV, MADARA
FOUILLES ET ÉTUDES

Stančo Vaklinov

(Résumé)

L'auteur fait l' historique de toutes les études sur les capitales bulgares anciennes, effectuées dans la période de la fin du siècle passé à nos jours. Une attention spéciale est réservée au travail de terrain et à ses particularités pendant les différentes étapes du développement de la science archéologique bulgare. Les problèmes relatifs à la découverte des capitales bulgares anciennes sont envisagés et commentés du point de vue de nos connaissances contemporaines. L'auteur décrit plus en détail la période d'avant le 9. IX. 1944 et les premiers pas des chercheurs, étant donné que dernièrement, à l' occasion du 30e anniversaire de la Révolution socialiste, furent publiés des articles assez détaillés sur l'étude de ces villes et monuments pendant ces dernières années. Il étudie plus en détail certains égarements et divergeances dans l'archéologie bulgare pendant cette période.

ШУМЕН

ДВЕ ЦЪРКВИ В ПРЕСЛАВ

Тотю Тотев и Павел Георгиев

Ускореният ход на разкопките през последните години в Преслав доведе до откриване на много нови паметници на старобългарската гражданска и църковна архитектура.[1] Заедно с редовните разкопки се налагаше понякога да се пристъпва до частични проучвания на по-преди открити или пък останали недоразкрити напълно постройки, които Националният институт за паметниците беше включил в програмата си за консервация. При тези допълнителни разкопки във връзка със заздравителните работи стана възможно да се надзърне по-дълбоко в строителната история на вече влезли в литературата архитектурни обекти, а в някои случаи в близост до тях или под самите тях да се попадне и на съвсем нови и непознати дотогава паметници.[3]

В тази статия ще задържим вниманието си на две преславски църкви. С данните и наблюденията, добити за тях от проведените под наше ръководство допълнителни проучвания, ще се опитаме да посочим мястото, което те заемат сред останалите паметници на църковната архитектура в нашат втора столица. Едната от тях, открита преди повече от двадесет и пет години в м. Селище от В. Иванова, е останала непубликувана. Заради намерения в южната половина на притвора ѝ гроб на мъж с желязно длето, поставено до коляното, тя е влязла сред специалистите с името „църква на каменаря“. Втората църква, предмет на нашата статия, е била открита в северния край на Външния град през 1926 г. и обнародвана с кратки бележки и план от К. Шкорпил. [3] По-подробно на нея се спира Н. Мавродинов, като внася известни поправки в плана на Шкорпил.[4]

ЦЪРКВА В СЕЛИЩЕ

Църквата попада в горния край на ниската крайречна част на Външния град, известна под името Селище, и отстои на около 100—150 м източно от оцелелите високо над земята два къса от вътрешната крепостна стена. Нейните останки преди разчистването през 1948 г. са били скрити под обраслия с дървета и храсти насип отляво на черния път, който тръгва от моста на Тича (Камчия) и през нивите отвежда в източния край на днешния град. Невдигнатата част на насипа от запад на църквата позволява да се доловят очертанията му преди разкопките. При няколкодневното разчистване, което прави В. Иванова, изглежда, той не е бил напълно вдигнат. Възможно е и това разкритите стени на църквата да са били по-високо запазени и постепенното им срутване в продължение на цели двадесет и пет години да е довело до образуване на нов насип, който брястовите дървета и храсти са обхванали.

При включване на паметника за консервация проектантите се сблъскват с отсъствието на точно заснет план. Този, предоставен от арх. Стефан Бояджиев, заснет цели десет години след разкопките, се оказва недостатъчно подробен, за да може да послужи като сигурна основа на предприетите по църквата заздравителни и експозиционни работи. Всичко това направи неизбежно повторното разчистване на църквата. Някои неясноти в нейния план след разчистването наложиха извършването и на няколко сондажни проверки.

Преди да изложим резултатите и наблюденията от нашите проучвания, трябва да кажем, че В. Иванова на два пъти в общи публикации за Преслав се спира на тази църква. В кратката си характеристика за облика на Селище и разкритите там църкви тя пише: „Откритите по-рано църкви са от двата преславски типа кръстовидни църкви: с купол, легнал или направо върху стените, или на едната страна върху стените, а на другата опрян върху две свободни подпори. Нашите разкопки от 1944 г. насам откриха във високия край на Селище, недалеч от Гебеклисе, още една малка църква от този тип. Тя е пак от края на IX или началото на X в.; била е съградена от дялан варовик и е имала също украса от подпокривни корнизи и конзоли, а вътре и декоративна керамика. Разрушена веднъж, тя е била преправяна през XII—XIII в. и е приютила в нартика си тялото на заможен каменоделец, до коляното на който лежеше неговото длето.“[6] Втория път авторката отбелязва, че разчистената от нея църква заедно с известната от по-преди църква 3 в Селище е била преправяна през XII—XIII в.[7] Отсъствието на приложен към изказаните от В. Иванова бележки план затруднява с увереност да съдим към кой точно от посочените два типа църкви в Селище тя е склонна да я отнесе.

На разчистената от В. Иванова църква отделя място в популярната си книга за Преслав и Ст. Станчев (Ваклинов). За него това е „малка еднокорабна каменна църквица“[8]. Гробът, открит в южната половина на църковния притвор, за разлика от В. Иванова той е склонен да отнесе в IX—X в.[9]

Цитираните по-горе бележки на В. Иванова се основават на непълни наблюдения на проучваната от нея църква. Последната е останала недоразкрита и планът ѝ неизяснен с всичките си части. По тази причина в редовете на Ст. Станчев тя се определя като еднокорабна. С това може да се обяснят и някои непълноти в първия план на църквата, заснет от Ст. Бояджиев. За недоведени докрай разкопки на паметника свидетелствуват и данните, получени от повторното му разкриване, които уважаваният от всички познавач на Преслав и дългогодишен ръководител на неговите разкопки в никакъв случай не би пропуснал.

Останали задълго без защитно покритие, недоразкритите останки на църквата заварихме силно обрушени. Корените на дърветата, навлезли дълбоко в основите, бяха разместили много от камъните. По площадката, на която тя е стъпила, се виждаха разнесени навред каменни блокове, части от строителна керамика и буци хоросан. Този новосъздаден строителен трошляк запълваше отвън и отвътре останалите под него основи на църквата. При неговото вдигане се наложи да разширим площадката от запад, при което стана ясно, че църквата не е стояла изолирано, а е влизала в границите на значителен комплекс от постройки около нея (обр. 2).[10] Под вдигнатите рушевини се очерта планът на неголяма, солидно градена църква с размери: дължина 11,05 м и ширина 6 м (обр. 3 и 4). От стените над основата се е запазило съвсем малко. В техния градеж са били употребени малък формат (0,18×0,20 м; 0,18×0,18×0,40 м) варовикови блокове, споени с бял хоросан. Блоковете са оцелели в два реда при вътрешната извивка на абсидата (обр. 5). Над тях и по цялата страна на абсидата е стъпил масив от хоросан и речни волутъци. Върху масива, все по дъгата на абсидата отвътре, се виждат отпечатъци от блоковете за следващия ред. Масивът отвън, в южния край на абсидата, следва очертанието на нейната основа. В средата и на север той се ограничава от изток с един ред по-големи блокове, които продължават в права линия на север и излизат извън абсидата (обр. 4). Тук трябва да отбележим, че в хоросановия масив има използувани като сполии два варовикови корнизни дяла. Наосът и едноставната нартика от запад на църквата са очертани само с горния ред камъни от основата, дебелината на която се движи от 1 до 1,15 м. Стените върху последната са били изградени от правилно оформени варовикови блокчета. При това състояние на запазеност мъчно може да се каже дали те подобно на някои от преславските църкви са имали членение по фасадите си.

Едноставният притвор от запад на църквата е широк 4 м и дълбок само 1,45 м. Няма данни за входовете, които са отвеждали вътре. В южната половина на притвора при първото разчистване е бил открит т. нар. гроб на каменаря. При нашето проучване стана ясно, че при вместването на гроба в недълбокия притвор се е наложило неговите напречни стени да бъдат отчасти разбити. В другия, северния край на притвора, където поставихме един от сондажите, се попадна на втори гроб без инвентар. Ямата за него е била вкопана направо в терена, без каквото и да е оформяне. Няма съмнение, че и двата гроба тук са били вместени във време, когато църквата вероятно е била изоставена.

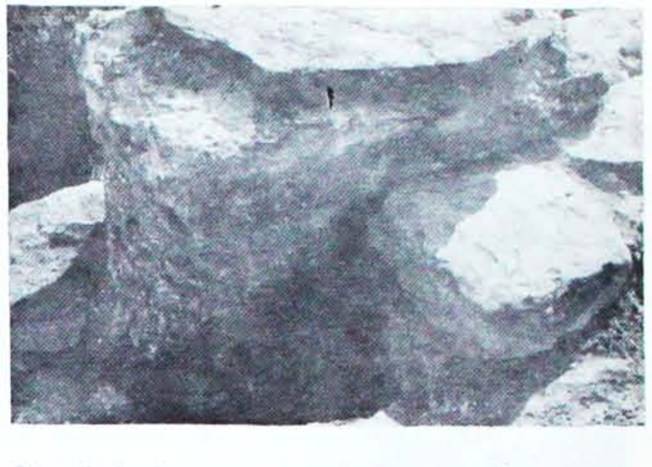

Обр. 1. Сондаж при северозападния стълб на църквата в Селище

Наосът на църквата е широк 4 м. Дължината му сме донякъде затруднени с положителност да определим, тъй като от изток не са се запазили следи от отстъпите за извивката на абсидата. В западната му част се откриха два добре запазени постамента за колони. Върху южния от тях стоеше на мястото си квадратна варовикова база с диаметър 0,45 м. На базите са стъпвали мраморни колони, едната от които (вис. 2,85 м и диам. 0,40 м) се откри от запад на църквата(обр. 3). Постаментите в основата си опират на каменна зидария, останала неизвестна до нашите проучвания. Проследяването на нейните очертания ни доведе до установяване в западните ъгли на наоса на два квадратни, зидани от камък масива, застъпени отчасти от хоросановата основа за базите. С размерите и с градежа си те са аналогични на тези, които запълват източните ъгли на наоса. Наличието на колоните от запад над масивите в такъв случай идва да подскаже, че са дошли в един по-късен момент в строителната история на паметника. По-отчетливо това диференциране се открои при сондажа, направен в северната част на наоса. При него се сдобихме и с данни за това, как са били изградени основите на църквата ведно с масивите в ъглите на нейния наос. Те се явяват с единен градеж и фундирането им е направено така: най-долу на дълбочина 1 м е заложен пласт от речни и ломени камъни, свързани с глина. Над него следва изравнителен хоросанов пласт, върху който са положени два реда от едър ломен камък, споен с хоросан. Тук особено ясно личи как основата на постамента на северната колона е стъпила върху част от зидания в северозападния ъгъл на наоса каменен масив (обр. 1).

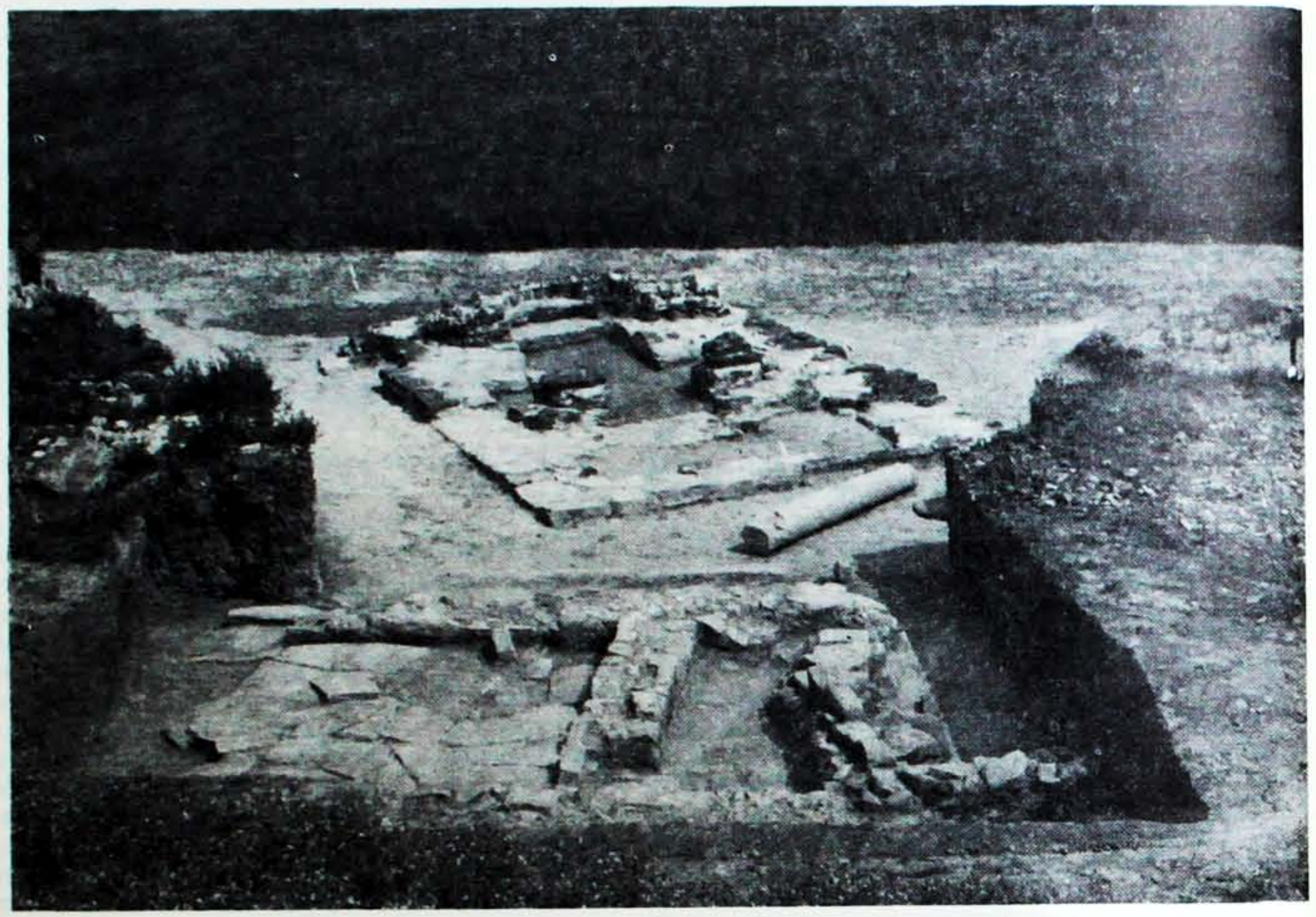

Обр. 2. Църквата в Селище на Преслав с част от комплекса, разкопан на запад от нея

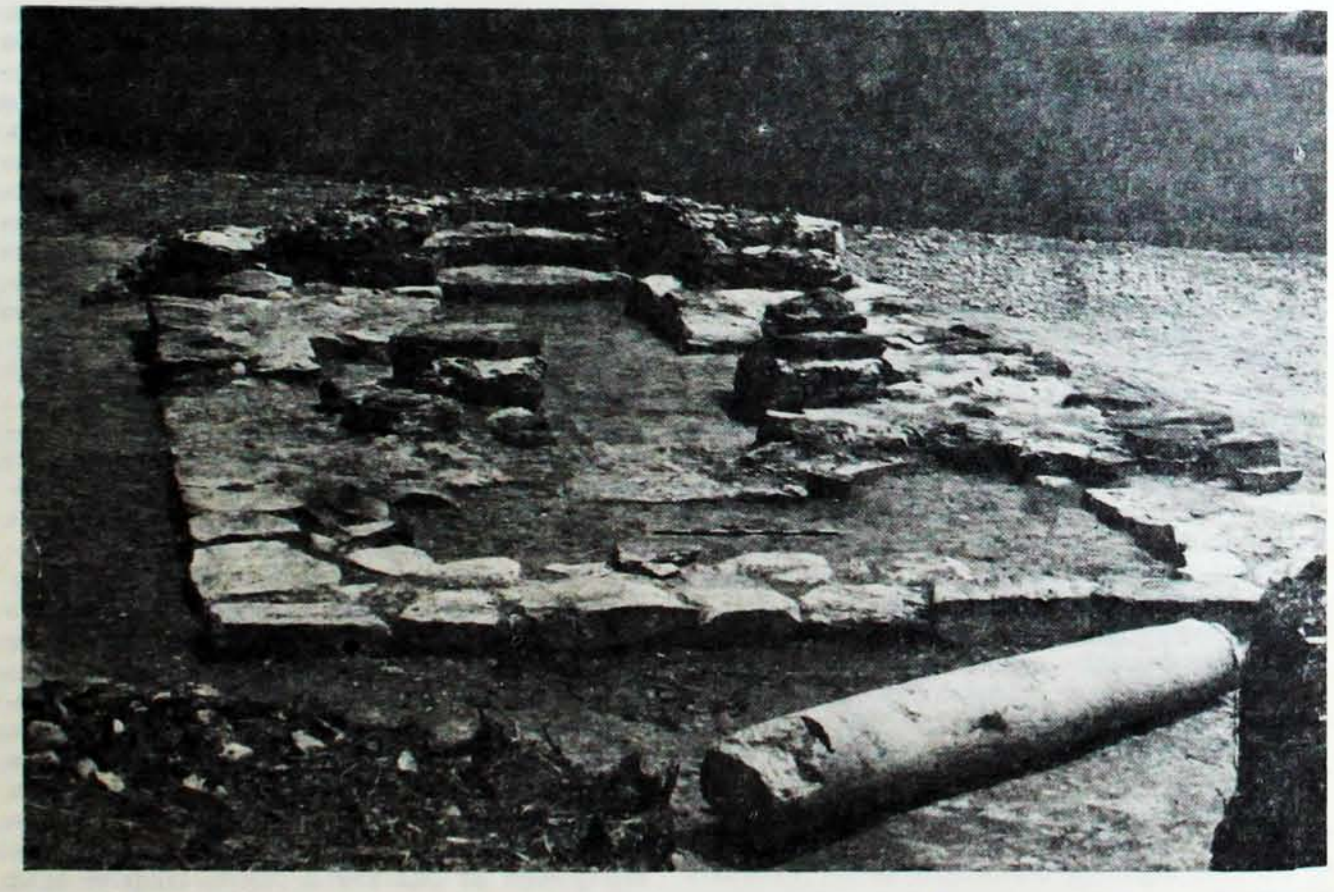

Обр. 3. Църквата в Селище на Преслав—изглед от запад

Едноставният олтар на абсидата от изток е бил допълнен от две неголеми странични ниши, разположени на известна височина в северната и южната стена на източните два масива. За тях свидетелствуват намерените при разкопките късове мазилки с вдлъбнато извити стени. В олтарното пространство са запазени следи и от наличието на два пода. Долният от тях е на едно ниво с последния ред от основата, а вторият с 0,30 м над него (обр. 5).

За да приключим бележките с описанието, трябва да отбележим и останалите до нас материали, свързани с настилката на пода и покритието на църквата. От насипа, който я запълваше, и встрани от нея произхождат голям брой тухли, някои с вдълбани знаци и късове от мраморни плочи. Те ще да са били използувани в подовата настилка и за тях ще стане дума по-късно. За покритието на църквата свидетелствуват големият брой късове от керемиди (тесни и широки), постъпили от разкопките. Върху някои керемиди има вдълбани знаци. Фасадата на църквата вероятно е била оживена от подпокривен корниз, за който съдим от намерените в насипа варовикови корнизни дялове. Плочките от декоративна рисувана керамика, за които отбелязва В. Иванова, трябва да свържем с вътрешната украса на църквата.

В резултат на нашето разчистване и на сондажните проверки, направени в дълбочина на паметника, се установи, че се касае за два плана в разглежданата тук църква. За да бъдем поточни, трябва да кажем, че данните за тях са налице в наоса. За промени в нартиката при сегашното ѝ състояние е трудно да се говори. Следите от градежи при изпълнението на двата плана се долавят ясно само при абсидата. Ние ще задържим вниманието си на това, което предлагат данните за всеки един от плановете поотделно.

Ще започнем с първия (долния) план, който предлагат основите. Той е от типа на църковните постройки с вписан кръст и запълнени междураменни пространства (обр. 6*а*). Планът се е получил, като в ъглите на сравнително широкия наос са били издигнати ведно със стените на църквата тежки каменни масиви. В пространствата между тях са били развити рамената на кръста, вписан в наоса. С краищата си рамената от север, юг и запад опират на надлъжните стени и на стената между притвора и наоса. В средата на тази стена е бил вместен входът за влизане в наосното пространство. Хоризонталното рамо на кръста е малко по-късо. За дължината на вертикалното рамо, което на изток е завършвало с кръгла отвън и отвътре абсида, сме затруднени с положителност да съдим, тъй като няма оцелели следи от отстъпите, от които абсидата е започвала. Логично е да допуснем, че източният му край е имал еднакви размери със западния. При отсъствието на податки за олтарната преграда мъчно може да се каже дали зад края на източното рамо е имало организирано предабсидно пространство. В известните досега три църкви от този тип в Преслав такава няма. На известно височина в краищата на хоризонталното рамо са били пробити отворите за прозорци. Големи късове от плоско зелено стъкло се намериха и насипа покрай стените. Между челата на масивите, запълващи междурамията на кръста, е очертано квадратното пространство за купола. Покритието на църковния наос е било постигнато с широки арки над рамената на кръста, които от своя страна посредством пандантиви са носели тежестта на купола. Плиткият едноставен притвор подобно на останалите преславски църкви е бил покрит с напречен цилиндричен свод. Входът за влизане, следи от който няма запазени, ще да е бил по средата на западната фасада. Възможно е по преславския обичай входове да е имало оставени и в страничните стени (от север и от юг) на нартиката.

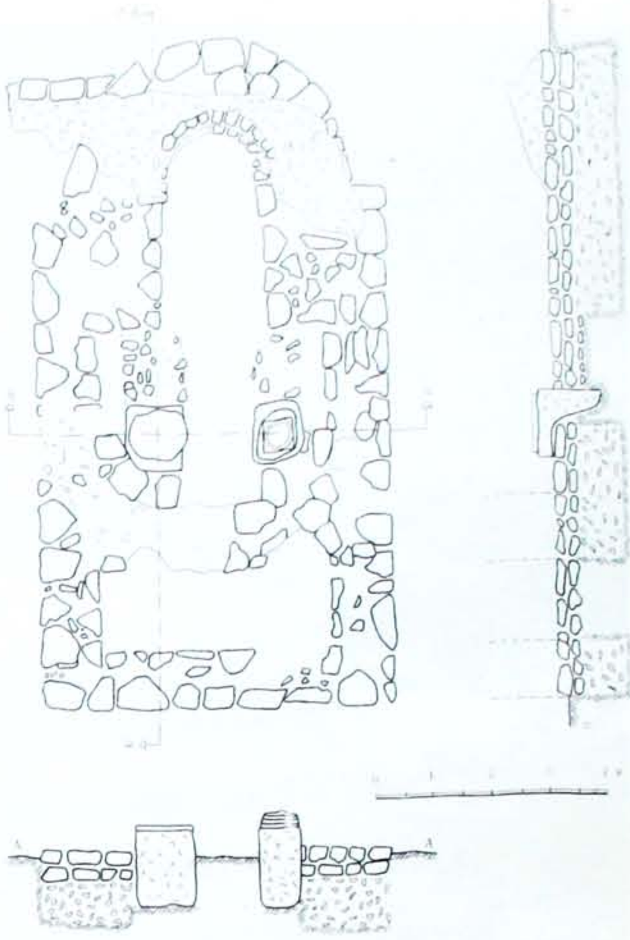

Обр. 4. План и разрези в Селище на Преслав

С така описания първоначален план разглежданата църква трябва да причислим към една обособена група преславски църкви от IX—X в. (обр. 7). Сравнена с някои от тях, тя бележи незначителни отлики в оформяне на олтарната част и входовете.[11] Най-близък неин паралел е малката църква на Дели-душка.[21]

След като църквата е била разрушена, на същото място се изгражда нова църковна постройка, външните очертания на която са стъпвали върху запазените основи на първата. Върху масивите, запълващи западните междурамия в по-старата църква, стъпват основите на базите на двете колони, за които в началото стана дума. От изток срещуположните масиви са били пре-

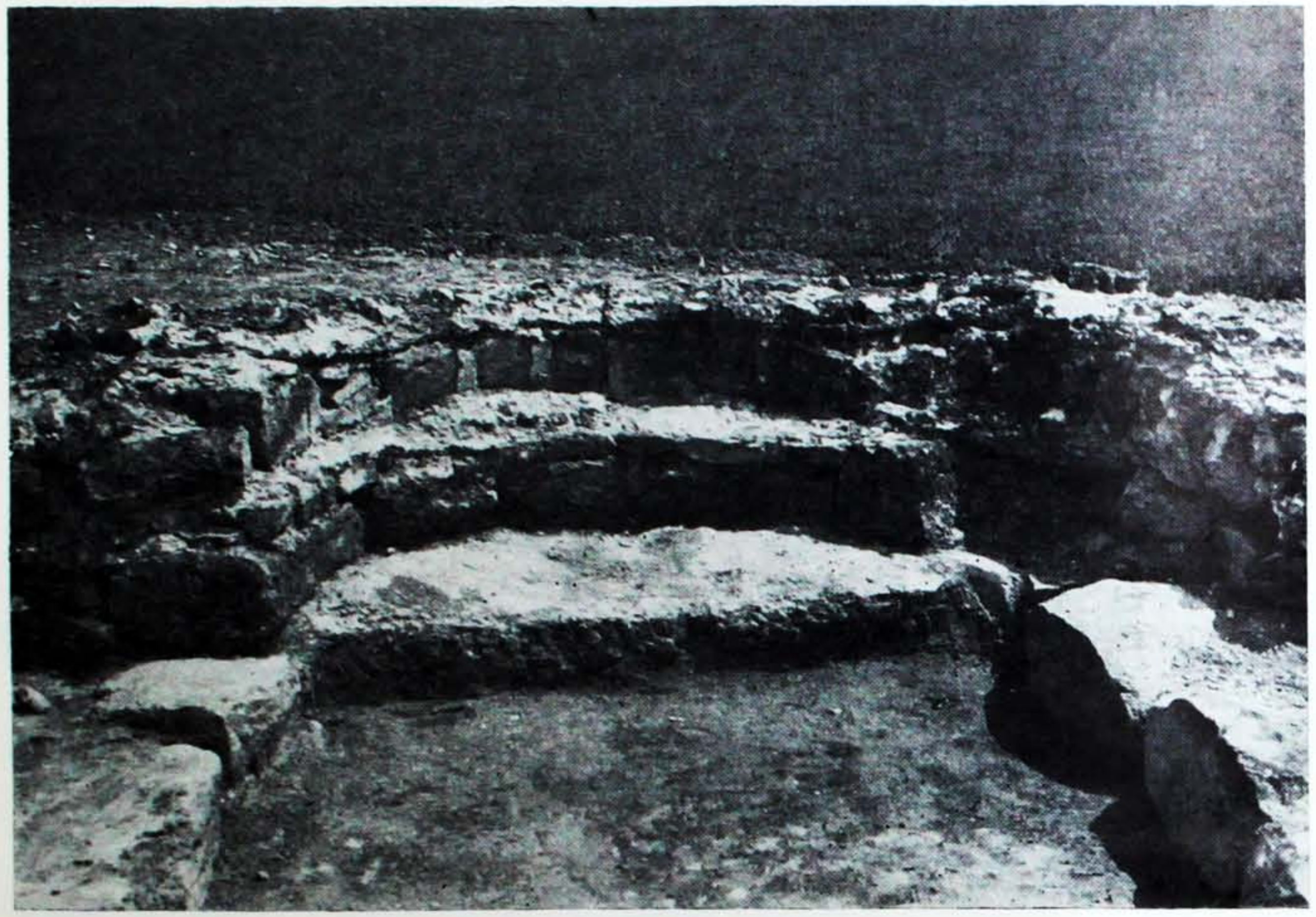

Обр. 5. Абсидата с двата пода на църквата в Селище, изглед от запад

изградени. Заедно с колоните от запад те очертават квадратно подкуполно пространство (обр. 6*б*). Куполът сега е бил носен от арки, свързващи двете свободни подпори със стълбовете в източния край на кръстовидния наос. Свободно стоящите в наоса колони са били свързани със стените му посредством тесни арки. Между тях в западните му ъгли се оформят малки междураменни пространства, които от изток, както при първата църква, са били запълнени (обр. 6*б*). В пространството на олтара сега се наблюдават някои промени. В масивите, запълващи междурамията от изток, се пробиват две симетрични една на друга полуцилиндрични ниши. Абсидата на църквата отвътре е била пак полукръгла. Променя се външният ѝ вид. С южната част на необлицования си с камък градеж на известна височина тя е опирала в насип. С останалата част от външното си чело тя е продължавала под права линия в северна посока и е излизала вън от очертанието на църквата (обр. 4). По този начин се е свързвала с други градежи вероятно с гробнично предназначение. Тук е важно да да отбележим едновременното им изграждане и съществуване. Да съдим за плана и характера на постройката, с която тя е била свързана, сме затруднени. Направените няколко сондажа не дадоха никакви податки за това. За формата на абсидата отвън разполагаме със съвсем малко данни. Тя е била застъпена в по-голямата си част от постройката на изток от нея и за полигоналното ѝ оформяне заключаваме от направлението на стената от юг.

При изграждането на втората църква подовото ниво е било значително повдигнато. Това ясно се вижда от начина, по който са стъпили с високите си основи двете бази за колони върху последния ред от основата на долната църква (обр. 1 и 3). В олтарната част ние вече отбелязахме наличието на два пода с разлика между тях от 0,30 м (обр. 5).

Разграничаването на два плана, наложени върху основи с едно и също очертание, е резултат не само на преправянето на по-старата църква. Появата в новия план на двете свободни подпори и продиктуваните от тяхното наличие конструктивни изменения, както и преизползването на каменните масиви от запълнените междурамия и в новия план ни дават възможност да отчетем степента на разрушението преди изграждането на втората църква. За това говорят и данните от градежа в абсидата. Там хоросановият масив, който със сигурност принадлежи на втората църква, е стъпил на единствения ред, стигнал до нас от надстройката на старата църква. Употребените корнизни дялове във втория градеж при абсидата и еднаквите размери на блоковете в двете църкви сочат, че останалият строителен материал(камък,строителна керамика, архитектурни детайли — корнизни дялове, мраморни плочи и пр.) е бил преупотребен в строежа на новата църква.

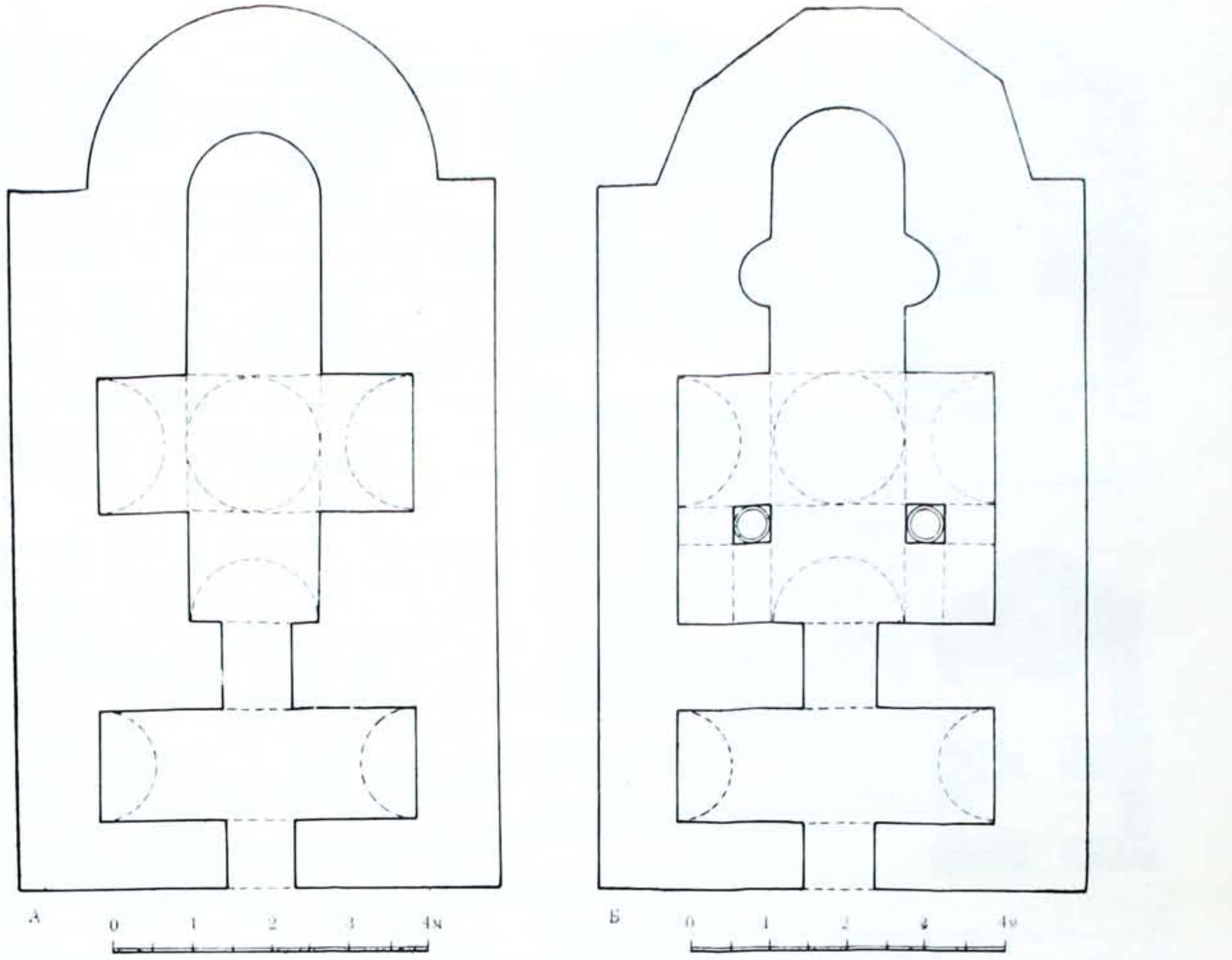

Обр. 6. Реконструкция на двата плана на църквата в Селище; А—долна църква (IX в.); Б—горна църква (X в.)

Вторият план на занимаващата ни тук църква се отнася към групата на преславските кръстовидни църкви с две свободни подпори за купола като църква 3 в Селище[13] и църква 3 в Бял бряг,[1] които разкопвачите датират в границите на IX—X в.

От разчистването на църквата, няколкото сондажни проверки и от насипа, вдигнат от север, юг и запад на площадката, върху която тя е стъпила, бяха намерени следните материали:

Керемиди и тухли със знаци. Керемидите бяха пръснати по цялата площадка на църквата. Покрай стените ѝ отвън те образуваха цял пласт. Намерените от тях части принадлежат на двата познати вида керемиди: широки, слабо извити (tegulae) и тесни, силно извити (imbrices). Двата типа са с еднаква дебелина (2,5 см). Цели екземпляри не бяха открити. Върху много от намерените късове е представен най-често срещаният знак — фланкиран с вертикални хасти ипсилон. Знакът е врязан с острие или вдълбан с пръсти във влажната глина преди изпичането. При врязването на знака с острие долният край в основата на вилката е подчертан с хоризонтална чертичка (обр. 10 *2—3*). Върху няколко керемиди има врязан друг знак, за сигурното начертание на който трудно може да се каже нещо определено (обр. 10 *8*). На една керемида е врязана свастика със затворени краища (обр. 10 *10*), знак, който често се среща изобразен релефно по дъна на глинени съдове.[15] По-голям интерес представлява фигурата, разчертана на друг един къс от широка керемида (обр. 10 *9*). Тази фигура, която се среща представена върху голям брой материали от камък и глина, открити в Плиска, Мадара, Преслав и други средновековни обекти, е служила за игра на „дама“. [16] Очертанията на „дама“ или „мелница“ са върху корабна дъска от Стара Ладога, намерена в пласт от X в.[17] Съветският учен Б. А. Рибаков е събрал много такива изображения, врязани по камък и строителна керамика, които нарича „вавилони“ и им приписва друг смисъл и значение.[18] По намерените тухли с правоъгълна форма, които ще да са били употребени в подовата настилка на църквата, е представен само вдълбан с пръсти ипсилон с вертикални хасти от двете му страни.[19]

Каменни корнизи. Откритите при разкопките корнизни дялове от варовик и частите от мраморни плочи са били свързани с архитектурната украса на църквата. Корнизните дялове са изработени от бял варовиков камък (обр. 11). Те са с различни размери и постоянен елемент на украсата им е дебелият непрекъснат цилиндричен торус. Един от дяловете е украсен с плоски квадратни дентикули (обр. 11 *3*). Различието в размерите на корнизите се обяснява с това, че някои са били употребени в украсата на по-старата църква, а други в църквата, строена над нея. Към църковната украса се отнася

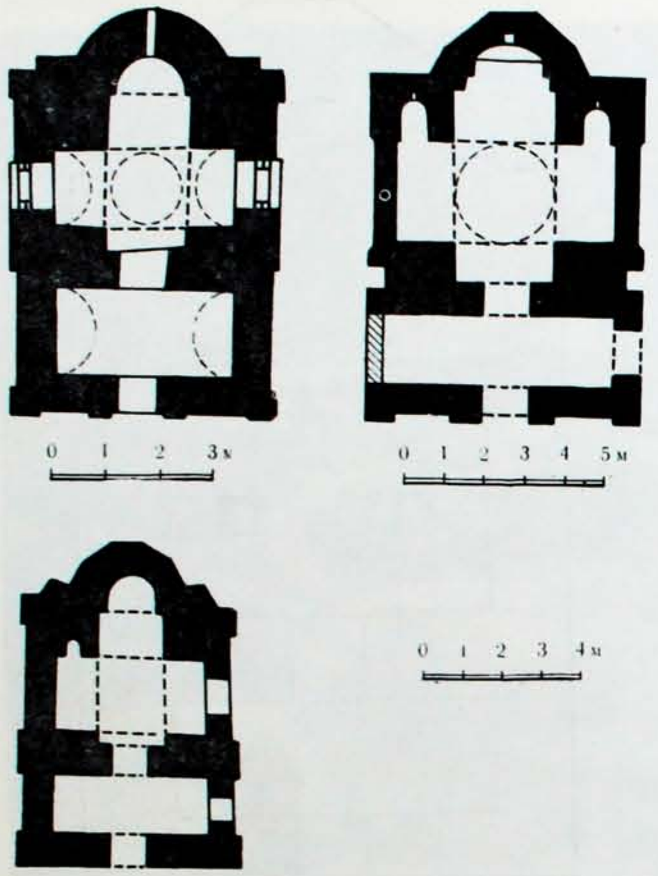

Обр. 7. Църкви със запълнени междурамия в Преслав (от дясно на ляво): църква в Дели душка (IX—X в.) по Ст. Станчев; Църква източно от тази на Мостич (IX—Xв.) по Й. Господинов; Църква №2 в Бял бряг (X в.) по В. Иванова

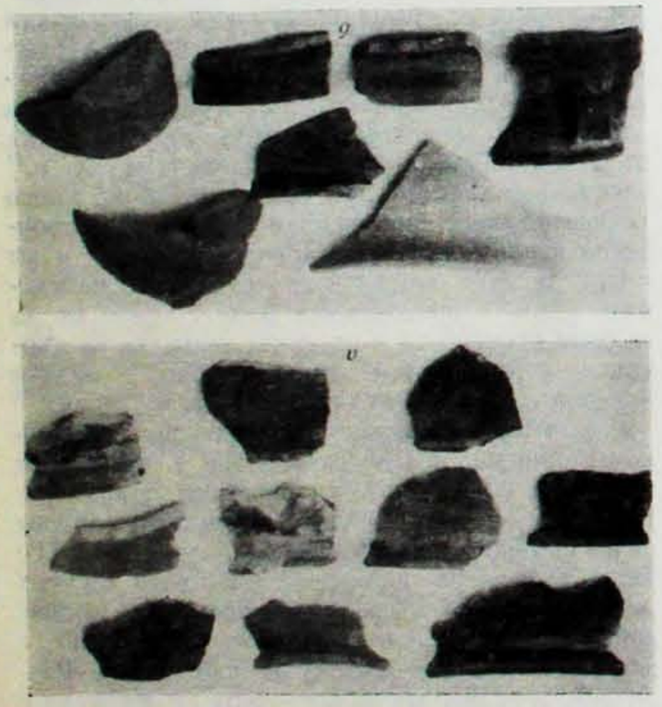

Обр. 8. Старобългарска керамика—сива и с врязана украса (IX—X в.) от разкопките на църквата в Селище на Преслав (IX—X в.)

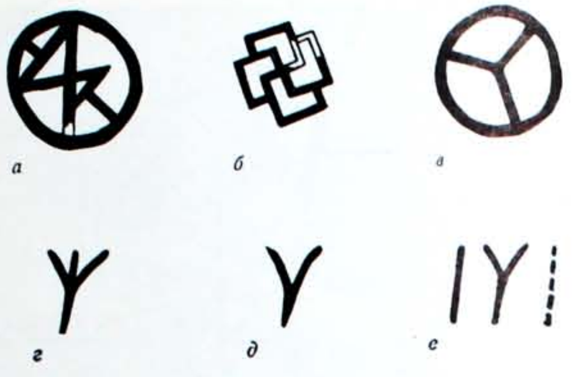

Обр. 9. Врязани и релефни знаци върху керамични съдове от църквата в Селище на Преслав (IX—X в.)

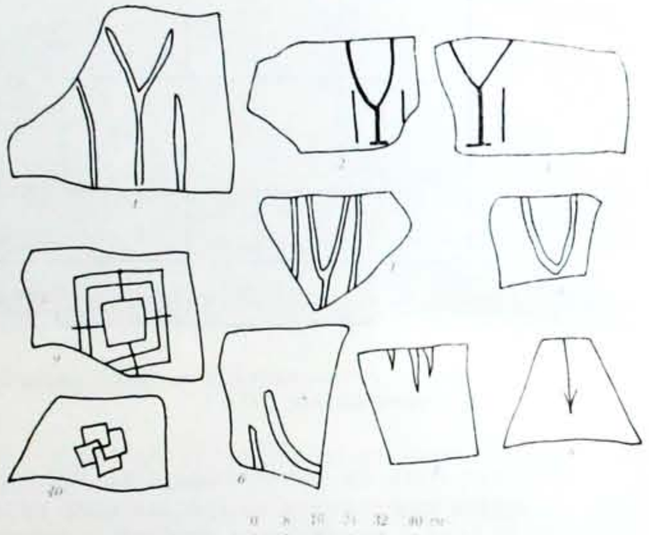

Обр. 10. Знаци върху тухли и керемиди от църквата в Селище на Преслав

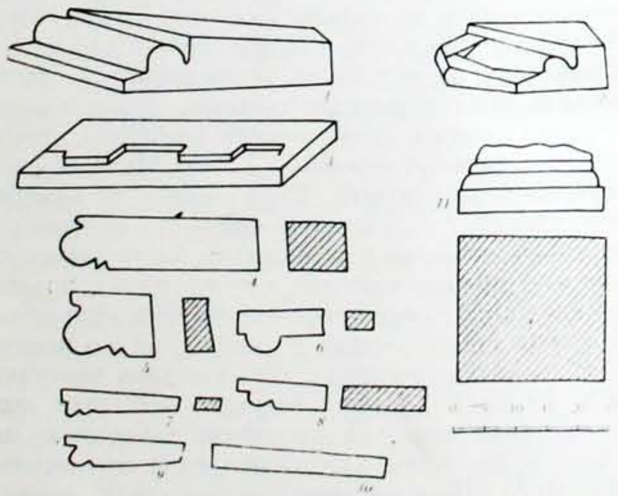

Обр. 11. Корнизни дялове и база от църквата в Селище на Преслав

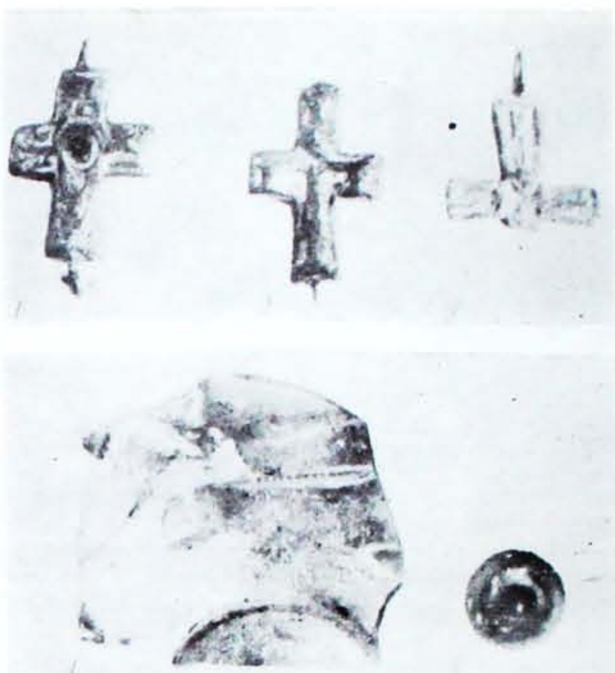

Обр. 12

1—2 — кръстове-енколпион от бронз; 3 — плосък кръст от бронз намерени при разкопките на църквата в Селище; 4—5 — част от стъклен съд с релефна украса и стъклен жетон

квадратната профилирана база за една от колоните в наоса (обр. 11 *11*). Късовете от мраморните плочи носят следи от хоросан, указание, че те ще да са били използувани за настилката на пода в църквата.

Старобългарска керамика. Фрагменти от глинени съдове бяха намерени в насипа над църквата и около нея. Те са стигнали до нас силно натрошени и цял съд не можа да бъде възстановен. Късовете принадлежат на двата познати типа старобългарска керамика: сива гладка и с врязана украса (обр. 8 и 9). От първата фрагментите са с по-дебели стени, правени на колело, от пречистена, без примес на пясък глина, със сив цвят и гладка стена (обр. 8 *б*). Керамиката с врязана украса е от т. нар. славянски тип съдове, някои от пречистена и добре опалена глина, други с примес на повече пясък, работени на грънчарско колело (обр. 8 *а*). Върху три дъна от тази група има релефни знаци, които познаваме от Плиска, Мадара, Преслав и други средновековни обекти.[20] На някои фрагменти от тази група (от плещите на съдове) личат врязани с острие знаци (обр. 9 *г*, *д*, *е*). Най-често се среща ипсилон с хасти.[21] Към намерената керамика се отнасят няколко части от амфори и голям брой късове от покрити със зелена глеч стомни с една и две дръжки.

Предмети от стъкло и метал. Отвън и отвътре покрай стените на църквата се откриха в голямо количество фрагменти от плоско стъкло за прозорци със зелен и син цвят. От запад на църквата беше намерен голям къс от дебел стъклен съд с релефна украса[22] и един жетон от стъкло, който по нищо не се отличава от стъклените шашки, за които пише Г. Ф. Корзухина (обр. 12).[23]

Кръстове. В насипа, който вдигнахме на юг от църквата, се откриха три бронзови кръста (обр. 12). Единият от тях е плосък и с отчупен долен край на вертикалното рамо (обр. 12 *1*). В горния си край е снабден с ухо за окачване. Подобен е на кръстове, открити от други места в Преслав.[24] Другите два кръста представляват половинки от кръстове-енколпиони, които някои автори са нарекли „палестински кръстове"[25]. Върху двете половинки е представено грубо релефно изображение на разпятие Христово. На единия от кръстовете в двата края на хоризонталното рамо се наблюдават много изтрити бюстови изображения — може би на Богородица и на Йоан. Следи от бюстов образ личат и в горния край на вертикалното рамо на кръста (обр. 12 *2*). Лицето на Христос е съвсем неясно. На другия кръст то е леко наклонено надясно, с широк нос и отворени очи. Христос е облечен с колобион, спускащ се под глезените на краката с плитки отвесни гънки. Съвсем очевидна е връзката между изображенията на двата кръста с изображения, широко представени по кръстове от Преслав и други места в България.[26] Особено близо изображението на единия от кръстовете стои до разпятието на един кръст от дворцовия център в Плиска[27] и на един плосък кръст от базиликата, открита в подножието на Сакалова могила край Преслав.[28] По иконографските белези на изображенията си, главно дрехата (колобиона) на Христос, частите от двата енколпиона трябва да отнесем към групата на кръстовете-енколпиони до X в.

В светлината на разгледаните накратко материали от разкопките трябва да бъде поставен въпросът за датата на разглежданата църква в Селище. С белезите и особеностите на плана си видяхме, че тя се включва към една група преславски църкви от IX—X в. В същите тези граници се вмества най-общо и преизградената върху нейните основи втора църква. За сигурна опора при оставянето на тези хронологически граници могат да служат откритите находки. Трудността е да се реши по-тясно кога и при какви обстоятелства църквата е била разрушена, за да се пристъпи към преизграждането върху основите ѝ на втората църква. На така поставения въпрос е трудно да се даде засега уверен отговор. В тази насока може би ще ни улеснят резултатите от разкопките на още непроучения комплекс около църквата. Те ще спомогнат също така да се сдобием и с повече подробности относно характера и предназначението ѝ.

ЦЪРКВАТА В ГРАДСКИЯ ПАРК НА ПРЕСЛАВ

На втората църква, предмет на настоящата статия, се попадна през 1974 г. при изсичане на храсти в североизточния ъгъл на градския парк в Преслав. Църквата отстои на около 350 м западно от откритата наскоро северна порта на Външния град[29] и се намира в непосредствена близост до крепостната стена. Тя е влязла в литературата от К. Шкорпил като църква № 8 във Външния град.[30] Разкопана преди повече от петдесет години, църквата е била изоставена и

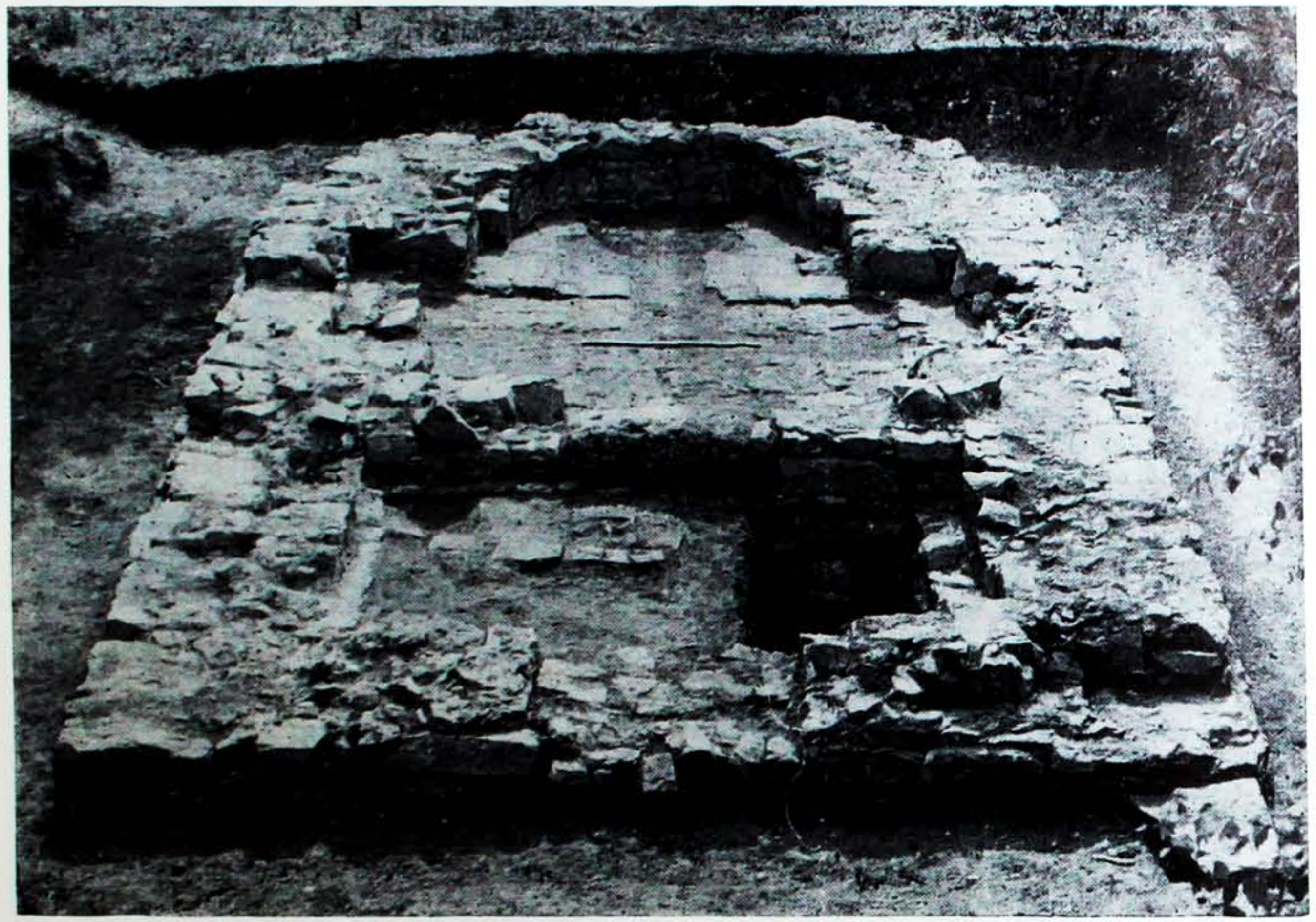

Обр. 13. Църквата в градския парк на Преслав, изглед от запад

постепенно забравена. До повторното ѝ разкопаване, което предприехме през тази година, нейното място не се знаеше.[31] Независимо от това Н. Мавродинов на няколко пъти подлага на анализ плана на църквата и я включва в проучванията си върху средновековната ни църковна архитектура.[32] Други изследвачи не са се занимавали с църквата и тя единствена от откритите в Преслав църкви не е включена в труда на Кр. Миятев „Архитектурата в средновековна България“.

Спасителните разкопки намериха църквата силно обезличена в сравнение с откритото от К. Шкорпил. Въпреки това се установиха нови данни за плана, датата и характера на тази църква. Резултатите от новите проучвания дават възможност тази незаслужено отминавана с мълчание или с кратки бележки църква да заеме своето място сред останалите паметници на преславската църковна архитектура.

Църквата (обр. 13 и 14) е неголяма по размери — 9,60×4,90 м. До нас е достигнала с единдва реда от надстройката си. Основите, вкопани на дълбочина до 0,60 м, са градени от 2—3 реда ломени камъни, споени с глина. Над тях едри, очукани по лицевата си страна ломени камъни, свързани с хоросан, образуват със следващия ред зидария на надстройката малък цокъл (0,05—0,10 м). В изграждането на стените има употребени и по-дребни камъни. На места за изравняване на основата на цокъла са използувани и късове тухли и керемиди. В насипа около църквата при разкопките се откриха разнообразни по формат варовикови блокове, плочи и архитектурни детайли (обр. 17), които са участвували на различни места в конструкцията на сградата. Между последните има нарочно одялани камъни за арки или сводове, ключови камъни за дъгите и пр. Солидната каменна зидария оформя дебели стени, които могат да носят голямо натоварване от страна на тежките конструкции — арки, сводове, купол, с каквито, както ще видим, църквата е била снабдена. Дебелината на стените в притвора и абсидата достига до 0,90 м, в ъглите на наоса 1,30 м и само между притвора и наоса е 0,80 м. Отвън стените са гладки и липсват каквито и да било податки за членение на фасадните плоскости. В обнародваните планове (обр. 15) изследвачите сочат конструктивна по своя характер архитектонична украса на църквата.[33] Според тях две широки едностъпални ниши по всяка от надлъжните стени отговарят отвън на вътрешното разпределение на църквата на притвор и наос, а от запад друга ниша аркира входа за влизане в притвора. Редуването на слепи едно- и двустъпални ниши по фасадните стени на преславските църкви е наистина характерна черта за тях. В нашия случай обаче такава система не се наблюдава. Въпреки малката запазеност на стените може с категоричност да се отстоява отсъствието на подобно членение. При всички преславски църкви с подобна украса нишите започват от цокъла и се развиват във височина като външно членение на надстройката. Изключение правят полукръглите ниши при църквите в Патлейна, Виница[34] и някои др. При това положение, ако при нашата църква имаше ниши, то следи от тях би трябвало да има непосредствено над самия цокъл. Такива не се наблюдават, а втори цокъл нямаме основание да допуснем. Допуснатите грешки и несъобразности в плановете на К. Шкорпил и Н. Мавродинов (обр. 15) произтичат от неточности в документирането на паметника. При църквата в парка не се наблюдава и познатият от някои преславски църкви „скелетовиден“ градеж на страничните стени. К. Шкорпил пише за допълнителна зидария срещу нишите в наоса (обр. 15 *а*), което Н. Мавродинов правилно отхвърля и в своя коригиран план (обр. 15 *б*) представя църквата с единен градеж.[35] Такава представят църквата и наблюденията от разкопките, проведени под наше ръководство. Нейният архитектурен обем трябва да да виждаме като силно подчертан от прави линии на лишени от украса фасадни стени, които само от изток са нарушени с грубите форми на широката, петостенна отвън абсида и прекъснати единствено от запад заради входа за влизане. В нишите на наоса на известна височина ще да е имало, както при повечето преславски църкви, отвори за прозорци. За последното говорят и намерените при разкопките късове от тъмносиньо, бледозелено и виолетово плоско стъкло. За подпокривен корнизен пояс отвън на църквата свидетелствува намереният в насипа фрагмент от варовиков корнизен дял с обьл торус. Църквата е била покрита с керемиди от двата познати типа— широки (tegulae) и тесни (imbrices), от които в насипа покрай стените се откриха много късове и няколко цели фрагмента. Размерите на първите са 0,45×031 м, а на вторите 0,43×0,18 и в тесния си край 0,12 м. Върху голяма част от керемидите има вдълбани с пръсти и с острие знаци и букви (обр. 18).

Вътрешността на църквата се състои от едноставен притвор, почти квадратен наос и едноделен олтар с полукръгла от вътрешната си страна абсида (обр. 14). Влизането в църквата е ставало единствено през слабо запазилия се вход от запад (широк 1 м). В ос с него е входът на вътрешната стена на притвора, отвеждащ в наоса. За подова настилка в църквата са използувани големи квадратни тухли (0,40×0,41 м), поставени на редове върху хоросанова подложка (обр. 13). Запазеният по време на първите разкопки изцяло под сега е значително повреден — част от тухлите са вдигнати, а в олтарната част и наоса иманярски изкоп е разбил и хоросановата подложка. При разкопките на църквата се намериха много фрагменти от тухли, по някои от които има знак, състоящ се от три кръгчета, нанесени с шаблон в единия от ъглите (обр. 18).

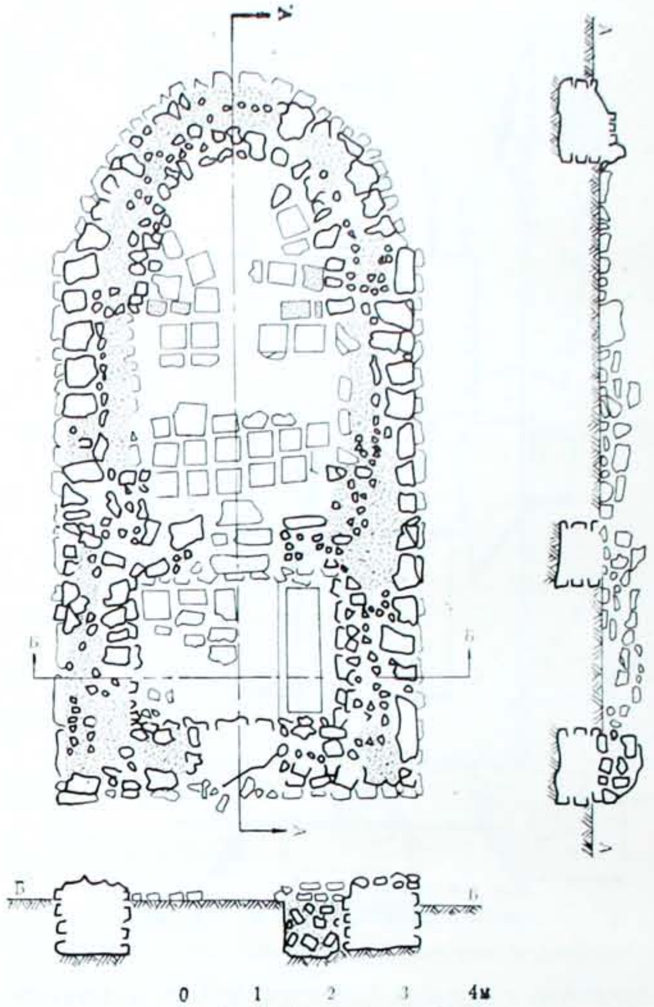

Обр. 14. План и разрез на църквата в градския парк на Преслав

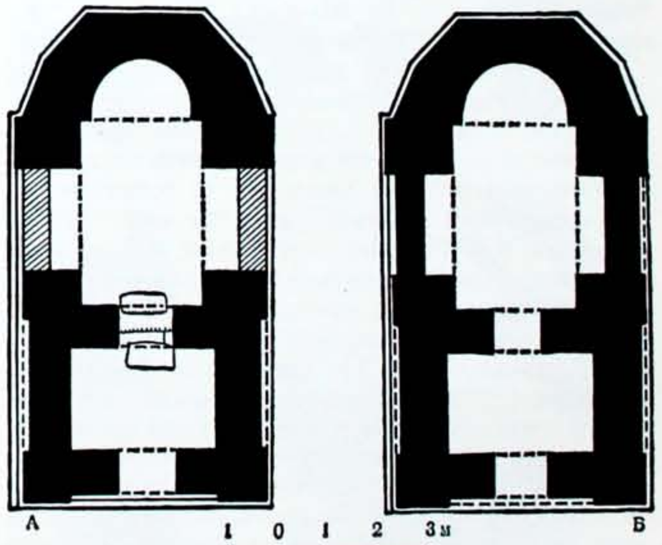

Обр. 15. Планове на църквата по К. Шкорпил и Н. Мавродинов

В южната част на притвора, по цялата му дълбочина се откри гроб с размери 1,90×0,80 м. След вдигане на насипа, който запълваше гробната яма, на дълбочина 0,80 м от нивото на пода в притвора се стигна до изграден с късове тухли и хоросан бордюр. По бордюра се долавят отпечатъци от дървени греди, които са оформяли

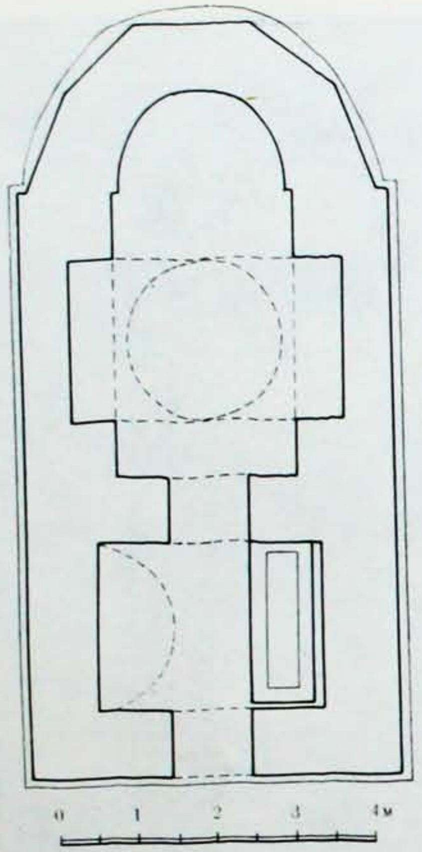

Обр. 16. Реконструиран план на църквата в градския парк на Преслав

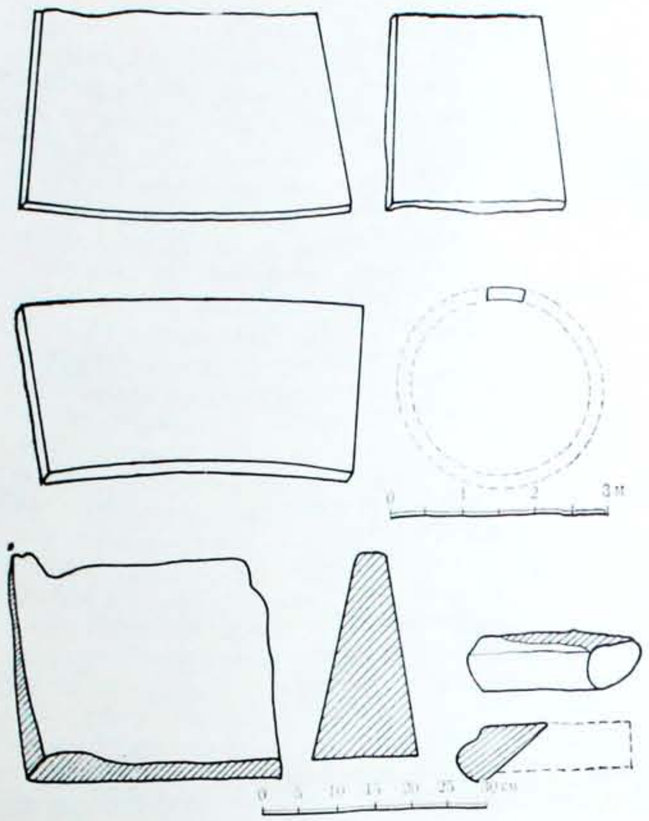

Обр. 17. Архитектурни детайли от църквата в градския парк

гробница с размери 1,78×0,47×0,40 м. Отвътре стените на гробницата са били измазани с хоросанова мазилка. На пода в гробницата, размесени с пръст, се откриха само няколко фаланги от пръстите на краката и шиен прешлен от скелета на погребания. Изглежда, че гробът е бил открит при първите разкопки и скелетът вдигнат. Може би и затова К. Шкорпил разглежда църквата ведно с други гробнични църкви в Преслав.

След сравнително дълбокия притвор следва неголям наос, изкуствено съкратен от изток със силно изнесената напред олтарна преграда, основите на която личат между източната двойка стълбове в ъглите на наоса. Те са останали незабелязани при първите разкопки (обр. 14). В плана на К. Шкорпил преградата е изтеглена пò на изток, между отстъпите за дъгата на абсидата. В основата на преградата са употребени тухли (цели и половинки). Подовата настилка е съобразена с нея. По средата на преградата е оставен 1,20 м широк вход. До южния край на олтара личат следи от граден с тухли постамент за някаква поставка. Нейното място в южната половина, там, където при една триставна бема би трябвало да бъде диакониконът, ни кара да допускаме, че може би се касае за място, на което са били поставяни богослужебните книги.

Новите данни за плана на църквата спомагат за вярното и точно интерпретиране на типа и неговите особености. Съобразен с тях, планът позволява да поставим църквата във връзка с редица сродни на нея паметници. Наблюденията ни за наоса представляват най-голям интерес за типа на църквата. Неговите особености определят както плана, така и нейната конструкция. Наосът е с леко издължена по оста на постройката форма, което дава основание на Н. Мавродинов да причисли църквата към групата на еднокорабните постройки със странични ниши — аркосолии, покрити с надлъжен цилиндричен свод от типа на долния етаж на втората Боянска църква.[36] По аналогии с последната той допуска гробове в нишите и втори етаж на църквата. В същност самото наосно пространство има форма на кръст, получен от съзнателното начупване на вътрешната линия на страничните стени, при което в ъглите му са били оформени масивни стълбове, а в самите стени — недълбоки, но широки ниши (обр. 16). Кръстът в наоса е с по-късо хоризонтално рамо. Неговите краища са почти изцяло вместени в оставените над пода на църквата странични ниши. Другото му рамо свободно се развива по надлъжната ос на сградата. Източният му край завършва при началото на извивката на абсидата. Като особеност на църквата трябва да отбележим изключването на източния край на вертикалното рамо от същинското пространство на наоса. Изнесената напред олтарна преграда го включва в рамките на олтара по подобие на църквата „Св. Иван“ в Несебър[37] и на „Св. Петър и Павел“ в Търново[38]. Западният край на рамото е по-къс и с това църквата се доближава до тези със запълнени междурамия, както църквата на Дели душка, църквата източно от тази на Мостич и църква № 2 в Бял бряг.[39] Сравнително неголемите

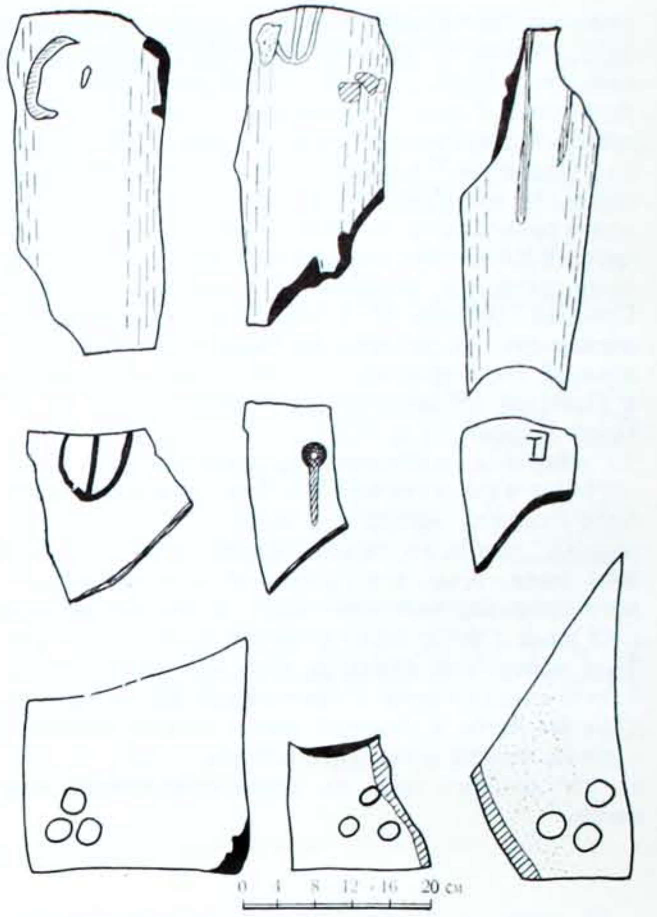

Обр. 18. Керемиди и тухли със знаци от църквата в градския парк на Преслав

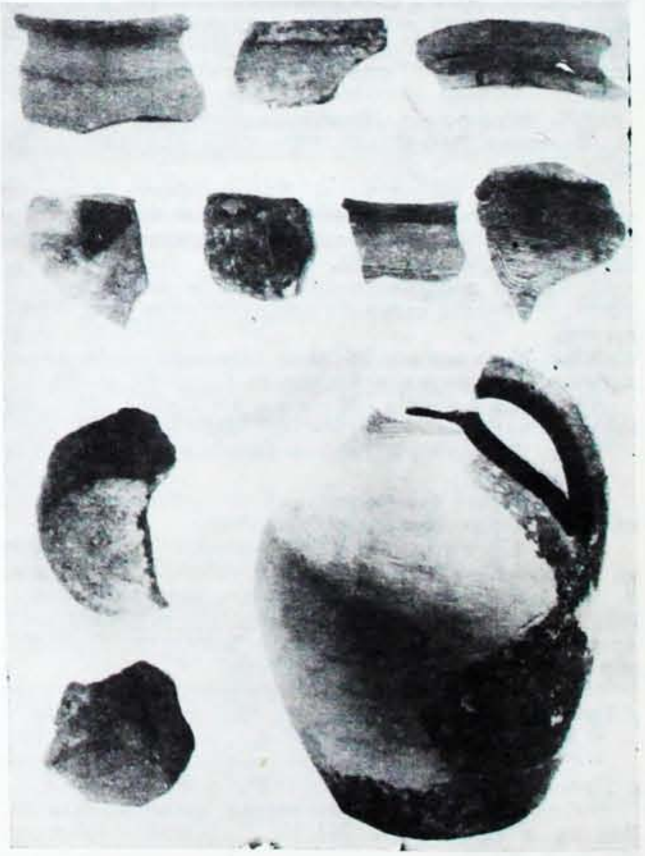

Обр. 19. Керамика от разкопките на църквата в градския парк на Преслав

ъглови стълбове в наоса трудно могат да се схванат като масиви, запълващи междурамените пространства при някои църкви. Иначе тяхната конструктивна роля е безспорна — те са били главните носещи точки в оформянето на наоса. За мястото им в решаване на конструктивните проблеми на църквата свидетелствува освен дебелината им и това, че те тръгват още от основите на постройката. Арките, които са засводявали северната и южната ниша, са се допълвали с арки от изток и запад между ъгловите стълбове на наоса. Източната от тях е възможно да е преминавала в неголям свод, който е покривал цялото пространство до началото на абсидата. На арките посредством пандантиви е стъпвал купол, за който не разполагаме с други данни освен един вдлъбнато одялан варовиков блок (обр. 17) от барабана му. Диаметърът на кръга, който затваря вдлъбнатата извивка на блока, приблизително отговаря на кръг, който би седнал върху проектираните арки. Покритието на притвора по аналогия с останалите преславски църкви трябва да приемем, че е било осъществено с напречен цилиндричен свод.

От казаното дотук за плана и свързаните с неговото изпълнение конструкции на църквата става ясно, че архитектурният тип, към който тя се отнася, са църквите с квадратен наос, с купол без свободни подпори.[10] За него изследвачите смятат, че е специфичен за малки църкви без притвор и отделни елементи в по-големи църковни постройки, строени по българските земи от VI до XV в. Първите представители на типа по нашите земи са баптистериите в базиликата Пиринч тепе и Пирдопската базилика.[11] По-късно (XI в.) от този тип са старата църква в Бояна, протезисът и диакониконът на преспанската базилика „Св. Ахил“, гробищната църква в Диногеция и никополската църква „Св. Петър и Павел“, която се датира от XII—XIV в.[12] С тях, както ще видим по-долу, църквата в градския парк на Преслав бележи не само близко сходство в плана и конструкцията си, но и хронологическо единство.

От първите разкопки на църквата няма постъпили никакви материали, които биха могли да внесат яснота по въпроса за датата и живота на църквата. При нашето проучване се попадна на недокопàн от по-преди културен пласт, който даде важни данни за хронологията на паметника. Открити бяха фрагменти от съдова и строителна керамика, железни обкови, късове плоско стъкло от прозорци и др. От особено значение за датата на църквата са късовете от домашна керамика. Сред тях преобладават тези от старобългарска керамика с врязана украса, няколко фрагмента сива и неголям брой части от глазирани със зелена глеч стомни (обр. 19). По някои дъна на съдове личат слабо релефни знаци. Те, както и другите белези, позволяват керамиката да бъде отнесена най-общо към IX—X в. Присъствието ѝ около занимаващия паметник насочва датировката му към това време. Знаците върху керемидите от църквата представляват твърде интересен материал и предлагат възможност за по-тясно определяне на нейната дата. Някои от знаците (обр. 18) бележат сходство със знаци от други строежи в Преслав от тази епоха. Един от тях напомня за знаците, засвидетелствувани върху тухли от църквата във Виница и Патлейна.[43] Същият знак е представен върху керемиди като нашите от църква № 4 в Бял бряг, която разкопвачът отнася в края на X или в началото на XI в.[44] На същото това време според нас принадлежи и църквата в градския парк на Преслав. Църква № 4 в Бял бряг, както и разглежданата от нас църква съдържат доста черти в плана си, които ги отделят от другите църкви в Преслав от времето до завладяването му от Йоан Цимисхий в 971 г.

Наред с материалите, които могат да се поставят в рамките на IX—X в., при разкопките беше открита, макар и в малко количество, керамика, която по своите белези се отнася след тази дата. Към нея принадлежи една отчасти реставрирана, покрита със зеленикавокафява глеч кана с две дръжки и отрязано дъно (обр. 19). Тези материали идват да покажат, че църквата е била използувана и през целия XI в. За продължителното й съществувание свидетелствуват и двата пласта мазилки в олтара, както и късно поставеният праг на входа от притвора към наоса.

Посочената в края на X в. от нас дата на църквата я свързва и хронологически със средновековните паметници на типа, към който я отнесохме. Сравнена с гробничната църква в Диногеция (Гарван), старата Боянска църква и протезиса и диаконикона в преспанската базилика „Св. Ахил“, църквата в градския парк на Преслав е почти едновременна на тях.[45] Присъствието на нейния план в Преслав — един от най-големите центрове на култово стрителство през X в. — и сходството му с подобни паметници от други краища на българските земи говорят за широките културни връзки на старата столица в края на X в.

Накрая трябва да се спрем и на въпроса за характера и предназначението на разглежданата църква. Засега тя ни се представя като самостоятелна сграда. Малките й размери, сравнително дълбокият заради гроба притвор, естествено стегнатата форма на кръста в наоса, пространството на който е изкуствено съкратено от изнесената напред олтарна преграда, говорят, че това е църква за малък брой богомолци. За тях в притвора е имало оставено място за погребване след смъртта им. В тази насока на разсъждения трябва поне засега да приемем, че църквата в парка подобно на църкви № 2 и 3 в Селище, № 3 в Бял бряг и малката църква на Дели душка е имала гробничен характер.

---

[1] За някои от откритите напоследък паметници вж. Т. Тотев. Тридесет години археологически разкопки в Преслав. — Археология, XVI, 1974, кн. 3 с. 48—61.

[2] При допълнителни проучвания във връзка с консервационните работи на гробничните църкви в м. Тузлалъка беше открит и разкопан неизвестен дотогава манастир. Разкопките са проведени през 1968 г. под ръководството на Т. Тотев. Резултатите не са обнародвани.

[3] К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав. — В: България 1000 години (927—1927), С., 1930, с. 200, табл. XIX$_2$.

[4] Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в. С., 1931, с. 17, обр. 18; Старобългарското изкуство. С., 1958, с. 200, обр. 222.

[5] Уводът и църквата в Селище са написани от Т. Тотев, а другата църква в градския парк — от П. Георгиев.

[6] В. Иванова Велики Преслав. — В: Археологически открития в България С., 1957, с.183.

[7] В. Иванова-Мавродинова Преслав, водач за старините и музея, С., 1963, с.49—50.

[8] Ст. Станчев. Велики Преслав. С., 1966, с.54.

[9] Пак там.

[10] Откритите помещения ще се обнародват след цялостното разкопаване на комплекса.

[11] Ю. Господинов. Разкопки в околността на Преслав. — ИБАД, VI, 1916—1918, с. 159 и сл.; В. Иванова. Две църкви в Бял бряг в Преслав.— РП, III, С., 1948, с.155 и сл., обр.1; Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, обр.128, 129, 130.

[12] Ст. Станчев. Разкопки по десния бряг на р.Тича в Преслав. — ИАИ, XX, 1955, с.419—426, обр.9.

[13] К. Шкорпил. Цит. съч., с.197, табл. XVII.

[14] Ст. Станчев. Три новоразкрити църкви в Преслав. — РП, III, С., 1948, с.79—86, обр.8.

[15] Ст. Станчев. Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав. — РП, III, С., 1.1948, с.235 и сл., обр.3$_{33}$ и обр.4$_{13}$.

[16] Материалите с изображение на „дама“ в голямата си част не са публикувани. Само от Преслав има постъпили напоследък над 10.

[17] Г. Ф. Корзухина. Из истории игр на Руси. — СА, VII, 1963, 4, рис.4.

[18] Б. А. Рыбаков. Русские системы мер длины XI—XV веков.—СЭ, 1949, кн. 1, с.91; Архитектурная математика древнерусский зодчих. — СА, 1957, 1, с.86—89.

[19] За различните материали с този знак и неговите начертания вж. Т. Тотев. Един бронзов медалион със знаци от Преслав. — Археология, IX, кн.2, с.36 и сл.

[20] Ст. Станчев. Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав..., с. 235 и сл.

[21] Извънредно много съдове с врязани по плещите знаци постъпиха от разкопките на манастира Под зъбуите. Непубликувани.

[22] Съдове от стъкло с подобна релефна украса има намерени в Преслав от разкопките на манастира Под зъбуите. Непубликувани.

[23] Г. Ф. Корзухина. Цит. съч., с.85—86.

[24] Й. Господинов. Разкопки из долината Бял бряг в Преслав.—РП, III, С., 1948, с.75, обр.6$_3$. Кръстове с такава форма са открити напоследък от разкопките на два преславски манастира—в Тузлалъка и Под зъбуите. Непубликувани.

[25] Кр. Миятев. Палестински кръстове от България.—ГНМ за 1921 г., С., 1922, с. 59 и сл.

[26] Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопки на манастира Под Вълкашина в Преслав.— ИАИ, XX, 1950, обр.45; С. Георгиева. Кръстове-енколпиони от Преслав. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с.605—611; Т. Тотев. Проучвания в гробищата на Преслав през 1963 и 1964 г. — ИНМШ, V, 1972, с.4^5 и сл., обр.7; Ат. Милчев. Ранносредновековни български накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България.—Археология, V, 1963, кн.3, обр.8 и 9.

[27] Ст. Станчев. Материали от Дворцовия център в Плиска.—ИАИ, XXIII, 1960, с.28, обр.3Б$_2$.

[28] Т. Тотев. Базилика при Сакалова могила в Преслав.—В: Преслав II (под печат).

[29] Т. Тотев. Северната порта на Външния град в Преслав и някои наблюдения за градската крепостна стена покрай Тича (р.Камчия).—ИНМВ, IX, 1973, с.304—312.

[30] К. Шкорпил. Цит съч., табл. I$_8$ и с.200, табл. XIX$_2$.

[31] Разкопките се проведоха под ръководството на Т. Тотев и П. Георгиев през юни 1974 г.

[32] Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидната църква..., с.17, обр.18; Старобългарското изкуство..., с.200, обр.222. Тук църквата за разлика от К. Шкорпил се сочи под № 7.

[33] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 200, табл. XIX$_2$; Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидната..., с.17, 31, 71, 138 и 152; Старобългарското изкуство..., с.200, обр.222.

[34] Ст. Станчев. Църквата до с.Виница.—ИАИ, XVIII, 1952, с.307 и сл., обр.293 и 297, с.320 и пос. там литература.

[35] Н. Мавродинов. Еднокорабната..., с.17, обр.18. Неизвестно защо по-късно същият в Старобългарското изкуство се отказва от своя първоначален план и се връща към плана на К. Шкорпил, който преди това е критикувал.

[36] Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидната..., с. 17.

[37] Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България..., обр. 104.

[38] Пак там, с.153, обр.164 и 165.

[39] Пак там, с.119, обр. 128, 129 и 130.

[40] По въпроса за този тип църкви вж. Кр. Миятев.—ИАИ, IV 1926/27 г., с.326—327; Архитектурата в средновековна България..., с.182—185; ВИА, т.III, с.405; Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидната..., с. 40—43; Старобългарското изкуство..., с.100, обр.90; същият автор се спира на типа и при разглеждане на църквата в Бояна, вж. Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С., 1966, с.18.

[41] Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидната..., с.43, обр.51—52.

[42] Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България..., с.182—185, обр.204, 207 и с.94 и сл., обр.90.

[43] Ст. Станчев. Цит. съч., с.318, обр.308$_{13-14}$ и обр.310.

[44] Ст. Станчев. Три новоразкрити църкви..., с.89—91, обр.20$_{1-2}$.

[45] За датата на базиликата „Св. Ахил“ въз основа на писмени и исторически сведения (вж. Йорд. Иванов. Цар Самуиловата столица Преспа.—ИБАД, I, 1910, с.66—69 и 76 и 79, обр.9—12) се сочи II половина на IX или краят на X в. Относно конструкцията на протезиса и диаконикона обаче, на базата на отбелязаните още от Йорд. Иванов различия в градежа с останалите части на базиликата Кр. Миятев в последния си труд „Архитектурата в средновековна България“ ги датира в края на XI в. Напоследък гръцкият учен Н. Муцопулос разглежда задълбочено паметника и плана, представен от него, протезисът и диакониконът се дават с единен градеж с останалите части на базиликата, вж. ***Νικολάου Κ. Μουτζοπούλου. Ἔρευες στὴν Καστορία καὶ τὸν Ἅγιο Ἀχίλλειο. Θεσσαλονίκη,*** **1965,** ***πιναι Β'***.

SUR DEUX EGLISES DE PRESLAV

Totju Totev et Pavel Georgiev

(Résumé)

Dans cet article on étudie deux églises mises au jour sur le territoire de la ville extérieure de Preslav. La première d'entre elles (fig. 1—6) est publiée pour la première fois dans son ensemble alors que pour la seconde on communique des données nouvelles provenant des études récemment entreprises (fig. 13—16).

L'église de Selište, édifiée à la fin du IXe s., fait partie d'un groupe d'églises cruciformes à coupole de Preslav à espaces pleins entre les bras de la croix et datant de la même époque. Après sa destruction, une seconde église a été construite sur ses fondations. La coupole ouest de cette seconde église repose sur deux piliers libres. Les matériaux des fouilles (fig. 8—12), ainsi que les particularités des deux plans permettent de la dater du Xe s.

Les fouilles entreprises dans le parc municipal de Preslav indiquent que la seconde église qui y a été mise au jour avait un naos carré et une coupole reposant sur des piliers disposés à ses angles. Par les particularités du plan et par l'époque de son édification (fin du Xe ou bien début du XIe s.) elle se rattache à certaines églises qui se trouvaient dans les limites de la Bulgarie d'alors, par exemple l'église du cimetière à Dinogetia (Garvan), le presbytère et le diaconicon de la basilique de Saint Achille à Prespa, l'ancienne église de Boïana, etc.

Les observations effectuées par les auteurs sur ces deux églises permettent de préciser leur place parmi les autres monuments de l'architecture cultuelle de Preslav — la seconde capitale bulgare.

ШУМЕН

ПО НЯКОИ АРХИТЕКТУРНО-КОМПОЗИЦИОННИ ОСОБЕНОСТИ НА МАНАСТИРИТЕ ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Нели Чанева - Дечевска

С официалното въвеждане на християнството като единствена държавна религия в средновековна България се създават благоприятни условия за строителството на култови сгради.[1] Археологическите разкопки показват, че първите български църкви и манастири възникват около политическите центрове на държавата — Плиска и Преслав.[2] Почти успоредно с тях започва оживено култово строителство и в Западна Македония.[3] Редица писмени документи свидетелствуват, че в първите християнски години изграждането на култови сгради е важна държавна задача. „А когато (Климент) видя, че тоя княз (Борис) украси цяла България, която беше под негова власт, със седем съборни църкви. . . Той (Климент) пожела сам да построи в Охрид свой собствен манастир.“[4]

За съществуването на манастир, намиращ се в м. Селище на Велики Преслав, говори също разкритият каменен надпис от гроба на чъргубиля Мостич.[5] По времето на цар Петър, когато феодализацията на българската държава е вече в пълен ход, нейно своеобразно отражение стават големите манастирски общежития. Това косвено се потвърждава в известната беседа на презвитер Козма против богомилите, в която на много места се споменава за монаси и манастири. Потвърждаващи и по-конкретни данни по въпроса получаваме от археологическите разкопки във Велики Преслав, свидетелствуващи за наличието на няколко старобългарски манастира.[6]

За съжаление самите комплекси са много разрушени. Някои от тях не са изцяло изчерпани археологически и се нуждаят от допълнителни проучвания. Други са вече обезличени. Всичко това прави извънредно трудна задачата, която си поставяме, а именно въз основа на публикуваните материали и на личните ни изследвания да направим опит за изясняване на някои характерни особености на плановата и пространствената композиция, на манастирите от Велики Преслав, като хвърлим светлина по въпроса за архитектурните и градежни особености на паметниците, доколкото това е възможно на днешния етап, на известното за тях. Досега този проблем не е разглеждан в научната литература.

Като първи опит за обобщение нашият труд ще съдържа навярно редица непълноти. Липсата на изчерпателни данни в някои от ползуваните от нас публикации неволно ще се отрази и в настоящата статия.[7] И все пак дълготодишните археологически разкопки във втората българска столица и нейната околност и наближаването на 1300-годишнината от основаването на Българската държава дават според нас достатъчно основания да се направи опит за това първо обобщително проучване по въпроса, в което да изкристализират известните досега данни, като се поставят на преценка някои остарели становища и се набележат нови проблеми за бъдещите изследвания.

Трябва веднага да отбележим, че някои изследователи считат част от комплексите на Велики Преслав, които са публикувани като манастирски, за светски феодални имения. Като имаме пред вид обаче, от една страна, че публикуваните планове се отличават със специфично композиционно решение, при което църквата се явява обединяващ център на верижно построените около нея сгради, рамкиращи просторни дворове, а, от друга страна — определеното становище за манастири на съответните разкопвачи, ние мислим, че засега известните данни дават повече основания за манастирско, а не за светско строителство.

Всички големи архитектурни комплекси са ситуирани извън крепостните стени на т. нар. Вътрешен град. Те носят обикновено имената на местностите, където се намират. Четири от тях са изградени вън от втората крепостна стена и даже твърде отдалечено от нея. Това са манастирите от местностите Вълкашина,[8] , Аврадака,[9] Тузлалъка[10] и Патлейна[11]. Останалите манастири са в очертанията на Външния град (манастирът на Мостич в м. Селище,[12] манастирът от м. Черешето,[13] манастирът на Кръглата църква[14] и внушителният ансамбъл от м. Под манастира[15]).

Последните два комплекса са в процес на разкопки и за тяхното тълкуване е необходим още доказателствен материал. Заслужава поспециално внимание ансамбълът и на Аврадака, чиято църква е изградена извън затворения от три страни жилищен манастирски двор. Това архитектурно решение излиза от рамките на най-често срещаната манастирска композиция. За него могат да се изкажат обаче две приемливи хипотези: или че манастирът е бил девически и затова жилищният двор е бил отделен от църквата, в която е служел свещеникът и където са идвали миряни, или че храмът е трябвало да обслужва освен манастира и околното селищно население. Сведението на първия изследовател на комплекса,[16] който съобщава, че е намерен остатък от ограда на 4 м южно от църквата, подкрепя предположението, че принадлежейки на манастира, тя е имала отделен двор.

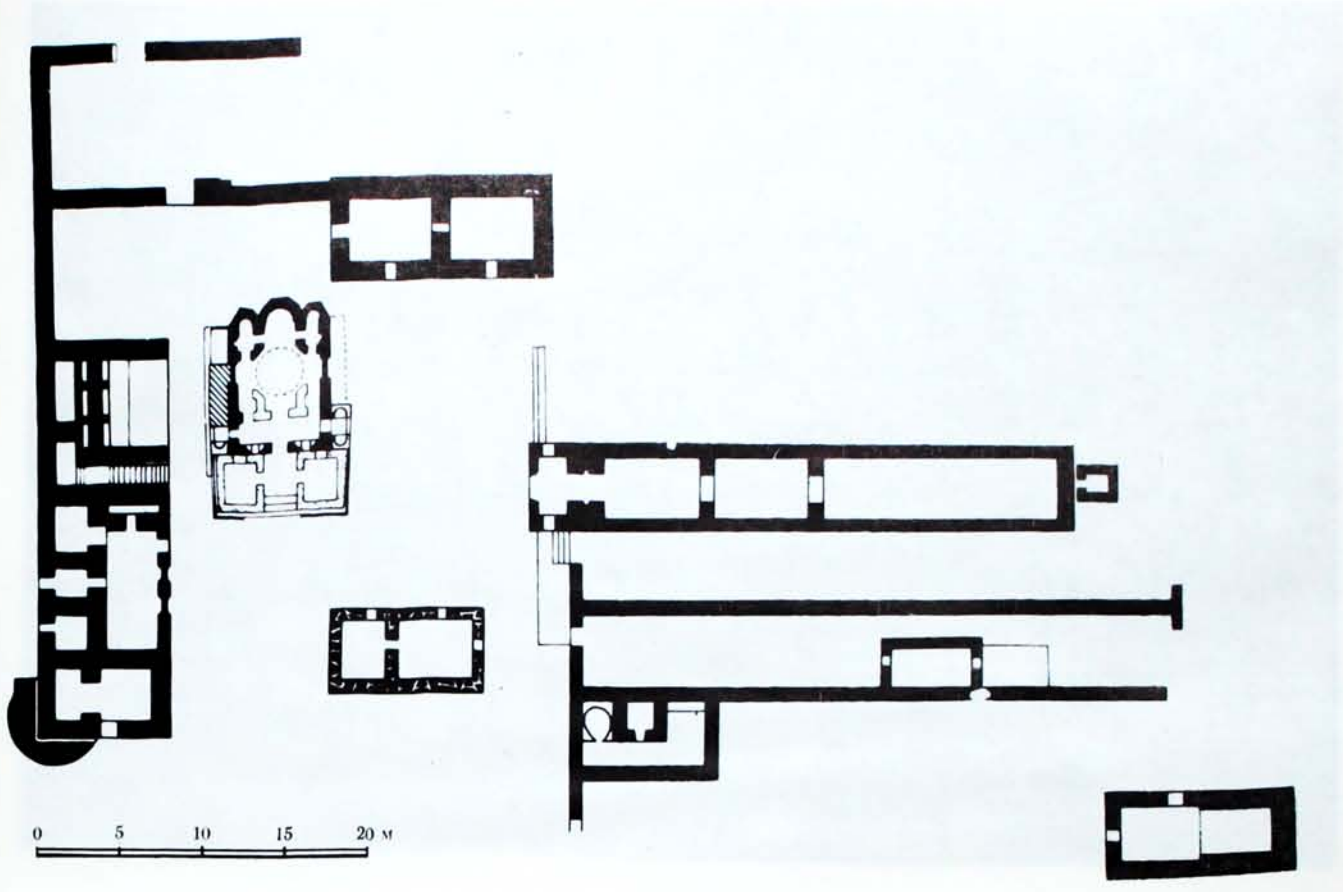

Обр. 1. Манастирът в Патлейна (план по И. Господинов)

Местоположение. С изключение на манастира на Мостич, който е бил сред равнинен терен, всички останали комплекси са построени на по-високо издигнати места, откъдето се разкрива просторен изглед към красивата околност. Избирани са южни склонове, запазени от силни и студени ветрове. Страната към неблагоприятния вятър е била винаги застроена. Изборът на място за манастир е правен много грижливо. Като че ли средновековният човек е виждал светост в природната красота и поетичната местност, та природата и манастирът са винаги в хармонична връзка. Затова манастирите не могат да се разглеждат отделно и изолирано от заобикалящата ги среда. Това би ги превърнало в обикновени архитектурни паметници, докато в съчетанието между архитектурен ансамбъл и заобикалящата го природа се създава неповторимият ефект на това строителство.

Анализът на ситуациите показва, че разположението на манастирските сгради се е определяло преди всичко от характера на терена и неговите дадености. Те именно са компонирали формата на манастирския двор. Теренните неудобства рядко са били изкуствено преодолявани чрез насипи и изкопи. Поради това комплексите често са имали неправилни външни очертания. Изключения са случаите, когато се е прибягвало до отстраняване на теренните неудобства, както в манастира от Патлейна (обр. 1), където денивелацията е била много голяма и се е наложила предварителна подготовка на терена.[17] Тук е била направена изкуствено изравнена тераса, чийто северозападен ъгъл е укрепен с мощен подпорен зид (обр. 2).

В ситуационните решения на ансамблите се чувствува предварителна обмисленост. За да се избегне вкопаването на стените и натоварването им от земния натиск, отделните архитектурни тела са разполагани обикновено с надлъжните си оси по дължините на хоризонталите. Там, където строителят е бил поставен пред големи затруднения, ансамбълът е бил допълнително укрепяван, за да се преодолее подхлъзването по наклона и се устои на тежестта на земния натиск. При Кръглата църква, която е изградена върху висок изкуствен насип, същият е бил укрепен с подпорен зид, усилен с полукръгли контрафорси, наподобяващи кули (обр. 3). В случаите, когато манастирът е разполаган до стръмен скат или друга природна даденост, последната обикновено е играла роля на естествена преграда и ограничавала двора в тази му част.[18] За пестене на

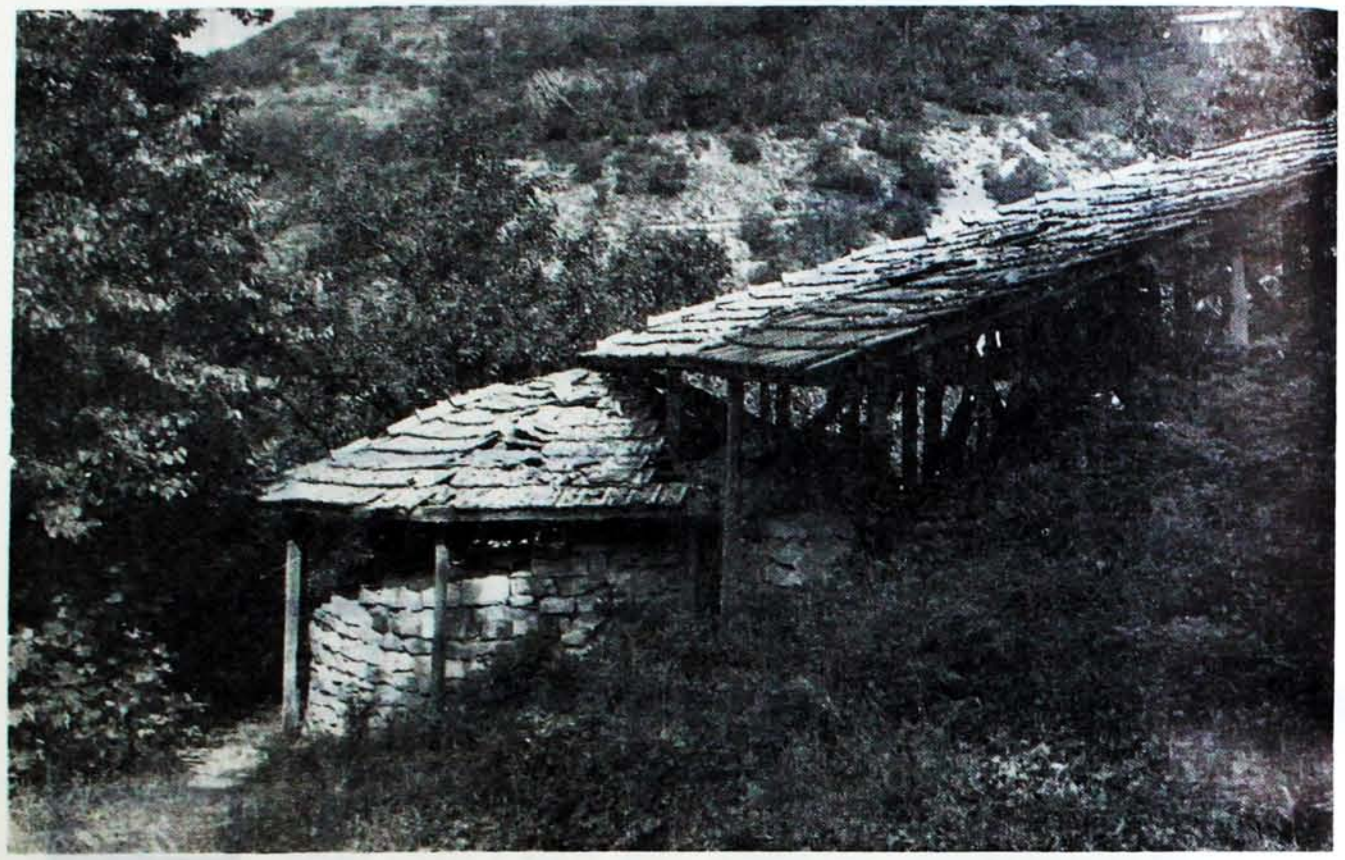

Обр. 2. Подпорен зид в Патлейна (фото авторът)

терен и от комуникационни съображения жилищните и стопанските сгради се изграждат непосредствено до самата ограда, така че техните обеми и външни стени в същност я заместват[19] (манастирите в местностите Черешето (обр. 4), Вълкашина (обр. 5), Аврадака (обр. 6) и др.).

Планова и пространствена композиция. Архитектурният анализ на композиционното решение на манастирите от Велики Преслав показва, че те не са строени по еднаква схема, но въпреки това имат някои общи характерни особености. Преди всичко това са били представителни ансамбли с твърде големи размери.[20] Тяхната монументалност е засвидетелствувана поради големите разрушения само от очертанията на плановите им решения, които сочат определено четириъгълната форма като предпочитана. Отклоненията от нея са продиктувани изключително от теренните дадености. Стръмният терен на манастира в Патлейна е наложил необичайни промени в плановото решение. Вместо околовръстно нареждане на верижните сгради около църквата тук дългите постройки са разположени напречно на надлъжната ос на манастирския двор, понеже следват теренните хоризонтали (обр.7). За отбелязване е също, че нито един манастир не представлява изцяло сключен архитектурен ансамбъл със затворен от сгради вътрешен двор. Много често дори една цяла страна е оставала незастроена.[21] Това е обикновено страната към хубавия изглед или хигиеничното изложение. Тази повтаряща се характерна особеност ни кара да мислим, че пробивът е търсен съзнателно от строителя, още повече, че мястото е избирано обикновено така, че свободната страна е била същевременно естествено защитена благодарение на особеностите на терена.[22]

Силуетът на манастирския ансамбъл се е създавал от обемите на манастирския храм, жилищните и стопанските сгради, както и от манастирската сграда, пригодена към конфигурацията на терена. Когато манастирът е по-голям, той е бил организиран около няколко двора, чиито функции са били навярно диференцирани.[23] Понякога стопанските сгради са били извън оградните стени на манастира.[24] Това показва, че манастирите даже когато са отдалечени от крепостните стени на града, са третирани като обител, която е имала необходимата сигурност и не е прекъсвала връзките си с външния свят.

Разкопките сочат, че нито един от преславските манастири не е бил снабден с укрепителни стени и кули. Разкритите части от огради са тънки и не могат да служат за отбрана.[25] Неукрепеният характер на извънградските манастирски ансамбли във Велики Преслав е извънредно важна особеност на композиционното решение, свидетелствуващо, че те са строени в спокойни времена и са били защитени (навярно дори пряко зависими) от държавата. Намерените входове на манастирите са ориентирани, както изглежда, спрямо главните пътища на движение към столицата и подстъпите към нея.

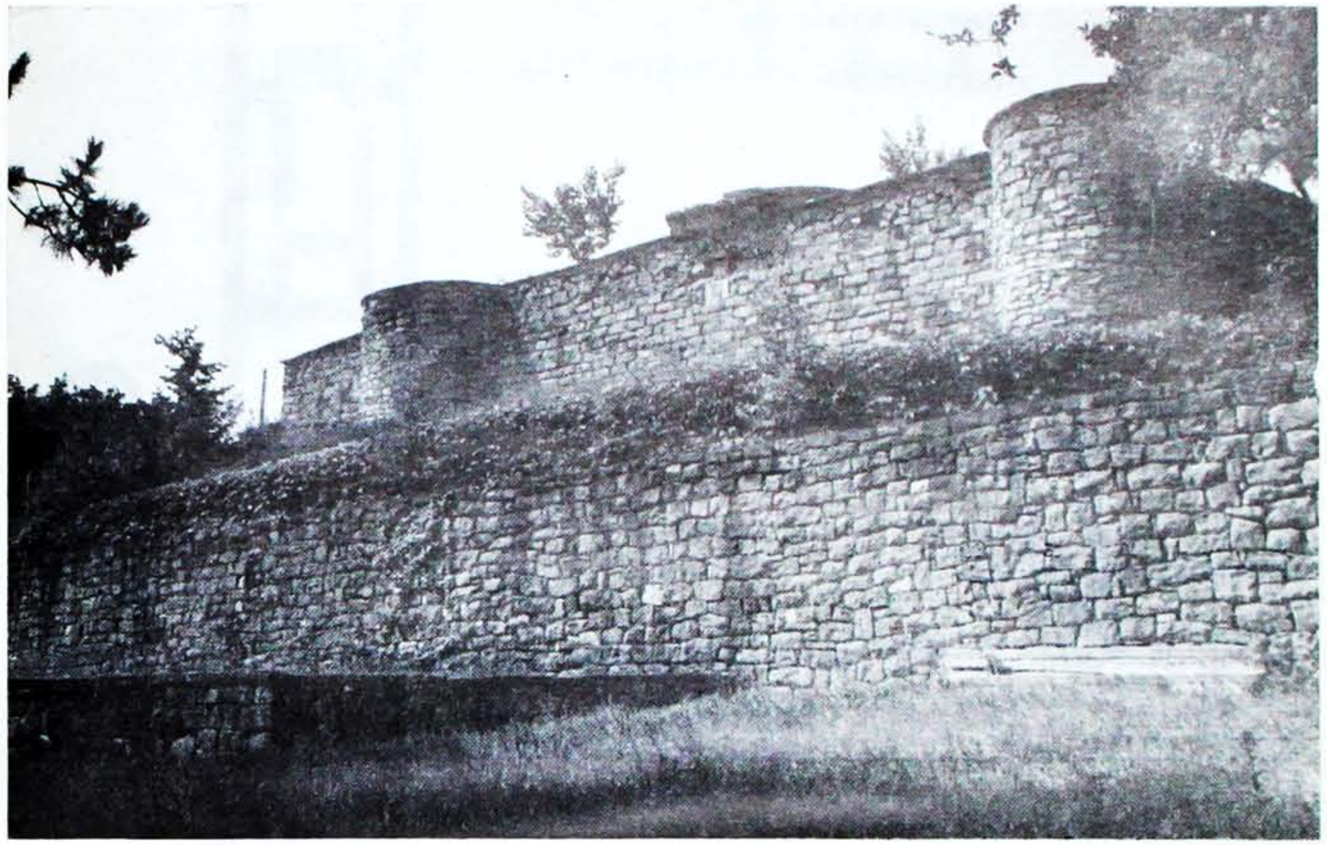

Обр. 3. Подпорен зид на Кръглата църква в Преслав (фото авторът)

Главният композиционен център на всеки манастир е църквата му. Тя е основният обединяващ елемент в ансамбъла и общият притегателен пункт както за монасите, така и за гостите на манастира. Затова и манастирският храм е изграден винаги по-грижливо от останалите сгради; за него е използуван по-добър строителен материал и е имал по-богата архитектурно-декоративна украса.[26] Обикновено е разположен в центъра[27] или в един от ъглите на двора,[28] обаче винаги самостоятелно и недалеч от жилищните крила. Различно ситуиране на култовата сграда има, както отбелязахме вече, манастирът от Аврадака, където храмът е извън манастирския двор.[29] В комплекса „Тузлалъка“[30] на пръв поглед църквата изглежда включена във верижния план, но в същност към нея са долепени допълнително от юг постройки, поради което не може да се приеме, че тя е друг вид изключение.

Изследването показа, че обикновено недалеч от църквата се е намирала манастирската трапезария.[32] Понеже в нея са се хранели едновременно всички монаси, тя е имала големи размери.[33] Както изглежда, трапезариите са били организирани обикновено в приземния етаж, за което впрочем съобщават и типиците.[34] Известно е, че трапезариите на големите гръцки средновековни манастири в Дафни, Мистра, както и атонските манастири — Лавра, Ватопеди и др. — са строени в приземните им етажи.

Най-често трапезарията на византийските манастири е била включена във верижния план на заобикалящите я сгради, но се среща и отделена от тях в самостоятелен обем, подобни на църквата.[36] Свързани с поредицата помещения са били трапезариите дори на големите и богати преславски манастири Черешето,[37] Патлейна,[38] Вълкашина[39] и др.

Като второ по архитектурна значимост помещение трапезарията е представлявала голяма зала, обикновено с удължена правоъгълна форма и снабдена с няколко врати, за по-лесно ползуване. По-богат план е имала трапезарията в манастира Черешето.[40] Тя е била двупространствено удължено помещение, завършващо от тясната страна с конха — мястото за хранене на игумена.[41] Навярно залата е била покрита с полуцилиндричен свод.

Във византийските манастири магерницата е била отделена от трапезарията с едно малко помещение, играещо роля на офис и имащо противопожарни функции. Такава група помещения е имал, изглежда, манастирът на Патлейна.[42] Тя е била съсредоточена в югозападния край на комплекса и е имала лесен достъп до църквата и жилищните крила, както се съобщава в типиците за този род помещения.[43]

Като имаме пред вид, че в преславските манастири се е развивала оживена културно-просветна дейност, не можем да допуснем, че в тях не са били организирани библиотеки. За съжаление не разполагаме засега с определени данни в това отношение. Ако се съобразим със сведенията в типиците, че библиотеките в редица византийски манастири са разполагани

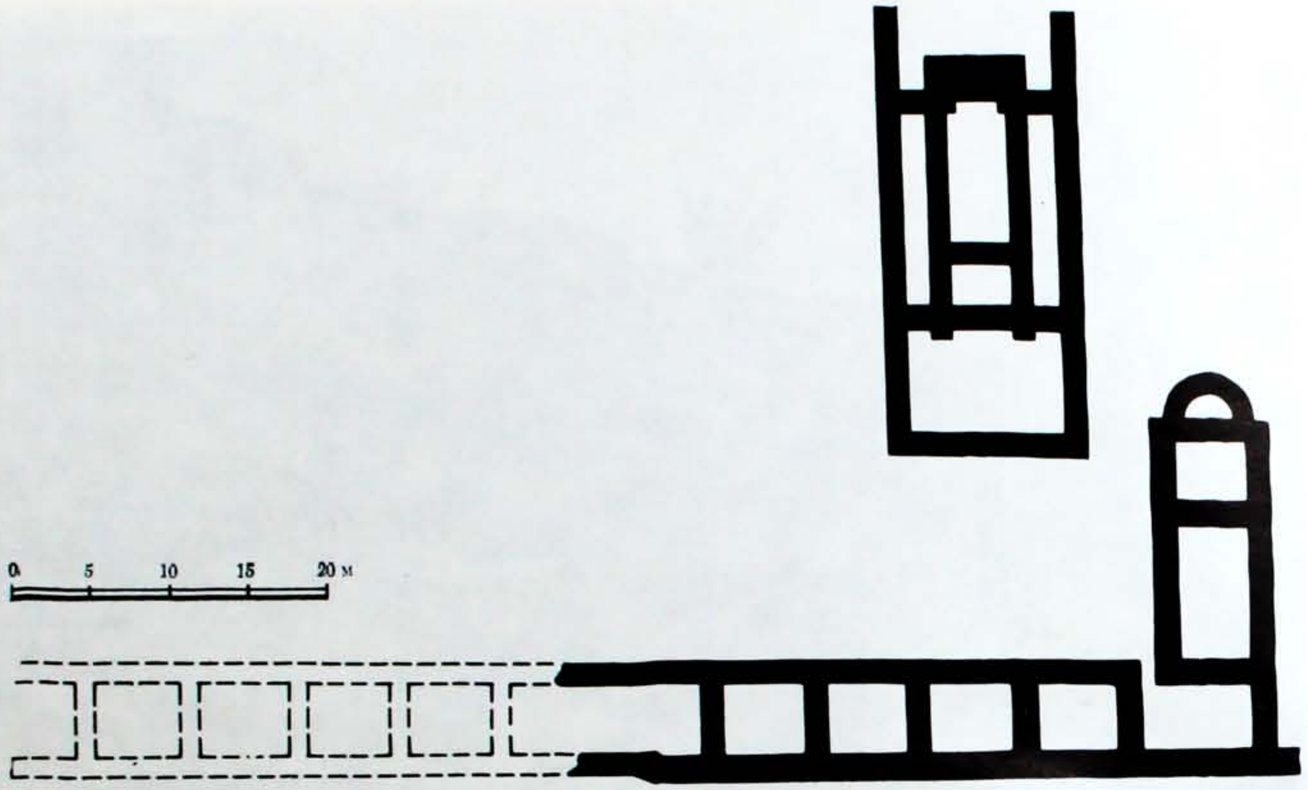

Обр. 4. Манастирът от м. Черешето (план по К. Шкорпил)

недалеч от манастирския храм,[44] за да бъдат по-достъпни за ползуване при религиозната служба, то следва да търсим местата им в големите помещения на близките до храма крила.[45]

Във византийската манастирска схема между католикона и трапезарията се е намирала фиалата и кулата-камбанария.[46] Сред силно разрушените останки на преславските манастири обаче досега не са открити такива съоръжения. Известни са само данни за допълнително изграждане на кули-камбанарии пред църковния притвор.[47] Тях отдаваме обаче на епохата на Втората българска държава.

Килиите на монасите са били наредени във верижен план, една до друга, така че същевременно рамкират манастирския двор.[48] Съдейки по плановете им, те са представлявали квадратни или правоъгълни стаи, имащи еднаква ширина (обикновено между 3,40 до 4,50 м).[49] Снабдени са били с прозорци и с вход, излизащ в някои случаи на вътрешна галерия.[25] Последната е играела роля на хоризонтална връзка в жилищните крила, докато стълбищата са осъществявали вертикалната комуникация. Вероятно вътрешните стълби са били дървени и затова не са запазени останки от тях. На място обаче могат да се определят зидовете, върху които те са били поставяни.

Разкритите археологически материали показват, че коридорите пред някои жилищни крила са били оформени към двора с аркади.[51] Със своето местоположение, архитектурен обем и начин на оформяне сключените части са имали определящо значение за пространственото изграждане на целия ансамбъл.

Към манастирите са принадлежали и редица помещения с битови и други функции. Едни от най-интересните от тях са били игуменарниците, гробниците и др. За съжаление фактическите материали за тях и особено за първите се оказват също твърде оскъдни.

За игуменарници са служели, изглежда, една или повече големи и по-богато обзаведени стаи. Изказаното предположение, че двустайната самостоятелна сграда в югозападния ъгъл на манастира Вълкашина[52] е била игуменарница, считаме за приемливо, защото тя е по-изолирана от останалите постройки и има по-богато архитектурно решение. Освен това тук са намерени и скъпи предмети на бита, които предполагат по-големи жилищни удобства.[5]

В научната литература е изказано мнението, че към манастира Аврадака са били изградени болница и старопиталище.[54] Действително такива сгради съпътствуват често големите средновековни манастири. Съдейки обаче от публикуваните планове и консервираните на място основи, ние не сме убедени, че посочените постройки на Аврадака са принадлежали на този род сгради, защото от сведенията на типиците и от запазените останки на средновековни болници и старопиталища в други страни се вижда, че последните са имали сходно планово устройство помежду си, но твърде различно от плановете на сградите на Аврадака.[55] Според типиците болниците и старопиталищата имат почти еднакви квадратни планове, в центъра на които са поставени четири подпори, ограничаващи малка квадратна площ, която се заема от огнището Около него и четирите външни стени на квад

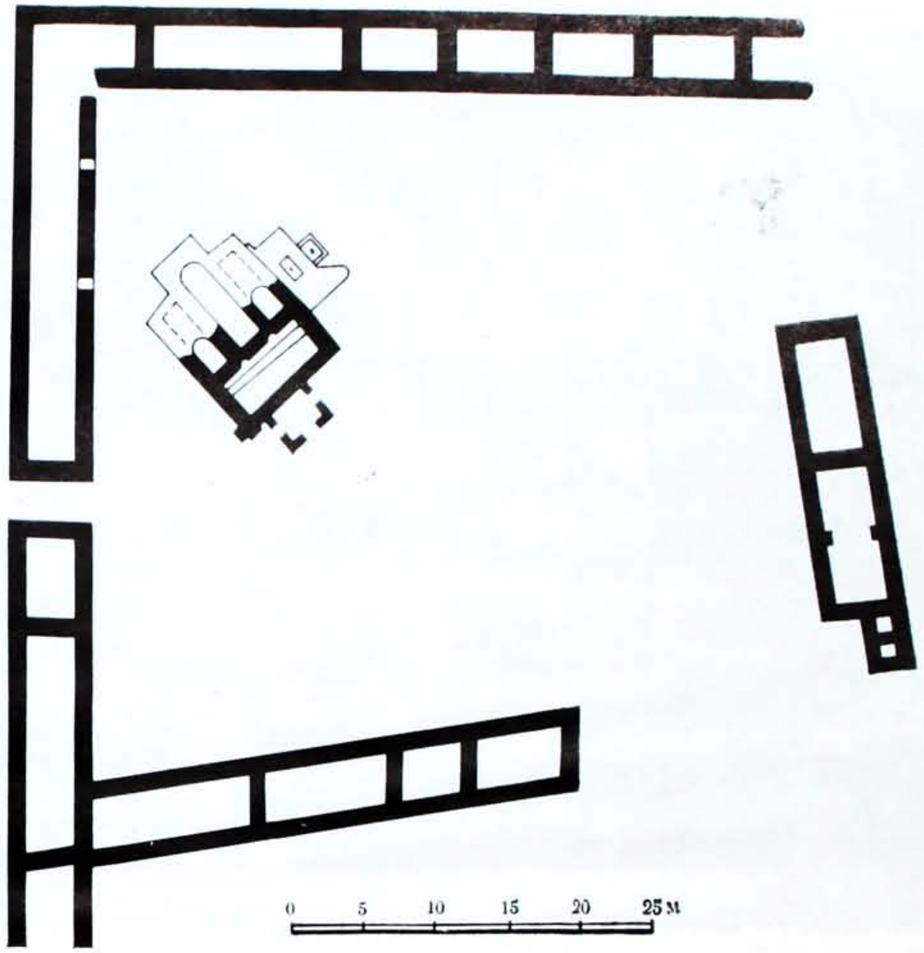

Обр. 5. Манастирът от м. Под Вълкашина (план по Л. Огненова и С. Георгиева)

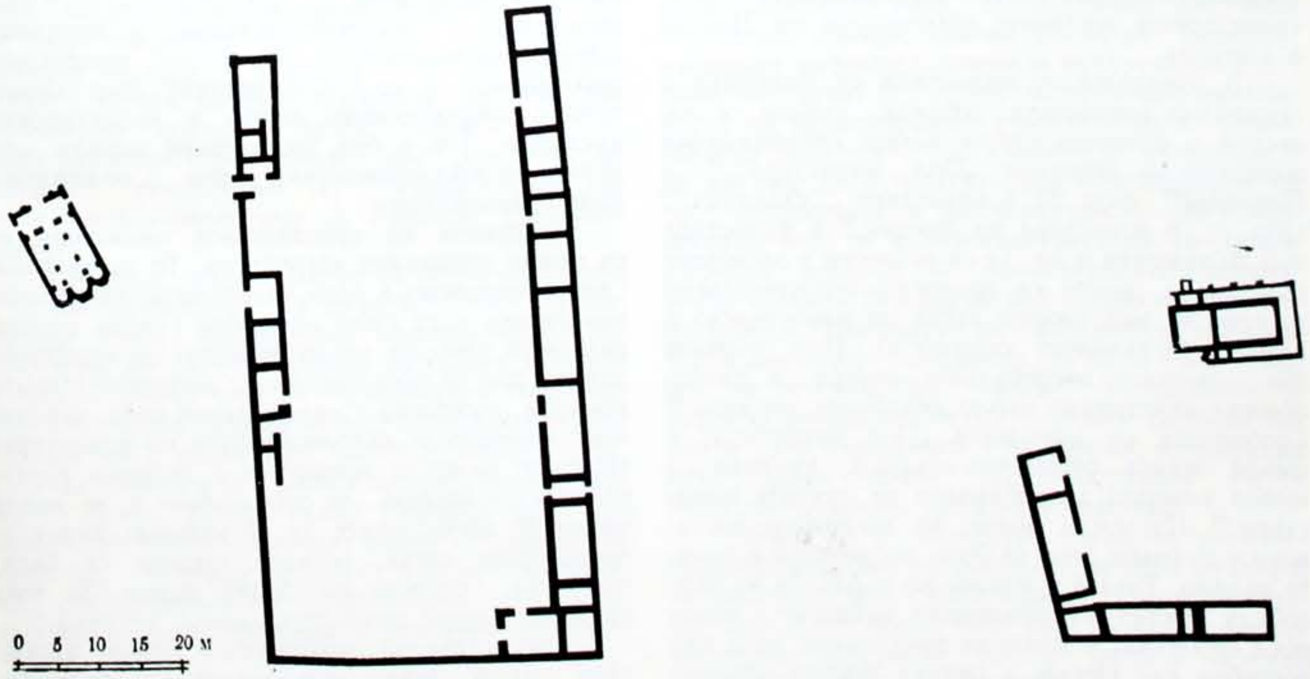

Обр. 6. Манастирът от м. Аврадака (план по В. Иванова)

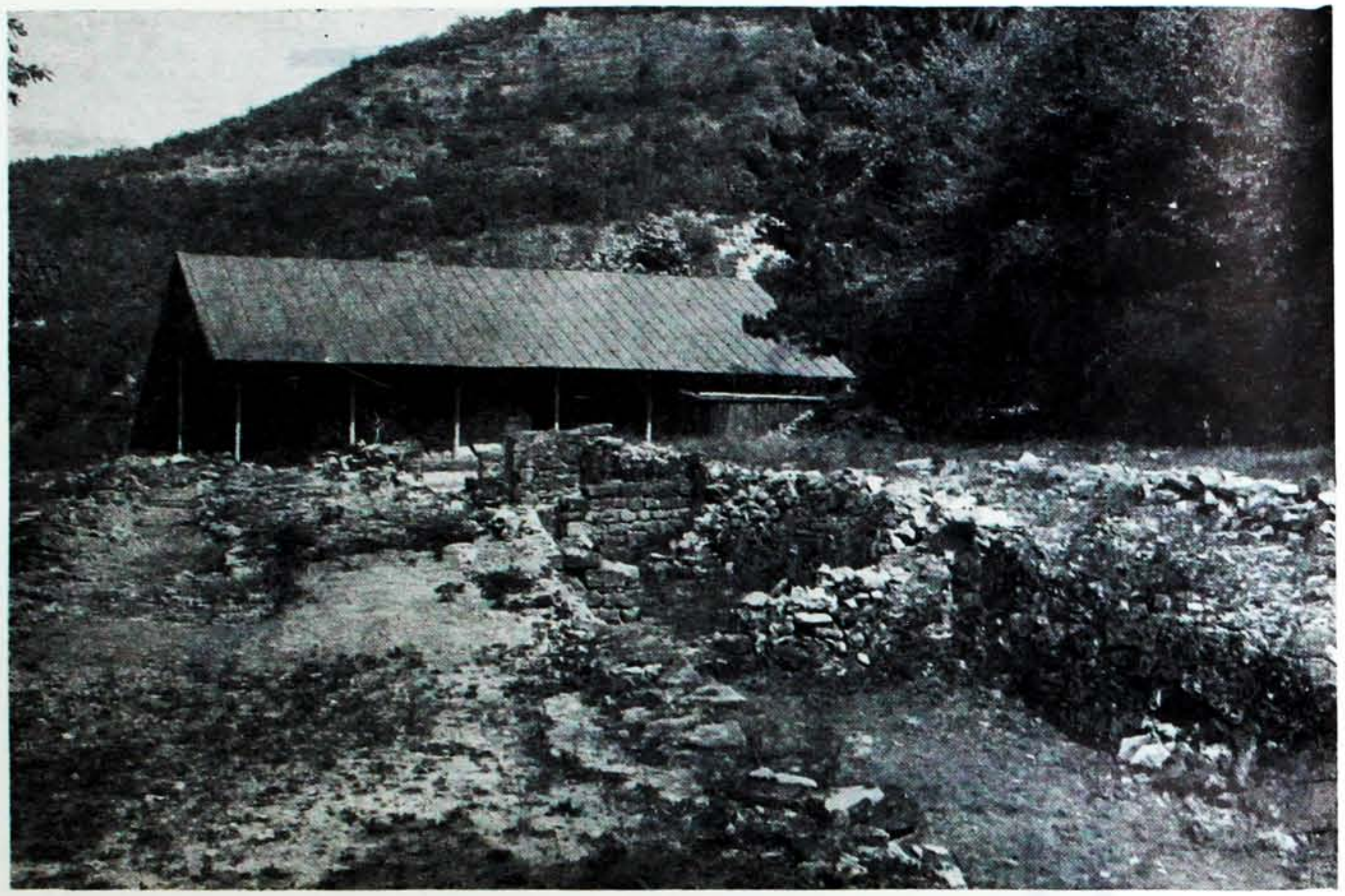

Обр. 7. Верижната сграда от манастира в Патлейна (фото авторът)

ратната зала се нареждат леглата на болните. Явно е, че типът на тези две по предназначение „обществени сгради“ е твърде различен от плановете на постройките от Аврадака. Според нас постройката, считана за „болница“, има разпределение, подходящо повече за богато средновековно жилище, каквото намираме сред представителната жилищна архитектура на Плиска и Преслав.

В преславските манастири са разкрити и специални помещения-гробници. Такива са известни в новоразкопания и още непубликуван манастирски комплекс „Под манастира“,[56] в Патлейна[57] (обр. 8), в манастира „Тузлалъка“[58] (обр. 9), в манастира на Мостич,[59] в манастира под Вълкашина и др. Те са устроени в засводени помещения, които са долепени непосредствено до една от надлъжните стени на манастирската църква (обикновено северната). При първите два паметника погребалните камери са разположени двустранно около централен коридор.[60] Гробницата от комплекса „Под манастира“ е имала богата керамична украса, каквато са имали навярно и гробниците на другите манастири.[61] Изглежда обаче, че по-високо поставените духовни лица са били погребвани в самите църкви. Така в притвора на църквата на чъргобиля Мостич в едноименния манастир е намерена гробница, в която се предполага, че е бил погребан цар Петър, а самият Мостич навярно е бил погребан в разкритата друга гробница, намираща се непосредствено до северната стена на църквата.

Докато близо до църквата и до входа на манастира са били организирани помещенията за общи нужди с по-представителен характер, в отдалечените краища на манастирския двор или във втори двор се пристроявали поредица помещения с различно складово и производствено предназначение (хамбари, винарници, работилници и др.). Стопанският двор заемал винаги второстепенно място в манастирския ансамбъл. Той е бил разположен поради това върху по-неблагоприятния терен, с по-нехигиенично изложение.

Входовете на преславските манастири не са имали специално устройство. Те са разполагани обикновено в реда на верижно наредените помещения и са били оформени съвсем просто, най-често само от продължението на оградните зидове, или са представлявали затворени с врати проходи, засводени с цилиндричен свод, каквито имат повечето от възрожденските ни манастири. Навярно са били затваряни с дървени врати, обковани с желязо. За отбелязване е, че макар някои от манастирите да се намират далеч от крепостните стени, техните входове са били, изглежда, устроени по същия начин. За това свидетелствуват археологическите останки.[62]

Архитектурно оформление. Ниско запазените зидове дават незадоволителна представа за фасадното оформяне на манастирските сгради.

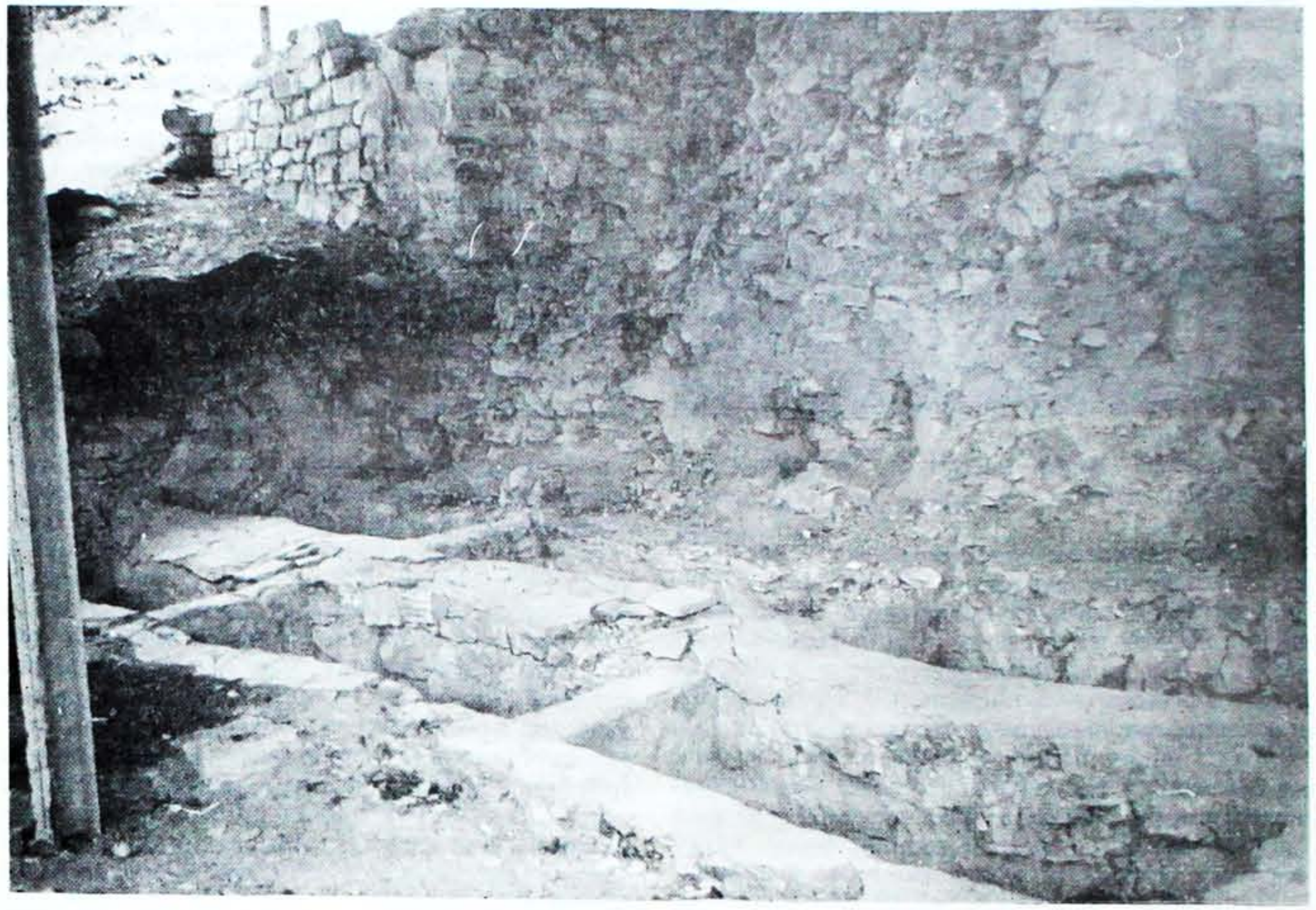

Обр. 8. Гробницата на манастира в Патлейна (фото авторът)

Съдейки обаче по аналогия с други по-добре запазени манастири от същия културен кръг,[63] от частично оцелялата архитектура на някои други старобългарски манастири[64] и като имаме пред вид консервативността в този вид строителство, считаме, че манастирите на Велики Преслав са били оформени към двора с характерната аркадна система, а отвън — с плътни каменни стени с малки отвори. Изглежда, че тези два строителни похвата, добре познати ни от манастирското строителство през епохата на развития феодализъм и Възраждането, са били използувани още в Ранното средновековие.

Аркадата, доказателство за която намираме в някои манастири,[65] е била вероятно предпочитана форма, защото дава възможност за изграждане на редица битови, складови и други функции. Освен това тя е свързана с покрития коридор, който създава не само комуникационни връзки, но е подходящо място за отдих и подслон на монаси и богомолци при неблагоприятно време (дъжд, вятър, силно слънце). Аркадата притежава и изключително добри архитектурни качества — придава ажурност и лекота на архитектурните обеми и осъществява живописен преход между постройките и дворните пространства.[66]

Намерените в нашите манастири т. нар. малки архитектурни форми, като кладенци, чешми и други, свидетелствуват, че те са били също включени в композицията на манастирските дворове и са създавали допълнителни архитектурни акценти в тях.[67]

Архитектурните детайли, които са открити при разкопките на преславските манастири, като капители, бази, облицовъчни рисувани керамични плочки, подови настилки, мазилки, мраморни колонки с гнезда за инкрустации и др., свидетелствуват за добрите материални възможности на манастирското строителство в средновековна България.[68] За съжаление материалите са все още несистематизирани и в голямата си част непроучени и непубликувани. По-значителната част от намерените детайли са принадлежали навярно на манастирските църкви, които са били безспорно най-богато украсените постройки. Трапезарните, вторите по архитектурна значимост помещения, са били също предмет на по-грижлива украса.[69] За разлика от другите помещения техните подове са били покрити като църковните с мраморни, варовикови или тухлени плочи.[70] Пространствата им са били по-грижливо архитектонизирани.

Трябва да се подчертае обаче, че архитектурното оформяне на фасадите, както и връзката на архитектурата с пластичната украса ще останат още дълго време само като хипотеза поради обективни трудности. Все по същата причина не може да се определи и хронологията на отделните манастири, ако искаме да ги датираме по архитектурни белези.

Обр. 9. Гробница от манастира Тузлалъка (фото авторът)

Градежните и конструктивни особености на преславските манастири остават засега разпръснати в отделните публикации. Едно обобщение на този материал води до извода, че найчесто е бил използуван ломеният или плочест камък (ситнозърнест пясъчник),[71] а само по изключение, навярно при по-представителните ансамбли, манастирските сгради са били строени от обработени варовикови блокове, имащи правилна форма. Често в манастирските строежи са използувани мраморни сполии, взети, както изглежда, направо от разрушени по-стари сгради.

Откритите фрагменти от плоско стъкло и многобройните керемиди в изкопите на някои манастири свидетелствуват за начините на остъкляване на отворите и за покритието на постройките, както и за високата жилищна култура на обитателите.[72] Намерените панти от врати, гвоздеи и други железни предмети показват, че желязото е имало също широка употреба.[73]

Въз основа на известния цялостен градежен материал може да се каже, че строителната техника, с която е изпълнявано раннобългарското манастирско строителство, е, общо взето, на невисоко строително ниво. Обикновено зидарията на стените е била съвсем небрежна и затова се скрива отвън и отвътре с гладка варопясъчна мазилка.[74]

Въпросът за връзките и влиянието между византийските и преславските манастири досега не е засяган в нашата литература. Поставяйки този въпрос само като бъдещ проблем, ние ще обърнем внимание на някои моменти от него.

Известно е, че приемайки християнството от Константинопол, България заема оттам целия култов апарат на новата религия. Затова логично е да се предположи, че при създаването на българското християнство у нас ще се установят напълно цариградските форми и начини на манастирски живот. По въпроса за преките византийски влияния свидетелствуват редица писмени сведения, съобщаващи, че обучението на първите български духовници става във византийските манастири и книжовни школи, че уставите на старобългарските манастири са изработвани в духа на византийските образци и че българските монаси са се трудели по реда, въведен във византийските манастирски общежития, и др.[75] Както изглежда, българите са ползували наготово манастирската организационна структура, но при архитектурните решения те са се съобразявали с местните обществено-икономически условия и изисквания. Така докато преславските манастири даже когато са били вън от крепостните стени, не са били изобщо укрепени, както установихме, византийските манастири от същия период се характеризират със своя напълно затворен характер.

Според описанията на пътешественици константинополските градски манастири, от които нито един не се е запазил, са били обкръжени от стени, до които били долепени килиите на монасите и домакинските помещения.[76] Извънградските манастири пък били солидно укрепени с дебели стени, подсилени с кръгли или четвъртити кули както в ъглите, така и по протежение на дългите страни. Крепостните стени са завършвали дори със зъбери, а входовете са били допълнително защитени.[77] Много често в комплексите е изграждана защитна кула-донжон, каквато е построената през XIV в. в Рилския манастир Хрельова кула. Подобни защитни съоръжения имали и извънградските манастири в християнския Изток (Египет,Сирия, Палестина), където се създават първите манастирски общежития.[78] Там те приличали също по-скоро на мощни самостоятелни крепости, отколкото на религиозна обител.

За разлика от тях манастирите на Велики Преслав, дори в случаите, когато са далеч от населеното място, имат не само неукрепена, но и незатворена със сгради планова композиция. Този факт свидетелствува, че те са съществували навярно като подчинена институция на държавната власт и са разчитали на защита само от нея. Това е една специфична тяхна отлика, наложена от конкретните исторически условия и намерила отражение в плановата им композиция.

Макар че засягаме въпроса за византийските влияния в старобългарското манастирско строителство само мимоходом, не можем да не споменем и едно друго важно обстоятелство, а именно че в нашите земи е имало манастирско строителство още от ранновизантийската епоха. Монашески общежития са съществували през VI в. в Несебър (манастирът „Елеуса“) и на други места.[79] Освен това църквите с периболос, като Еленската църква край Пирдоп, църковният ансамбъл в калето при Берковица, църквата в м. Чобан дере, Търговищко, и др., могат да бъдат разглеждани като праобрази на манастирския тип строителство.[80] От друга страна обаче, ние имаме всички основания да мислим, че манастирското строителство от VII в. е спряло своето развитие в нашите земи, защото едва ли е било пощадено от варварските нашествия и от фанатизма на езичниците. Затова считаме, че не е съществувала приемственост между манастирското строителство от ранновизантийския период и епохата на Българското средновековие, тъй като този период (VII — средата на IX в.) се характеризира с неблагоприятни за това условия. Може да се приеме при всички случаи обаче, че ранновизантийското манастирско строителство е влияло по непряк начин, чрез влиянието на съвременните византийски манастири, които се явяват преки наследници на ранновизантийските.

* * *

Като първа работа върху архитектурно-композиционните особености на преславските манастири проучването даде възможност да се събере и обобщи един твърде фрагментарен и разпилян в научната книжнина материал, добит от археологическите разкопки на различните паметници.

Изследването позволи да се установят някои общи архитектурни особености в плановата и пространствената композиция на преславските манастири, а именно: обусловеност на плановото решение от природните дадености и конфигурацията на терена, липса на укрепителни съоръжения при извънградските манастири, сравнително големи размери на ансамблите, общо правилна форма на манастирските дворове, прекъснато верижно застрояване околовръст с оставяне на една свободна страна към благоприятните световни посоки и др.

Доколкото материалите позволяват, бе направен опит да се хвърли светлина и по въпроса за архитектурния облик и начин на градеж на манастирското строителство.

Трябва да се има пред вид, че изследването отразява състоянието на знанията по въпроса в настоящия момент. Следващите разкопки могат да дадат нови данни, които да допълнят, а вероятно и да променят някои от изложените виждания.

---

[1] Кр. Миятев. Архитектурата на средновековна България, С., 1965, с.78; Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура, С., 1977, с.169.

[2] К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав.— В: България 1000 години, С., 1930, с.183—275; Кр. Миятев. Кръглата църква в Преслав, С., 1932; Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в.,С., 1931; В. Иванова. Проучване на църквата Гебеклисе.— ГАМ, V, С., 1926—1931, с.229—232; Н. Мавродинов. Разкопки и проучвания в Плиска. — РП, III, С., 1948, с.159—170; Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947 г.—РП, III, С., 1948, с.171—222; Ю. Господинов. Разкопки в околността на Преслав. — ИБАД, VI, С., 1916/1918, с.159 и сл.; Находки в Преслав. — ИАИ, XIV, С., 1940—1942, с.255 и сл.; Разкопки в Патлейна. — ИАД, VI, 1914, с.113—128; Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. — ИАИ, XX, С., 1955, с.49—89; Разкопки в Плиска през 1959—1961. — ИАИ, XXVI, 1963, с.5—47; Дворцовата базилика в Плиска.—ИАИ, XX, С., 1955, с.229—265; Ст. Станчев. Три новоразкрити църкви в Преслав. — РП, III, 1948, с.86—91; В. Иванова. Разкопки на Аврадака в Преслав. — РП, III, С., 1948, с.13—64; Две църкви на Бял бряг в Преслав. — РП, III, С., 1948, с.149—155; Ст. Станчев. Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955; Й. Господинов. Разкопки в Патлейна и значението им за българската история.— ИВАД, III, 1960, с.93—100; Гробнични църкви на Тузлалъка в Преслав. — РП, III, С., 1948, с.97—100; Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопките на манастира Под Вълкашина в Преслав. — ИАИ, XX, С., 1955, с. 373—414; Ст. Станчев. Църквата до Виница. — ИАИ, XVIII, С., 1952, с.305—328; Разкопки по десния бряг на р.Тича в Преслав. — ИАИ, XX, С., 1955, с.419—426; В. Иванова. Двете църкви при чупката на източната стена на Вътрешния град в Преслав.—ИАИ, XX, С., 1955, с.463—484; Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. T.I. С., 1959; Ст. Бояджиев. Църквата в Патлейна в светлината на нови данни. — Археология, II, С., 1960, кн.4, с.23—33; Църква №4 в местността „Селище“ в Преслав. — Музеи и паметници на културата, С., 1963, кн.1, с.10—15.

[3] П. Милюков. Христианския древности Западной Македонии. — ИРАИК, IV, С., 1899, с.21—151; В. Златарски. Към историята на манастира „Св. Наум“ в Македония. — ИПр, I, кн.II, 1924—1925, с.1—15; Й. Иванов. Манастирът „Св. Наум“ на Охридското езеро. — Отечество, I,кн.4,С., 1914, с.73—83; Й. Иванов. Цар Самуиловата столица в Преспа.— ИБАД, I, С., 1910, с.55—80; М. Злоковић. Старе цркве у областима Преспе и Охрида. — Старинар, сер.III, кн.III, Београд, 1924—1925, с.115—148; Д. Коцо. Црквата „Св. Софиjа“ во Охрид. — Annuaire de la Faculté de Philosofie de Skopje, 1949; D. Koco. Nouvelles considerations sur l église de Sainte Sophie à Ochrid. — Archaeologia jugoslavica, II, Beograd, 1956; Б. Бошковић. Архитектура средњег века, II изд., Београд, 1962; Dj. Stricevic. La renovation du type basilical dans l'architecture ecléstiastique des pays centrales des Balkans au IXe—XIe siècles, XIIe Congrès international des études byzantines. Ochrid, 1961, c.13—211; Dj. Stricevic. Les églises triconques médiévals en Serbie et en Macédoine, XII Cong. Jntern. des études byzantines. Ochrid, 191, c. 224—240; Boskovic-Tomovskî. Средновековната архитектура во Охрид. — Зб. на трудове, Охрид, 1961; Д. Коцо. Климентовиот манастир „Св. Пантелеjмон“ и разкопките при Имарет во Охрид. - Год. Зб. на филоз. фак. Скопjе, 1948, с.129—182; Д. Коцо. Нови податоци за историята на Климентовиот манастир „Св. Пантелеjмон“ во Охрид. — Год. зб. на философ. фак. на Университет в Скопие, XIX, 1967, Скопље, с.145—256; Д. Коцо. Проучвања и археолошки испитивања на црквата на манастирот Св. Наум. — Зб. археол. музеj Скопие, II, 1958, с. 56—80; D. Koco. L'église du monastère de Saint Naoum. Akten des XIe Intern. Kongresse Byz., München, 1960, c.243—247.

[4] Из житието на Климент Охридски, написано от Теофилакт Охридски — срв. Пространно житие, по изд. на П. Туницки, гл.XXIII, § 67, с.128—129.

[5] Ст. Станчев. Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. — В: Надписът на чъргубиля Мостич от Преслав. С., 1955, с.3—42; За датирането на гроба и надписът на Мостич. — Археология, IV, 1962, кн.1, с.73 и сл.; В. Иванова. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. — В: Надписът на чъргубиля Мостич от Преслав. С., 1955, с. 43—144.

[6] Т. Тотев. Тридесет години археологически разкопки. — Археология, 1974, кн.3, с.48 и сл.

[7] В настоящото проучване няма да бъдат разглеждани манастирските църкви, тъй като те са предмет на друго наше изследване, подготвено за печат.

[8] Л. Огненова и С. Георгиева. Цит. съч., с.373—414; Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. с.171 и сл.

[9] В. Иванова. Разкопки на Аврадака в Преслав, с.13—64; Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство, с.187—190.

[10] Й. Господинов. Гробнични църкви на Тузлалъка в Преслав, с.97—100; Ив. Жандова. Декоративната керамика от Тузлалъка. — РП, III, С., 1948, с.111—128; Т. Тотев. Преслав разкрива нови тайни. — В. Народно дело, год.XXVI, бр.119 от 22 май 1969; Тридесет години археологически разкопки в Преслав, с.55.; комплексът е докладван като манастир на отчетни сесии на АИМ от Т. Тотев.

[11] Й. Господинов. Разкопки в Патлейна, с.113—128; Разкопките в Патлейна и значението им за българската история, с.93—100; Находки в Преслав.— ИАИ, XIV, С., 1940—1942, с.255; В. Златарски. Към историята на открития в м.Патлейна старобългарски манастир. — ИАИ, I, св.2, 1921/22, с. 146—163; Ст. Станчев. Велики Преслав. С., 1966, с.69—74; Н. Мавродинов. Старобългаргарското изкуство, с.167 и сл.; Ст. Бояджиев. Църквата в Патлейна в светлината на новите данни.— Археология, II, 1960, кн.4, с.23—33; Ив. Жандова. Принос за проучването на керамичното производство в Преслав. — ИАИ, XXII, 1959, с.223—233; Ново в Патлейна след Й. Господинов. — В: Преслав, I, С., 1968, с.69—79; Г. Джингов. Средновековна стъкларска работилница. — ИАИ, XXVI, С., 1963, с.47—67; Г. Джингов. Средновековна винарница в Патлейна. — Археология, III, 1961, кн. 4, с. 24 и сл.

[12] Й. Господинов. Разкопки в околността на Преслав, с.158—161; Ст. Станчев. Надгробният тидпис, с.3—24; В. Иванова. Надписът на Мостич, с.43—144.

[13] К. Шкорпил. Паметници на столица Преслав, с. 208—211; Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство, с.148 и сл.

[14] Материалите от разкопките са докладвани от Т. Тотев на отчетни сесии на АИМ. Вж. Й. Господинов. Разкопки в околността на Преслав, с.158 и сл.; Разкопки в Преслав. — ИАИ, VI, 1930—1931, с. 187—193; Нови находки в Преслав. — ИАИ, XV, 1946, с.82—85; К. Миятев. Кръглата църква, С., 1932; Ив. Жандова. Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква. — ИАИ, XX, С., 1955, с.487—509; К. Миятев. Разкопките в Преслав през 1930 г. — ГНМ, V, С., 1939, с.189—213; Ив. Гошев. Българо-гръцки фрагмент от Преслав. — ГНМ, V, С., 1933, с.229 и сл.

[15] Т. Тотев. Старинният комплекс Велики Преслав. — В. Работническо дело, год. XI, бр.78 от 19.III. 1970; Тридесет години археологически разкопки, с.57.

[16] В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.40.

[17] Ю. Господинов. Разкопки в Патлейна, с.114; Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство, с.170.

[18] В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.13.

[19] К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав, с.205; В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.40 и сл.

[20] Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопките, с.373; В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.39; Т. Тотев. Тридесет години..., с.57.

[21] В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.40 и сл.; Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопките..., с.374, обр.1.

[22] В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.40.

[23] Т. Тотев. Тридесет години..., с.57.

[24] В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.44.

[25] Пак там.

[26] В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.35 и сл.

[27] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство, с.170.

[28] К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав, с.209; Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопките, с.379; Ю. Господинов. Разкопките с.159 и сл.

[28] В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.44.

[30] Т. Тотев. Тридесет години..., с.55.

[31] Позволяваме си да споделим тези наблюдения тук само за пълнота по въпроса.

[32] Н. Мавродинов. Старобългарско изкуство, с.149.

[33] Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопките..., с.393 и 375.

[34] *'Α. 'Ορλάνδου. Μοναστηριακή. 'Αρχιτεκτονική, Ἀθηνης.* **1927, с. 27.**

[35] Пак там, с. 24 и сл.

[36] Пак там, с.26 и сл.

[37] Н. Мавродинов. Старобългарско изкуство, с.149.

[38] Пак там, с.170.

[39] Л. Огненова, С. Георгиева. Разкопките, с.393.

[40] Н. Мавродинов. Старобългарско изкуство, с.149.

[41] За трапезария на манастира Черешето приемаме тълкуването на Н. Мавродинов, имайки пред вид, че за този вид помещения се използува твърде често подобен еднокорабен план, завършващ с конха. Много византийски манастири имат такива трапезарии (срв. J. Ebersolt. Monuments d'architecture byzanitne. Paris, 1934, с. 89; *Α. Ὀρλάνδου. Μοναστηριακή*, с.14—33). Като се има пред вид, че комплексът от Черешето е бил богат манастир (тук са намерени множество архитектурни фрагменти, мраморни плочи, части от скъпа облицовка, мозайка и др.), може да се предположи, че в манастира са живеели знатни духовни лица, които са се хранели отделно от обикновените монаси.

[42] Н. Мавродинов. Старобългарско изкуство, с. 170.

[43] **Reallexicon zur byzantinischen Kunst.** Stuttgart, 1966, **с. 408.**

[44] *'Α. Ὀρλάνδου. Μοναστηριακή*, **с. 65.**

[45] **Reallexicon, с. 409.**

[46] *'Α. 'Ορλάνδου. Μοναστηριακή*, с. 66 и сл. и с. 74 **и сл.**

[47] Ю. Господинов. Разкопки в Патлейна, с.117; Ст. Бояджиев. Нови данни.. с.32; Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопките..., с.380.

[48] Л. Огненова, С. Георгиева. Разкопките..., с.375 и сл. и с.393; В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.40.; К. Шкорпил. Паметници на столица Преслав, с.209.

[49] Л. Огненова, С. Георгиева. Разкопките..., с.377; В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.40.

[50] ***'Α. 'Ορλάνδου. Μοναστηριακή*, с. 16—24**; Н. Чанева-Дечевска. Средно вековният манастир в местността Караач теке край Варна. — Изв. СТИГА, XXV, 1973, с.204—207.

[51] В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.41.

[52] Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопките..., с.377.

[53] Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопките..., с.377; Н. Мавродинов. Старобългарско изкуство, с.171.

[54] Н. Мавродинов. Пак там, с.187 и сл.

[55] ***'Α. 'Ορλάνδου. Μοναστηριακή*,** с. 48—57.

[56] Т. Тотев. Тридесет години..., с.58.

[57] Ю. Господинов. Разкопки в Патлейна. с.121.

[58] Т. Тотев. Тридесет години... с.55.

[59] Ст. Станчев. Надгробният надпис, с.4 и сл.

[60] Ю. Господинов. Разкопки в Патлейна. с.121; Т. Тотев. Тридесет години..., с.58.

[61] Т. Тотев. Старинният комплекс...

[62] В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.40; Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопките..., с.375; Ю. Господинов. Разкопки в Патлейна, с.120.

[63] J. Ebersolt. Monuments, с.99.

[64] Н. Чанева-Дечевска. Средновековният манастир, с.204 и сл.

[65] В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.41.

[66] ***'Α. 'Ορλάνδου. Μοναστηριακή*, с. 16—24.**

[67] В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.41—44.

[68] В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.35 и сл.; Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопките..., с.385; Т. Тотев. Тридесет години..., с.58; Ю. Господинов. Разкопки в Патлейна, с.124 и сл.; К. Шкорпил. Паметници..., с.209; Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. с.203 и сл.; Ст. Станчев. Надгробният надпис, с.5; Ив. Жандова. Принос...; Ю. Господинов. Разкопки в Преслав, с.189.

[69] Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопките.., с.375 и сл. и с.393; К. Шкорпил. Паметници..., с.209.

[70] В. Иванова. Разкопки..., с.43 и сл.; К. Шкорпил. Паметници..., с.209.

[71] Ю. Господинов. Разкопки в Патлейна, с. 119; В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.41; К. Шкорпил. Паметници..., с.208; Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопките..., с.393.

[72] В. Иванова. Разкопките..., с.41 и 42.

[73] В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.23.

[74] В. Иванова. Разкопки на Аврадака, с.41.

[74] Ив. Гошев. Правилата на Студийския манастир, Г Б Ф, XVII, 1940, с.1—75.

[76] J. Ebesolt. Monuments..., с.85.

[77] Пак там, с.86.

[78] Въпросите за генезиса на манастирското строителство и архитектурните влияния не са предмет на изясняване в настоящата статия.

[79] П. Мутафчиев. Към историята на месемврийските манастири; Ст. Златарски, с.168; В. Иванова. Стари църкви и манастири в българските земи (IV—XII в., ГНМ, IV, 1922/1925, с.50).

[80] Д. Джонова. Периболосът при раннохристиянската базилика у нас. Проучвания и консервация на паметниците на културата в България, I, 1975, с.53—64.

SUR CERTAINES PARTICULARITES ARCHITECTURALES-COMPOSITIONNELLES DES MONASTERES DE VELIKI PRESLAV

Neli Čaneva-Dečevska

(Résumé)

Sur la base des matériaux archéologiques publiés jusqu'à présent et des études personnelles l'auteur analyse certaines particularités architecturales-compositionnelles caractéristiques des monastères de Veliki Preslav.

Les ensembles étaient édifiés en dehors des murs d'enceinte de ladite „Ville intérieure". Ils sont situés à des endroits plus élevés, protégés des vents froids avec vue sur les environs. Les particularités naturelles étaient rarement surmontées artificiellement. Les bâtiments étaient de préférence placés sur les horizontales du terrain.

L'auteur établit certains traits généraux dans la composition de plan et spatiale: dépendance de la solution de plan du terrain et de sa configuration, manque de constructions défenives dans les monastères en dehors de la ville, dimensions relativement grandes des ensembles, forme généralement régulière des cours des monastères, construction en chaîne interrompue tout autour avec côté libre pratiqué vers les directions naturelles favorables et autres.

L'auteur émet l'hypothèse qu'une partie des ailes d'habitation des monastères étaient orientées vers la cour avec des arcades, cependant que les façades extérieures étaient compactes avec de petites ouvertures.

Comme matériel de construction était utilisée la pierre de taille ou plus souvent la pierre. La technique de construction était à un bas niveau.

Le présent article est la première étude généralisée des monastères de Preslav comme ensembles architecturaux.

КАМЕННИТЕ САРКОФАЗИ ДО ГОЛЯМАТА БАЗИЛИКА В ПЛИСКА

Стамен Михайлов

При разкопките на Голямата базилика в Плиска през 1970 г., като разчиствахме тротоарната настилка източно от църквата, натъкнахме се на неочаквано откритие — само на няколко метра източно от южната абсида попаднахме на четири каменни саркофага. Тъй като по принцип не се копаеше под настилката освен в случаите, когато между плочите се очертаваха правоъгълни пространства, където можеше да се предполага, че ще се открият гробове, саркофазите можеха да останат изобщо неоткрити, ако не ни беше направило впечатление обстоятелството, че един камък от настилката стърчеше необичайно над останалите плочи и се отличаваше от тях с по-грубата си изработка и неправилна форма. Когато решихме да го разкопаем, за да си изясним необичайното му положение, установихме, че не се касае до камък до настилката, а до огромен блок, служещ за похлупак на каменен саркофаг. Това откритие ни накара да разкопаем пространството наоколо. Така намерихме още два други саркофага, а след това и още един — четвърти (обр. 1—4). По реда на откриването ние ги номерирахме от 1 до 4. Както се вижда от обр. 1—4, първият и вторият саркофаг са разположени успоредно един на друг и са ориентирани по посока СИ—ЮЗ с 19° отклонение в северна посока от линията изток — запад. Третият се намира непосредствено на запад от първия и има 8° отклонение в същата посока.

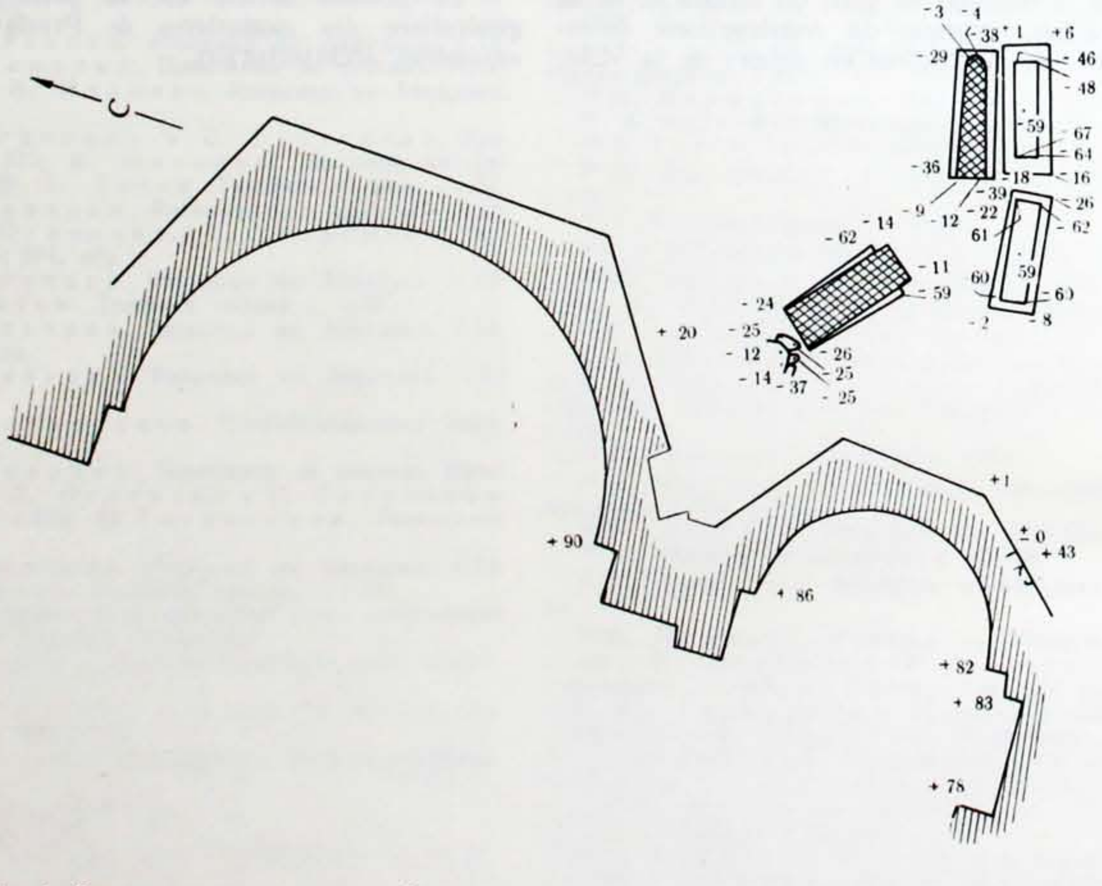

Обр. 1. Ситуационен план на саркофазите

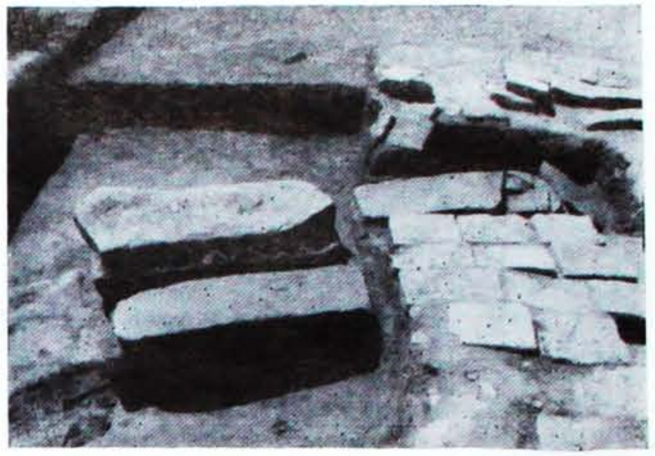

Обр. 2. Саркофази 1 и 2 преди отварянето

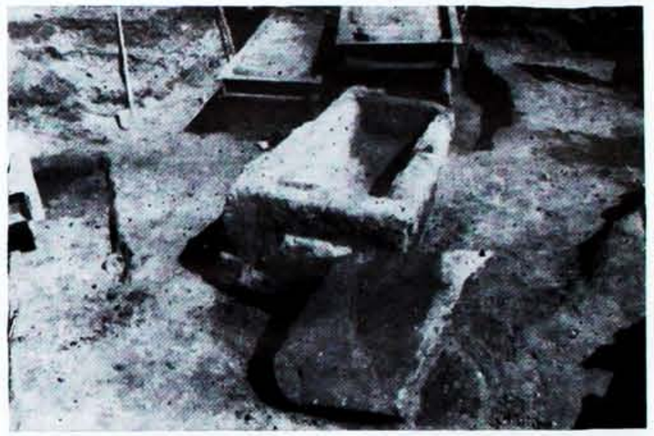

Обр. 3. Саркофази 1, 2 и 3 след повторното им разкопаване

И трите образуват една самостоятелна група обособена не само пространствено, но, както ще видим по-нататък, и стилно или по-точно — технологически, по начина на изработка.

Значително по-различно положение заема четвъртият саркофаг. Той се намира малко пò на север от останалите три и изглежда като отделен от тях. Разположен е между южната и централната абсида, непосредствено до един зидан гроб, който се откри на това място. Неговата ориентация е обратна на останалите три — отклонението му, което при това е много по-голямо — 39°, е в южна, а не в северна посока, както са другите.

Саркофаг 1. Коритото е издълбано в монолитен блок от жълт пясъчник с форма на неправилен паралелепипед с максимални размери: дълж. 2,73, шир. 0,91 и вис. 1,03 м. Дебелината на стените се движи между 0,24 и 0,32 м. От вътрешната страна то е с 7—8 см по-широко в източния край, където са били краката. Стените и отвън, и отвътре са изсечени доста грубо и неравно. Отвътре те са под слаб наклон, така че в долната си част коритото малко се стеснява. Изсичането е ставало с каменоделско длето, следи от което навсякъде личат. Ударите са нанасяни с различен наклон.

Върху южната стена отвън е издълбан с длето знак, състоящ се от три окръжности, очертани съвсем правилно и разположени така, че образуват полегнал на един от катетите си равнобедрен триъгълник (обр. 26 *11* и 24 *3*). По линията на катетите окръжностите са свързани с прави бразди, та знакът може да бъде оприличен на буквата Λ. Този знак се открива за пръв път в Плиска, известен ни е обаче от Виница. Явно е, че той се включва в серията раннобългарски знаци от времето на Първата българска държава.

Похлупакът представлява масивна плоча с неправилни очертания и с много груба и неравна повърхност. Следи от оглаждане или допълнителна обработка по повърхността не личат. Плочата има максимални размери: дълж. 2,49, шир. при западния край 0,58, при източния 1,00 м. и деб. около 0,30 м. Особено неравна е плочата в източния край, където в левия ъгъл е изрязан плитко знак от типа на наподобяващите буквата 8 (обр. 25 *1*). Интересно е, че коритото и покривната плоча са сигнирани различно.

Отдолу плочата е заравнявана, за да може по-плътно да прилепне към коритото. Съществуващите тук-там грапавини са изчукани с длето. На места личат равни плоскости от естествената повърхност на скалата. На едно от тези места се виждат неясни очертания на графити, нанесени с остър предмет. Между тях се откроява със своите ясни очертания фигурата на конче (обр.23). На друго място от същата страна на плочата са надраскани диагонално пресичащи се линии, образуващи мрежест орнамент. Забелязват се неясни очертания и на радиално разположени лъчи, излизащи от неправилни кръгчета, наподобяващи слънца. Тези рисунки, както и знаците нямат пряко отношение към погребалния обред и култа към мъртвите. В случая сигнатурите и рисунките имат същия лаически смисъл, който те притежават по строителния материал и по другите битови предмети. Следва да се отбележи, че между графитите, надраскани от долната страна на плочата, и знаците върху похлупака и южната страна на саркофага съществува разлика в изпълнението, а именно последните са много по-дълбоко изрязани от първите и могат с право да се считат като сигнатури в един или друг смисъл и свързани безсъмнено със саркофазите и по-специално с тяхната изработка. В този смисъл знаците могат да се тълкуват като каменоделски. Те не са правени с тънко острие, както графитите, а с по-тънки длета, които при известни случаи са били използувани и при обработката на саркофазите.

След затварянето на каменното корито с масивната покривна плоча между плочата и бордюра са се получили кухини, които са били запълнени с парченца от тухли, а после фугата между коритото и похлупака замазана с хоросан, съдържащ не само малки парчета от тухли, но и тухлен прах, благодарение на който хоросанът има леко розов цвят. Замаз-

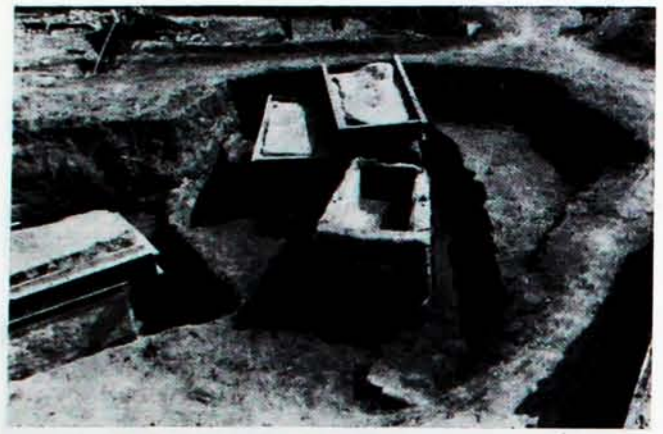

Обр. 4. Саркофази 1, 2, 3 и 4 след повторното им разкопаване

Обр. 6. Хоросанова замазка на саркофаг 1. Детайл

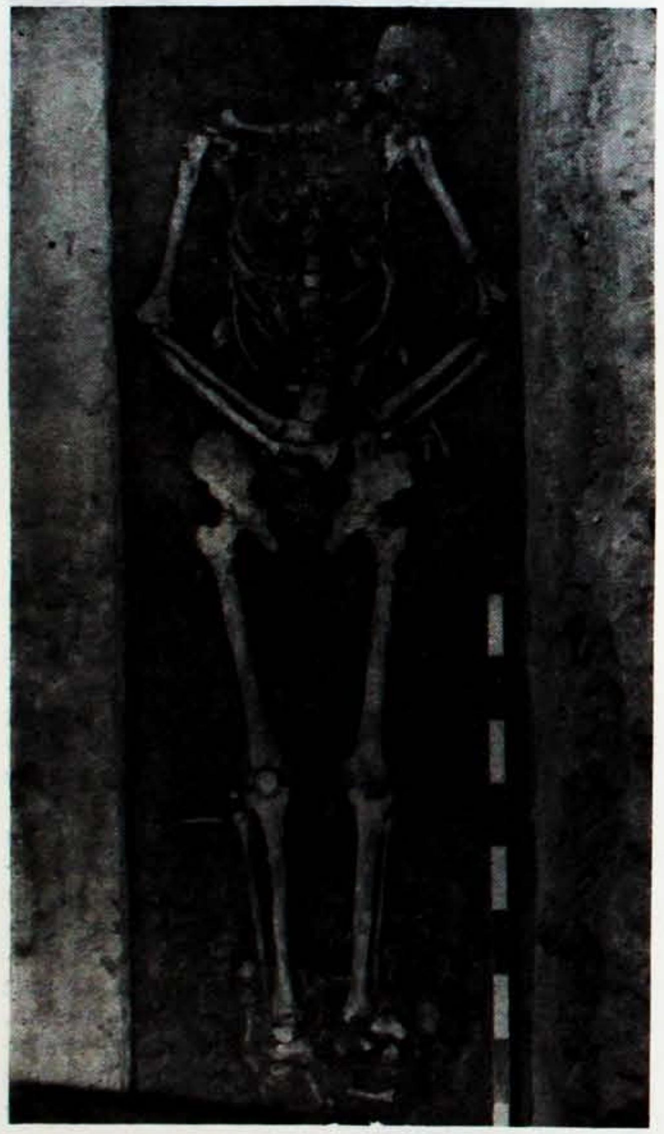

Обр. 5. Скелетът в саркофаг 1

Обр. 7. Саркофаг 1 и неговата замазка от север

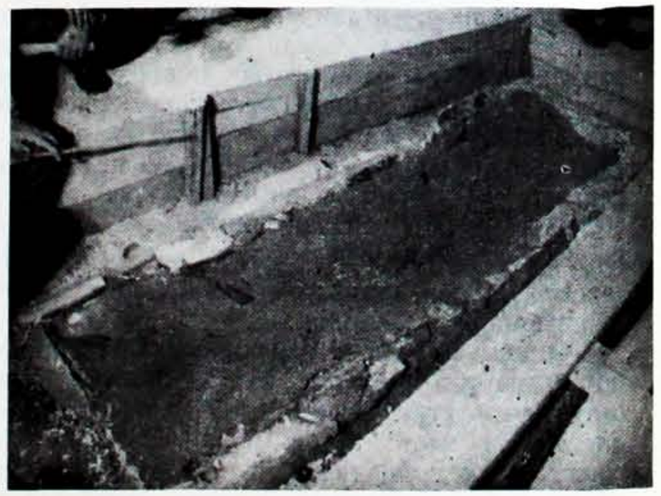

Обр. 8. Саркофаг 2 след отварянето

ката обаче е направена доста грубо и разпределена неравномерно — на едни места пластът е по-дебел, а на други доста тънък, поради което с течение на времето на много места той се е изронил и са се образували пролуки, през които в коритото, където е бил трупът, са проникнали вода и пръст. Такава пролука забелязахме още преди отварянето откъм южната страна, а при вдигането на плочата се откриха още няколко, една от които — тази към източната страна, достигаше до 0,30 м широчина. За да навлезе хоросановият пласт по-дълбоко във фугата, наложило се е той да бъде притискан с някакъв тъп предмет или с петите на бос крак, както може да се заключи от оставените отпечатъци (обр. 6 и 7).

Една част от скелета беше засипана с пръст, проникнала през отворите, образували се след падането на хоросана. Личеха добре двата фемура, част от гръбначния стълб, улната и радиусът на дясната ръка и няколко ребра. Долната част под коляното беше покрита с пръст, а също така главата и гръдният кош. След разчистването се констатира, че скелетът е in situ. Незначителните размествания на отделни по-дребни кости, например фалангите на краката, се дължат на проникналата вода и пръст или на дребни животни в саркофага.

Скелетът е положен по гръб с глава на запад. Ръцете са поставени върху таза и свити под тъп ъгъл в лакътя (обр.5). Черепът е напълно разрушен, но се вижда ясно, че главата е била наклонена надясно. Това накланяне е станало впоследствие и няма ритуален характер. Линията на гръбначния стълб е извита в леко есовидна форма. Тазът е разтворен, краката — успоредни. По принцип дребните кости не са запазени добре. Това показва, че разрушаването се дължи на естествения процес, който е настъпил след затварянето на саркофага, при който костите са били подложени на въздействието на физико-химическите процеси, неизбежно протичащи в условията на едно почти херметически затворено пространство. Скелетът изглежда, че принадлежи на мъж на средна възраст и среден ръст. Не се намериха никакви предмети, нито някакви гробни дарове.

От положението на скелета може да се заключи, че погребението е извършено по християнския погребален ритуал. Трябва да се отбележи, обаче, че саркофагът е поставен обратно на нормалното положение за един християнски саркофаг, а именно по-широката му част е на изток (грубо казано, без да държим сметка за отклонението от посоката изток — запад), а тясната — на запад. Едва ли това нарушаване на общоприетата практика обаче може да се обясни със съзнателно отклоняване от установения ритуал. То се дължи по-скоро до инцидентното използуване на саркофазите, с които населението, което ги е използувало, не е било добре запознато, поради което на такива подробности то изобщо не е обръщало внимание.

Саркофаг 2. Към отварянето на този саркофаг се пристъпи, след като бяха отворени саркофази 1 и 3.[1] Устройството му е подобно на № 1: корито с форма на паралелепипед от местен варовик с размери отвън: дълж. 2,53, м, шир. 0,87 м, а вътрешните размери на коритото са: дълж. 2,06, шир. 0,54 и дълб. около 0,30 м. Стените му са дебели между 0,15 и 0,26 м. И тук отвътре те са изсечени под наклон, особено силно изразен при южната стена. Изработката е груба — както при саркофаг 1. Той не лежи строго хоризонтално, а е наклонен на запад. Върху северната стена отвън с тънко острие са издълбани няколко знака (обр. 26 *15—16*).

Покривната плоча (2,35×0,59×0,30 м) е грубо издялана и неравна, вследствие на което не е могла да прилегне добре към коритото. И тук, както при саркофаг 1, на места получените широки фуги са запълвани с фрагменти от тухли. Същата е и замазката. Раз-

Обр. 9. Саркофаг 3 преди отварянето, гледан от запад

Обр. 10. Саркофаг 3 преди отварянето, гледан от север

Обр. 11. Саркофаг 3 след повторното разкопаване, гледан от юг

Обр. 12. Саркофаг 3 след повторното разкопаване, гледан от северозапад

Обр. 13. Покривната плоча на саркофаг 3, гледан от север

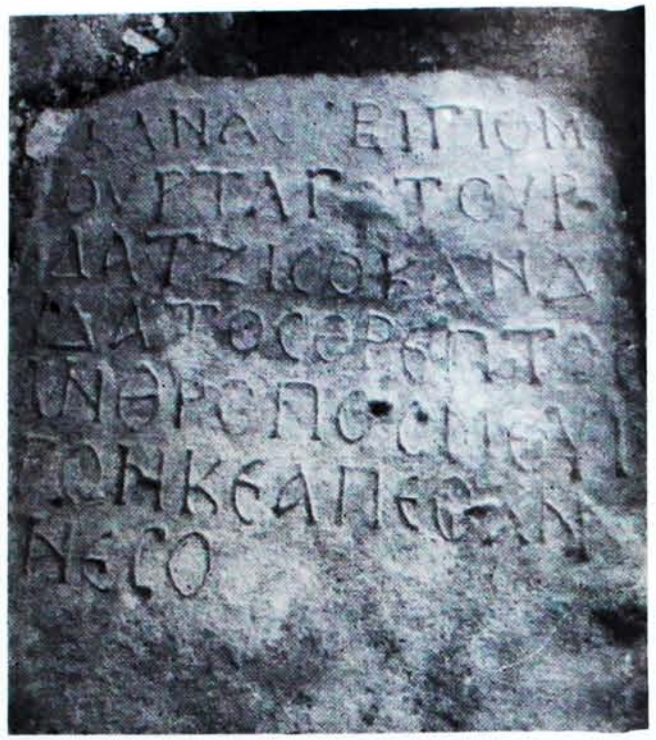

Обр. 14. Надписът върху похлупака на саркофаг 3 5

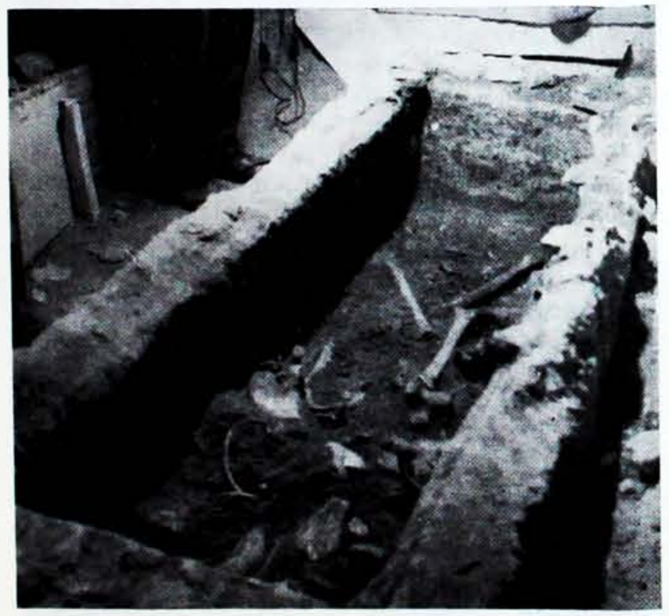

Обр. 15. Саркофаг 3 след отварянето, гледан от запад

мерите на покривната плоча не съвпадат с тези на коритото — плочата е с десетина сантиметра по-къса. Това несъответствие може да бъде известно указание за разновременно изработване на тези две части. Капакът е сигниран с добре известния y-подобен знак (обр. 26 *17*), изсечен дълбоко в плочата с каменоделско длето (вис. 0,38, шир. 0,25 м). Важно е да се отбележи, че това е същият знак, който виждаме и върху плочата на саркофаг 1. Като се има пред вид, че тези два саркофага са един до друг, еднаквите сигнатури на покривните им плочи биха могли да се обяснят и като белег на съществуваща родственост между лицата, погребани в тях. Този знак е известен иот монументалните строежи във Вътрешния град.[2]

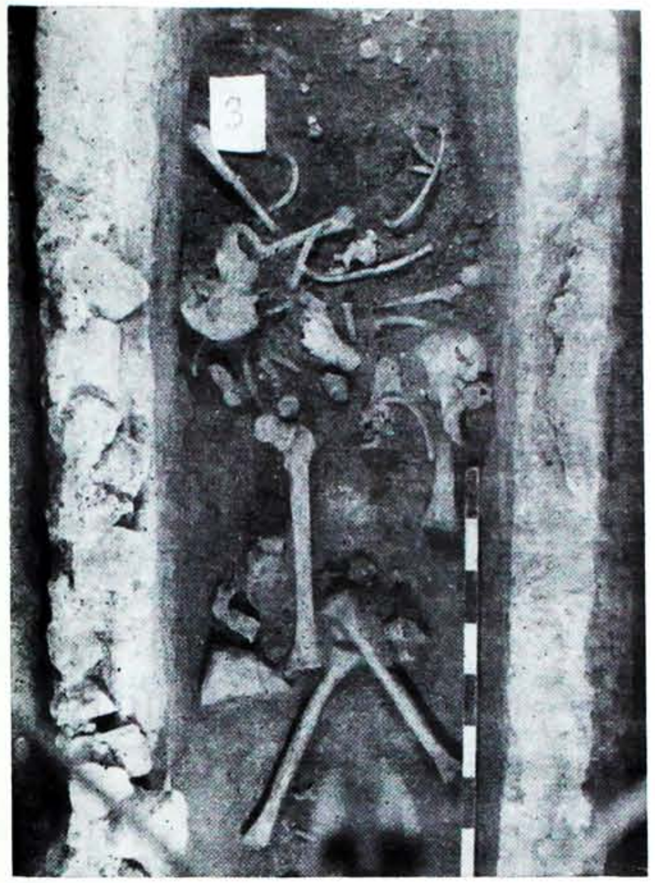

Обр. 16 Саркофаг 3 след разчистване на скелета, гледан от север

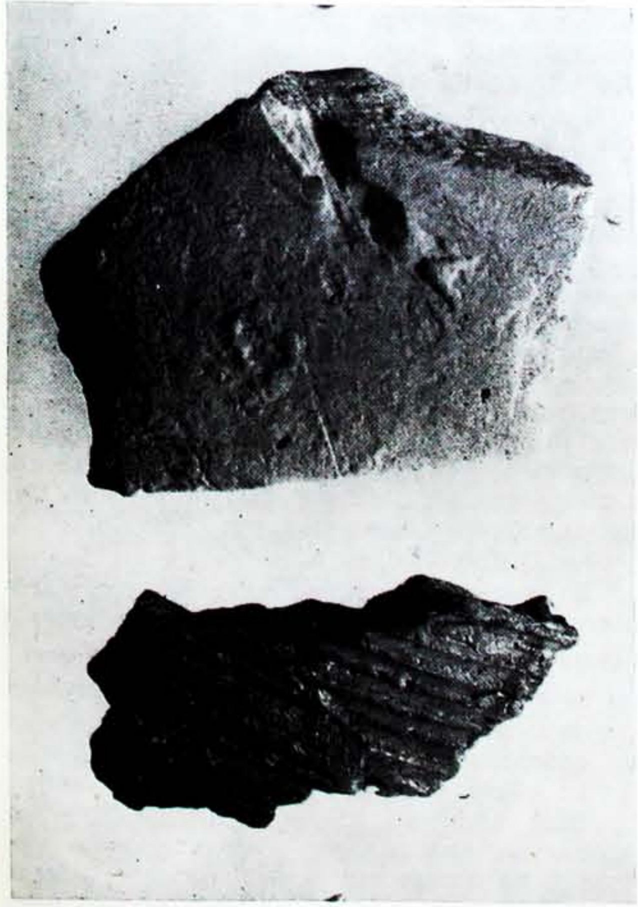

Обр. 17. Керамични фрагменти от саркофаг 3

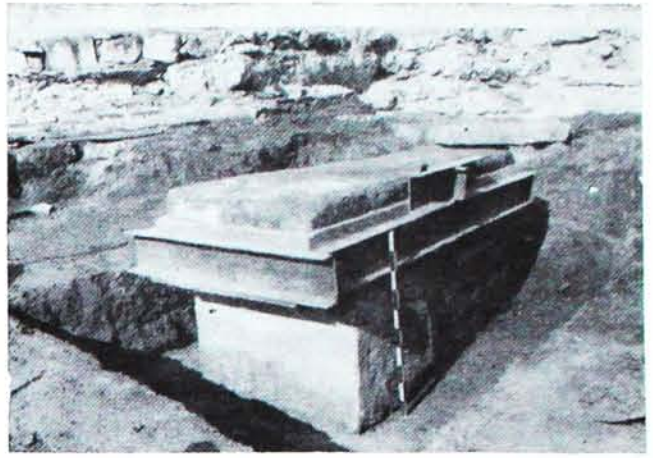

Обр. 18. Саркофаг 4, гледан от изток

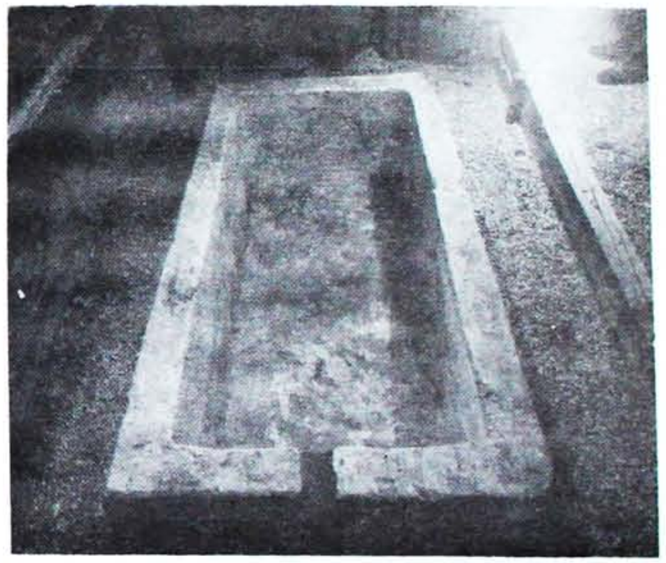

Обр. 19. Саркофаг 4 след изчистването

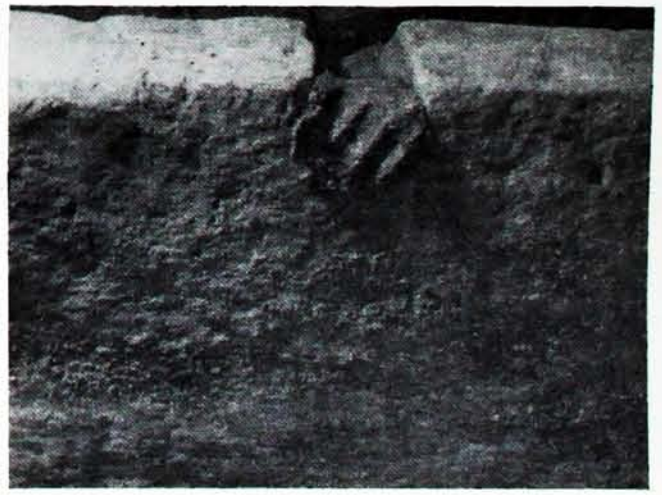

Обр. 20. Жлеб, запълнен с хоросан в източната страна на саркофаг 4.

Обр. 21. Знак по периферията на саркофаг 4

Обр. 22. Саркофаг 4. Графити по тесните страни на капака

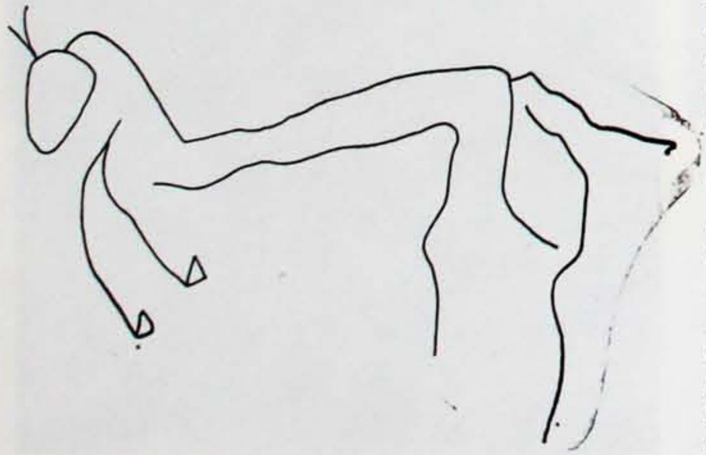

Обр. 23. Саркофаг 4. Рисунка върху една от тесните страни на капака

Вътрешността на коритото бе изцяло запълнена с пръст (обр.8). В този пълнеж се намериха късчета от паднала хоросанова замазка, фрагменти от тухли и дребни камъни. Това са материали, произхождащи главно от пълнежа на фугите. За това свидетелствува обстоятелството, че те са по-многобройни в горния пласт, отколкото в долния, където е скелетът. Последният лежи по гръб, с глава на запад. Повечето от костите заедно с черепа са напълно разложени. По-добре са запазени раменните и бедрените кости, които са in situ и свидетелствуват за християнския ритуал на погребението. На мястото си стои и лявата лакътна кост, от която личи, че ръцете са били скръстени на гърдите. Повечето от останалите запазени кости не бяха на мястото си: прешлените, части от епифизите на двете бедрени кости, зъбите, ребрата, ходилните и други дребни кости бяха безразборно разпръснати из гроба, а дясната бедрена кост натрошена на 5—6 парчета. Скелетът принадлежи на 8—10-годишно дете. Една единствена находка — къс от бронзова телчица, за която нищо определено не може да се каже, се намери при десния лакет.

Саркофаг 3. Общо взето, и той има същата направа, както и саркофази 1 и 2. Изработен е, както и саркофаг 1, от жълт едрозърнест пясъчник, какъвто се среща във венеца от скали при Кюлевчанско-Мадарското плато. Плочата на този саркофаг в западния край бе счупена (обр.9 и 10). По диагонал отчупеният къс с максимални размери 1,10×0,73 м беше паднал и прислонен току до западната стена на саркофага. Другата част на плочата беше на мястото си, замазана, както и при останалите, с розов хоросан. Размери: 1,88×0,78 м, деб. 0,20 м (обр.13).

Отвън коритото е изсечено много грубо (обр.11 и 12). На места одялването му не е завършено докрай, та се получава нещо като „рустика“. Тази грубост най-добре личи при западната и северната стена. Но не само одялването е неправилно. Самият блок, от който е направено коритото, не е правилен паралелепипед — западната му страна е висока 1,00, а източната — 0,75 м. По тази причина саркофагът в горната си част изглежда силно наклонен на изток (обр.51). Различна е и дебелината на стените — между 0,17 и 0,30 м. Отвътре коритото има размери: 2,08×0,60 м, средна дълбочина 0,40 м.

Върху покривната плоча е изрязан следният надпис: **ΚΑΝΑϹ (Υ) ΒΙΓΙ ΟΜ|| ΟΥΡΤΑΓ ΟΤΟΥΡ||ΔΑΤΖΙϹ Ο ΚΑΝΔ|| ΙΔΑΤΟϹ ΘΡΕΠΤΟϹ|| ΑΝΘΡΟΠΟϹ ΜΟΥΙ|| ΤΟΝ ΚΕ ΑΠΕΤΑΝ||ΕΝ ΕϹΟ** (обр. 14).[3] Тази формула е известна и от други възпоменателни надписи на гръцки език, открити в Плиска. Такъв надпис обаче се среща тук за пръв път върху покривна плоча от гроб, и то in situ. Другите подобни надписи са върху колони. Новото тук е името на неизвестен досега български велможа очевидно от прабългарски род — име, което на гръцки се е произнасяло Отурдацис, а на прабългарски — навярно Отурдач. Тук за пръв път се среща в прабългарските надписи и титлата кандидат, която е носил този български велможа и която очевидно е взета от номенклатурата на византийската администрация.

Прави впечатление, че плочата е поставена така, че надписът се чете, като се гледа откъм запад. Това може да се тълкува като указание, че гробът е първичен и че поставянето на надписа на запад или на изток не е било от съществено значение.

При отварянето се констатира, че костите на скелета са разместени и в пълен безпорядък (обр.15 и 16). По някои анатомически признаци, като нарастването на епифизните фуги, слабото изтриване на зъбите и наличието на мъдреци, може ориентировъчно да се съди за възрастта на индивида, който е бил на около 20 години. Положението на костите не позволява да се възстанови с точност погребалният обред.

В насипа, който отчасти запълваше гроба, се откриха фрагменти от тухли, керемиди, хоросан и дребни камъни, а също така парчета от натрошени мраморни плочи и архитектурни детайли. Сравнително големият брой на тези материали в сравнение с другите саркофази показва, че една част от тях са проникнали отвън след отчупването на плочата, а друга част, както и при саркофази 1 и 2, произхожда от пълнежа на фугите. Оттук произхождат също няколко фрагмента от ранно-българската керамика (обр.17), парченца от плоско стъкло, оцветени в зелено, както и няколко животински кости, разхвърляни безредно и едва ли свързани с погребалния ритуал.

Саркофаг 4. Този саркофаг се намира малко северозападно от другите три саркофага и стои като отделен от тях. Той е положен и много по-дълбоко от останалите — основата му лежи в здравата жълта пръст, докато другите са с 0,30—0,50 м по-плитки и не достигат до здравия пласт (обр.18). Както видяхме, той единствен има и съвсем различна ориентация — със силно отклонение на юг вместо на север. Коритото няма нищо общо с коритата на останалите три саркофага. То се отличава както с фината си изработка, така и по материала, от който е направено. То е от долнокачествен мрамор, с отвесно и равно изсечени стени както отвътре, така и отвън. Размерите му отвън са 2,30×1,06 и вис. 0,72 м. Разликата в дебелината на стените е малка — между 0,11 и 0,14 м. Отгоре са отсечени много равно. Външните ъгли са срязани косо, та се образуват тесни стенички с ширина от 1,5 до 2,5 см, с височина 0,43 м, като в долния си край излизат на нула и оттам до основата се възстановяват ръбовете на правите ъгли. Вътрешните размери на коритото са: дълж. — 2,01, шир. в западния край — 0,81, в източния — 0,98 и дълб. 0,51 м. Почти по средата на източната стена, в горната ѝ част, е изрязан жлеб с правоъгълна форма, широк 0,07 м и толкова дълбок,

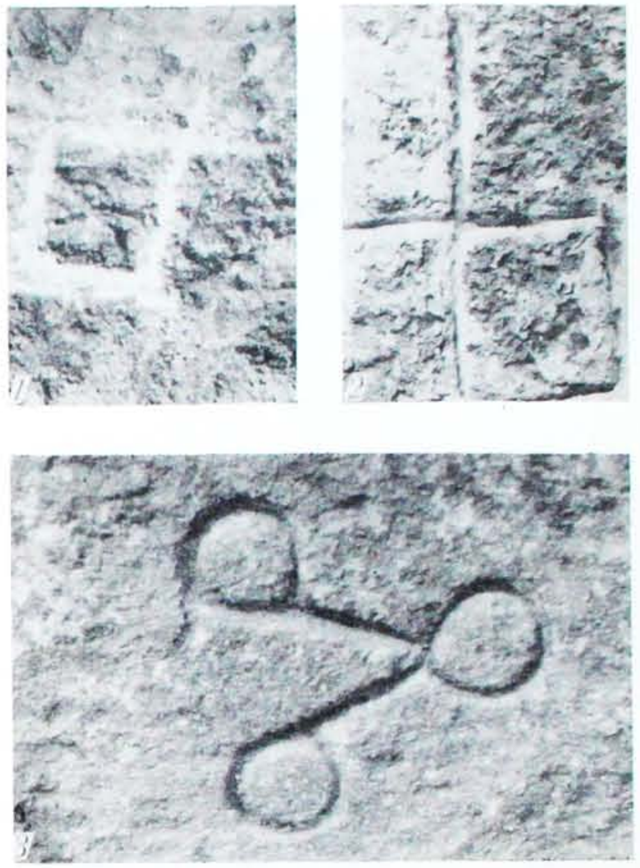

Обр. 24 Знаци: 1 и 3 — от саркофаг 1; 2 — от саркофаг 2

Обр. 25. Плоча от гроб в църква 29 във Вътрешния град

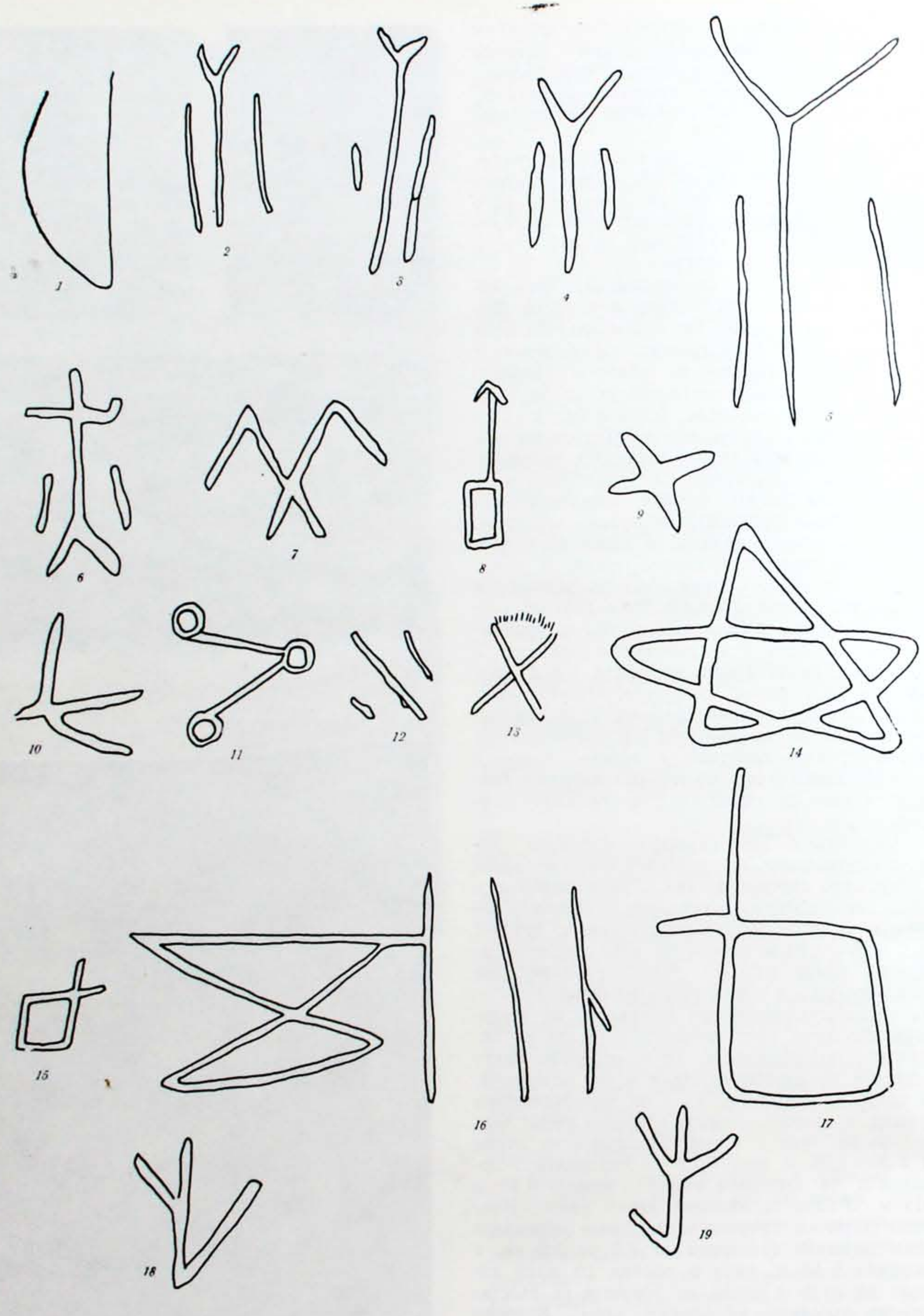
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19

Обр. 2. Знаци, издълбани по саркофазите: 1—10, 12, 14, 18, 19—Саркофаг 4; 11 и 15—Саркофаг 1; 13, 16, 17—Саркофаг 2

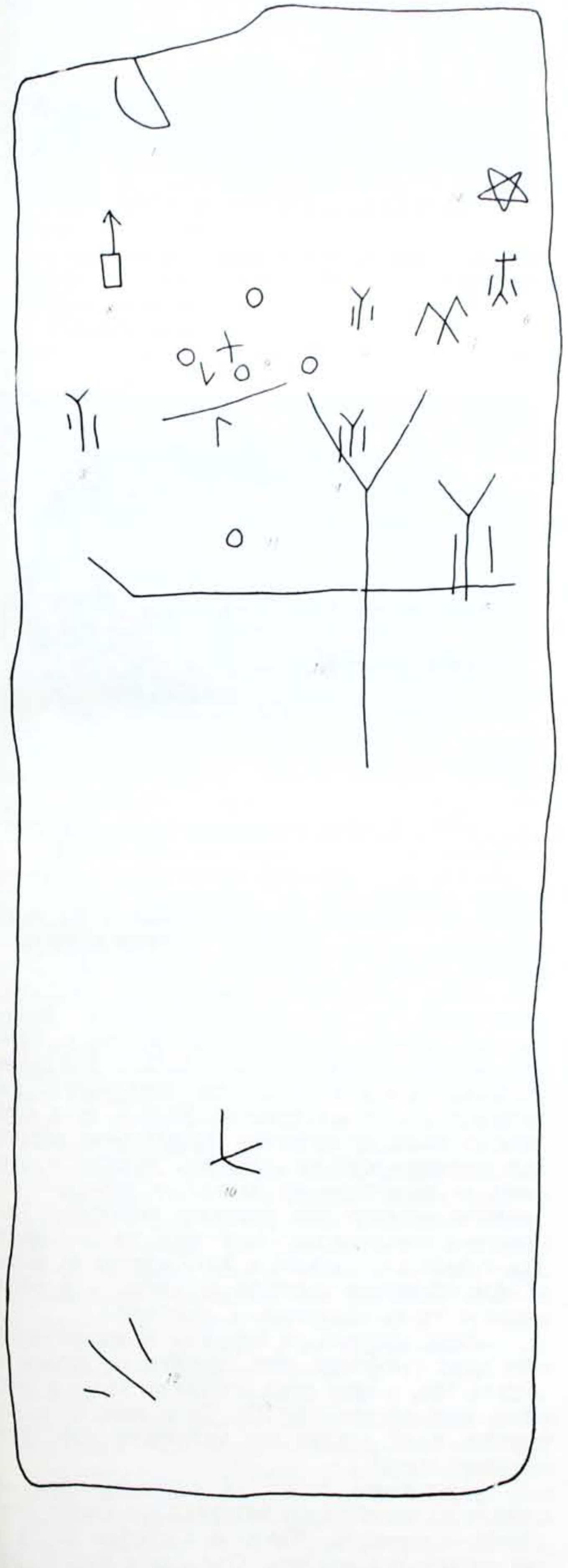

Обр. 26а Саркофаг 4. Знаци, издълбани върху капака

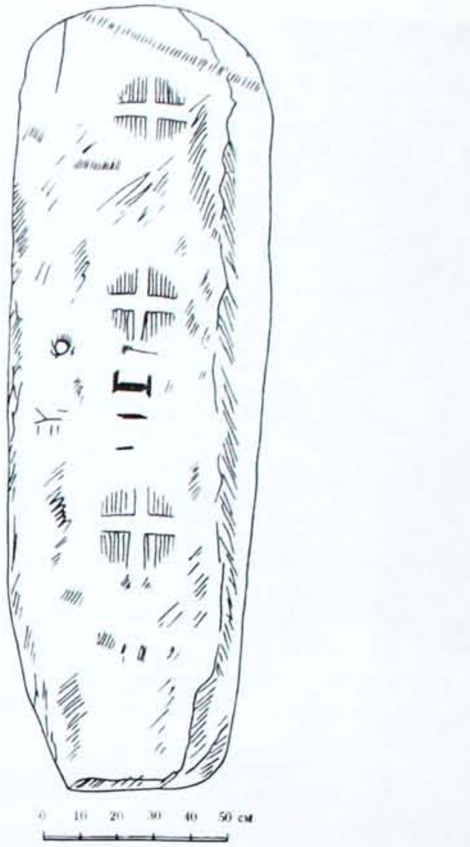
0 10 20 30 40 50 см

Обр. 27. Плоча от гроб в църква 29 във Външния град. Рисунка

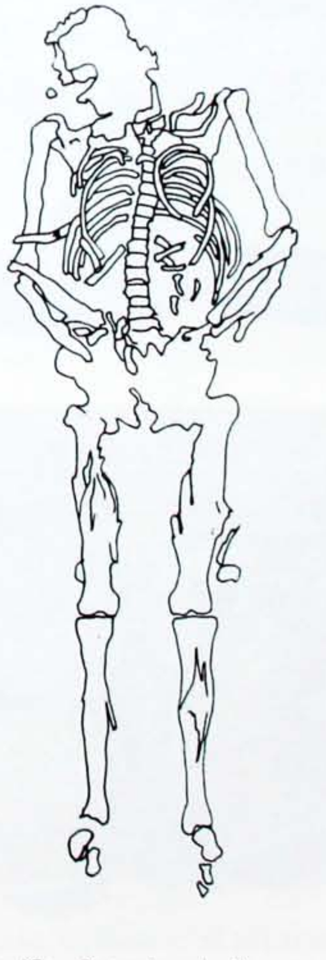

Обр. 27а. Саркофаг 4. Рисунка на скелета

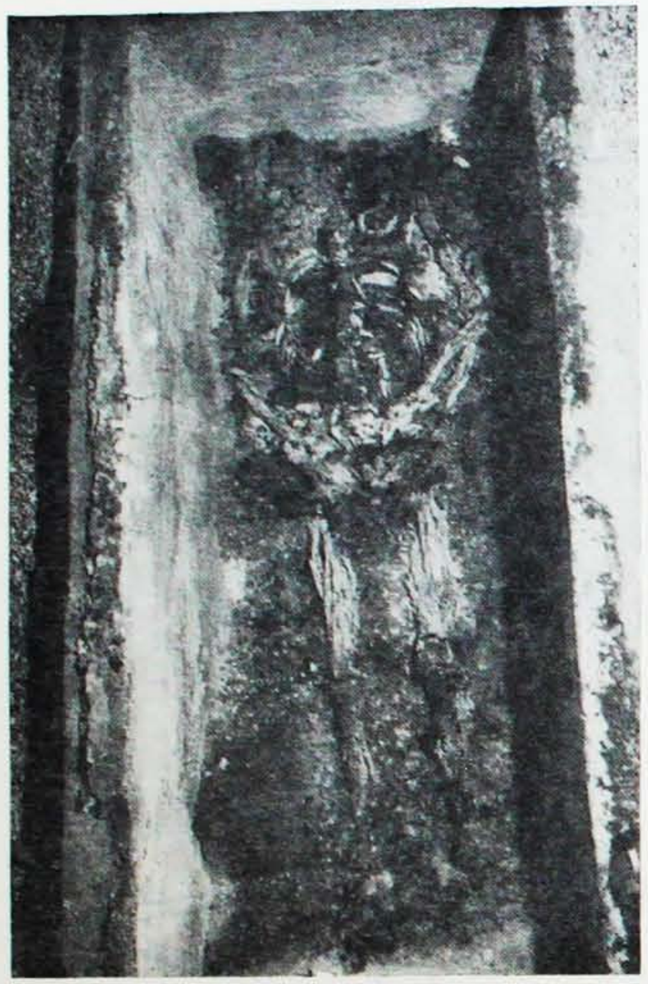

Обр. 28. Саркофаг 4. Положение на скелета след отварянето на гроба

Обр. 29. Златна тока от саркофаг 4. Профил

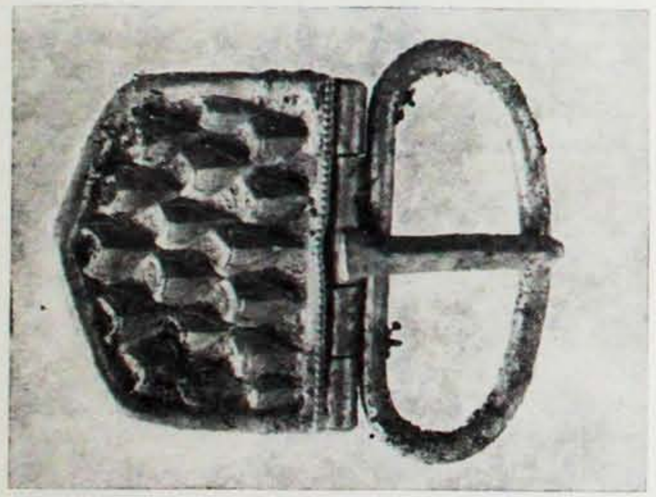

Обр. 30. Златна тока от саркофаг 4. Лице

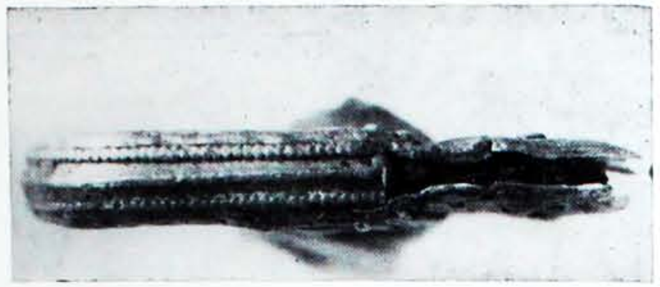

Обр. 31. Златен коланен накрайник от саркофаг 4. Профил

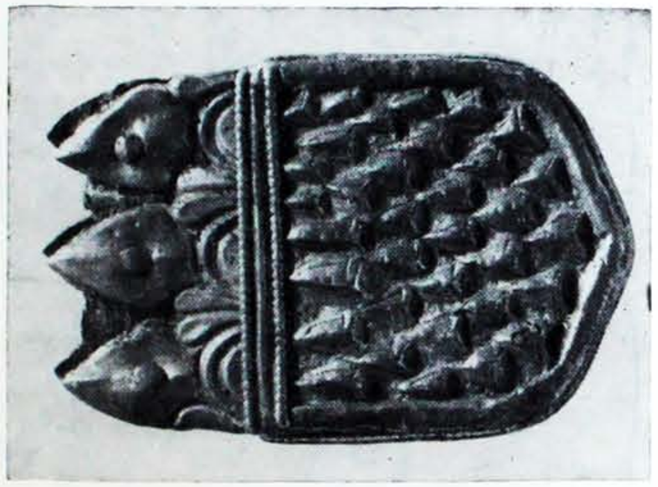

Обр. 32. Златен коланен накрайник от саркофаг 4. Лице

който впоследствие при извършване на погребението е бил запълнен с розов хоросан— същия, с който е замазана и плочата (обр. 19 и 20). Върху него личат отпечатъци от пръсти, образувани при запълването. Почти в средата на южната стена близо до дъното е пробит възкръгъл отвор с диам. 0,12 м. Той също е запълнен едновременно със запълването на жлеба и със същия хоросан. Ясно е, че в случая се касае до вторично използувано корито от ранновизантийски саркофаг. Жлебът е служел за залостване на капака, а кръглото отверстие навярно има ритуален характер.[4] По-малка е вероятността тази част на саркофага да е била използувана и като корито за вода. Следи от такава употреба не личат, а и височината му не подхожда за тази цел.

Върху перваза на коритото в югоизточния му ъгъл е изрязан знак, подобен на гръцката буква пси, с една косо поставена хаста в долния край отляво (обр.21). Този знак ни е известен и от строителни материали във Вътрешния град.[5]

Покривната плоча на този саркофаг по начин на изработка и материал е в пълен контраст с коритото. Както и саркофаг 2, тя е от местен мек варовик. Одялана е много грубо и в това отношение стои близко до плочите на другите саркофази и най-много до тази на саркофаг 2.Максималните ѝ размери са: дълж. 2,55, шир. 0,97 и деб. 0,51—54 м. С коритото е свързана, както и другите саркофази. Прави впечатление, че плочата не съответствува по размери на коритото. Така от южната и северната ѝ страна не достигат от 2 до 6 см, за да се покрие цялата ширина на коритото, и обратно — в източния си край тя излиза с около 0,30 м извън коритото, понеже е по-дълга от него. Фугата е замазана само с хоросан без фрагменти от тухли и дребни камъни, както е при другите саркофази, понеже плочата е прилепвала по-добре към равно изсечените стени на коритото.

Горната повърхност на плочата е изпъстрена със знаци, изрязани с тънко острие. Те са 11 на брой, от които 9 са разположени в западната част на плочата, т.е. там, където се е намирала главата, и само 2 в източния (обр. 24 *13* и *14* и 26*а*). Освен това виждат се и два кръста — единият латински, означен с пет вдлъбнати точки, а другият съвсем слабо начертан с острие с бифоркация на раменете в краищата. В сравнение със знаците кръстовете са много по-едромащабни. Пет от знаците принадлежат към добре известния знак, наподобяващ ипсилон, фланкиран от две отвесни хасти, и по един знак, подобен на лък, пентаграма, стрела с правоъгълна основа, кръстче, знак за умножение с пречупени надолу горни рамене и знака в източната част, който наподобява буквата ипсилон или лък със стрела, но без тетива (обр.24, *1*), и един друг, състоящ се от три черти — една права по средата и две отстрани, косо поставени (обр. 26 *12*).

Върху една от тесните страни е гравирано с тънко острие конче (обр. 23).

Както посочихме, между знаците върху плочата се срещат и три кръста, два от които са едромащабни. Тук тези кръстове не са свързани помежду си, в смисъл не са употребени като обособен мотив. Дори броят три е съвсем случаен. Това обстоятелство заедно с наличието на посочените знаци може да се тълкува като известно указание за една сравнително по ранна датировка на плочата и на извършеното в саркофага погребение — не по-късно от втората половина на IX в. Донякъде основание за такава датировка ние виждаме във факта, че през X в. надгробните плочи вече се сигнират с три кръста като специален мотив, както се вижда от Самуиловата надгробна плоча[6], а също така от плочата на един гроб, открит при църква 29 във Външния град на Плиска, за която тук съобщавам за пръв път (обр.25). Плочата е от местен жълтеникав пясъчник с размери: дълж. 2,14, шир. при главата 0, 65, при краката 0,40 и деб. 0, 15 м. Наред с трите кръста, които са релефни върху вдлъбнато поле и разположени един под друг по дължината на плочата, се виждат и няколко знака от къси успоредни черти, а също така знакът, подобен на ипсилон, с по една вертикална черта отстрани с тази разлика все пак, че тук лявата хаста е заместена от три хоризонтални чертички, така че фактически имаме

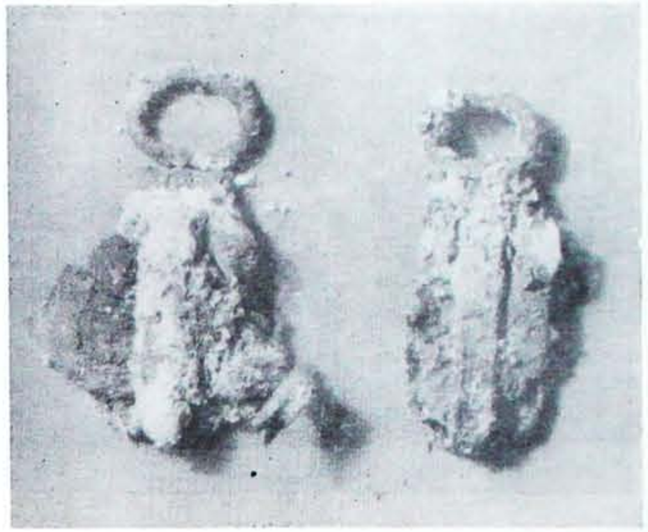

Обр. 33. Бронзови поясни висулки от саркофаг 4. Гръб

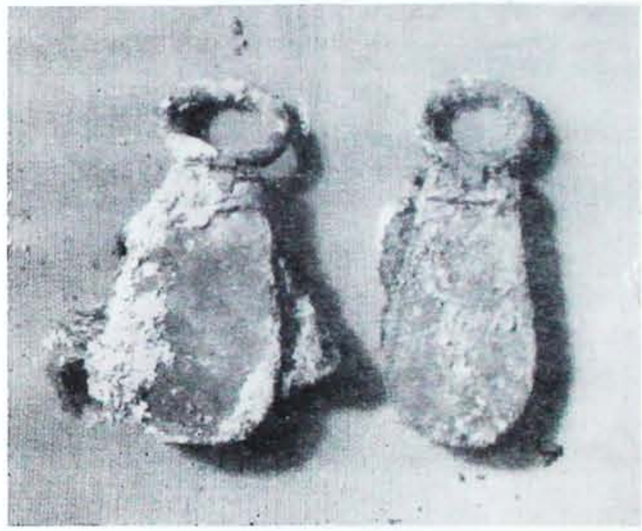

Обр. 34. Бронзови висулки от саркофаг 4. Лице

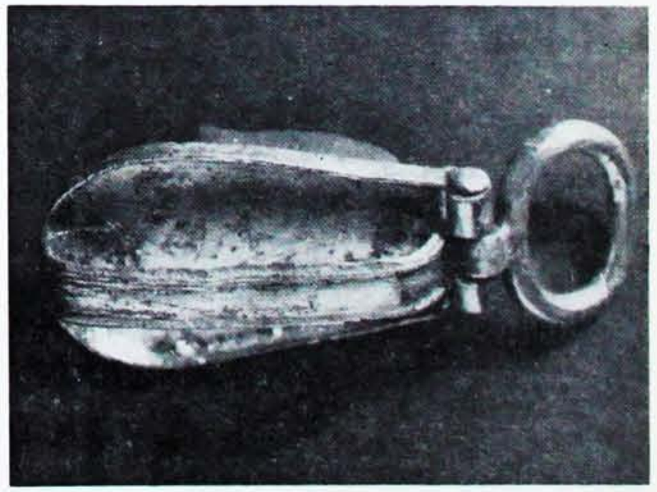

Обр. 35. Една от бронзовите висулки след почистването. Гръб

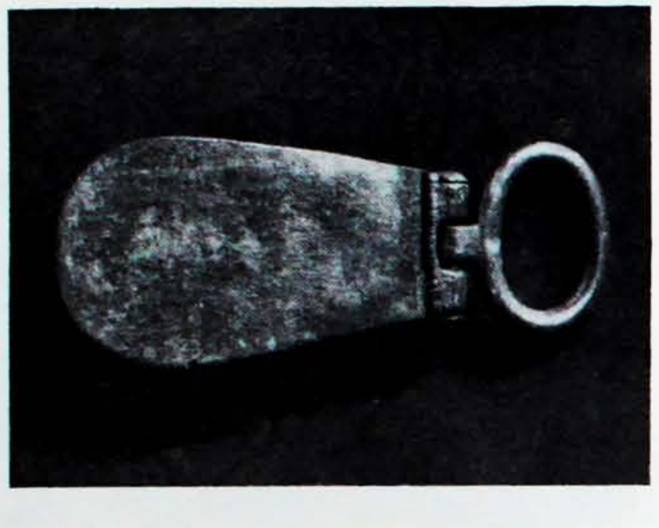

Обр. 36. Една от бронзовите поясни висулки след почистването. Гръб

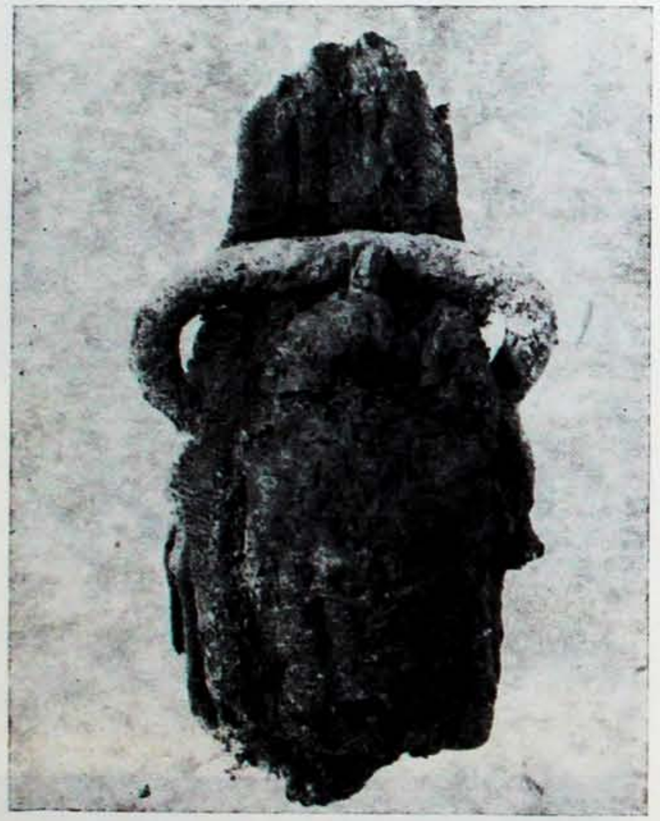

Обр. 37. Бронзова тока с останки от ленен колан от саркофаг 4

Обр. 38. Част от бронзова тока с останки от леколан — саркофаг 4

една неизвестна досега разновидност на този така разпространен раннобългарски знак. Само за сведение ще посочим, че мотивът три кръста ние виждаме и при глаголическия надпис в Кръглата църква в Преслав.[7]

Четвъртият саркофаг за разлика от другите три не беше запълнен с пръст, въпреки че и при него хоросановата замазка на много места беше изпадала. Все пак проникнала е пръст, от която се е образувал слой, дебел 4 см. Трупът е бил поставен по гръб с глава на запад. Ръцете, скръстени, са поставени на корема. Краката са успоредни. Повечето от костите са разложени и покрити с плесен. Черепът се е разпаднал напълно. При допир се разпадат и привидно запазените кости, обаче стоят на мястото си. Само ребрата при слягането леко са се разместили. Намериха се много късове изгнила материя — главно тъкан в западната половина на гроба и кожа при краката и около кръста, произхождащи от облеклото и обувките на покойника. Инвентар не се откри.

Пропуснахме да отбележим на съответното място, че всички саркофази имат съвсем грубо изсечени жлебове по външните си ъгли — при сарокфази 1, 2, 3 на четирите отвесни външни рбъа, а при саркофаг 4 само на западните два. Жлебовете се намират приблизително по средата на височината на саркофазите. Отбелязваме тази малка подробност, тъй като тя съвсем определено показва, че саркофазите са завързвани и теглени с въжета. Това може да означава, че те са довлечени тук от друго място, и следователно да се тълкува като указание за тяхната вторична употреба. Разбира се, аргументът не е решителен, тъй като влаченето им може да е станало и при тяхната изработка, която едва ли е направена на мястото, където те се намират днес.

Находки от саркофаг 4. За разлика от другите три саркофага, където освен кости от скелетите нищо друго не се откри, в саркофаг 4 се намериха една златна тока от колан, една златна апликация за края на колана,[8] две бронзови висулки, част от бронзова тока с полепнала по нея изгнила органична материя (кожа), железен кинжал до левия хълбок и връх на малко желязно ножче.

Златна тока. Тя се намери под тазовите кости заедно със следи от изгнила органична материя (обр. 29 и 30). Състои се от три части, свързани помежду си с шарнирано устройство, а именно от елипсовидна халка, направена от объл тел (деб. 3 мм), от петоъгълна плочка (шир. 3,2, деб. 0,3 см) и от езиче с триъгълно напречно сечение, прикрепено с шарнир към плочката. Последната е обрамчена с полукръгло вертикално сечение, а само откъм страната, която е успоредна на шарнирната конструкция — с низ от релефни точици, образуващи перловиден орнамент. Полето на тази рамка е украсено с вдлъбнати кръгчета, направени със зъмба чрез изчукване. На този така украсен фон се откройват три реда релефни триъгълни форми, приличащи на диагонално пресечени пирамидки, апликирани с плоскостта на сечението към плочката. В първия ред до шарнира и в средния има по шест пирамидки, а третият, който е към заострената част — пет. Разположени са в шахматен ред. Последните два реда са дъговидно извити с цел да се запълни цялото поле на петоъгълната плочка. Всички пирамидки са очертани контурно с вдлъбната линия.

Обратната страна на плочката е обрамчена по същия начин, но не притежава никаква украса, тъй като тази страна не се е виждала. Тук има три симетрично разположени халкички, служещи за прикрепване на колана към токата. Коланът е бил кожен, както се вижда от изгнилата материя, полепнала по токата.

Златна апликация от колане н край. Представлява пандан на златната тока. Била е прикрепена към противоположния край на колана (обр. 31 и 32).[9] Заедно с токата тя образува комплект, изработен в едно и също време и за една и съща цел, поради което двата предмета и в стилно отношение са съвсем еднакви. Апликацията се състои от две слепени златни пластинки с еднаква форма и украса. Между тях се образува кухина, в която е бил пъхнат кожeният колан. Всяка една от така съединените пластинки представлява петоъгълна плочка, украсена с триъгълни формички, както при токата, и снабдени откъм равно отсечената страна с три мечовидни зъбци с по едно нитче с полусферична главичка за прикрепване на апликацията към колана. Петоъгълната част на пластинката е обрамчена с объл релефен ръб и е отделена от зъбците с тройно профилирана релефна линия, състояща се от два реда зрънчест орнамент, а между тях — един трети, без украса. Същите релефни линии се виждат и по периферията на апликацията. Зъбците, които нарекохме мечовидни, имат по-скоро формата на триъгълни върхове за стрели с остър ръб по средата. В основата им се виждат ритмично редуващи се растителни мотиви на три двойни полудъги с две двулистни палмети. Както и при токата, полупирамидалните триъгълни формички са наредени в шахматен строй по диагонала на плочката. Двете пластинки на апликацията, макар и да са подобни, не са обаче абсолютно идентични, както се вижда от броя на пирамидките — 34 при едната и 37 при другата. Известна разлика има и в техните размери. Несъмнено е обаче, че майсторът се е стремял да изкове две съвсем еднакви плочки, като е работил по даден модел.

В кухината между двете плочки са запазени останки от колан.

Бронзова висулка (обр. 33*а*, 34*а* и 35—36). Състои се от три отделни части: елипсовидна плочка, закръглена и разширена в горния край, стеснена и равно отсечена в долния; елипсовидна халка и нитче за прикрепване на халката с помощта на шарнирно устройство. Шарнирът е отделен от плочката посредством релефен ръб, украсен с низ от насечки, наподобяващи украса от перли. Оста на шарнира е здраво занитена от двете страни, като е сплеска-

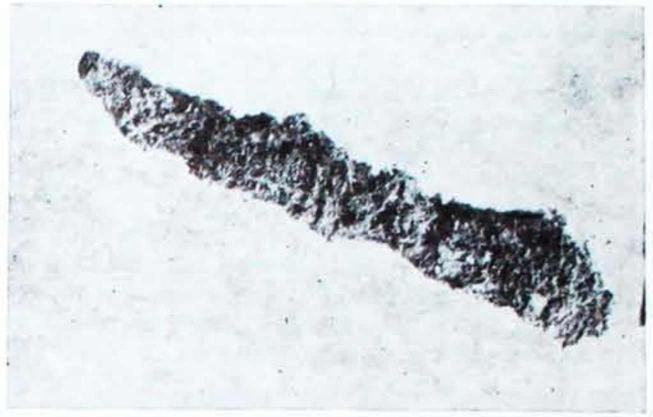

Обр. 39. Железен предмет от саркофаг 4

Обр. 40. Бронзова тока с останки от ленен колан от саркофаг 4

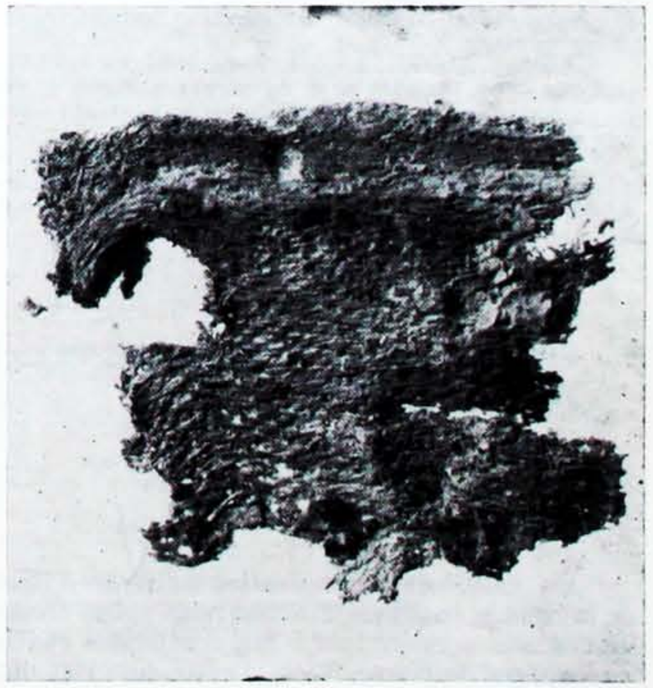

Обр. 41. Останки от тъкан от саркофаг 4

на във вид на две заоблени главички на гвоздеи. Лицевата страна е гладка и без украса, а откъм гърба — леко вдлъбната и снабдена с голямо ухо, образувано от широка лента, съединяваща горната и долната част на плочката. През това ухо се е провирал коланът, на който е висял предметът, обърнат с халката надолу. Лентата е обрамчена от два ръба, украсени, както и ръба при шарнира, с насечки. На такива висулки са окачвани някои предмети за ежедневна употреба, както за това ни напомня изображението на Крумовия войник от менология на Василий II.[10]

Бронзова висулка. Тази втора бронзова висулка по нищо не се отличава от онази, която току-що описахме. По нея имаше много полепнала тъкан — останки от облеклото на покойника. Тя също се състои от три части, изработени, както и при първата висулка, поотделно чрез отливане (обр. 33*б* — 34 *б*).

Други находки. Освен изброените дотук находки, които са добре запазени, следва да отбележим още няколко, достигнали до нас в много лошо състояние. На първо място трябва да отбележим един железен нож, вероятно висящ от лявата страна на човека, който го е носил. Намериха се и една бронзова тока (обр. 37) и фрагмент от друга (обр. 38 и 40) заедно с част от изгнилия ленен колан и полепнала по него тъкан. Между металните предмети трябва да споменем и един връх на малко желязно ножче (обр. 39).

На няколко места около скелета се намериха останки от изгнило дърво и желязо, за които обаче не може да се каже с положителност, че произхождат от дървен ковчег, поставен в каменния саркофаг. Също така на разни места по скелета и около него се бяха запазили по-големи или по-малки късове от органична материя и главно от кожа и тъкан, произхождащи от облеклото на покойника (обр. 40 и 41). Тъй като при лявото стъпало също имаше парче от изгнила кожа, може да се предположи, че погребаният е бил с обувки от кожа.

Саркофази 1 и 3 бяха отворени в присъствието на акад. П. Зарев, зам.-председател на БАН, и В. Вачков, първи секретар на ОК на БКП в Шумен, от комисия в състав: акад. Д. Косев, зам.-председател на БАН — председател, и членове: акад. Д. П. Димитров, тогава директор на АИМ при БАН, проф. Ст. Ваклинов, проф. Т. Герасимов, ст. н. с. Соня Георгиева, н. с. Г. Джингов и спец. археолог Ирина Щерева от АИМ при БАН, чл.-кор. В. Бешелиев от Института по тракология, н. с. Вера Антонова от ОИМ-Шумен. Взеха участие и следните специалисти по консервация и реставрация: ст. н. с. Ж. Войнова, ст. н. с. Г. Золотович, проф. Д. Каданов, проф. М. Балан, д-р Г. Икономов, д-р Й. Йорданов, ст. н. с. А. Михайлов, н.с. Ал. Савов, М. Малецки, В. Василев, Д. Белев, както и фотографите Роза Станева и Маркарян.

Саркофаг 2 бе отворен от друга комисия (заповед № II — 1507 от 24.IX.1970 на зам.-председателя на БАН акад. П. Зарев) в състав: н. с. Г. Джингов — председател, и членове: инж. П. Вълев от АИМ при БАН, н. с. Вера Антонова от ОИМ - Шумен, Ал. Савов и П. Митаков от Националния институт за паметниците на културата..

[2] Абоба — Плиска. Альбом, Вена, 1905, табл. XLIX, обр. 86а — 89. Подобен знак бе открит и върху тухла от първоначалната настилка на северозападната кула при южната порта.

[3] За този надпис вж. по-подробно Ст. Михайлов. Новооткрит старобългарски надпис от Плиска. — Археология, 1970, кн.4, с.1—8; S. Michailov. Une nouvelle inscription protobulgare dans l'ancienne capitale Pliska. — Byzantion, 1970, t. XL, fasc. 2, p. 421—434, tab. II; В. Бешевлиев. Нов възпоменателен първобългарски надпис. — В: Сборник в памет на професор Александър Бурмов С., 1973, с.412—418, и рецензията на тази статия от Ст. Михайлов в сп. Археология, 1974, кн.1, с.73—75.

[4] Подобен отвор виждаме в една от стените на един саркофаг, открит при с. Вардим, Плевенско (В. Вълов. Антични некрополи в Свищовско. — Археология, 1965, кн.3, с.31, обр.9), а също и при саркофаг, намерен недалеч от ранновизантийската базилика при с. Коматево, Пловдивски окръг (Хр. Джамбов. Базиликата при Коматево, Пловдивско. — ГНАМПл, кн.III, 1959, с.155—157 и обр.2).

[5] Абоба - Плиска, табл. XIX, 55, 56 и 61. Същият знак се явява и в други варианти (вж. пак там, същата таблица, обр. 49—54 и 57—67).

[6] Й. Иванов. Български старини из Македония, С., 1931, с.23 и сл.

[7] В. Иванова. Следите от глаголица в Източна България, I, Глаголският надпис в Преслав. — Byzantinoslavica, IV, 1932, с.227—235.

[8] S. Michailov. Une nouvelle inscription protobulgare dans l'ancienne capitale Pliska. — Byzantion, 1970, fasc.2, p.422, tab.I, 1—2.

[9] Ibid., tab.1, 3—4.

[10] Г. Баласчев. Върху държавното и военно устройство на българската държава. — Сп. Минало, год.I, кн.2, обр. на с.317.

LES SARCOPHAGES DE PIERRE PRES DE LA GRANDE BASILIQUE DE PLISKA

Stamen Mihajlov

(Résumé)

En 1970, lors de l'excavation du terrain à l'Est de la Grande basilique à Pliska nous avons découvert d'une manière tout à fait inattendue quatre sarcophages de pierre. Trois d'entre eux sont disposés près l'un de l'autre, comme groupe indépendant, cependant que le quatrième est un peu à côté. Sur les dalles couvrant les sarcophages 1 et 2 est gravé un seul et même signe de tailleur de pierres, ressemblant à la lettre X. Dans le cas concret il peut être interprété comme un signe générique. Dans le sarçophage No 1 la cavité aussi est gravée d'un signe pareil à un triangle isocèle dont les sommets se terminent par des petits ronds correctement tracés. Ce signe se rencontre pour la première fois à Pliska.

Les sarcophages 1 et 3 forment un groupe homogène non seulement par leur disposition mais également par la manière de leur exécution; ils sont très grossièrement taillés de grès jaune (No 1 et 3), provenant des rochers de Madara-Kjulevča, et de calcaire blanc (No 2), apporté vraisemblablement du lit de la rivière Kanara dere (Kamenica).

Les couvercles, épais d'environ 0,30 m sont également de provenance locale. Ils sont taillés très grossièrement et maladroitement. De toute évidence leur origine n'est pas antique. Ils sont travaillés selon toute probabilité pendant la première moitié du IXe s. et utilisés secondairement après la conversion, c'est-à dire pendant la seconde moitié du IXe ou au début du Xe s. Le sarcophage 3, peut-être, en fait exception et il peut être aussi de l'époque païenne. Sur le couvercle est gravée une inscription commémorative en grec, dans laquelle il est question d'un haut dignitaire bulgare inconnu jusqu'à présent du nom de Otourdazis ou en protobulgare Otourdač, ayant vécu au temps du khan Omurtag et portant le titre byzantin de „candidat". Le texte complet de l'inscription est *KANAC (Y)BIΓIOM | OVPTAΓ OTOVP | ΔATZIC O KANΔ | IΔATOC ΘPEΠTOC | ANΘPOΠOC MOV I || TON KE AΠETAN | EN ECO* Des inscriptions au contenu semblable nous sont connues de date plus ancienne à Pliska mais celle-ci est la première trouvée in situ sur une dalle funéraire Les autres sont sur des colonnes et peut-être s'élevaient-el- les sur des cénotaphes. On n'a trouvé dans les trois sarcophages aucun objet du vêtement. De tels objets auraient pu être trouvés dans le sarcophage 3 mais celui-ci a été trouvé ouvert et pillé.

Complètement différent et par le matériel et par l'exécution et l'orientation est le sarcophage 4. Avant tout sa cavité est en marbre qu'on ne trouve pas dans le voisinage. Ses parois sont taillées régulièrement et poliment, tandis que son orientation est presque vers le sud-est (39° de déviation vers le sud de la direction est-ouest, cependant que dans les autres sarcophages l'écart est en direction nord et ceci beaucoup plus petit — 8° au sarcophage 3 et entre 19° et 21° pour les sarcophages 1 et 2). La dalle de ce sarcophage, cependant, est en plein contraste avec la cavité. Par son exécution grossière ainsi que par son matériel dont elle est taillée, elle se rapproche des trois autres sarcophages, et il n'y a aucun doute qu'elle a été faite en même temps qu'eux. Sa surface est émaillée de signes qui nous sont connus d'autres sites à Pliska, Preslav et d'ailleurs. En cinq endroits on rencontre le signe protobulgare le plus typique, pareil à ipsilon avec un trait vertical de côté. Sur l'un des côtés étroits de la dalle est gravé avec une mince pointe un petit cheval. Sur la périphérie du lit figure également une signature-signe pareil à la lettre grecque psi, l'haste vertical étant brisé à gauche à l'extrémité inférieure.

Ce n'est que le sarcophage 4 qu'on a trouvé divers effets et objets d'usage quotidien tels que: boucle d'or et bout d'or de ceinture, deux pendeloques de bronze qui s'enfilaient à la ceinture, deux boucles de bronze dont l'une fragmentée, recouvertes d'une matière collante provenant de la ceinture de cuir pourrie, un couteau de fer à la pointe fortement affilée et encore un objet de fer, peut-être pointe de couteau de poche qu'on portait en réalité attaché à la ceinture.

ЧОВЕШКИЯТ КОСТЕН МАТЕРИАЛ ОТ САРКОФАЗИТЕ В ПЛИСКА

Д. Каданов, М. Балан , Г. Иконов, Й. Йорданов

Саркофазите се отвориха, като се повдигнаха споените с хоросан плочи чрез специално построена за целта уредба. На 19.IX.1970 г. бяха отворени два саркофага (1 и 3), а останалите два (2 и 4) — на 23. XI с. г. Уредбата за отваряне изпълни правилно и сполучливо предназначението си. Изследването на вътрешността на отворените саркофази за костни останки се извърши от група антрополози, съставени от авторите на статията.

В западната половина на първия отворен саркофаг (1) костите от горната половина на тялото бяха открити и лежаха непосредствено върху каменния под, отграничени едни от други с малко количество пръст. Освен тях не се установиха никакви предмети или остатъци от облекло. В източната по-широка половина на саркофага бе навлязла пръст на около 30 см, чийто пласт се снишаваше към западната му страна. В пръстта, която беше суха, се изровиха с лопатки и шпатулки по-добре запазените кости на долните крайници.

От костите на черепа се намериха по една част от лявата половина на челната кост, лявата теменна кост и лявата слепоочна кост с люспата и пирамидата ѝ, цялата лява ябълчна кост с яремната дъга и част от лявата долночелюстна кост с клона ѝ и два задни кътника. Зъбите показват значително изтриване на туберкулите си, така че дъвкателната им повърхност е гладка. От емайла поради силната абразия са запазени само остатъци; изтрита е и част от дентина.

От прешлените, които бяха повърхностно, слабо разядени, бяха налице двата горни шийни, последните седем гръдни и всички поясни. От долните шийни и горните гръдни прешлени бяха запазени само дъгите. Откриха се вдясно пет, вляво десет частично разрушени ребра и само една част от дръжката на гръдната кост (обр.1).

От раменния пояс липсват двете ключици, плешките бяха значително разядени, като само лявата е относително по-запазена. Разрушени са горните части на двете раменни кости, костите на двете предмишници са също отчасти разрушени, като тези на лявата предмишница са без долните си части. Костите на предкитката, китката и пръстите са отчасти запазени.

Тазовите кости и кръстецът бяха силно разядени и дефектни, и то лявата тазова кост в по-голям обсег. От дясната тазова кост е налице крилото на хълбочната част, седалищната част и ставната яма за бедрената кост. Костите на долните крайници — две бедрени кости, два големи, два малки пищяла и две капачета — са сравнително по-добре запазени. Намериха се ходилни кости и от двете ходила заедно с четири предходилни кости на лявото, пет предходилни кости на дясното ходило и част от фалангите на пръстите (обр.1).

Въз основа на находките на костите при пълния им оглед може да се приеме, че те принадлежат на индивид от мъжки пол на възраст от 50—55 до 60 години и ръст от около 165—170 см. Не се установиха патологични изменения на дългите кости на крайниците.

В саркофаг 3, чийто капак беше счупен, пръстта беше натрупана догоре и беше суха. Имаше основание да се предположи, че тя е започнала да навлиза немного дълго след погребението. В нея чрез изравняване с лопатки и шпатулки се намериха костите на погребания, повече от които бяха по-добре запазени, отколкото в саркофаг 1. Освен костите не се откриха никакви предмети и други материали.

От костите на разпадналия се череп (обр.2) се намериха следните: част от дясната половина на челната кост с надочничния ръб, почти цялата дясна ябълчна кост, част от дясната горночелюстна кост и малък фрагмент от лявата със зъбния израстък и 5 зъба, голяма част от долночелюстната кост с всички зъби и целият десен клон на костта с всичките си белези; брадичната изпъкналост е добре очертана.

От гръбначния стълб се откриха два шийни прешлена (със зъба на втория шиен прешлен), десет гръдни и три поясни прешлена, които бяха добре запазени, като на някои от тях граничните пластинки (епифизи) не са костно споени с главната част от телата на прешлените. Гръдната кост е съставена от четири отделни, костно неспоени помежду си части; почти всички ребра се намериха в добро състояние

Раменният пояс — две ключици и две плешки — е добре запазен. Горната епифиза (главата) на двете раменни кости не е споена костно с останалата по-голяма част на костта. По отношение на костите на дясната предмишница от лакътната е останал лакътният израстък, а от лъчевата кост — главичката и част от средната област (диафизата). Запазени са само части от двете кости на лявата предмишница, а от костите на ръцете — две предкиткови кости на лявата и отделни фаланги и на двете (обр.2).

Двете тазови кости и кръстецът са в добро състояние, като хълбочният гребен двустранно не е споен костно със съответната му тазова кост. От костите на долните крайници се откриха двете бедрени кости и двата пищяла с костно неспоени епифизи и на двата края на костите. Тези дълги кости имаха много големи размери — бедрената 53 см, големият пищял — 44 см. Намериха се и двете капачета. От костите на двете ходила бяха налице само десните предходилни кости, лявата кубоидна кост с части от двете леви последни предходилни кости.

Костните находки показват, че се отнасят за индивид от мъжки пол на възраст към 19—20 години, с висок ръст около 190—195 см, като особено дълги са били долните му крайници. Тази находка, както и незарасналите епифизи дават основание да се предполага, че индивидът е бил евнухоид. Патологични изменения на костите при външен оглед не се установиха. Някои кости бяха разместени и не лежаха на нормалните си места, като например долната челюст се намери близо до тазовите кости.

Саркофаг 2 беше изпълнен догоре с пръст. От нея се изровиха костните останки. В западния край на саркофага, където е лежала главата, из проникналата пръст се изровиха 19 зъба от смесено съзъбие (от млечни и постоянни зъби), от които 8 на горната челюст и 11 на долната челюст. В процес на пробив бяха намерени три постоянни зъба — един горен и два долни втори задни кътници. В долночелюстната кост беше намерен зачатък на десния трети заден кътник (мъдрец). На наличните зъби формулата има следния вид:

$$\frac{\text{xxx4321/1x3x567}}{\text{876V4321/1234V67}}$$

Данните за степента на развитието на корени от постоянните зъби, наличието в съзъбието само на двата долни млечни кътника, състоянието на зачатъците на вторите кътници и третия заден кътник, както и липсата на следи от абразия върху зъбните туберкули дават основание да се приеме, че в саркофага е погребано дете на възраст от 10 до 12 години. От костите на главата се откри само една част от лявата горночелюстна кост. Останалите са само отделни, безразборно пръснати, повърхностно ерозирани гръдни прешлени от гръбначния стълб и фрагменти от ребра. Гръдната кост и костите на раменния пояс (ключица и плешки) са напълно разрушени и от тях липсват всякакви останки. От двете раменни кости са останали само долните половини, а от костите на предмишниците и на ръцете няма нищо. От двете тазови кости са запазени само крилата на хълбочните части. Дясната бедрена кост е натрошена на няколко парчета. Части от епифизите на разрушените бедрени кости се намериха разпръснати на няколко места, дори до източния край на саркофага. От костите на подбедриците са останали само горните половини на големите пищяли. Фрагменти от скочните и петните кости се откриха в местоположението на тазовите кости. Епифизите на всички намерени дълги кости на скелета са отделени, т.е. неспоени костно. Находките за костните останки потвърждават правотата на приетото въз основа на данните за съзъбието определение на възрастта на погребаното дете (на 10—12 години).

В дъното на четвъртият отворен саркофаг (4) с най-тежкия капак се откриха освен кости на погребания още и части от облеклото му — остатъци от връхна дреха с копчета и кожен колан със златни и медни токи и украшения. В западния край на саркофага като останки от черепа се установиха само части от теменната кост и от люспата на тилната, както и лявата третина на долночелюстната кост (обр.3). Намерени бяха и 6 долни задни кътника, 3 долни предкътника, върху дъвкателната повърхност на които личат следи от абразия (изтриване) на зъбните туберкули.

Гръбначният стълб е запазен почти изцяло; той е дълъг 72 см без опашната кост. Между третия и четвъртия поясен прешлен отдясно съществува костно спойване във вид на тънък мост. Гръдната кост, дълга около 17 см, се състои от отделна дръжка и по-дълъг долен дял, съставен от две части. Повечето от ребрата са натрошени. Двете ключици и двете плешки са запазени и се намират на отговарящите за тяхното положение в тялото

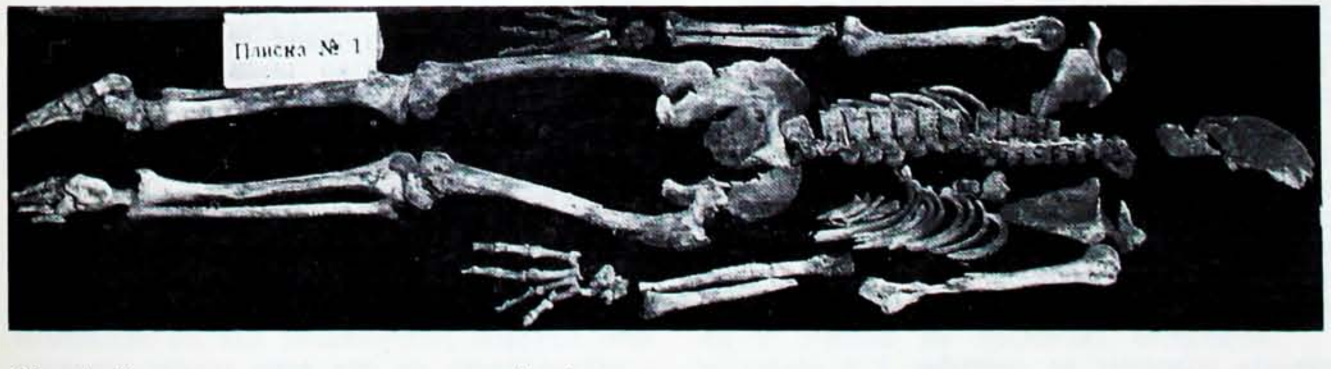

Обр. 1. Костни останки, намерени в саркофаг 1

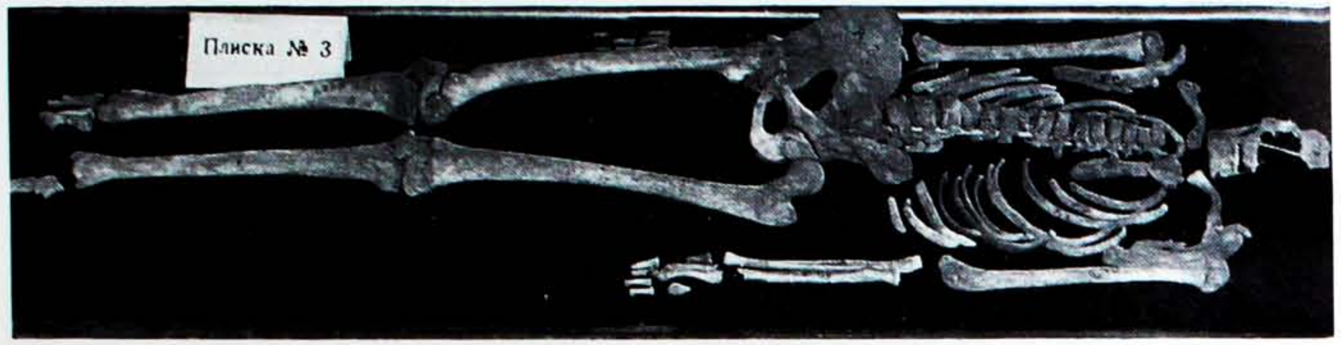

Обр. 2. Костни останки, намерени в саркофаг 3

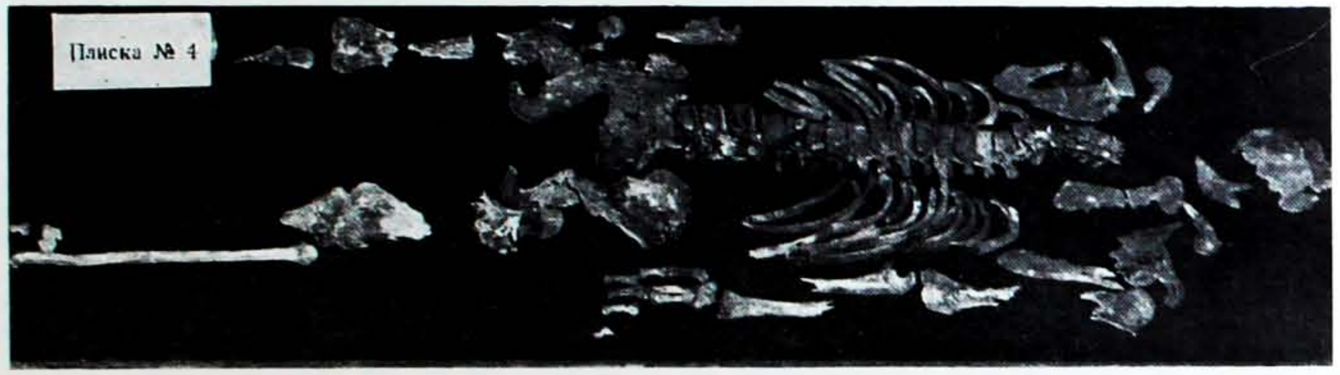

Обр. 3. Костни останки, намерени в саркофаг 4

места. Епифизите на раменните и бедрените кости са масивни, със силно изразени израстъци и гребени; средните части на тези кости са напълно разрушени. Проксималните епифизи на костите на лявата предмишница и тези на костите на дясната подбедрица са също запазени и са със значителна големина и масивност (обр.3). Левият малък пищял, дълъг около 40 см, и левият голям пищял са налице. Тазовите кости са силно разрушени, поради което не е възможно тазът да бъде сглобен. Единични китковни и предкиткови, както и единични ходилни и предходилни кости са запазени, но са разпръснати и се откриват отдалечени от нормалните им места в тялото.

Признаците на описаните кости и намерените зъби дават възможност да се прецени, че те принадлежат на мъж на възраст около 30 години, който е бил с много добре развита мускулатура, на ръст към 185 см. Чрез оглед на намерените киткови и предкиткови кости се установи, че тези на десния крайник са поголеми от левите и с по-добре изразен релеф. Това дава основание да се допусне, че погребаният млад и мускулест мъж е бил десняк.

Разположението на намерените костни останки във всички саркофази въпреки някои отбелязани размествания показва, че при погребението на починалите главата им е била положена към запад, а долните крайници към изток, т.е. погребенията са от времето след приемането на християнството.

По-доброто състояние на костите в източната половина на саркофаг 1 в сравнение със силно разядените и отчасти разрушени кости в западната половина на същия саркофаг би могло да се обясни с обстоятелството, че в първата половина те бяха зарити в суха пръст, която е навлязла през пролуки в употребения за замазване на капака хоросан. В западната половина на саркофага костите лежаха върху самия под, без да са покрити от пръст, което може да се приеме като причина за по-лошото им запазване.

По всяка вероятност разлагането на меките тъкани и получените в резултат на това продукти води при наличието на земна маса до образуване върху повърхността на костите на неразтворими калциеви съединения, които да „импрегнират костта" и я запазват от разрушаване. Когато липсват тези условия, продуктите от гниенето, най-вече органични киселини, деминерализират компакта на костта, в резултат на което тя лесно се разрушава и уврежда от влага, в съприкосновение с газове и др.

Тези наши констатации се подкрепват от данните за сравнително твърде доброто състояние на костите в саркофаг 3, който беше намерен изцяло запълнен с пръст, започнала да прониква в него вероятно немного дълго време след погребението (обр.2). Липсата на повечето кости на ръцете и ходилата на погребания в този саркофаг при добро запазване на прешлените, таза и дългите кости на долните крайници би могло да се обясни с тяхното по-бързо разрушаване или по-обосновано с изхвърлянето им при едно твърде вероятно станало разравяне на вътрешността на саркофага преди столетия през счупения му капак с цел да бъдат търсени и ограбени предполагаеми скъпоценни предмети. Втората възможност се подкрепва от находката на значително разместване на костите в този саркофаг, като например на ребра и прешлени и особено на долночелюстната кост, която се намери при тазовите кости (обр.2). Това обяснение за разместването на костите, разбира се, не е единственото, тъй като не могат да се изключат и други причини, като например нахлуване в саркофага най-напред на вода, а след това на пръст или преди проникването на пръст костите да са били разместени чрез образуването на газове при гниенето. Последната възможност може да се приеме за костите в саркофаг 4, които също показваха разместване, макар и в по-малка степен, без да има основание за проникване на вода или пръст.

Тъй като от черепите на погребаните и в четирите саркофага индивиди бяха намерени предимно само части на отделни кости, които не са достатъчно за реставриране на цял череп и не могат да служат за установяване на расови белези на черепа, не може да става въпрос за определяне на расова принадлежност на покойниците.

LE MATERIEL D'OSSEMENTS HUMAINS DES SARCOPHAGES DE PLISKA

D. Kadanov, M. Balan, G. Ikonomov, J. Jordanov

(Résumé)

Les auteurs ont étudié les ossements humains des sarcophages de Pliska et établi qu'ils appartiennent à: individu âgé d'environ 55 ans, enfant d'environ 12 ans, individu de haute taille mesurant 190 cm, âge d'environ 20 ans et d'homme à musculature très développée d'environ 30 ans.

D'après la disposition des restes d'ossements, trouvés dans les sarcophages, les auteurs admettent que les sépultures datent de l'époque après la conversion au christianisme.

Par suite du grand déplacement des ossements dans quelques-uns des sarcophages, les auteurs supposent que certains des sarcophages auraient été fouillés dans l'intention de rechercher et de piller des objets précieux éventuels.

КОНСЕРВАЦИЯ НА НОЖ И КОЛАН ОТ САРКОФАГ №4 В ПЛИСКА

А. Михайлов, А. Савов, М. Малецки, Н. Иванова

При отварянето на саркофаг 4 в Плиска през 1970 г. бяха открити нож със сребърен обков, фрагменти от колани, сребърни халки и токи и златна тока.

Ножът представляваше една безформена маса (обр.1) с влажност на дървесината на дръжката от 25 до 32%. Разчистването беше проведено след стабилизирането на общата маса с 5-процентов разтвор на полиетиленгликол 4000 (ПЕГ) в етилалкохол и вода в съотношение 1:1 с прибавяне за дезинфекция на 1% натриевпентахлорфенолат. Масата се заливаше и постепенно се отделяха частиците от пръст и други включения (обр.2). След всяко поосновно разчистване се извършваше фотодокументация.

Процесът за отстраняване на водата от междумицелните пространства в клетъчните стени се провеждаше чрез периодично заливане (от 4 до 16 часа) с разтвор на ПЕГ с нарастваща концентрация както следва: 6,8,10,12,16,20% в горепосочените разтворители.

При разчистването на общата маса от пръст бяха отделени и поставени на съответното място на намирането около 100 частици от дръжката и канията на ножа (обр.3). За окончателното отстраняване на водата от 12% нагоре ПЕГ беше разтварян само в етанол. Стабилизацията на дървесината продължи около 3 месеца. Когато влажността на същата спадна до 7—9%, проведе се допълнително увеличение на пенетрацията на изкуствения восък в дълбочина чрез обработване с 3-процентов разтвор на ПЕГ в етанол.

След излитането на етилалкохола започва допълнителна стабилизация с разтвори на паралоид Б-72 в толуол също чрез заливане, като крайните обработки се извършиха с 3-процентов разтвор, а лъскавините се почистиха с толуол. По гореописания начин бяха стабилизирани не само дръжката и канията на ножа, но и всички частици, намерени в пръстта.

Обр. 1. Вид на ножа след разкриването на саркофага

След стабилизацията трябваше да се извърши изправяне на дръжката, която имаше кривина от около 40° спрямо централната ос, започваща от халката по посока към края на ножа (обр.4). При микроскопско проучване се оказа, че пролетната дървесина е напълно разрушена и че дървесната маса е разделена едва ли не на малки призмички по сърцевидните лъчи и по дължина на влакната. Поради това не беше проведена стабилизация във вана и не беше възможно цялостно поставяне на стабилизираната дръжка в разтвор за изправяне на кривината. Изправянето се проведе, като частта с кривината се обработи с 10-процентов разтвор на паралоид Б-72 в толуол, с прибавяне на 10% глицерин. Всеки петнадесет минути се провеждаше контрол с цел да се установи дали масата е прибавила необходимата мекота, която да направи възможно изправянето. След изправяне на дръжката от нея и от канията бяха снети халката и обковът за провеждане на изследвания и консервация.

Преди започване на консервацията на ножа бяха проведени редица рентгенографски изследвания. Установи се, че желязото няма сърцевина, а е изцяло деструктирало, превърнало се в смес от железни окиси (обр.5б и 5*а*). Тези изследвания показаха, че ножът фактически не съществуваше, а се беше превърнал в маса от железни окиси, поради което се реши да се прибегне до едновременното стабилизиране на ръждата и дървото, както е указано по-горе.

За консервация на металните окиси се проведе обмазване с паста, съдържаща ортофосфорна киселина, метанол, графит и цинков окис. Това покритие има предпазни функции с оглед на бъдещо разпадане на железните съединения. След изсушаване се извърши заключителна защитна обработка както на дървото, така и на ножа с разтвор на паралоид В-72 и космолоид — микрокристалинен восък в толуол и терпентин за дървото и само в толуол за желязото.

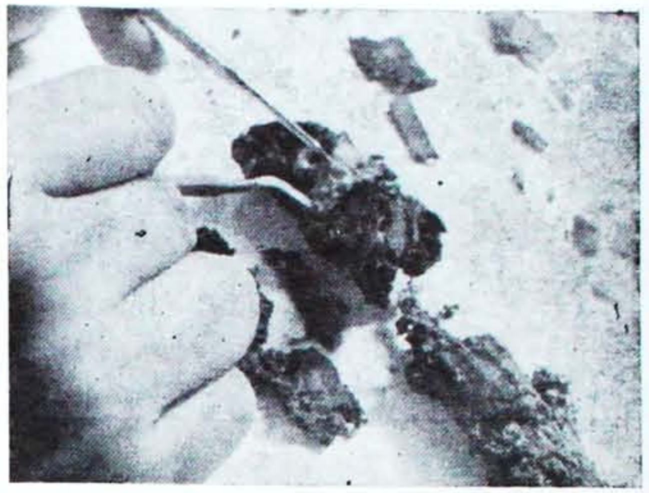

Обр. 2. Отделяне и механическо почистване на детайлите на ножа

След завършване на консервацията и стабилизацията и преди защитната обработка на дървото на всяка частица беше потърсено и намерено съответното място върху канията или върху дръжката на ножа. При окончателното слепване на тези частици се установи, че канията в долната си част е излизала с 45 мм, като е покривала вътрешната част на дръжката на ножа (обр.5*б* и 7).

Както споменахме по-горе, ножът беше с обков, а върху остатъците от колана бяха на-

Обр. 3. Вид на ножа след почистване на земната маса и на включенията

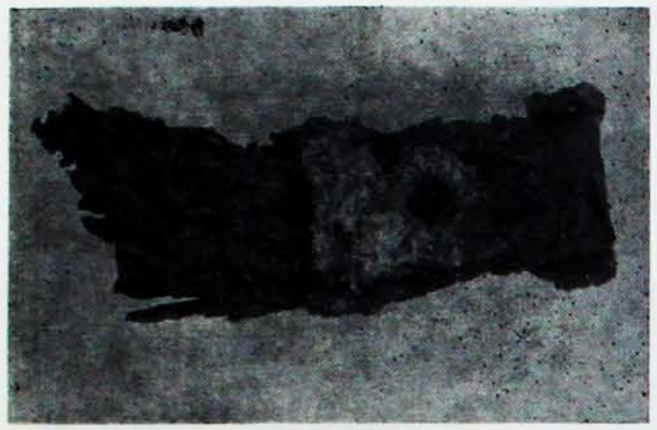

Обр. 4. Кривина и вид на разрушението на дръжката на ножа и сребърния обков преди стабилизирането и изправянето ѝ

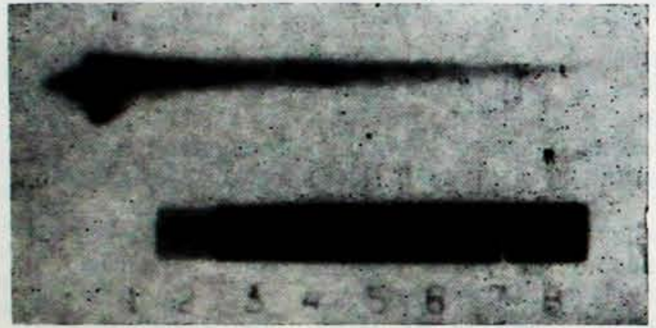

Обр. 5а. Рентгенова снимка на желязната част на ножа след почистване

Обр. 5б. Вид на ножа с канията и дръжката след завършване на консервацията, преди поставяне на обксва. Вижда се че канията в задната част продължава с 45 мм

мерени халки и токи, една от които златна. За установяване природата на останалите метални елементи същите бяха подложени на рентгенофлуоресцентен и рентгеноструктурен анализ. Анализите извърши Йордан А. Колев

Рентгенофлуоресцентен анализ — режим: 40 кв 20 ма, без дискриминатор, диаграмно изписване на цял спектър. При интерпретиране на получените рентгенограми се констатира, че в обектите се съдържат следните химически елементи:

Проба № 1: мед, желязо — основни компоненти, в концентрации цели проценти; цинк, олово — примеси, в концентрации няколко десети от процента; титан — следи, в концентрации по-малко от една стотна от процента.

Проба № 2: сребро, мед — основни компоненти, цинк — следи.

Проба № 3: мед — основен компонент, цинк — следи.

Проба № 4: мед, цинк — основни компоненти; олово — примес; желязо, сребро — следи.

Рентгеноструктурен анализ. За идентифициране на пробите от метални елементи по междуплоскостни разстояния на елементарната кристална решетка същите след стриване в ахатов хаван бяха подложени на рентгеноструктурен анализ: режим: 40 км 20 ма, без дискриминатор, медно КА лъчение с филтър никел, бленди $1^0 0.2^0 1^0$, диаграмно изписване на дифракционния спектър. При интерпретиране на получените рентгенограми в същите дифракционни рефлекси не се констатираха, което е указание, че и четирите проби, обекти на експертизата, са аморфни и с помощта на рентгеноструктурни изследвания не могат да се идентифицират.

Резултатите от тези изследвания показаха, че обковът на ножа (обр.4) и халките на колана са сребърни, а останалите елементи на колана са бронзови.

Сребърните детайли бяха силно корозирали и, както показва и рентгеноструктурният анализ, без метална сърцевина. Поради ценността на експонатите се реши да не се извършва опасната операция на прекристализация чрез нагряване при висока температура. Детайлите бяха обработени в 5-процентов разтвор на натриевата сол на етилендиаминтетраоцетната киселина. След обилно промиване в дестилирана вода детайлите бяха изварявани в продължение на 24 часа за отстраняване на солите. След това детайлите бяха изсушени на инфрачервена светлина и върху повърхността им беше нанесено защитно покритие от 3-процентов разтвор на паралоид Б-72 в толуол с прибавка на 1% микрокристалинен восък.

След завършване на консервацията на сребърния обков ножът беше върнат точно на съответното място и беше залепен с обратима паста, приготвена от орехови трици, смесени с 30-процентов разтвор на паралоид в толуол.

Бронзовите елементи на колана се обработиха по следния начин: първоначално беше извършено механическо почистване чрез измиване в течаща вода и изтъркване с меки четки. След механическото почистване се извърши химическо почистване. Предметите бяха поставени в 10-процентов разтвор на мравчена киселина и обработени чрез варене в продълже-

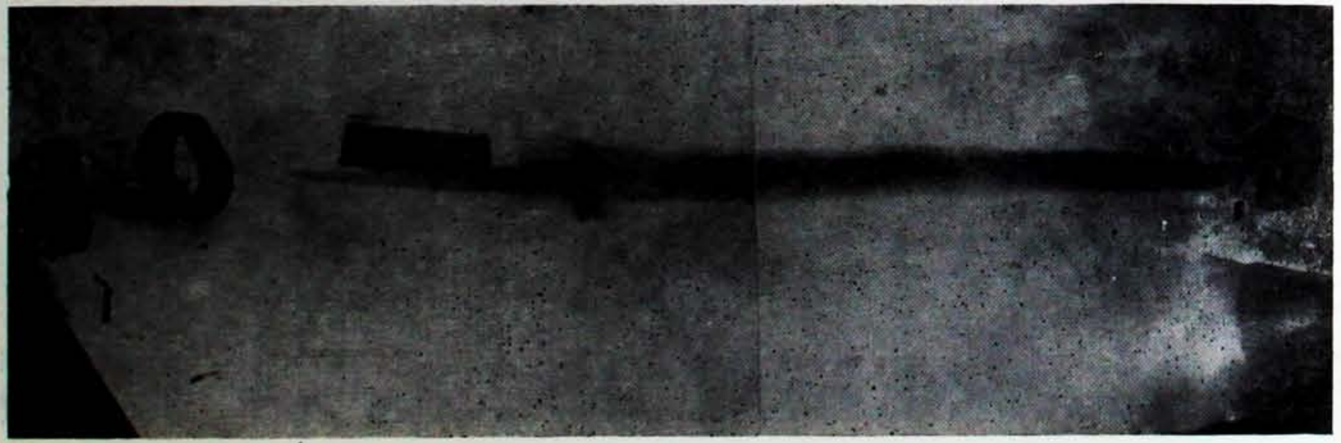

Обр. 6. Рентгенова снимка на ножа и обксва преди почистването на пръстта

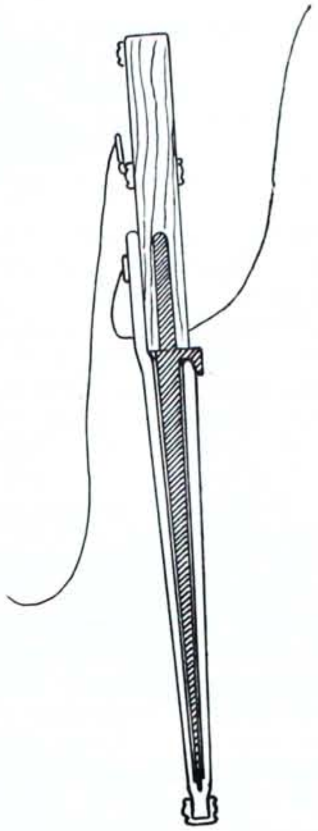

Обр. 7. Реконструиран разрез на ножа и излизането на канията в задната част

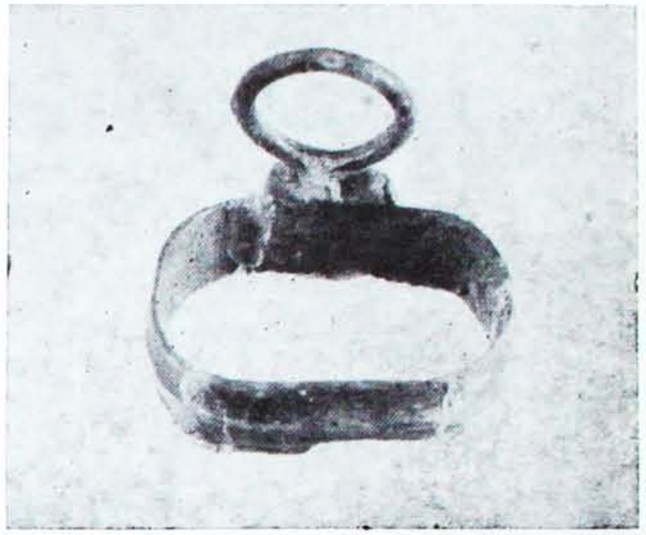

Обр. 8. Сребърен обков на ножа с халка за придържането му с шнур

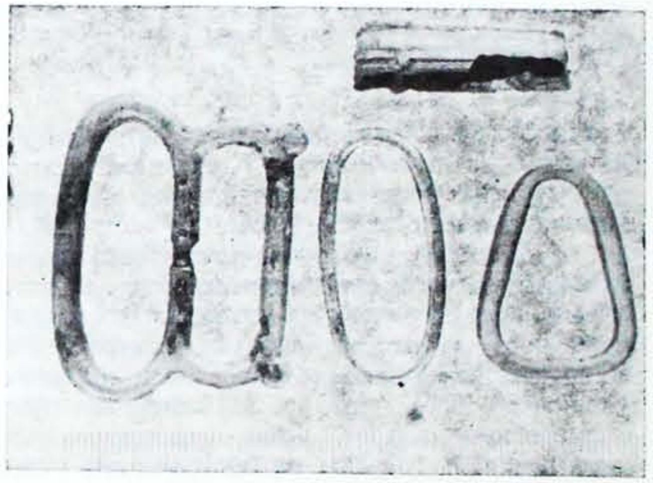

Обр. 9. Част от сребърните принадлежности на колана

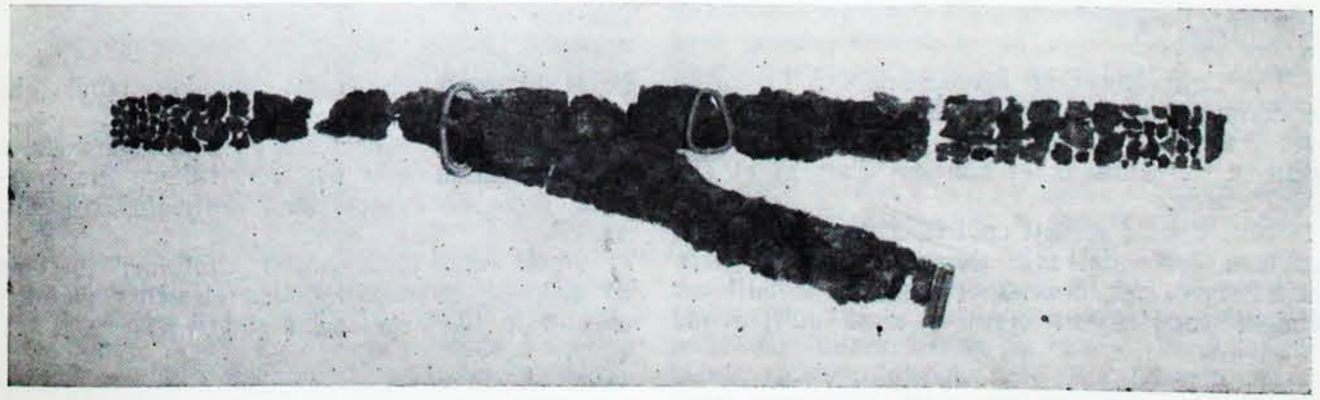

Обр. 10. Вид на колана след реставрацията

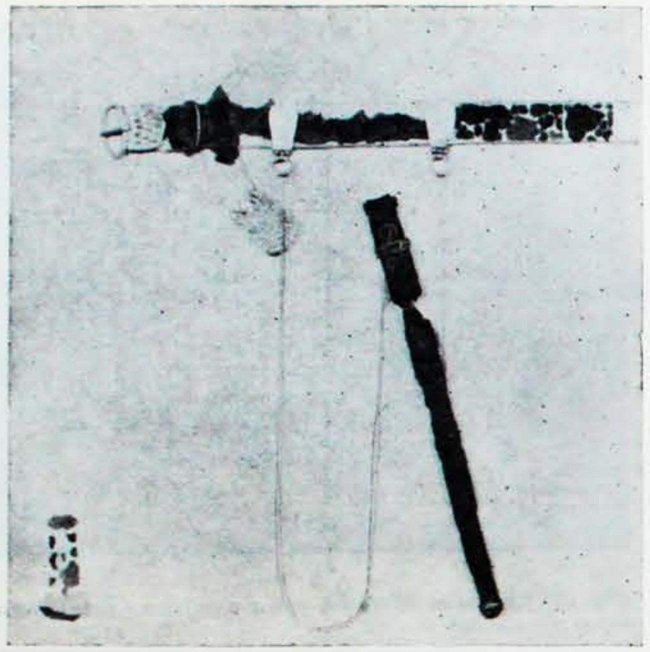

Обр. 11. Вид на колана със златната тока, сребърните принадлежности, ножа и сребърния обков, поставени в рамка

ние на 8 часа. След измиване в течаща вода предметите бяха поставени в 5-процентов разтвор на натриева сол на етилендиаминтетраоцетна киселина, където се изваряват до отстраняване на корозионните продукти. След това предметите се измиват обилно в течаща вода, в дестилирана вода и накрая се изваряват в дестилирана вода до отстраняване на хлорния йон. Наличността на хлорни йони във водата се установява чрез реакция за халогенни йони със сребърен нитрат. След промиването елементите се изсушават на инфрачервена светлина и върху тях се нанася защитно покритие от паралоид В-72, разтворен в толуол. Към паралоида се прибавя 1% космолоид, който притежава антистатични свойства. Консервираните сребърни и бронзови елементи са показани на обр. 8 и 9.

При по-късното изследване на тъканите, намерени в поясната част на скелета, се установи, че те са от два колана, от които единият със златна тока, а другият със сребърна катарама.

Изследванията, извършени от Научноизследователския институт по текстилна промишленост, установиха, че платът от коланите е изработен от ленена прежда, оцветена с растително багрило в светлокафяв цвят. Преждата е пресукана в тройка, като седем метра от нея тежат 1 грам. Preденето и пресукването на едночките и на тройката е ставало ръчно, а оцветяването е извършено на самата прежда. Платът е бил съединен с четири шева, като в него е била зашита кожата.

Рентгеновите изследвания показват, че коланите са с няколко ката плат.

Консервацията и реставрацията беше извършена по следния начин: по време на разкриване на саркофага коланите бяха укрепени с поливинил-бутирал и омекчени с глицерин. Консервацията започна с механическо почистване, след което бе проведено химическо почистване с 30%-ов етилалкохол с добавяне на 2% глицерин и накрая с трихлоретилен. Стабилизирането на тъканите се извърши с разтвори на поливинилалкохол с добавяне на глицерин. Обработени по този начин, ронливите тъкани придобиха известна здравина и еластичност, което даде възможност да се демонтира катарамата, отворът на която е по-тесен от колана с 1 см (обр.10).

Върху специално подготвена дублировъчна материя коланите и отделните им части бяха залепени с поливинилалкохол. След извършване на консервацията двата колана заедно със сребърната катарама, халките и златната тока бяха монтирани в две рамки (обр.11). Консервирането на сребърната катарама и халките беше извършено от химика Васил Василев.

CONSERVATION DE COUTEAU ET DE CEINTURE DU SARCOPHAGE 4 A PLISKA

A. Mihajlov, A. Savov, M. Malecki, N. Ivanova

(Résumé)

A l'ouverture du sarcophage 4 à Pliska on a découvert un couteau à revêtement d'argent, des fragments de ceintures, des anneaux d'argent et des anneaux et boucles d'argent et une boucle d'or.

Ces détails étaient en très mauvais état. Le couteau représentait une masse informe de fibre cellulosique, les boucles et anneaux métalliques étaient comlètement corrodés ainsi qu'il a été établi par les études radiographiques tandis que le tissu de la ceinture était très détruit.

Les détails susmentionnés furent soumis à la conservation avec des constituants conservateurs dans des proportions optimales respectives.

Après une conservation continue, le bois fut redressé et stabilisé, les éléments métalliques et le tissu également stabilisés.

НЕКРОПОЛЪТ ДО ГОЛЯМАТА БАЗИЛИКА В ПЛИСКА

Живка Въжарова

Пред абсидата на Голямата базилика в Плиска бе открит некропол, от който до 1970 г. бяха проучени 15 гроба. Единадесет от тях са неоформени ями[1], а останалите четири са каменни саркофази, върху един от които е била сложена вторично употребена плоча с прабългарски надпис на гръцки език.[2] За саркофазите е дадено кратко сведение в литературата.[3] Те се обнародват и в настоящия сборник.[4]

През 1973 г. разкопаването на този некропол продължи. Проучени бяха още 16 гроба (обр.1). При почистването на терена около саркофазите през 1975 г. бяха открити още 10 гроба.[5] Гробните съоръжения в некропола са шест вида.

Първият вид гробове са правоъгълни ями с дълж. 1,82 м, шир. 0,40 м и дълб. 0,20 м (обр.2).

Вторият вид са също правоъгълни ями, които в долната част до дългата дясна страна на гроба имат разширение-ниша, а в лявата също ниша-яма. Дължината на този вид гробове е 2 м, ширината им 0,96 м и дълбочината 0,30 м. Размери на гробното разширение-яма е 1×1,25 м с дълб. 0,50 м (гроб 1) (обр.5).

Третият вид гробни съоръжения са гробници, от които са останали следи от камъни и розов хоросан. Те са с правоъгълна форма и размери: дълж. 2,20, шир. 0,60 м (обр. 3). В някои от гробовете от първи и трети вид има и дървени ковчези. От тях са запазени страничните дъски, капакът им, железните скоби и гвоздеи. Броят на отчасти и добре запазените дървени ковчези е 12 (обр.4).

Четвъртият вид гробни съоръжения са ями, на които формата не може да се очертае.

Петият вид гробове са монолитни каменни саркофази, покрити с каменни плочи, вторично употребени.[6] Те са на брой 4, проучени през 1970 г.

Шестият вид гробни съоръжения са камери, които коренно се различават от гореописаните. Те са с почти квадратна форма, изградени от камъни и тухли. Гробовете са два вида (обр.6). Едните от тях са сравнително добре запазени, стените им са изградени от тухли и пълнежът им е от дребни необработени камъни (обр.7а,б). Подът им е постлан с римски тухли и тук-там по него се проследява глинена замазка, опечена до червено (обр.8). Гробът е с наклон към запад, като най-високата точка е в източната му страна. Дължина 1,10 м, ширина 1 м, височина на стените от 0,15 до 0,35 м, но вероятно е била 0,60 м, дебелина 0,27 м. Вторият вид гробове имат също стени, изградени само от камъни. Подът им се състои от глинена замазка, която е в двата пласта, като долният пласт е сложен върху камъчета. Замазката е опечена до червено. До южната стеничка подът на гроба е без замазка и обхваща пространство 0,30×30м.

В първите пет вида гробни съоръжения погребаните са чрез трупополагане по християнски начин. Те са положени на гръб, ориентирани И—З или ЮИ—СЗ, с ръце, свити и сложени на корема или върху гърдите. Погребаните са мъже, жени и деца.

Във всеки гроб е бил погребан по един индивид. Само в гроб 1 (в краката) има детски скелет. Наред с редовно погребани има и вторично прибрани кости на по-рано погребани (например гроб 11).

На едни от скелетите черепът е обърнат надолу (гроб 13). В три случая един гроб е засегнал отчасти друг гроб, а именно гроб 4 е застъпил гроб 12, гроб 19 е застъпил гроб 24, а саркофаг 3 е застъпил гроб 16.

В насипа на някои от гробовете (№ 7) около и под скелета и в гробното разширение на гроб 1 под краката на скелета личаха следи от отделни въглени или пласт от тях. Имаше и едно или няколко натрошени гърнета.

Освен въгленчета и фрагменти от керамични съдове в някои от гробовете са намерени и негорели животински кости като жертвена храна. Обикновено те са до ръката на скелета (гроб 1), до краката му (гроб 12) и на купчина в специалното разширение-ниша на гроб 1. Най-много кости се откриха в насипа на гробовете — правоъгълни ями (№ 4, 5). Според остеологичното изследване животинските кости са предимно от свиня, но от овца и говедо имаше в гроб 1, от овца, едра патица и прасе в гроб 4 и само от овца в гроб 5. (Изследването е направено от проф. Ст. Иванов.)

В гроб 1 под лявата част на таза на скелета бе сложена тухла, а до десния крак няколко камъка. Дървеният ковчег на гроб 11 бе покрит с тънки каменни плочи, като при главата те са били изправени, вероятно свързани с гробното съоръжение.

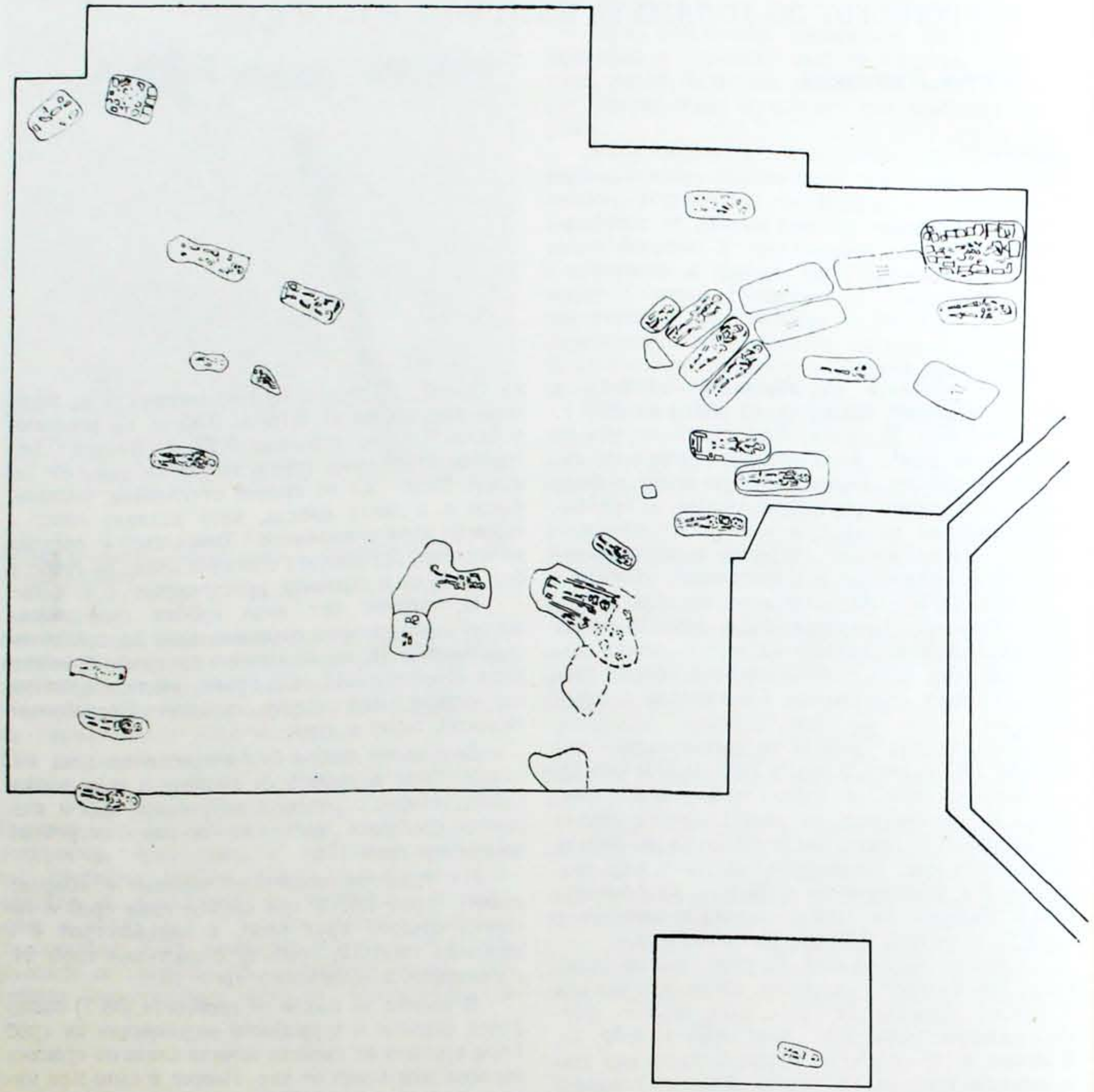

Обр. 1. План на некропола (1973 — 1975 г.)

В двата гроба-камери погребаните са били изгорени вероятно в самите гробове (подовата замазка бе обгорена до червено) и прахът им е бил изсипан върху пода на гробницата. В гроб 25 обгорените човешки кости бяха примесени с негорели животински кости. Върху пода на този гроб са намерени натрошени гърнета. В гроб 26 наред с праха на покойника, примесен също с негорели животински кости, до южната му стеничка, там, където се проследява пространство 0,30×0,30 м без горяла замазка, е бил положен скелет на дете, ориентиран И — З. До главата му имаше гърне (запазена е долната му половина), пълно с негорели животински кости.

Керамичните съдове, намерени в гробовете в този некропол, натрошени при обичая за помен „страва“ или употребени като дар, са предимно гърнета със средни и малки размери. Повечето от тях са с извито навън срязано венче, с червенокафяв цвят, по тялото им е нанесен орнамент от врязани вълнисти линии. По-малък брой са със сив цвят, с врязани хоризонтални линии. Само няколко са фрагментите с тъмносив цвят, повърхността им е по механически начин излъскана.

* * *

И така в некропола около абсидата на Голямата базилика в Плиска, проучен през 1970, 1973 и 1975 г., са установени два погребални обреда, като преобладаващият е християнският.

От общо 41 гроба само две погребения са извършени чрез трупоизгаряне, като прахът на покойника е събиран на купчина върху обгорената замазка. При това в един от тези гробове (гроб 26) наред с трупоизгарянето е погребано и дете чрез трупополагане. Покойниците са погребани по християнски начин, но в саркофаг 4 покойникът и целият саркофаг е ориентиран не според християнския обичай, а на СЗ — ЮИ. Също такава ориентация имат гробове 2, 19, 20, 21, 22.

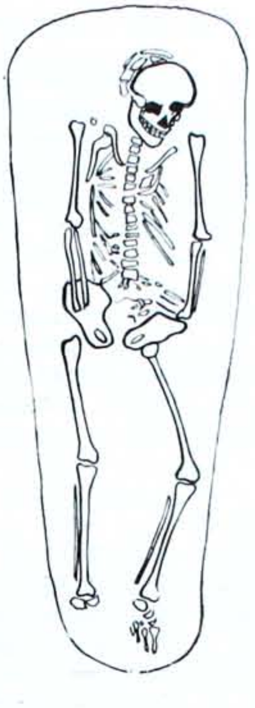

Обр. 2. Гроб — правоъгълна яма

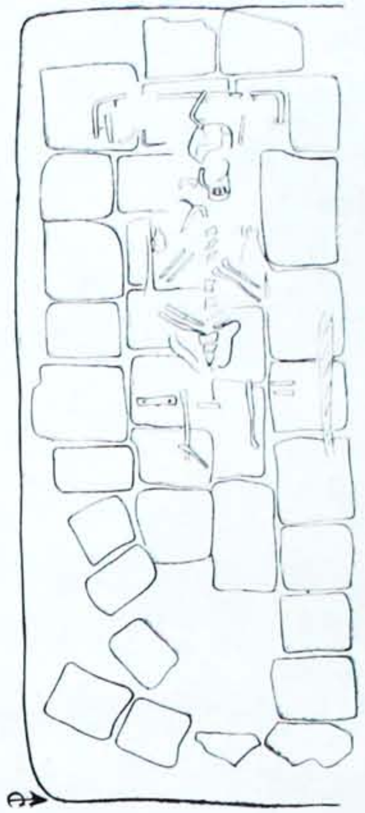

Обр. 3. Гробове—зидани гробници със стена от камъни и плочи

Независимо че при трупополагането покойниците са погребани по християнски начин, улавят се твърде много реминисценции от езическия погребален обичай. Те се проследяват във формата на гробното съоръжение, а именно при гроб 1 има разширение до краката. Върху капака и на една от стените на саркофаг 2 има графитни изображения: геометрични фигури, слънце, животно-конче, рунически знаци, между които и знакът IYI. В насипа на гробовете или до скелетите или в специално приготвената ниша на гроб 1 е положена жертвена храна — негорели животински кости. Употребени са и керамични съдове като инвентар или са натрошени при обичая за помен „страва“.

В насипа на някои от гробовете, както бе отбелязано вече, се откриха отделни въгленчета или пласт от тях, а в други са намерени обезформени железни предмети.

За да се отговори на въпроса за социалното положение на погребаните, за тяхната етническа принадлежност и от кой период е самият некропол, необходимо е да се сравни с известните и проучени досега некрополи и гробове от Плиска и останалите български земи.

От некрополите и отделните гробове, открити в Плиска, най-голям е броят на гробовете—правоъгълни ями.[7] Гробове с такава форма са известни и в християнски[8] и езически[9] некрополи на юг от Дунав (VIII—XI в.). Гробове, които имат формата на правоъгълна яма, но с разши-

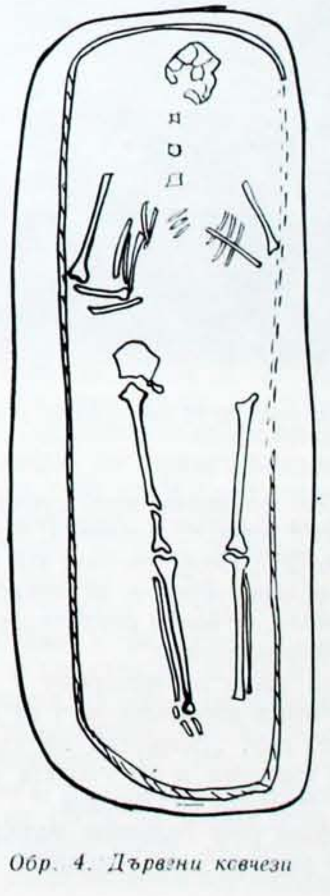

Обр. 4. Дървени ковчези

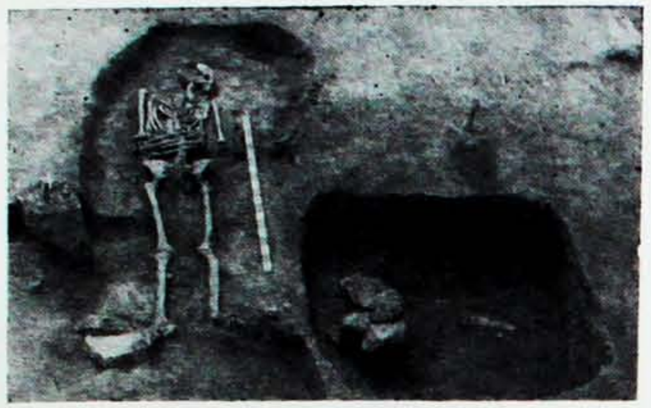

Обр. 5. Гроб с ниша (?) — яма

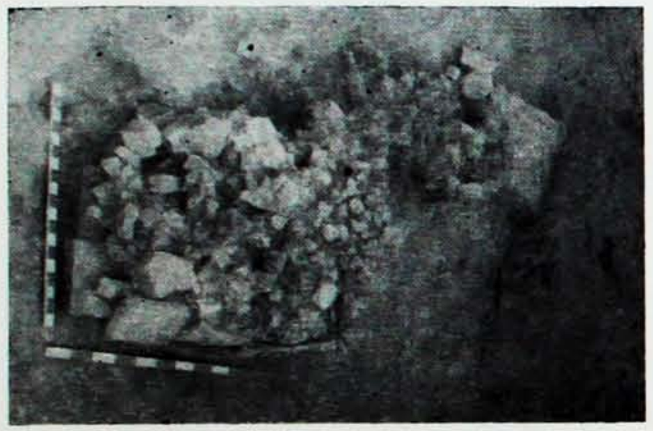

Обр. 6. Гробове-камери, изградени от камъни и тухли

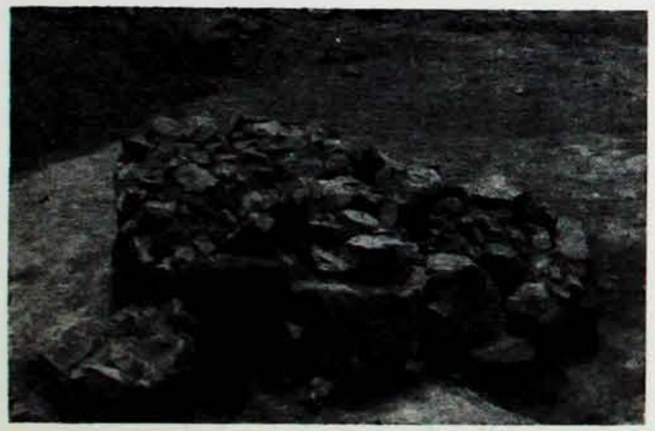

Обр. 7. Гроб-камера № 25 от камъни и тухли

рение, подобно на ниша, имат своите паралели в некрополите[10] край с. Кюлевча, Бдинци, Девня-3[11] и Варна-2[12]. Неоформената яма като гробно съоръжение е характерна и за всички средновековни некрополи, в които погребването е извършено чрез трупополагане.[13]

В Плиска също са намерени и изследвани зидани гробници в източната част на Дворцовата църква,[14] в т. нар. „Болярска църква“. Зидани гробници са известни и от втората столица на българската държава — Преслав.[15]

В некропола при Голямата базилика са открити и друг вид гробове — каменни саркофази. Те са монолитни, покрити с вторично използувани плочи.[16]

В някои от правоъгълните ями-гробове в некропола при Голямата базилика погребаните са положени и в дървени ковчези. Немалък брой ковчези са известни и от другите средновековни некрополи в Плиска[17] и в страната.

При двата гроба-камери с почти квадратна форма, в които е изсипан прахът на покойника, независимо че помежду им има много общи елементи с гробчетата-камери от Североизточна България, налице са и някои различия, а именно начинът на изграждане на стените-тухли с пълнеж от камъни и подова замазка, обгорена до червено.

В досега известните и проучени средновековни некрополи в Плиска и тези в други райони от българските земи е установено, че в тях са погребвани мъже, жени и деца, т. е. че това са некрополи на цялото население от едно селище, градище или град. Както бе отбелязано, покойниците в некропола при Голямата базилика са също мъже, жени и деца и при това ръстът на повечето от мъжете е голям — до 2м. С такъв ръст са и голям брой от покойниците-мъже в некропола край с. Кюлевча, Шуменски окръг. При покойниците се намират предмети — лично притежание приживе на покойника или специално поставени дарове. Такива предмети са намерени в гроб-саркофаг 4. Запазени са части от тъкан и кожена дреха, от платнени колани, единият от които е бил със сребърна тока и халка, а другият със златна тока и поясна висулка, сребърни халки и железен нож в дървена ножница от лявата страна.[18] Кожена дреха (кожух), подобна на тази от саркофаг 4 (Голямата базилика), е имало и при погребения в зиданата гробница в т. нар. „Болярска църква“ (Плиска).[19] Част от кожен колан, подобен на този от некропола при Голямата базилика, е намерен и в гроб 5, могила III, Мадара.[20]

В гроб 55[21] на воина-конник в Кюлевча са запазени не само части от кожен колан, но и позлатената му тока. Наличието на нож (кинжал) и ножница, положени до тази на покойника в саркофаг 4 при Голямата базилика, има много паралели с погребаните мъже в некропола край с. Кюлевча (гробове 1, 55, 66) и колективния гроб (№ 80) от некропола в Нови пазар. Части от тъкан на дреха често са откривани полепнали по железните и бронзовите токи, халки и др. в некрополите край Кюлевча, Бдинци и Нови пазар.

Важно обстоятелство е, че погребаният в саркофаг 4 е в богати одежди, една от токите е златна, ножът му (кинжалът) е поставен в ножница. Това дава основание да се приеме, че той приживе е имал високо служебно положение. Намерените златна обеца, златотъкана тъкан и златни копчета до погребаните мъже в гробове 19, 20, 24 свидетелствуват, че те са представители на висшата класа. При това прави впечатление, че гробовете на погребаните с тези богати предмети са съсредоточени около абсидата. Златната обеца, намерена отляво до черепа на мъжкия скелет в гроб 19, е подобна на намерените в други некрополи у нас и извън нашата територия. Този случай — носене на една обеца от мъже — е регистриран и в други некрополи у нас (Кюлевча[22] и Могила XXXII[23]—Плиска). В историческите извори също се дават сведения за този български обичай, а до неотдавна е засвидетелствуван и етнографски в някои райони на днешните български земи.[24] Двете копчета са полепнали едното отляво върху раменната кост, другото отдясно на 10 см по-надолу от долната челюст до гръбначния стълб на мъжкия скелет в гроб 24.

Данните от антропологическото изследване на покойниците в некропола на Голямата базилика показват, че те се отнасят към европеидната раса и са брахикранен тип. Според някои антрополози[25] в тази раса са съчетани черти от племената по Средноазиатското междуречие и от монголоидната раса. Този антропологически тип бе установен и в повечето погребения от прабългарския некропол край с. Кюлевча[26] и Могила XXXII.[27] Слагането в яма (ниша) на животински кости като жертвена храна и носенето от мъжете по една обеца придобиват особено значение за етническото определение на погребаните при Голямата базилика. Това показва, че някои от погребаните са били от прабългарски, а други от славянски произход. Тъй като в разглеждания некропол са открити и два гроба с трупоизгаряне, като в единия от тях наред с трупоизгарянето има и трупополагане на дете, докато останалите са гробове на християни с изключение само на един от тях, може да се допусне, че в този некропол се разкрива сложната картина на победилата християнска религия, но все още са се запазили живи езическите традиции. Обстоятелството, че тези два гроба с трупоизгаряне са обособени в единия (източния) край на разглеждания некропол и че в единия от тях е погребано и дете, не е изключено тези гробове да принадлежат на друг езически некропол, който още не сме проучили и за който има известни данни.

За едно предположение, че в двата гроба с трупоизгаряне са погребани хора от прабългарски произход, дават основание формата на гробното съоръжение и наличието на негорели животински кости като жертвена храна.

Гробовете-камери намират повече аналогии с гробчетата с трупоизгаряне в двуобредните прабългарски некрополи край с. Бдинци и др. Керамиката, натрошена при обичая „страва“ и употребена за дар в двете гробнични камери (с трупоизгаряне), са гърнета от славянски тип. Въз основа на керамиката твърдението за прабългарския произход на погребаните с трупоизгаряне може да бъде поставено под съмнение. Възможно е те да са оставени от славяни. Но едно такова предположение е по-малко вероятно, тъй като са много различията им с тези при погребаните чрез трупоизгаряне славяни, добре проучени в българските земи и извън тях.

За датировката на некропола, в частност на погребенията с трупополагане, свидетелствува християнският обред. Некрополът не може да бъде по-ранен от 865 г., когато в българската държава става официална християнската

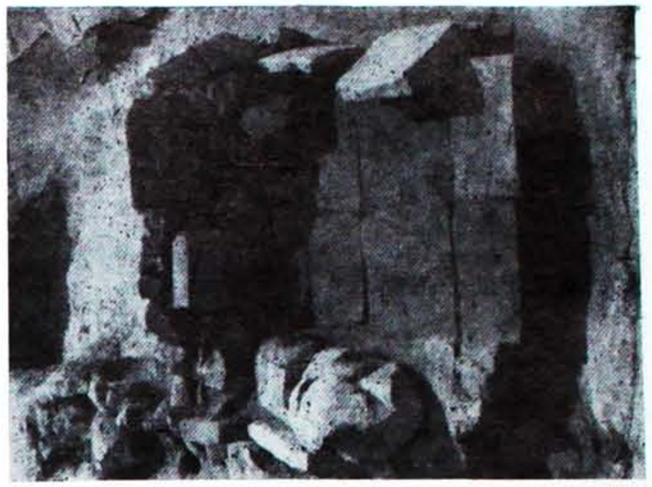

Обр. 8. Гроб—камера № 25 след почистването му, гледан от запад

религия. За такава дата от съществено значение е средновековната керамика — гърнета, намерени в този некропол. Тя е от началото на IX—X в. За уточняване на времето свидетелствуват златната обеца от гроб 19 и всички накити от открития през 1978 г. гроб на млада жена.* Подобен тип обеци са известни и от други средновековни некрополи на наша и чужда територия от IX—X в.

Ние допускаме, че всички гробове с трупополагане са от един и същ период и че некрополът е вероятно свързан с една от по-късните две сгради на Голямата базилика, което ще се доуточни при бъдещите археологически изследвания на некропола. Макар че през 1973 и 1975 г. е изследвана малка част от некропола, очевидно саркофазите са едновременни и неделими с останалите гробове.

КАТАЛОГ НА ГРОБОВЕТЕ

Гроб 1. Дълб. 1,57 м (обр. 2). Има правоъгълна форма, отдясно в долната му част има кръгло разширение — яма (ниша), отляво, също в долната част на дългата страна на гроба има разширение, яма с правоъгълна форма, със заоблени краища и с по-голяма дълбочина, отколкото тази на гроба и неговото кръгло съоръжение. Размери: дълж. 2 м и шир. 0, 90 м. Размер на кръглото съоръжение 0, 80× 0,60 м. Размери на правоъгълната яма 1× 1,25 м и дълб. 0,60 м. В гроба има основно и вторично погребение. Скелетът е положен на гръб, ориентиран на И — З, двете ръце скръстени върху корема. Дълж. 1, 70 м, ширина на плещите и ширина на таза 0, 34 м. Вторичното погребение е на дете — само черепчето е положено в краката на основния скелет. Отдясно до десния му крак са наредени няколко камъка, а под десния таз е сложена тухла. Отляво до раменната му кост обезформен железен предмет и кост от животно, забита в стеничката на гроба. В ямата отляво е запълнено с животински кости, въглени и натрошена керамика, а също неопределен железен предмет.

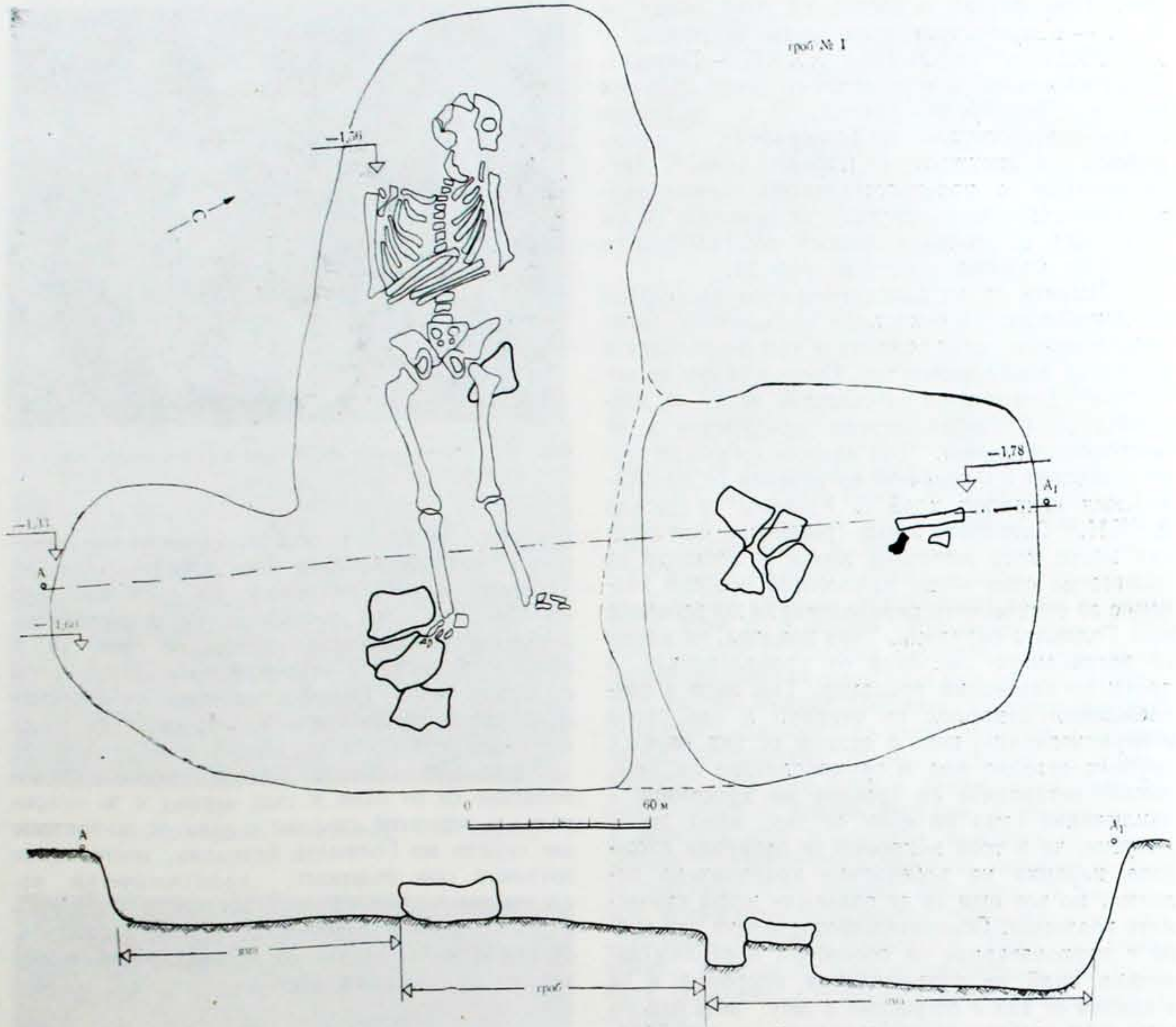

Обр. 9. Гроб 1

Гроб 2. Дълб. 1, 68 м. Има неправилна правоъгълна форма. Положен е дървен ковчег, от който са запазени част от северната му стена и изцяло западната. Размери на гроба: дълж. 2,30 м, шир. 1,19 м. Скелетът е по гръб, ориентиран с леко отклонение на ЮИ—СЗ. Ръцете са отчасти унищожени. Скелетът е на мъж, силно разложен, особено черепът. Дълж. 1,61 м, ширина на плещите 0, 48 м, ширина на таза 0, 30 м. Върху десния му крак е сложен плочест камък.

Гроб 3. Дълб. 1, 36 м. Има неправилна правоъгълна форма със закръглени краища. Дълж. 1 м, шир. 0, 50 м. Скелетът е разбъркан.

Гроб 4. Дълб. 1 м. Трудно е да се определи формата му, тъй като се намира над гроб 12. Скелетът е положен на гръб, ориентиран И — З, ръце, скръстени на корема. Дълж. 1,60 м, ширина на плещите 0,42 м, ширина на таза 0,38 м. В насипа на гроба се откриват животински кости.

Гроб 5. Дълб. 1, 75 м, с правоъгълна форма. В него е положен дървен ковчег, от който е запазен само югоизточният ъгъл. Размери на гроба: дълж. 1, 60 м, шир. 0, 40 м. Скелетът положен на гръб, ориентиран И — З, отчасти разрушен, ширина на таза 0,40 м, запазена дължина 1,52 м, ширина в плещите 0,28 м. В насипа на гроба животински кости.

Гроб 6. Дълб. 1,45 м, неоформена яма със следи от дървен ковчег. Скелетът е на млад индивид, разрушен, останали са части от краката. Ориентиран е бил И — З.

Гроб 7. Дълб. 1,50 м. Неоформена яма. Скелетът на млад мъж е добре запазен, положен е на гръб. Ориентиран изток — запад с леко отклонение към ЮИ — СЗ. Ръцете са скръстени — дясната положена на корема, лявата върху гърдите. Дълж. 1,58 м, ширина на плещите 0,39 м, ширина на таза 0,35 м. Под краката му са намерени части от гърнета.

Гроб 8. Дълб. 1,80 м. Неоформена яма. Скелетът лошо запазен. Черепът разрушен и липсват ребра. Положен на гръб, ориентиран И — З. Дълж. 1,63 м, ширина на плещите 0,36 м, ширина на таза 0,35 м.

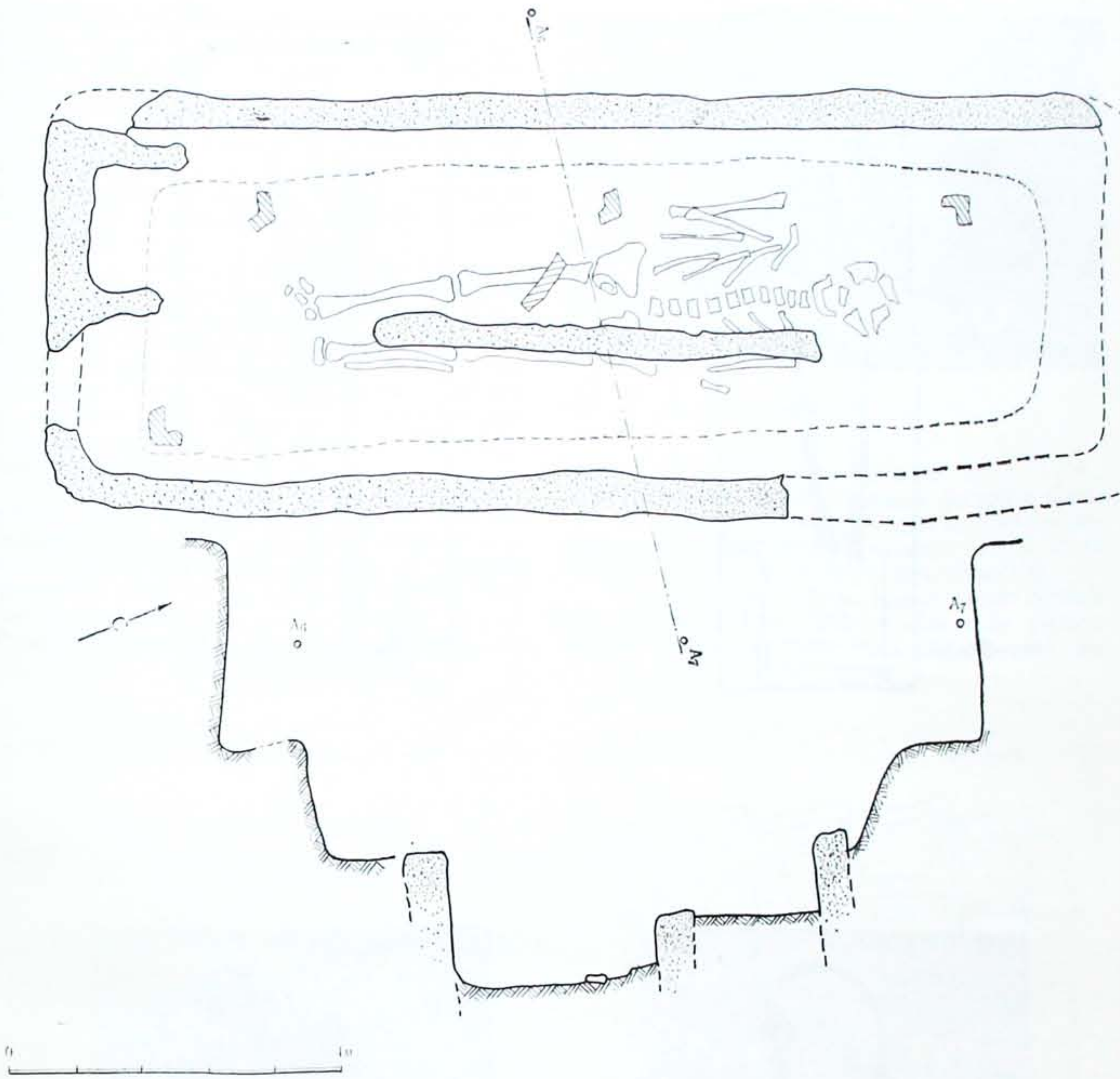

Обр. 10. Гроб 12

Гроб 9. Дълб. 1,60 м. Правоъгълна яма. Скелетът положен на гръб, разбъркан. Размери на ямата 1,20×0,40 м.

Гроб 10. Дълб. 1,65 м. Правоъгълна яма със заоблен край. Дълж. 1,90 м, шир. 0,50 м. Скелетът е добре запазен, положен на гръб, ориентиран И — З. Ръце, скръстени на гърдите. Дълж. 1,84 м, ширина на плещите 0,42 м, ширина на таза 0,36 м.

Гроб 11. Дълб. 1,75 м. Правоъгълна яма. Дървен ковчег, запазена южната и източната му стена. Скелетът е положен на гръб, ориентиран И — З. Върху дървения ковчег е сложена тънка плочка, а до главата на покойника е изправена също такава плочка. В краката на първично погребания покойник има и вторично погребение.

Гроб 12. Дълб. 1,50 м (обр. 10). Гробът е зидана гробница с правоъгълна форма, от която са останали само късове от розов хоросан и няколко камъка. Неговите размери са: дълж. 2,30 м, шир. 1,25 — 1,36 м и дълб. 0,50 м. В нея е положен дървен ковчег, сравнително добре запазен — страничните му стени и капакът, който се е срутил над скелета. Върху капака са намерени пет железни скоби. Размери на ковчега: дълж. 2 м, шир. 0,50 м. Скелетът на мъж е много добре запазен, положен на гръб. Ориентиран е И — З, със скръстени ръце на гърдите. Дълж. 1,85 м, ширината на плещите 0,53 м, ширина на таза 0,42 м. При краката на скелета бе намерен рог от елен.

Гроб 13. Дълб. 1,68 м. Неоформена яма. Скелетът е запазен с изключение на черепа, който е с обърнато лице надолу, и отчасти ребрата. Положен е на гръб, ориентиран И — З, с ръце, скръстени на корема. Дълж. 1,95 м,

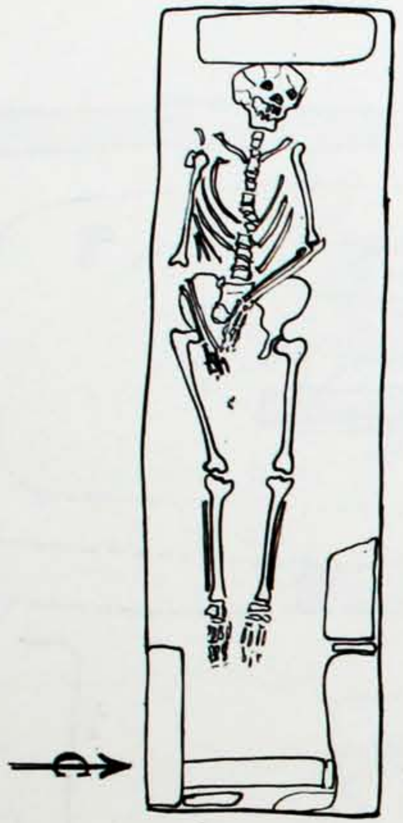

Обр. 11. Гроб 18

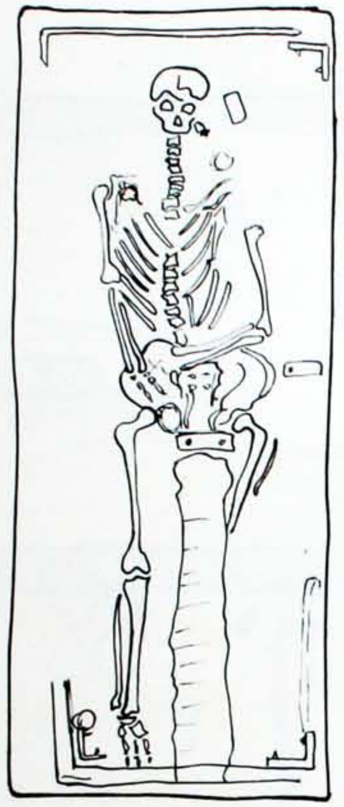

Обр. 12. Гроб 19

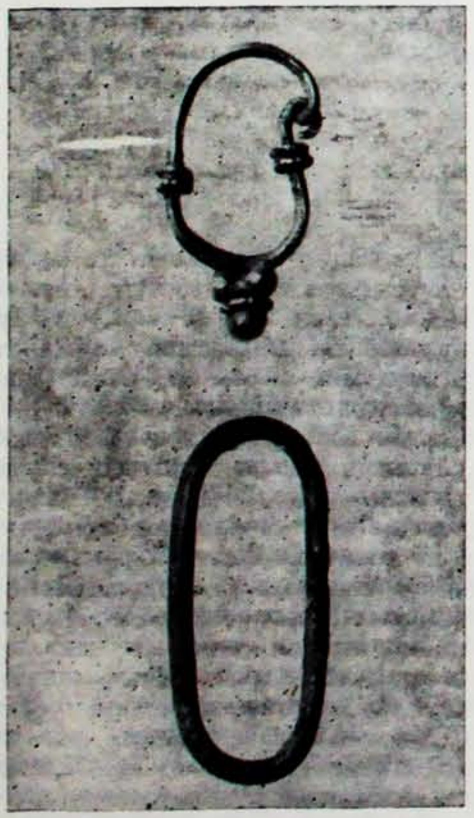

Обр. 13. Златна обеца и бронзова халкичка от гроб 19

Обр. 14. Тъкан (златни нишки) от гроб 20

ширина на плещите 0,40 м, ширина на таза 0,32 м. В насипа на този гроб са открити въглени, а под краката на скелета пласт от въглени и натрошена керамика.

Гроб 14. Дълб. 1,60 м. Положен е на гръб. Ориентиран И — З, ръце, скръстени на гърдите. Скелетът е силно разложен. Дълж. 2, 10 м, ширина на плещите 0,60 м, ширина на таза 0,39 м. В насипа на гроба бяха намерени голям брой въглени.

Гроб 15. Дълб. 1,90 м. Гробът е с правоъгълна форма с размери 2,10×0,70 м. В него са останали страничните стени и част от дъното на ковчег. Скелетът на мъж около 45 г. е положен на гръб, ориентиран е И — З с ръце, скръстени едната върху гръдния кош, другата на коремната област. Скелетът е силно разложен. Дълж. 1,75 м. В насипа на гроба въгленчета. Без инвентар.

Гроб 16. Дълб. 2,10 м. Гробът е правоъгълна яма с размери 2,10×1,70 м. Южната половина на гроба е застлана с каменни плочи. Следи от ковчег. В ъглите му са запазени железните скоби и два железни гвоздея. Скелетът е положен на гръб, ориентиран И — З. Ръцете скръстени: дясната върху корема, лявата на гърдите. Скелет на жена около 60 г., силно разложен, като е запазен по-добре черепът. Дължина до колената — 1,30 м, ширина на плещите — 0,35 м, ширина на таза — 0,30 м. В насипа на гроба въгленчета. Без инвентар.

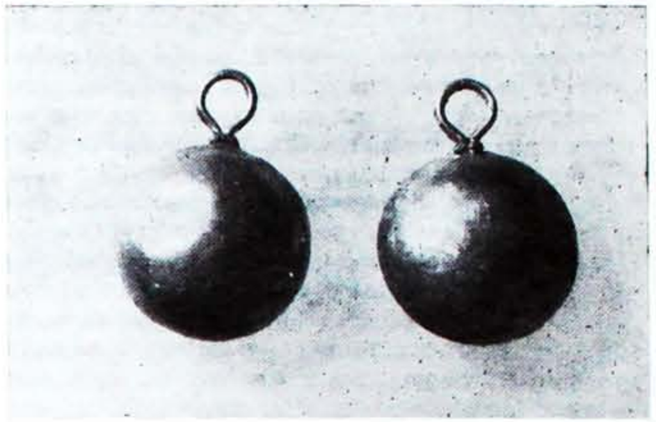

Обр. 15. Две златни копчета от гроб 24

Гроб 17. Дълб. 1,30 м. Правоъгълна гробна яма с размери 1,90×0,60 м. Следи от дървен ковчег. Скелет на мъж 20 — 25 г., лежи на

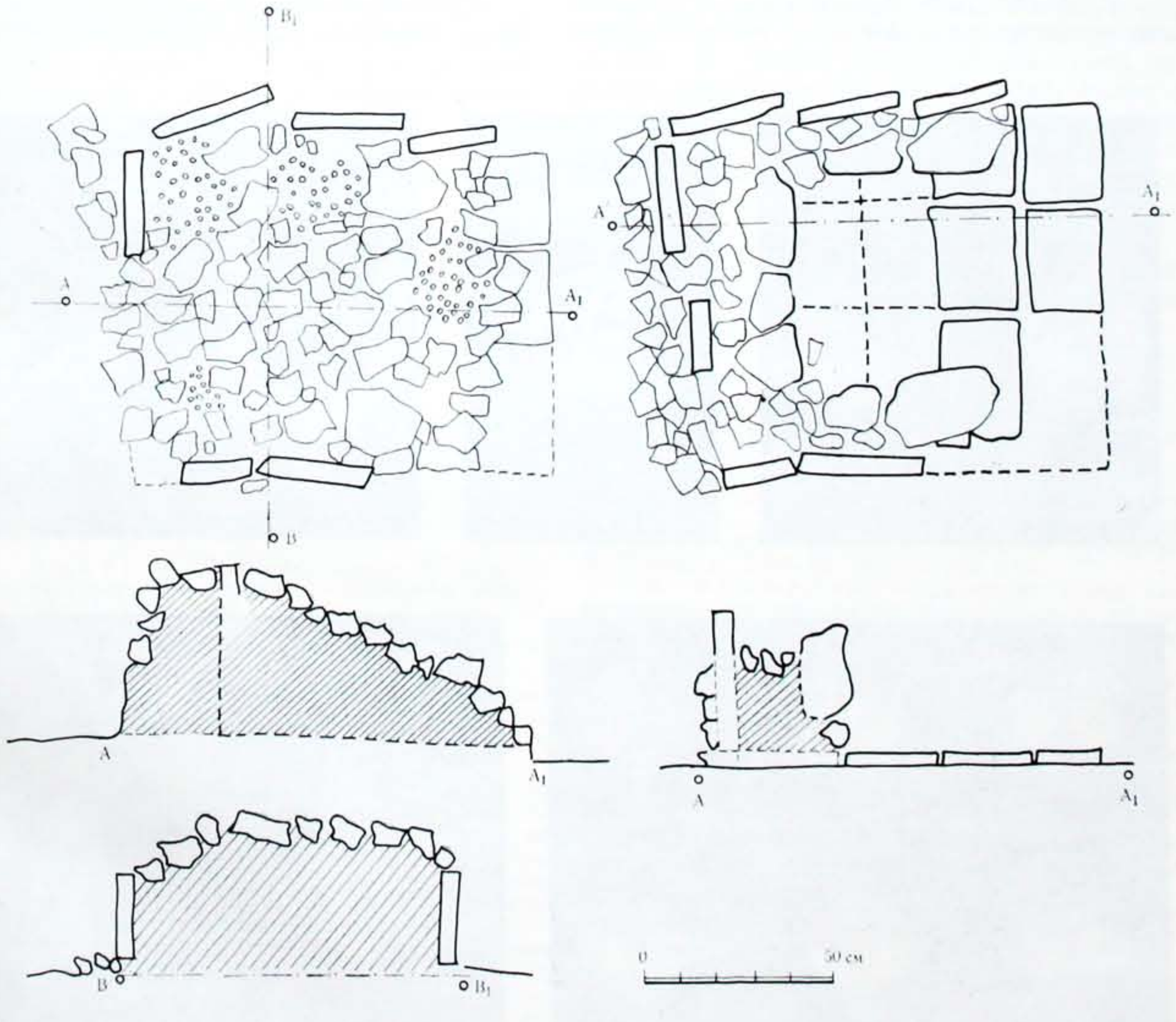

Обр. 16. Гроб 25

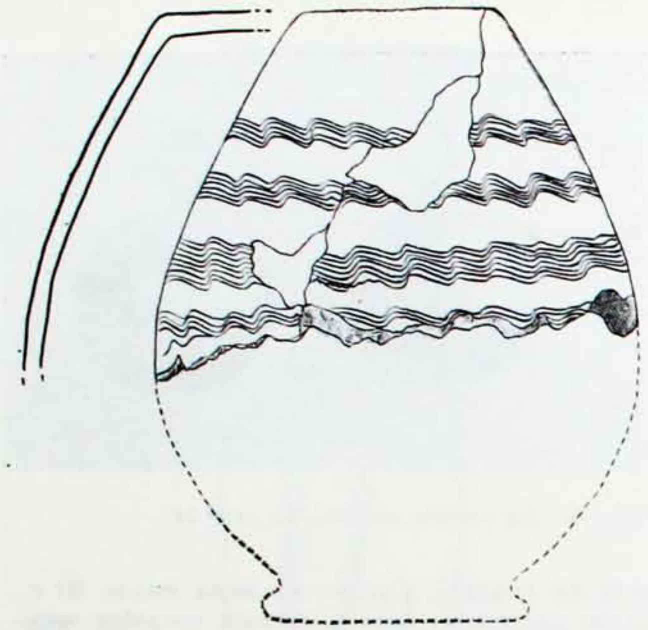

Обр. 17. Керамични фрагменти от долната част на гърне, намерено в гроб 26

гръб, ориентиран И — З, с ръце, скръстени на корема. Дълж... 1,70 м, ширина на плещите 0,40 м, ширина на таза 0,36 м. В насипа въгленчета. Без инвентар.

Гроб 18. Дълб. 1,65 м (обр. 11). Гробна яма с правоъгълна форма, с размери 2,25×0,60 м. В източната стена е забита плоча, в западната — три плочи. Скелетът на жена около 60 г. е много добре запазен, по гръб, ориентиран И — З. Ръцете скръстени върху корема. Дълж. 1,70 м, ширина на плещите 0,30 м, ширина на таза 0,35 м. Между пръстите — въгленчета. Без инвентар.

Гроб 19. Дълб. 1,95 м (обр. 12). Правоъгълна гробна яма с размери 2×0,80 м. Дървен ковчег с хоросанова замазка по него, като ъглите са замазани с фин червен хоросан. Запазени са част от железните му скоби в трите ъгъла. Скелет на мъж 25—30 г., добре запазен, лежи на гръб. Ориентиран ЮЗ (глава) и СИ (крака). Ръце скръстени: дясната върху таза, лявата на корема. Дълж. 1,70 м, ширина на плещите 0,40 м, ширина на таза 0,40 м. Отляво на черепа бе намерена една обеца, в поясната област — халкичка.

1. Златната обеца, в средата на долната ѝ половина е припоена гроздовидна висулка, която се състои от три зърна, с пръстенче от гранули. Единият ѝ край завършва със закопчалка. Две пръстенчета от гранули я опасват при съединението ѝ с кръжилото. Диам. 2 см, шир. 1 см, дълж. на висулката 0,5 м (обр. 13).

2. Бронзова халкичка. С елипсовидна форма, дебел тел, с елипсовидно сечение, дълж. 3 см, шир. 1,5 см (обр. 13).

Гроб 20. Дълб. 1,95 м. Правоъгълна гробна яма с размери 2,40×0,80 м. От ковчега са останали само железните скоби в три от ъглите му. Скелет на мъж около 30 — 35 г., добре запазен. Лежи на гръб, ориентиран ЮЗ — СИ. Ръце скръстени, поставени върху корема. Дълж. 0,70 м, ширина на плещите 0,40 м, ширина на таза 0,38 м. В насипа са открити въгленчета. Отляво до поясната част — тъкан (златни нишки) сърма (обр. 14).

Гроб 21. Дълб. 2,10 м. Правоъгълна гробна яма с размери 2,20×0,70 м. От ковчега е запазена една желязна скоба. Скелет на мъж около 30—35 г., сравнително добре запазен, лежи на гръб. Ориентиран ЮЗ — СИ. Ръце скръстени: дясната върху корема, лявата върху таза. Без инвентар.

Гроб 22. Дълб. 1,95 м. Правоъгълна гробна яма с размери 1,50×0,60 м. Следи от дървен ковчег с хоросанова фина замазка. Детски скелет около 1—1/2 г., лежи на гръб, ориентиран С — Ю. Дължина 1,50 м. Без инвентар.

Гроб 23. Дълб. 1,70 м. Разрушен при разкопките 1970 г.

Гроб 24. Дълб. 1,70 м. Намира се под гроб 18 на 0,25 м по-дълбоко, като източната част на ямата е дъговидно извита. Има правоъгълна форма с размери 2,65×2 м. Добре запазен, ориентиран И — З. Ръцете скръстени и положени върху корема. Дълж. 1,90 м, ширина на плещите 0,40 м, ширина на таза 0,40 м. Върху лявата раменна част е полегнало златно копче. Също такова копче има близо до гръбначния прешлен на 10 см от долната челюст. В пръстта на гроба три гвоздейчета.

1. Златно копче. С кръгла форма, приплеснато, кухо, с гайка, излято изцяло. Диам. 2,5 см (обр. 15).

2. Златно копче — подобно на предходното (обр. 15).

3. Бронзово гвоздейче — късичко, с позлатена главичка. Дължина на клина 2 см.

Гроб 25. Дълб. 1,20 м (обр. 16). С почти квадратна форма. Стените отвън са облицовани, подовата му замазка с римски тухли, а отвътре пълнеж с натрошени големи камъни. Стените са с височина най-малко 0,15 м и дебелина 0,28 м. Най-добре е запазена южната му стена. Подът му е постлан с римски тухли и на някои места върху тях се проследява глинена замазка, опечена до червено. Размери на тухлите 0,30 — 0,20 м и 23×24 м. Размери на подовата замазка 0,70×0,80 м. Външни размери на запазената част от гробчето 1×1,10 м и вероятна височина 0,60 м. Върху обгорената замазка се намират обгорени човешки кости, въглени и голям брой парчета от гърнета. В североизточния му ъгъл долната половина на гърне, пълно с животински кости.

Гроб 26. Дълб. 1,40 м. Отчасти разрушен. С почти квадратна форма, като е запазена югоизточната му част. Стени, изградени от камъни с дебелина 0,25 м и височина 0,28 м. Част от подовата замазка е глинена, обгорена до червено. Тя е нанесена в два пласта, като долният пласт е върху камъчета. Обгорената замазка е с размери 0,56×0,80 м, останалата 0,30×0,30 м. Върху обгорената замазка е положен прахът на покойника, примесен с негорели животински кости и въглени. Върху негорелия под е поставено на гръб скелетче на дете. До главата му е положено гърне, запазено само в долната му половина, пълно с негорели птичи кости (обр. 17). Скелетът силно разложен. В гроба бяха намерени 44 фрагмента от керамични съдове, които са от три съда.

Гроб с външни размери: дълж. 1,20 м, шир. 0,90 м.

Гроб 26 се намира североизточно от гроб 25, като подовата му замазка е по-ниско с 0,20 м.

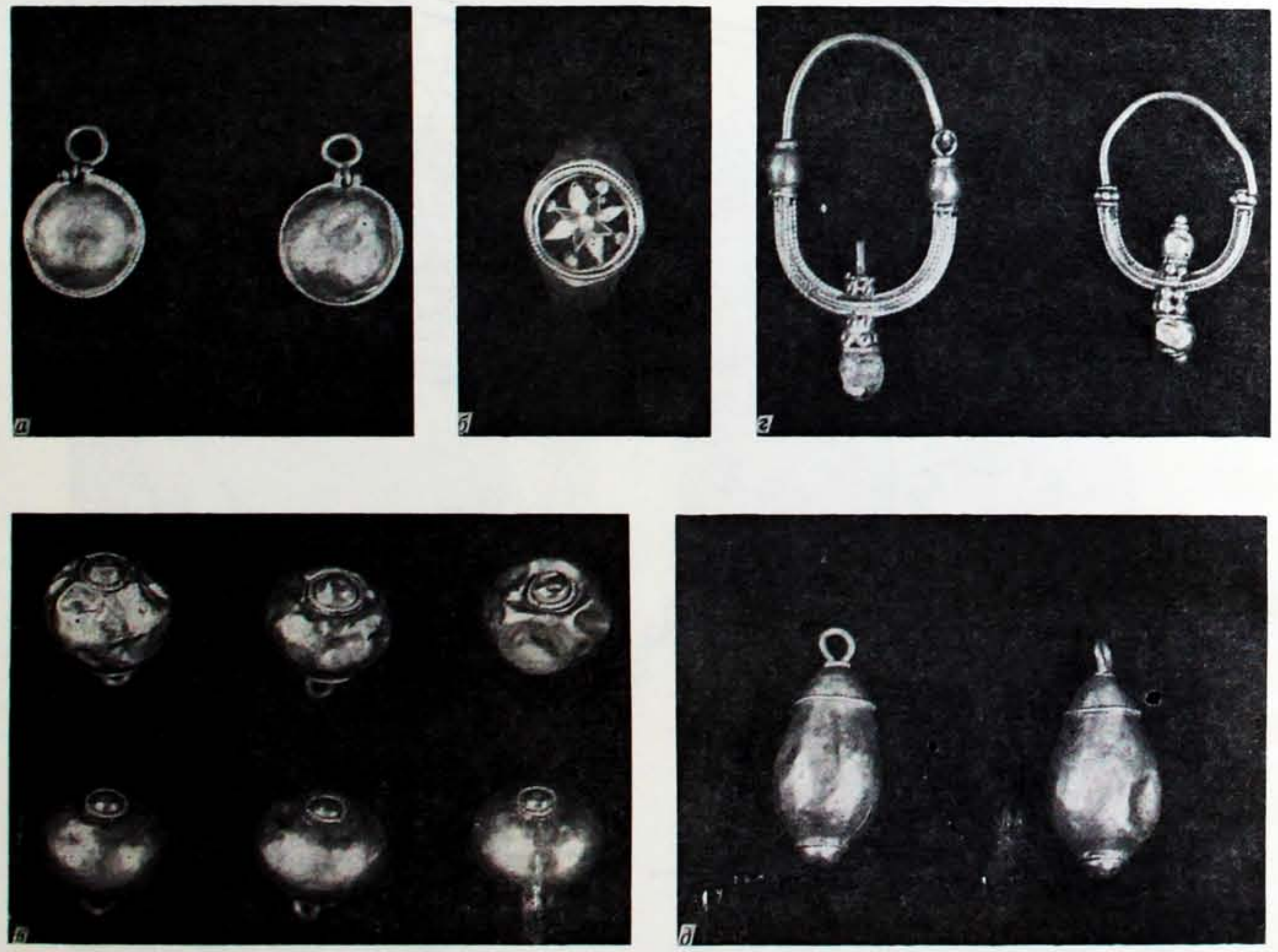

Обр. 18. Накити от гроба, открит през 1978 г.

---

[1] Тези гробове са разкопани от Ст. Михайлов и не са обнародвани. За съжаление те не ми бяха предоставени за публикация.

[2] Ст. Михайлов. Новооткрит старобългарски надпис от Плиска. — Археология, X, С., 1970, с.1—7.

[3] Б. Джингов. Проблеми, задачи и постижения на българската археология. — Slowanska archeologia, XXII, 2, 1973, с.461.

[4] Вж. същия сборник, Ст. Михайлов..., с. 47—59.

[5] Тези гробове бяха почистени от Т. Балабанов, Филиал — Шумен. Изказвам му благодарност.

[6] Г. Джингов. Цит. съч., с.461. и Ст. Михайлов. Вж. тук с. 47—59.

[7] Сб. Абоба-Плиска, ИРАИ в Константинопол, т. X, 1905, табл. XXX; Ат. Милчев. Разкопки (1970). — Археология, кн. 3, 1974; Ив. Захариев. Отчет за разкопките на южната крепостна стена през 1973 г. Гробове с такава форма са открити и от вътрешната страна на източната крепостна стена — разкопки Р. Василев (вж, същия сборник).

[8] Л. Бобчева и А. Салкин. Средновековен некропол в Българево — ИНМТ, т. I, 1973, с. 173; Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (тюрко-българи) в светлината на археологическите данни.—Археология, XIII, 1, 1971, с. 4 и сл.; Sp. Mašov. La nécropole médiévale près du village Gradešnica, dep. de Vraca. — ИАИ, XXXV, 1979, с. 34—49.

[9] Ж. Въжарова. Средновековни селища и некрополи (от края на VI—XI в.). — Археология, 3, 1974, с. 22 и сл. (вж. библиография). Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI до XI в. на територията на България). БАН, С., 1976, с. 266 и сл.

[10] Ж. Въжарова. Погребалният обред като исторически източник за етническата същност на българската народност (по археологически и етнографски данни). — Археология, 2, 1977, с.35 и сл.

[11] Д. Ил. Димитров. Новооткрит раннобългарски некропол при Девня. — ИНМВ, кн.VII (XXII), 1971, с.63.

[12] Некрополът,който се е намирал в кв. Трошево,Варна, се проучва от А. Кузев и Ив. Иванов — Окръжен исторически музей — Варна. В него са проучени 784 гроба от два хронологически периода VIII—IX, IX—XI в. В некропола има шест гроба с ниши наред с гробове — правоъгълни ями и зидани гробници.

[13] Т. Тотев. Проучвания в гробищата на Преслав през 1963 и 1964. — ИНМШ, кн.V, 1972, с.43, сб. Абоба—Плиска, табл.2, XVII и с.330.

Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948. — ИАИ, XX, с. 185.

[14] Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1959—1961. — ИАИ, XXVI, 1963, с.28, обр.24.

[15] Й. Господинов. Гробнични църкви на Тузлалъка, Преслав. — Разкопки и проучвания, т.III, 1949, с.97 и сл.; Ст. Станчев. Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. Сб. Надписът на чъргубиля Мостич. С., 57, 1955, с.3 и сл.; В. Иванова. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал, с.49 и сл.

[16] Г. Джингов. Цит. съч., с.463.

[17] Абоба-Плиска, ИРАИ в Константинополе, т.Х, 1905, с.99.

[18] Г. Джингов. Цит съч., с.463; Ст. Ваклинов. Плиска за тридесет години. — Археология, 3, 1974, с.34.

[19] Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1959—1961, с.28, обр.25.

[20] В. Миков. Последни могилни находки, с. 429 и сл.

[21] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни на некрополите), С., с.114

[22] Ж. Въжарова. Погребалният обред като исторически..., с.39.

[23] С. Георгиева. Разкопки на могили XXXIII и XXXV в Плиска. — ИАИ, XX, 1955.

[24] Този обичай е зарегистриран етнографски във Варненско, района между селата Аспарухово, Аврен, Казичене до Каспичан и между Котел и Габрово и стига до Стара планина (по сведения на етнографа П. Петров). На едното ухо на детето се слага обеца.

[25] В. В. Гинсбург. Антропологический состав населения Саркела-Белой Вежи и его происхождение. — МИА, № 109, 1963, с.262.

[26] Предварителните антропологически изследвания направени от П. Боев. Той ги определи като иранска раса с алански произход. Скелетите, изкопани през 1973 г., са проучени и от Н. Кондова и Сл. Чолаков от София.

[27] М. Балан и П. Боев. Антропологически изследвания на череп от могила XXXIII в Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с.43—271; P. Boev. Die Rassentupen der Balkanhalbinsel und die Ostägäische Inselevelt und deren Bedeutung für die Herkunft Ihrer Bevölkerung. Sofia, 1972, S.155—157.

[28] Антропологическите изследвания на гроб 15 до 23 са направени от Н. Кондова и Сл. Чолаков.

* Добавено на коректура. През май 1978 г, пред абсидата на Голямата базилика в същия некропол бе открит гроб на млада жена, погребана по християнски обичай. Златните накити, намерени при скелета, представляват уникална находка: златен пръстен с разширена плочка, украсена с клетъчен разноцветен емайл (обр.18б), четири кухи златни висулки от огърлица, две от тях кръгли, две подобни на жълъд, украсени с филигранни нишки (обр.18*а,в*), шест кухи сферични копчета, също украсени с филигранни нишки (обр.18*г*), и две златни гроздовидни обеци тип четиризърнести с различни размери (обр.18*д*). Находката ще бъде обнародвана след подробното й проучване.

LA NECROPOLE PRES DE LA GRANDE BAZILIQUE DE PLISKA

Zivka Važarova

(Résumé)

Dans la nécropole découverte devant l'abside de la Grande basilique à Pliska, l'auteur a étudié 25 tombeaux d'un nombre total de 41. Elle a établi qu'en outre des sépultures à inhumation, il y a aussi des sépultures à incinération.

Les constructions funéraires dans les sépultures à inhumation sont quelques-unes: 1) avec une forme indéterminée de la fosse funéraire, 2) fosses rectangulaires, 3) fosses rectangulaires avec une niche (fosse) du côté des pieds, 4) fosses édifiées de pierres liées avec du mortier, 5) sarcophages-sépulcre de pierre monolithique, recouvert de plaques de pierre. Dans certaines sépultures à inhumation il y a aussi des cercueils avec des crampons de fer.

Les constructions funéraires dans les sépultures à incinération sont de forme presque carrée, édifiées de pierre et de briques, le sol étant revêtu d'un enduit cuit jusqu'au rouge. Les corps des inhumés sont orientés vers le E-O, les mains croisées sur le ventre ou la poitrine, c'est-à-dire chrétiens. Quelques-uns des tombeaux ont une déviation nord-ouest-sud-est. Il y a un inhumé par tombeau, à l'exception de deux cas où il y a eu sépulture principale et secondaire. On a découvert dans le remblai des tombeaux de petits charbons, des ossements animaux non brûlés et des fragments de vases céramiques. Des ossements animaux non brûlés se trouvent également dans la niche (la fosse) du tombeau. On a trouvé dans le sarcophage 4 et les tombeaux 19, 20, 24 des objets ayant appartenu de son vivant au défunt. Les hommes inhumés mesurent de 1,60 à 2.00 m de taille. Dans les deux sépultures à incinération, en outre du tas d'ossements humains superficiellement brûlés, il y a également des ossements animaux non brûlés.

Prenant en considération le rite chrétien d'inhumation et la céramique, l'auteur date cette nécropole vers le IXe—Xe s. Il suppose que c'est peut-être une nécropole à deux rites—à inhumation et à incinération. Mais étant donné que les deux sépultures à incinération sont séparées des autres tombeaux et qu'il y a d'autres données qu'elles sont une nécropole païenne, l'auteur estime comme étant plus vraisemblable qu'elles ont appartenu à une autre nécropole. Elle a trouvé dans les sépultures chrétiennes beaucoup de restes d'objets funéraires païens—vases céramiques, leur émiettement, la présence de feu (charbons) et de nourriture sacrificielle (ossements animaux non brûlés), constructions funéraires avec niches, etc.

En conclusion, l'auteur détermine la nécropole comme appartenant à une population d'origine protobulgare.

ЗАПАДНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА В ПЛИСКА

(ПРОУЧВАНИЯ НА ЮЖНИЯ СЕКТОР ПРЕЗ 1973 И 1974 г.

Людмила Дончева-Петкова

Основната роля в укрепителната система на първата българска столица Плиска е изпълнявала каменната крепост—едно от най-големите постижения на средновековната монументална архитектура. През 1971 г. на група археолози беше възложено да довърши започнатите в края на миналия век и продължили с известни прекъсвания разкопки на втория укрепителен пояс. В резултат на дейността на тази група вече са изцяло разкрити източната и южната крепостна стена.

През 1973 и 1974 г. се проведоха археологически разкопки и на най-дългата (788 м) стена на каменната крепост — западната. Проученият сектор е разположен на юг[1] от западната порта, разкрита от Ст. Михайлов през 1965—1967 г.[2] Тъй като портата е изместена с 40 м на юг от средата на куртината, западната крепостна стена в южния сектор е дълга 344 м. Част от тази стена е разкопана през 1967 г. от Ат. Милчев. Разкритият от него 16-метров участък се намира на север от югозападната кръгла кула.

Преди започване на разкопките трасето на стената и образувалите се насипи от двете му страни се очертаваха много добре, тъй като представляваха неголямо възвишение, издигащо се над околния терен от 0,20 до 1,50 м височина и достигащо широчина 16—17 м. Явно беше, че това възвишение е не само истински културен пласт, но е образувано главно от строителните материали на разрушената крепостна стена. Върху самата куртина насипът е нисък — в източната й част достига 0,40—0,50 м височина, а на запад на протежение около 1—1,50 м се забелязва хлътване (височината на насипа е само 0,20—0,30 м), което показва, че в тази част стената е повече разрушена. Извън куртината натрупалите се от разрушената крепостна стена строителни материали се издигат от 0,80 до 1,20—1,50 м височина.

При разкопките на западната порта са разчистени от куртината 6,30 м, на юг от които започнаха нашите проучвания. Квадратната мрежа разположихме по осовата линия на стената — по един квадрат от изток и запад със страна 5 м. Досега до основите от двете страни на крепостната стена са разкрити 90 линейни м, или 900 м². Други 10 м са разчистени на дълбочина до 1 м (обр. 1).

Разкопките започнаха с изчерпването на най-горния пласт от тънък хумусен слой (0,10—0,20 м), обрасъл с трева, храсти и акациеви дървета. Под него следва пласт, произхождащ от развалините на стената и съдържащ дребни камъни и много хоросан (0,40—0,90 м). Третият пласт представлява кафяво-черна пръст, смесена с паднали от стената дребни камъни, каменни блокове и най-отдолу — тухли (0,20—0,70 м). След описаните пластове се очертава слой сиво-черна пръст, наситен с материали, напомнящи за живота на обитателите в този сектор на Вътрешния град. Най-отдолу, над самите основи на стената, материали се срещат рядко и кафявата пръст е доста здрава и утъпкана. Този пласт е образуван при изграждането на крепостната стена и е свързан с живота на нейните първи защитници. На дълбочина 1,80—2,20 м от съвременното ниво се стигна до жълт стерилен пласт (обр. 2). В така очертаната среда беше разкрита и самата крепостна стена.

Западната крепостна стена по начин на градеж и строителни материали не се отличава от източната и южната стена на първата наша столица. Дебелината й тук е 2,60—2,70 м. Двете лица на стената са градени от големи дялани блокове в неправилен лойфер-биндер (обр. 3, 4). Между лицата пълнежът е от големи блокове, ломени камъни и хоросан, съдържащ едро счукана тухла. Строителите на крепостта са се стремели в отделните редове да поставят камъни с еднаква височина, но това невинаги им се е удавало. Неравностите в редовете и образуваните фуги са били сполучливо прикривани от широките 0,05—0,08, а на места 0,20 м ивици розов водонепропускаем хоросан. Това особено добре личи в най-долния пласт на суперструкцията, който най-дълго време е бил защитен от атмосферни влияния и при който между гладко одяланите бели варовикови камъни се откриват старателно загладените червени фуги.

Употребените в градежа на крепостната стена камъни са от пясъчник и варовик. Много от тях сега са изветрели и изгубили първоначалния си вид. Прави впечатление, че напречните блокове са по-често от пясъчник. При някои бели варовикови камъни се срещат раковини. Блоковете са с различни размери — висо-

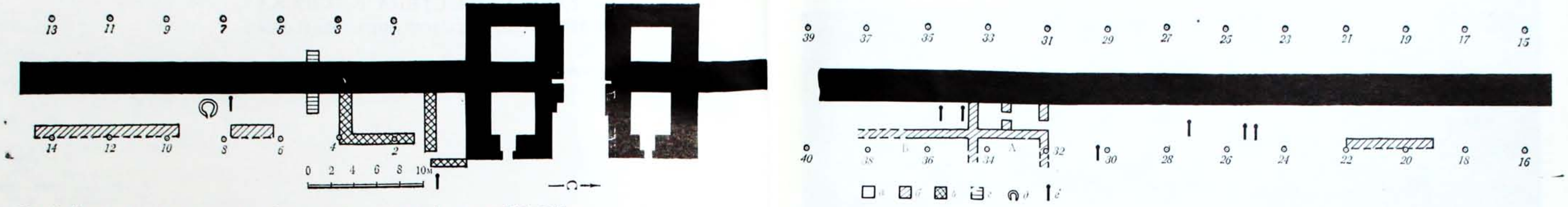

Обр. 1. План на южния сектор на западната крепостна стена (разкопки 1973, 1974 г

а — крепостна стена; б — сграда и зидове след втората половина на IX в.; в — сгради от византийското владичество; г — сондажи; е — гробове

чината им е между 0,40—0,60 м, дължината при надлъжните 0,70—1,20 м, а при напречно поставените 0,25—0,45 м. На няколко места за изравняване на редовете при западното лице на стената са поставяни тухли (обр. 5). За да се избегне получаващата се денивелация, един блок (също от западното лице) е изрязан във форма на буквата Г.[3]

Според К. Шкорпил плисковските крепостни стени са били високи около 10 м и са имали по 20 реда камъни. Горните им части са завършвали с хоризонтална платформа, която е имала парапет с двускатни зъбери.[4] В проучения сектор над основите от източното лице на стената са запазени по три (на височина 1,40—1,50 м) или по четири реда (на височина 1,80—2 м) каменни блокове. Няколко реда от пети и даже от шести ред се виждат в северната част непосредствено до югоизточната кула на портата. Западното външно лице на стената е в по-лошо състояние. Каменните блокове са три и рядко четири реда. И тук непосредствено до югозападната кула на портата е запазен шестият ред, като стената достига височина 2,80 м (обр. 6).

За изяснение на субструкцията в кв. 3 и 4 на 13 м от двете южни кули на портата направихме сондажи,[5] от които се установи, че основите са дълбоки 2 м и са вкопани в здрав жълт глинест терен. При сондажните проверки се констатира, че от изток в тази част на крепостната стена основите са по-тесни от суперструкцията с 0,20 м, а от запад — с 0,10 м. Това стесняване на суперструкцията е интересна особеност, характерна за цялата плисковска крепостна стена.

Със сондажа при източното лице на крепостната стена в кв. 6 се проследи начинът на изграждане на основите (обр. 7). Най-напред в траншеята са били забити пилоти, стърчащи от дъното ѝ на 0,20—0,22 м и поставени на растояние 0,20—0,25 м един от друг. Върху тях са наредени средни по големина ломени камъни. Следват редове блокова зидария, между които се виждат и грубо одяланите лица на местни плочести камъни. Малкото разстояние между лицевите страни на основата и траншеята е запълнено с дребни ломени и речни камъни, обилно залети със здрав хоросан. Няма съмнение, че строителите на крепостта са се стремели да създадат здрав фундамент, който е трябвало да поеме тежестта на високата и масивна стена.

И при западната крепостна стена, както при другите участъци на втория укрепителен пояс, не се забелязва цокълен ред, какъвто има преславската крепостна стена. Вместо него навсякъде по протежение на стената се проследява тясна (0,10—0,20 м) хоросанова кора, здраво свързана с лицевата страна на блоковата зидария и маркираща строителното ниво на стената.

При някои блокове, които са вградени в крепостната стена (обр. 8) или са паднали след нейното разрушаване (обр. 9 1—18), са врязани знаци. Повечето знаци са вдълбани с длето, и то преди поставянето на камъните в зида. Врязани са обикновено в средата или в единия край на най-дългата и широка, гладко одялана страна. Изключение в това отношение правят знаците на обр. 9 9, 13, които са поставени върху дългата тясна страна на камъка. Знаците са различни по форма и семантика и определена система при тяхното подреждане не се наблюдава. Сравнително често се среща знакът лък със стрела (врязан с тънко острие), чийто смисъл може да се обясни с ролята на самата крепостна стена. Върху някои блокове се виждат по два (обр. 8, *20, 23, 25, 28*) или повече (обр. 8 2) знаци.

Прави впечатление, че сред блоковете, които не са in situ, а произхождат от разрушените зидове, сравнително често се среща знакът на обр. 9 5 в различни варианти.

Много по-малко знаци се откриват при тухлите (обр. 9 19—25). Те са врязани преди изпичането върху влажната глина с тънко острие или пръсти.

Между тухлите с различна форма, цвят и размери, макар и рядко, се срещат печати — военни на V македонски легион със седалище в Ескус (LVMOES) и частни — DIONISSIS — ANNIA. Печатите на V македонски легион са с релефни букви, предадени негативно или позитивно, а при DIONISSIS — негативно-позитивно. В негативна форма са само буквите N и S, докато останалите пет са позитивни. За произхода на тези тухли в Плиска вече категорично говорят разкопките в съседна Войвода.[6]

Както върху каменните блокове от другите крепостни стени, върху блоковете от Тронната палата, Малкия дворец, някои граждански постройки и култови сгради, така и върху камъни предимно на западната крепостна стена в Плиска се срещат графични рисунки. Врязани вероятно от войниците, охраняващи крепостната стена и нейните кули, тези рисунки изразяват мислите и преживяванията на техните създатели.[7] Някои графити са направени върху гладката повърхност на варовиковите блокове, но други са изработени доста небрежно върху грубо одялани пясъчници. Сюжетът им е разнообразен. Сред тях със своята прецизна изработка, поставена като че ли в рамка от червени хоросанови фуги, се отличава една малка фигура на галопиращ кон (обр. 10 *а*). Чрез няколко начупени и заоблени линии е представено тялото на коня, леко удължената глава, вирнатите напред уши. Във фигурата се чувствува порив, движение. По силует и изпълнение тази рисунка се свързва с един галопиращ кон от преславската крепостна стена. Върху друг варовиков надлъжно поставен блок се вижда също кон в спокоен ход, но представен доста схематично и неумело (обр. 10 *б*). С няколко линии на трети камък са нарисувани само главата и шията на кон (обр. 10 *в*). Върху тесен, недобре огладен камък с тънко острие са надраскани две човешки фигури. Те са прави, анфас. По-добре са изобразени главите и горните части на телата им. От главите излизат радиални лъчи вместо коса. Устата и очите са означени само при лявата по-голяма фигура (обр. 10 *г*). На един квадратен бял варовиков камък е предаден по детски, съвсем схематично пейзаж (обр. 10 *д*). Изобразена е сграда с едната половина на двускатен покрив. Над покрива — слънце и знак, а отстрани — чрез вдълбани точки — кръст. Върху гладко одяланото лице на тесен бял варовиков камък се виждат три розети. От вдълбана точка-център излизат радиални лъчи, които завършват с вдълбани точки. Между розетите с подобни точки е изобразен кръст (обр. 10 *г*).

Графитни рисунки се забелязват и върху два каменни блока от източното лице на стената. Изображенията не могат да се проследят добре, тъй като камъните са доста повредени.

В проучения сектор зад крепостната стена с изключение на едно хоросаново петно фрагмент от стъклена гривна и тухла със схематично изобразено тяло на животно (обр. 11), други материали не се откриха. По-интересни са резултатите от вътрешната източна страна на крепостната стена.

На дълбочина 0,90—1 м от съвременната повърхност в кв. 2 и на 4,30 м южно от югоизточната кула на западната порта бе разкрито правоъгълно помещение, ориентирано С—Ю, с размери 6,60×3,20 м (обр. 12). За западна стена на това помещение служи крепостната стена. Северната му стена го отделя от подобно правоъгълно помещение, разкрито през 1967 г.[8] Входът, широк 1,20 м, се намира в североизточния ъгъл. Стените, на места обгорени, са запазени на височина 0,60—

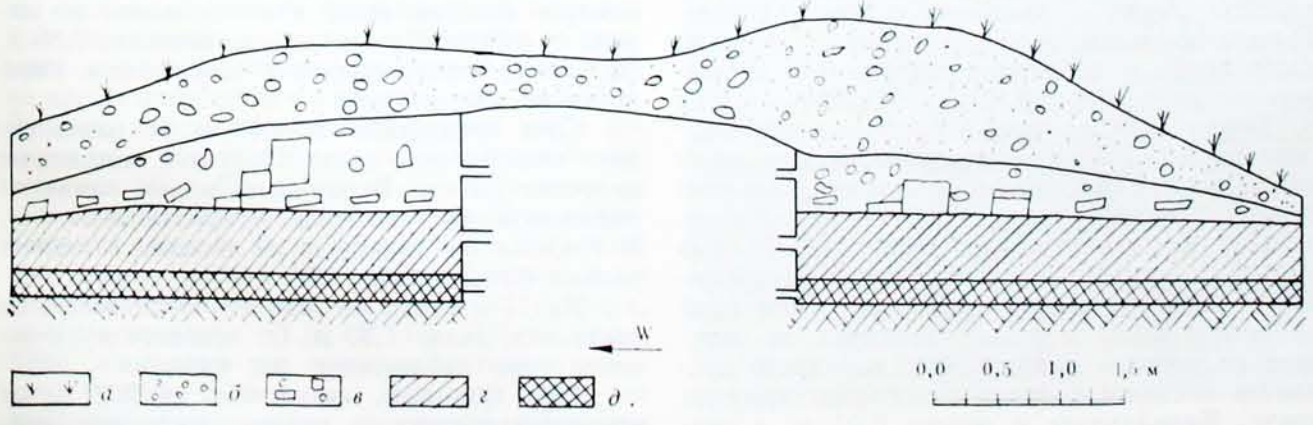

Обр. 2. Профил в кв. 9 и 10

а — хумусен слой; б — насип от дребни камъни и хоросан; в — черно-кафява пръст, смесена с дребни камъни, каменни блокове и тухли; г — сиво-черна пръст; д — здрав, утъпкан пласт

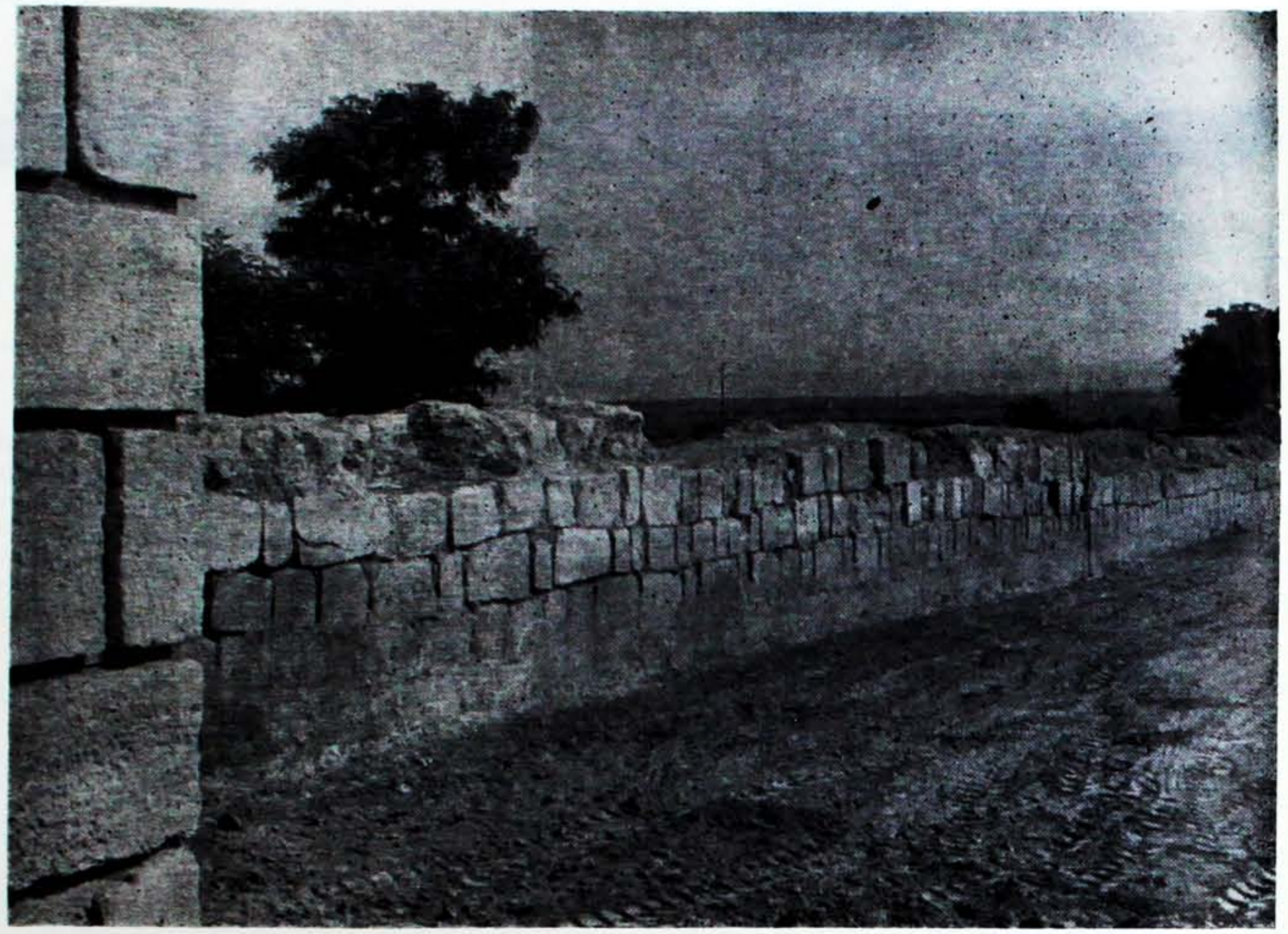

Обр. 3. Външно лице на западната крепостна стена

0,90 м. Те са градени от големи дялани блокове, подобни на тези от крепостната стена. Над и между блоковете са поставени дребни ломени камъни, а за спойка е употребявана кал. Огнището се е намирало в югоизточния ъгъл на помещението, където е обгорял и трамбован. В тази част беше намерено едно тънкостенно гърне, източено от керемиденочервена глина (обр. 13). Опушените му стени са покрити с прави успоредни линии, врязани със ситен гребен. Непосредствено под шийката върху тези линии е вдълбано вълнисто снопче. Гърнето е високо 0,15 м, устието с полегат, слабо профилиран венец е широко 0,14 м, диаметърът на тялото е 0,16 м, а на дъното — 0,075 м. Върху пода на помещението лежаха овъглени дървета, кости от животни, между които голям еленов рог, медни пластинки, каменно брусче. По-голям интерес предизвика една отлята от бронз кадилница (обр. 14). Тя има форма на купа с изправена шийка и профилиран устен ръб, върху който в горния край на четири места е имало халкички за окачване на верига. Долната част на тялото преминава в столче с форма на обърнат пресечен конус. Кадилницата е висока 0,07 м, а диаметърът на устието ѝ е 0,0085 м.

Откритото помещение не е градено едновременно с крепостната стена. То е разположено на 1,30 м над нейните основи и културният пласт под него продължава.

На 4,70 м южно от описаното помещение, но на една значително по-голяма дълбочина бе разчистен зид, дълъг 3,70 м и отстоящ на 2,60 м източно от крепостната стена. Граден е от малки (0,15—0,40×0,12—0,18 м) дялани или плочести камъни, поставени в правилни хоризонтални редове. Основите от ломени камъни са дълбоки 0,50 м и достигат до нивото на субструкцията на крепостната стена. Надземната част на зида, която е малко по-широка от основите, е запазена на височина 0,85 м. За спойка между камъните навсякъде е употребявана жълта глина.

След прекъсване от 4,60 м бе разчистен друг подобен зид, дълъг 12,60 м и запазен на височина 1,25 м. Върху един малък камък от надземната част на зида е врязан знак ←. В градежа на две места се виждат и големи дялани блокове (обр. 15).

На 11 м южно от този зид попаднахме на трети зид, дълъг 7,30 м. От основите му е запазен само най-долният ред камъни.

Тези три зида, отдалечени на 2,60 м от крепостната стена, с основи, достигащи нейното ниво, са вероятно северни стени на сгради, които се развиват на изток в терен, който сега не се проучва. Техният план и предназначение ще се изяснят при бъдещите разкопки в този сектор на плисковския Вътрешен град.

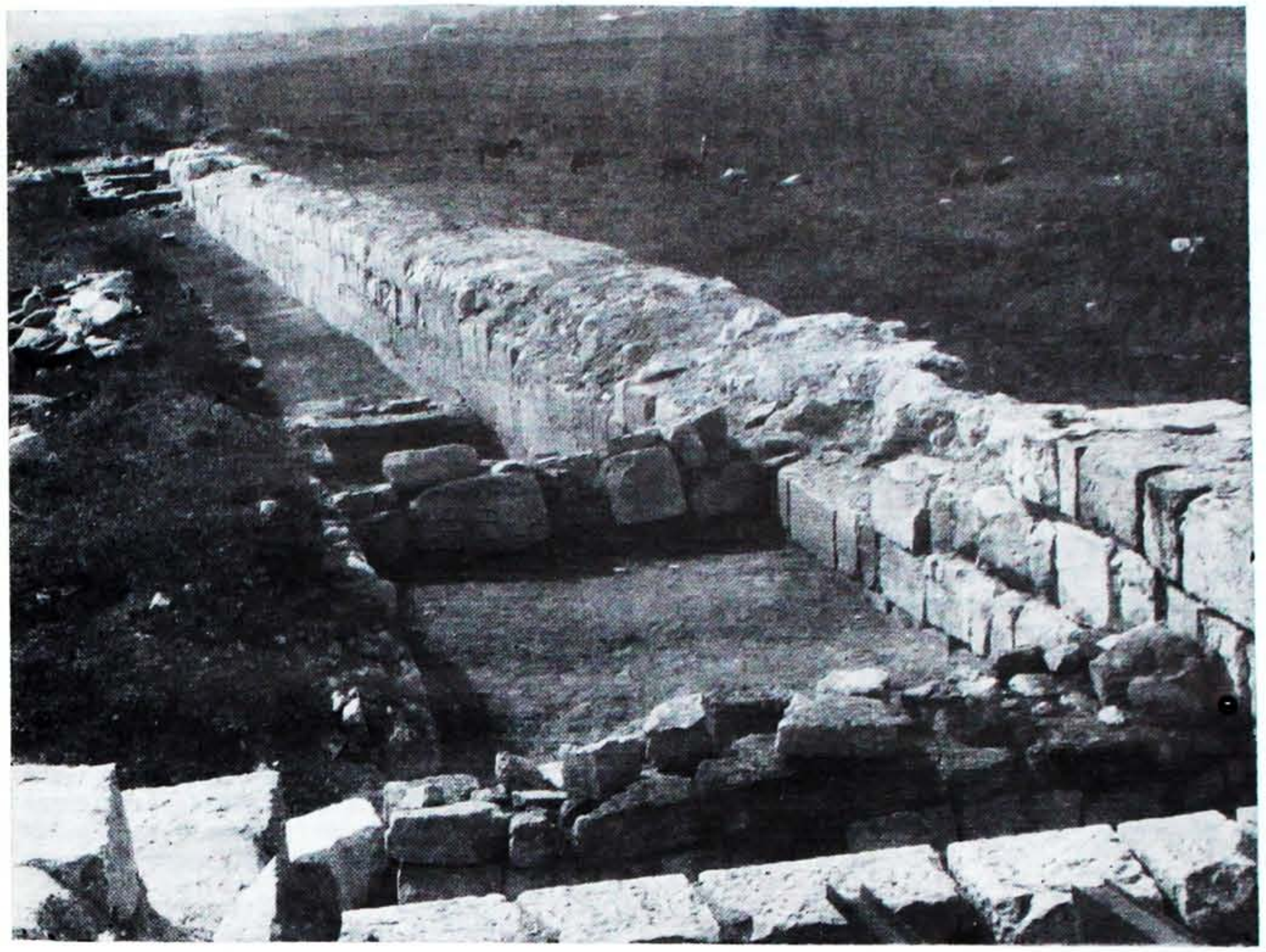

Обр. 4. Вътрешно лице на западната крепостна стена

За разлика от тези предполагаеми помещения на 81 м от югоизточната кула на портата попаднахме на сграда с по-сложен план, която не е разчистена напълно, а продължава на юг и изток (обр.16). Градена е от малки (дялани и плочести) камъни, поставени в правилни хоризонтални редове и споени с жълта глина. Зидовете, дебели 0,70—0,75 м, са запазени на височина 0,35—0,65 м. Основите са дълбоки 0,40 м и са градени от плочести камъни, споени също с жълта глина. Северният надлъжен зид на сградата е успореден на крепостната стена и е отдалечен от нея 2,10 м. До него конструктивно свързани от изток допират два зида, които ограждат отделни помещения (А и Б), дълги по 5 м. По-късно от запад между северния зид на сградата и крепостната стена са били изградени на фуга нови три зида с посока И—З. Те очертават нови две помещения, които са малки по размери, почти квадратни (1,50×2,10 и 2,55×2,10 м). Тези помещения са свързани помежду си с вход, широк 0,80 м. На северната стена на крайното северозападно помещение също има вход, широк 0,65 м. По-късните зидове по размери, форма на камъните и градеж не се различават от тези на предшествуващата ги сграда. Запазени са на вис. 0,40 м, като стъпват върху нездрав терен. При тях основи от ломени камъни липсват. Под тези зидове на север и юг непосредствено до крепостната стена са натрупани безразборно ломени камъни, които не очертават зид и чието предназначение не е изяснено.

В ранните и по-късните помещения освен една стрела (обр. 28 г), железни гвоздеи и керамични фрагменти други материали не се

Обр. 5. Тухли, поставени за изравняване на редовете при западното лице на стената

Обр. 6. Част от външното лице на западната крепостна стена

откриха. Преобладават фрагменти от гърнета, източени от керемиденочервена и червено-кафява глина с пясъчни примеси. Стените им са покрити с врязани линии в различни съчетания (обр. 17). Върху един малък фрагмент от гърне е врязан преди изпичането на съда знак |V|. Върху някои дъна се виждат релефни знаци (обр. 9 29—33). Бяха намерени и фрагменти от сивочерни гърнета, покрити с излъскани ивици (обр. 18), както и два-три фрагмента от стомна с масленозелена глазура.

Засега не разполагаме със сигурни данни за предназначението на сградата. Тъй като материалът е малко, не може да се каже дали тя е жилищна постройка или е с търговско-занаятчийско предназначение. По стратиграфското си разположение спрямо крепостната стена и по начин на градеж тя без съмнение се свързва с трите описани зида, разположени северно от нея, с които е образувала единен комплекс. Този „комплекс“ от своя страна се свързва с редица други постройки от Вътрешния и от Външния град на Плиска.[9]

Между първия и втория зид, отстоящи южно от югоизточната кула на портата, в кв. 8 на дълб. 1,70 м бе разчистена пещ с подковообразна форма (обр.19). Тя се намира само на 0,50 м източно от крепостната стена. Градена е старателно от парчета тухли, споени с глина. Запазени са пет реда тухли на дълбочина 0,25 м. Подът на пещта е постлан с квадратни тухли, някои от които са счупени, а други липсват. Под тях са наредени дребни камъчета. Тази малка пещ е била вероятно изградена от обитателите на сградите и е свързана с техните домашни нужди. Пещта съдържаше пепел, а около нея се откриха въглени, животински кости, керамични фрагменти, покрити с врязани и излъскани линии, желязно ножче (обр. 29 *д*), костена тръбичка със следи от обработка. Близо до втория зид, недалеч от пещта, сред животински кости и кера-

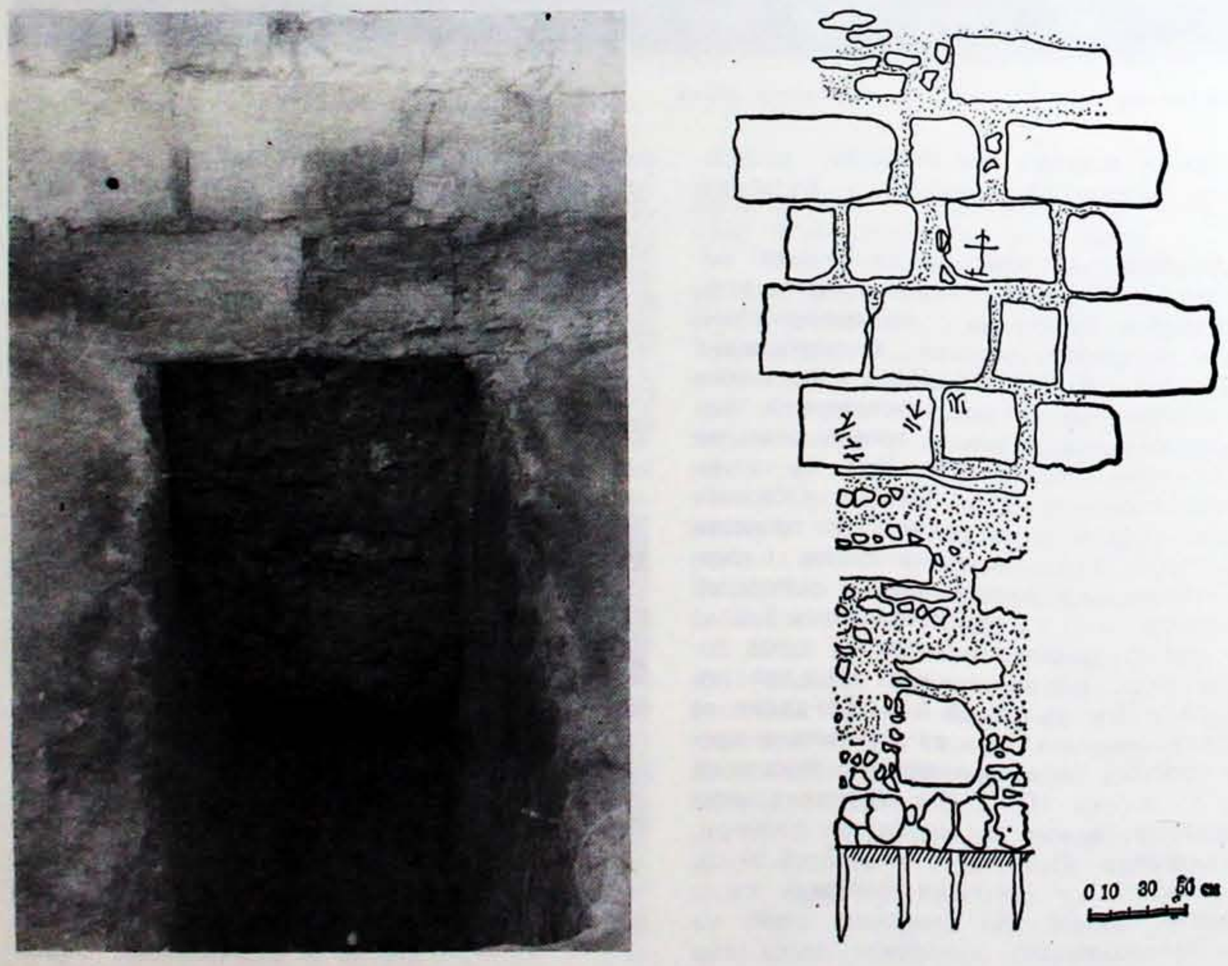

Обр. 7. Сондаж при източното лице на стената в кв. 6

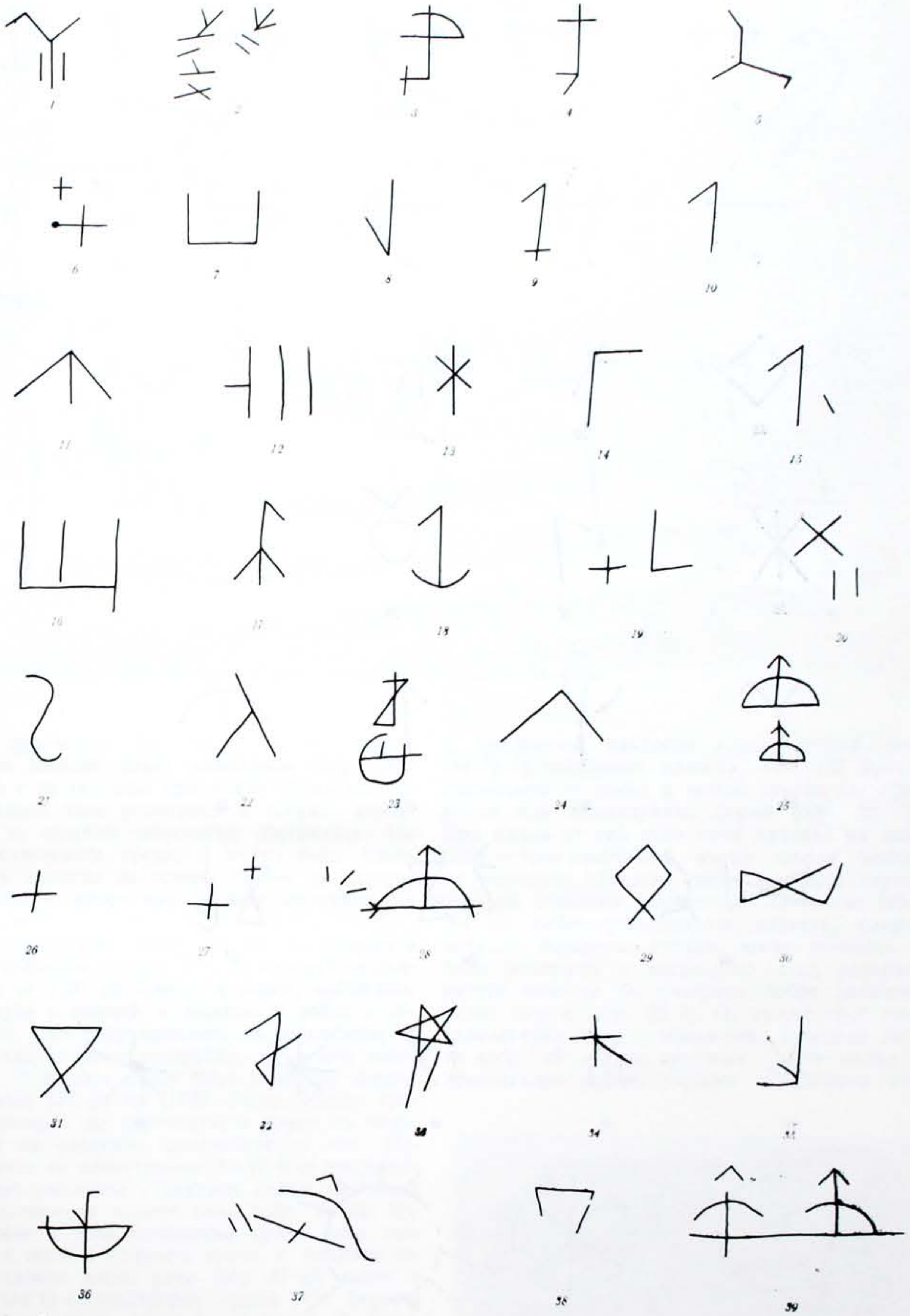

Обр. 8. Знаци, врязани върху блоковете от източното лице на стената (№1—25); знаци, врязани върху блоковете от западното лице на стената (№26—39)

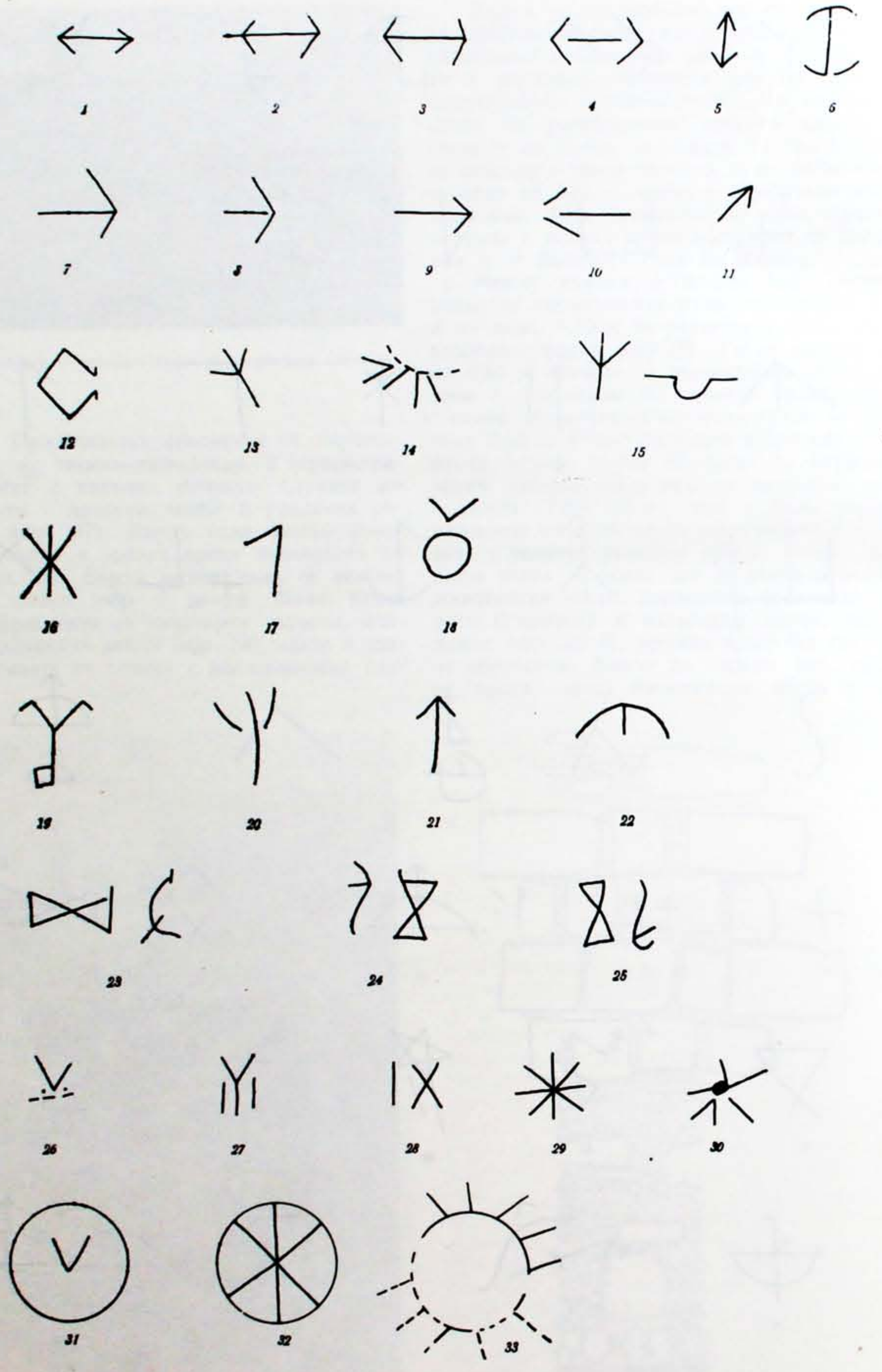

Обр. 9. Знаци, врязани върху паднали от крепостната стена камъни (№1—18); знаци, врязани върху тухли (№19—25); знаци, врязани върху фрагменти от съдове (№26—28); релефни знаци върху дъна на гърнета

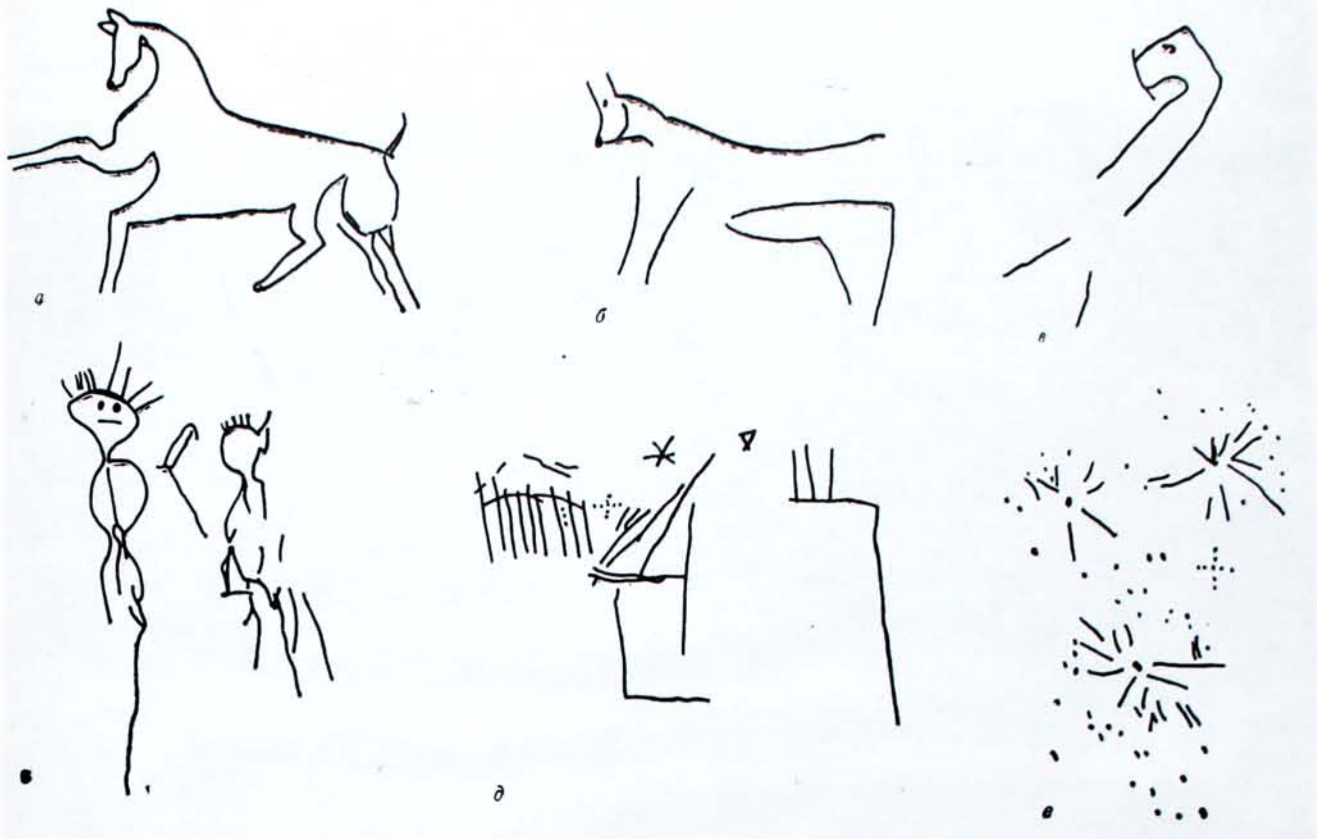

Обр. 10. Графитни рисунки върху камъни от външното лице на стената

мични фрагменти бе открит един златен отлично запазен кръст - енколпион (обр. 20). Трудно е да се гадае при какви обстоятелства е попаднал този реликвиар в такава, необичайна за подобни паметници обстановка. Но археологическата среда, в която беше намерен, ни помогна до голяма степен да датираме тройния кръст във втората половина на IX—X в.[10]

В проучения сектор на юг от западната порта открихме 8 гроба.[11] Те са вкопани на дълбочина от 1,20 до 1,40 м в пласт, който изобилствува с камъни и хоросан и който е образуван след разрушаването на по-късните от крепостната стена постройки, за които говорихме. [12] В този пласт беше намерена монета на Роман III Аргир (1028—1034). Някои гробове допират до куртината, а други са отдалечени на различно разстояние от нея. Погребаните са ориентирани З—И и са поставени на гръб най-често с опънати долни крайници и скръстени на корема ръце (обр. 21 *б*). Изключение в това отношение прави един скелет със свити в коленете крака и опъната покрай тялото дясна ръка (обр. 21 *а*), както и друг (№ 8) с кръстосани крака. От дясната страна на силно повредения череп и върху лявото рамо на погребания в гроб 8 е поставен по един камък.

Накити и предмети, свързани с облеклото на погребаните, намерихме само в два гроба. В гроб 8 имаше три крушовидни копчета (обр. 22 *а*), отлети от бронз.[13] Много и разнообразни са предметите, намерени в един детски гроб (№ 7). Преобладават маниста (към 120 броя), изработени от синьо и зелено стъкло със сферична или цилиндрична форма (обр. 22 *б*). При някои от тях ясно личи начинът на направа — чрез намотаване върху твърда основа на разтопена стъклена лента или чрез нарязване на стъклена тръбичка.[14] По-малко (към 30) са двойноприщипнатите маниста, направени от безцветно стъкло, което по-късно е било позлатено и посребрено. Над разпръснатите маниста бе намерено добре запазено медно звънче (обр. 22 *в*). От същия гроб произлизат една обеца — обикновена отворена халка (обр. 22 *ж*), два пръстена — един малък с правоъгълно щитче, украсен с вдълбани точ-

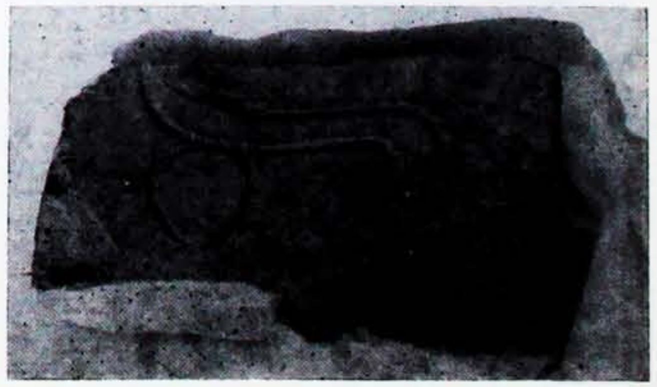

Обр. 11. Тухла с изображение на животно

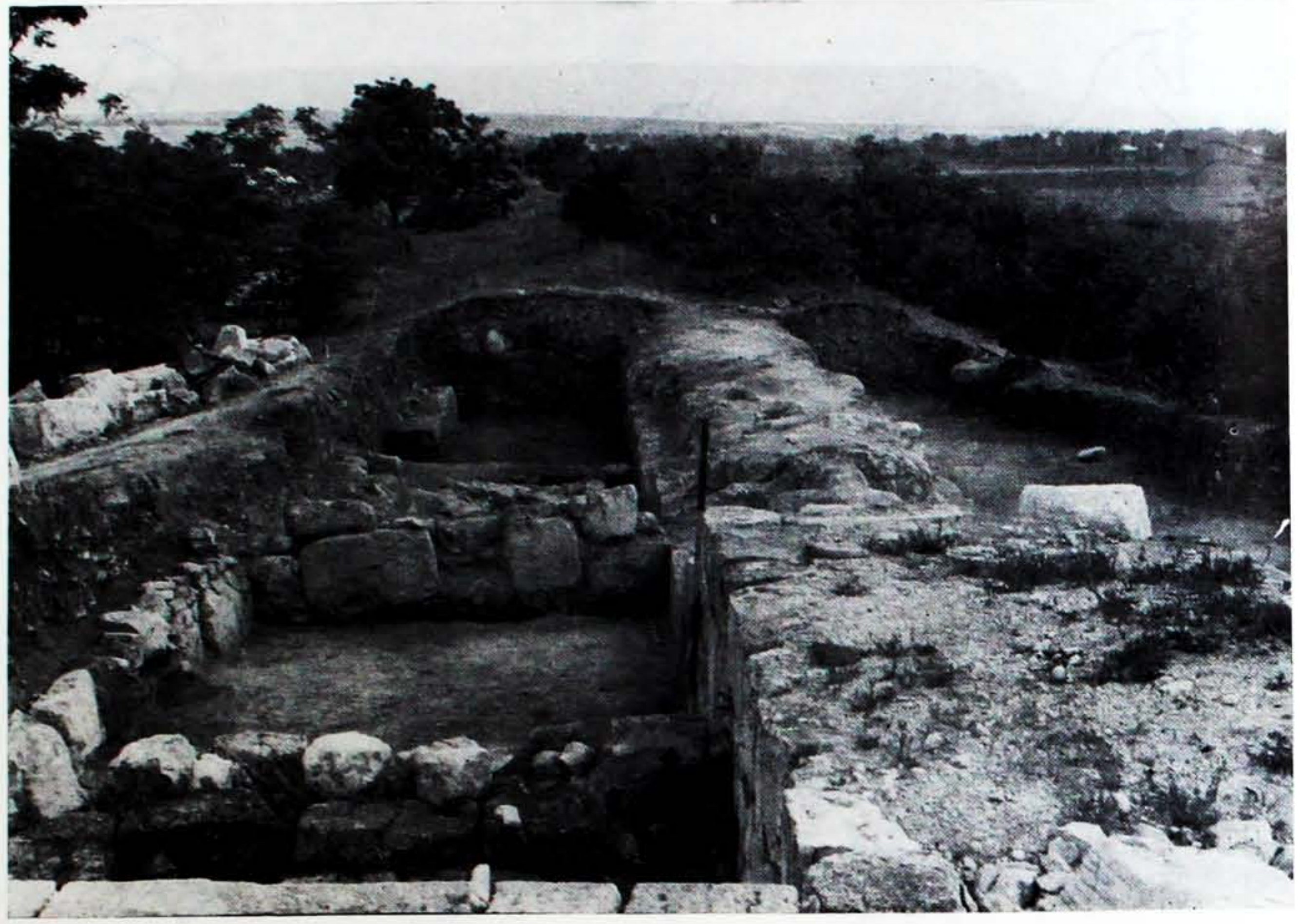

Обр. 12. Помещение в северния край на сектора

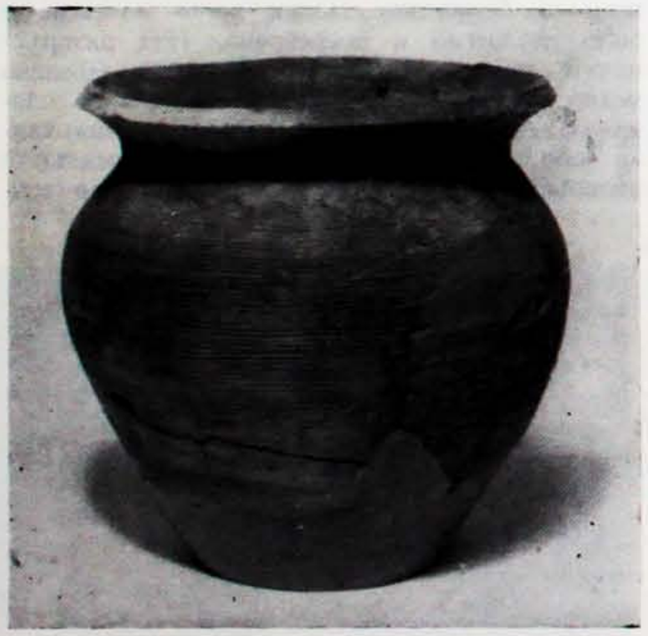

Обр. 13. Гърне

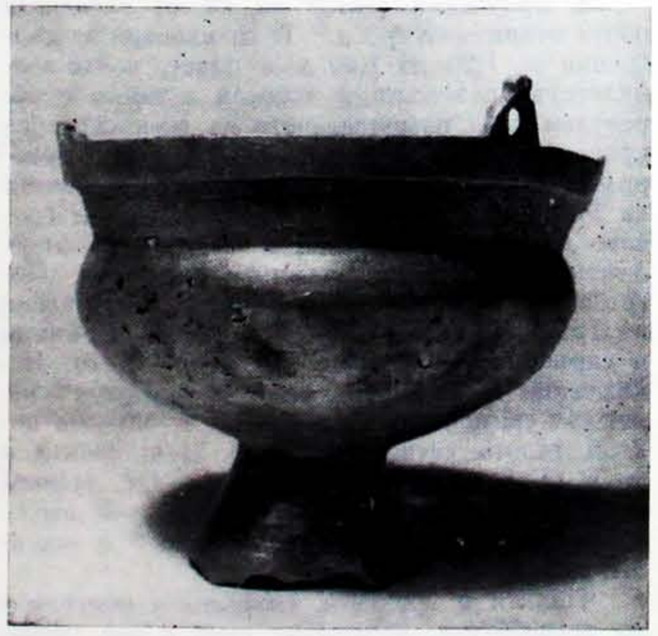

Обр. 14. Кадилница

ки и поставен на пръст на лявата ръка (обр. 22 *е*) и друг (върху пръст на дясната ръка, обр. 22 *д*) — отворена халка с разминаващи се краища, покрита с прави и начупени линии, вдълбани с поансон.[15] Вторият пръстен е голям (диам. 0,02 м) и е поставен вероятно като погребален дар. На дясната ръка имаше малка плоска гривна, закопчаваща се с шарнир и украсена с прави и дъговидно извити ленти от звездички и точки, вдълбани също с поансон (обр. 22 *з*). Подобни гривни са намерени и на други места в Плиска,[16] известни са от с. Войвода, Шуменски окръг,[17] от средновековните некрополи в Ловеч,[18] в м. Стражата край Плевен,[19] с. Любеново, Хасковски окръг,[20] и др. Според изследвачите те са били употребявани от края на X до XIII в. Интерес предизвикват и медните апликации с позлата в средната вдълбана част, намерени в областта на гръдния кош (обр. 22 *г*).

При разкопките около западната крепостна стена извън разглежданите помещения и гробове в насипа или в културния пласт имаше и други предмети главно с битов характер или свързани с военния бит на обитателите на крепостта.

Количествено преобладава керамиката, представена с различни форми и орнаменти. На дълбочина от 1,80 до 2,20 м, от която започва суперструкцията на стената и която съответствува на първоначалното ниво на терена, се срещат фрагменти от стомни и амфоровидни стомни, изработени на крачно грънчарско колело от чисто бяла глина и покрити с червена ангоба (обр. 23). Върху някои от тях е врязан знакът |V, неоспоримо доказателство за средновековната им принадлежност. Ангобираната керамика се среща често в Плиска и обикновено в по-ранни пластове. Склонни сме да я отнесем към VIII — началото на IX в.[21] Сред ангобираната керамика се срещат и малки части от съдове, изработени от чиста сиво-черна глина, както и от съдове, покрити изцяло с врязани линии. Най-много фрагменти от гърнета, украсени с врязани и излъскани линии, се откриват на дълбочина 1,40—1,80 м. На тази дълбочина се намират и отделни фрагменти от амфори и стомни, покрити с жълто-зелена глазура. В най-горните пластове непосредствено под разрушените материали от крепостната стена се срещат фрагменти от тънкостенни гърнета (обр. 24) или крушовидни амфори с извити над устието дръжки, известни от Плиска и от други обекти у нас и характерни за XI в.[22] В насипа беше намерена и глинена турска лула (обр. 25), напомняща за последните рушители, използвали крепостните стени като удобна каменна кариера.

На дълбочина 0,80—1,60 м се срещат фрагменти от стъклени гривни (обр. 26). Те са изработени от тъмносиньо стъкло, а в сечение са кръгли, елипсовидни, квадратни или плоски с канелюри. Подобни гривни се откриват често в Плиска и се датират в X—XI в.[23]

Обр. 15. Зид източно от крепостната стена

Обр. 16. Сграда до крепостната стена. Поглед от североизток

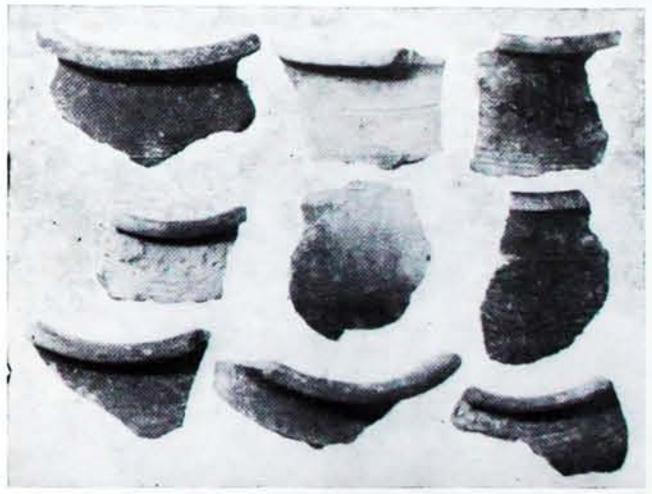

Обр. 17. Фрагменти от гърнета, украсени с врязани линии

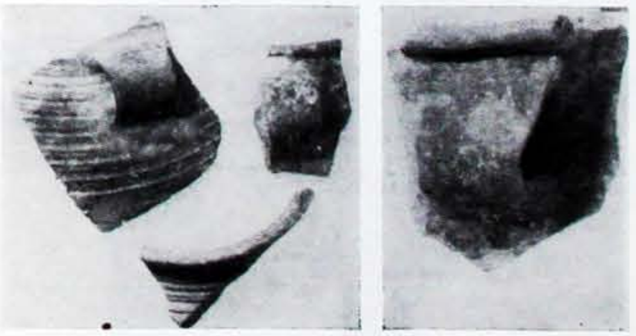

Обр. 18. Фрагменти от гърнета, покрити с излъскани линии

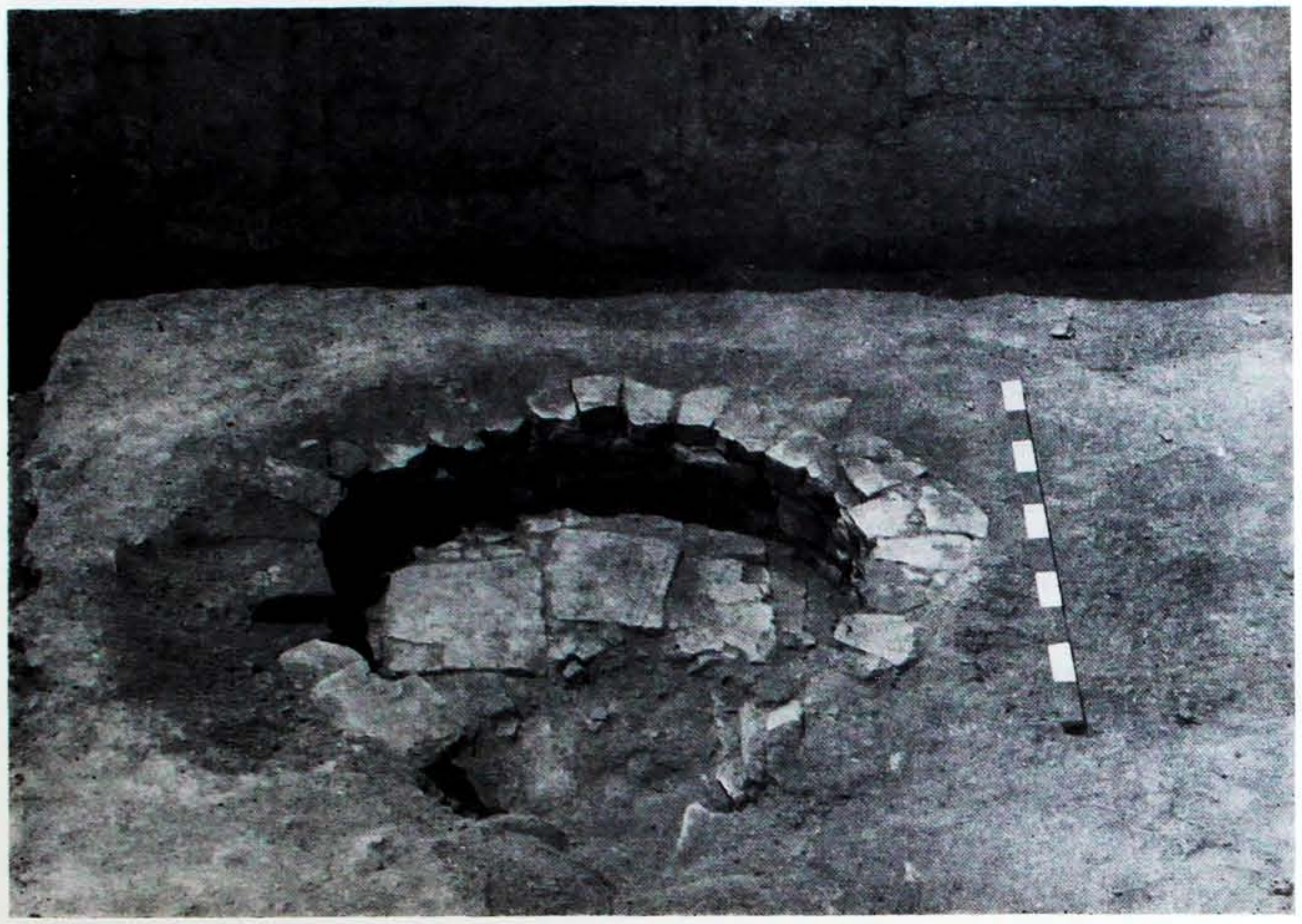

Обр. 19. Тухлена пещ в кв.8

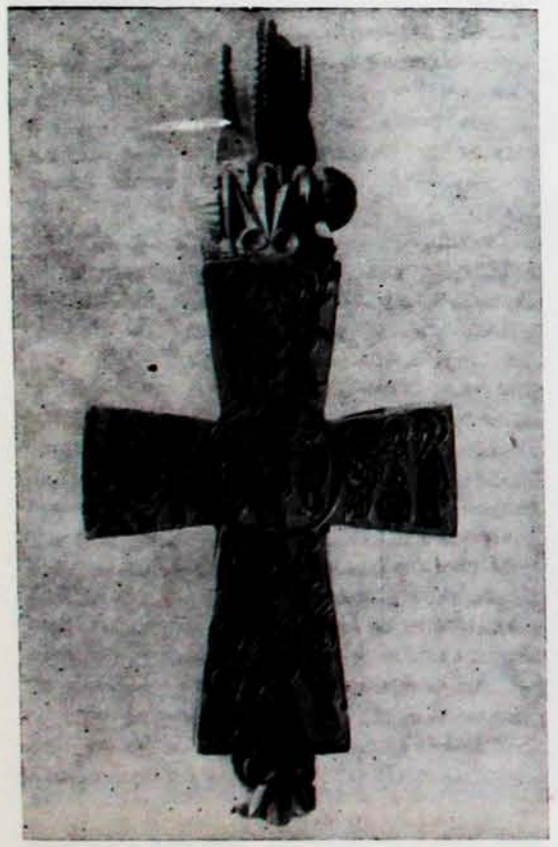

Обр. 20. Лицева страна на външния златен кръст

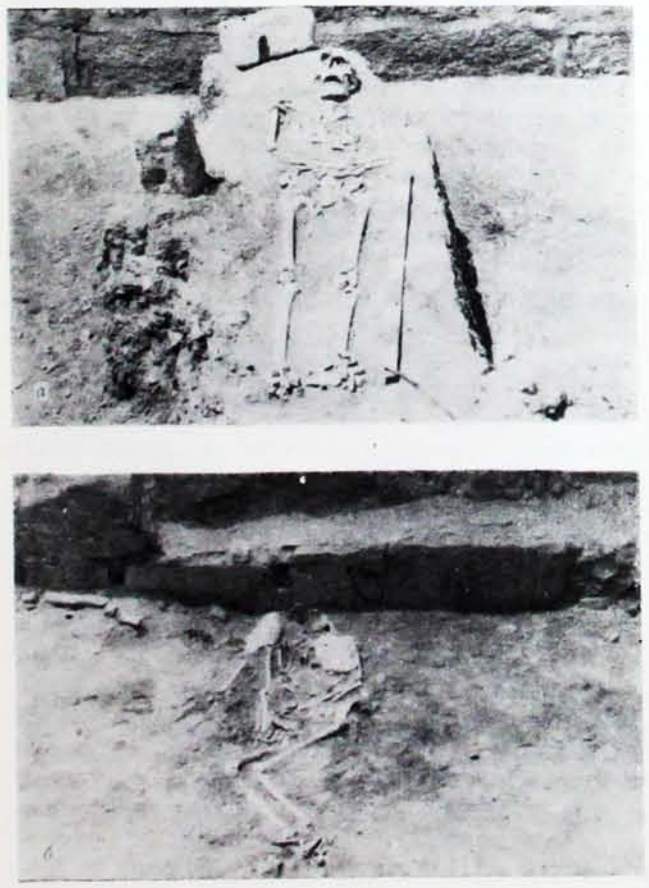

Обр. 21. а—гроб 3; б—гроб 2

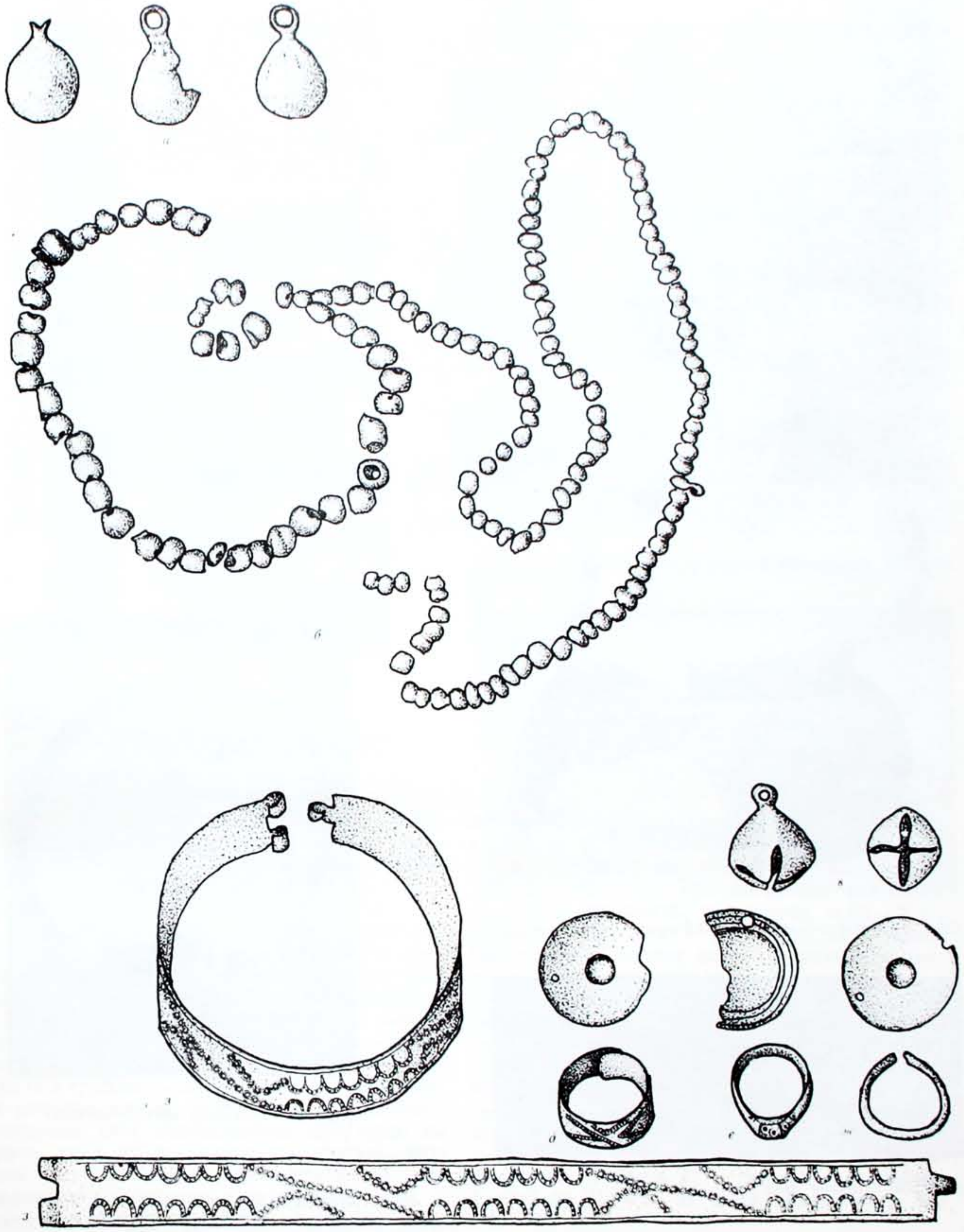

Обр. 22. Накити от гроб 7 и 8
а—копчета; б—мониста; в—звънче; г—апликация; д—пръстен; е—пръстен; ж—обеца; з—гривна

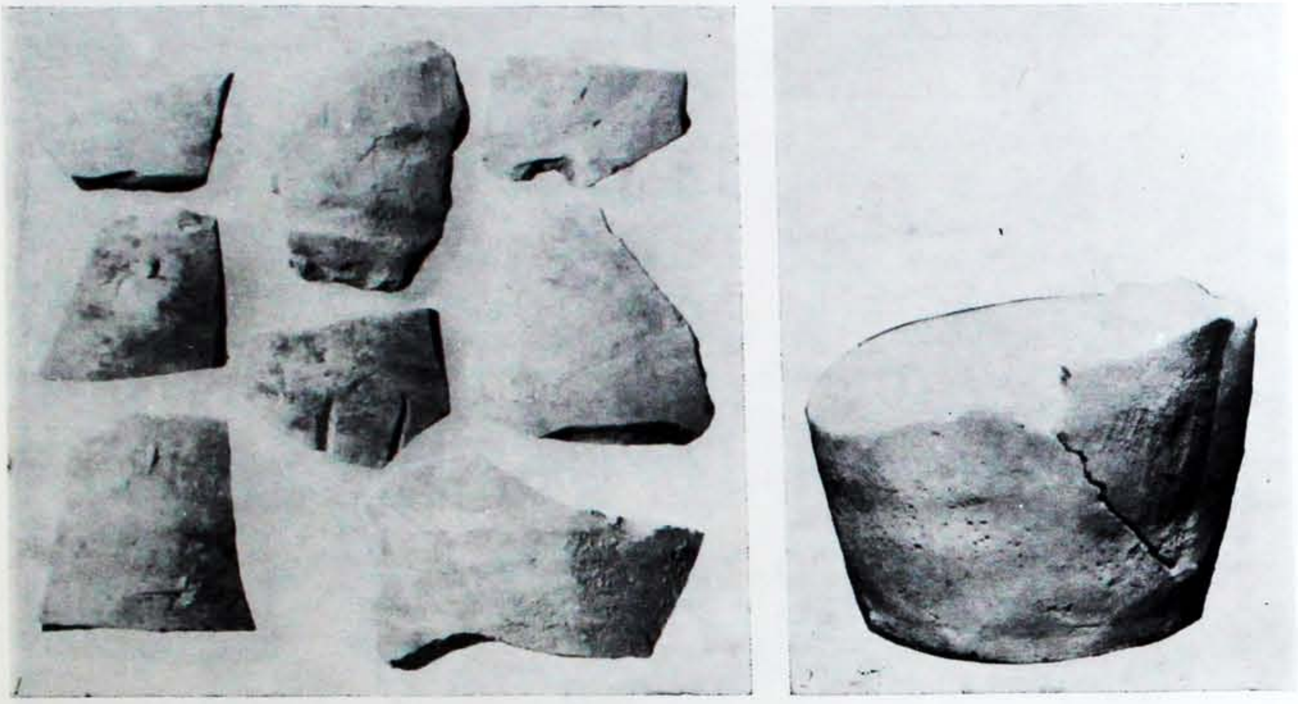

Обр. 23. Фрагменти от ангобирани съдове

Обр. 24 Част от гърне от XI в.

Обр. 25. Глинена лула

Обр. 26. Фрагменти от стъклени гривни

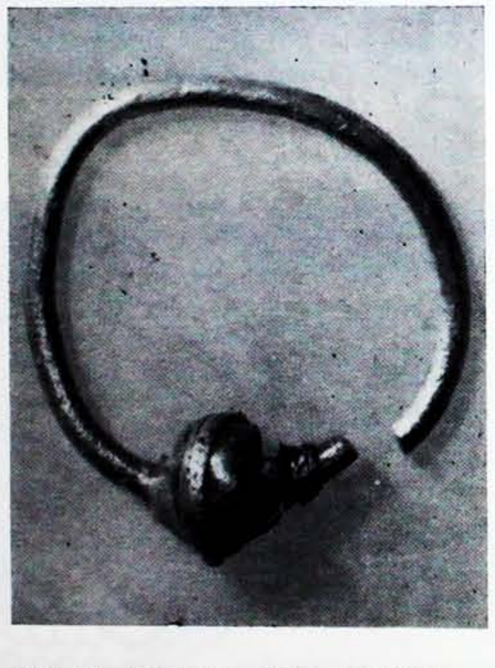

Обр. 27. Сребърна обеца—наушник

Към накитите ще причислим и една сребърна обеца-наушник (обр. 27). Тя представлява незатворена халка с диам. 0,035 м, на която е поставена куха сфера. Мястото на съединяването на двете половинки на сферата е прикрито с усукани сребърни нишки. Такива нишки има и отстрани на сферата — до отвора на халката. Подобни обеци-наушници са известни от редица обекти у нас след X в.[24]

Предметите, свързани с военния бит, са малко—железен, силно разрушен връх на копие, дълъг 0,26 м (обр. 28 *а*), листовидна стрела със счупена втулка (обр. 28 *г*), каменна бойна топка (обр. 28 *б*), оловно топче (обр. 28 *в*). Сравнително малко са железните предмети. Освен посоченото копие и стрела се срещат железни ножчета,[25] халки, гвоздеи, част от подкова, обкова на обувка (обр. 29).

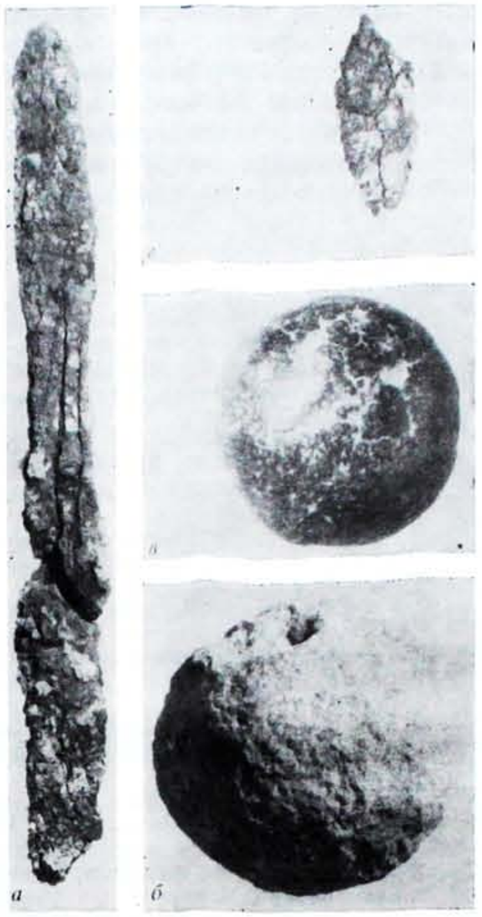

Обр. 28. Предмети, свързани с военния бит

а — железен връх на копие; б — каменна бойна топка; в — оловно топче; г — връх от стрела

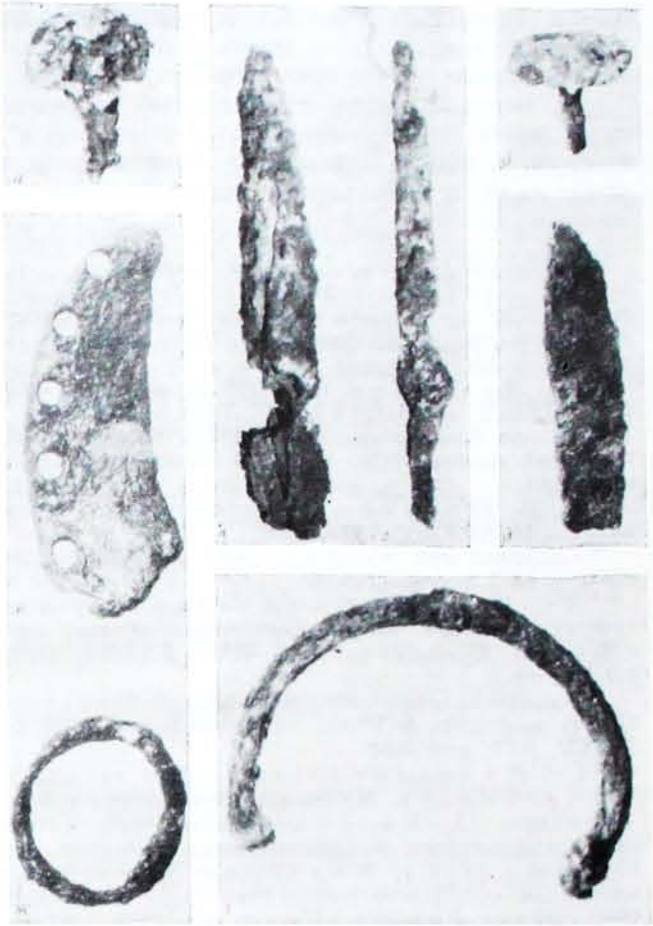

Обр. 29. Железни предмети

а, б — гвоздей; в—д — ножчета; е — част от подкова; ж — халка; з — обковка на обувка

С разкопките на западната крепостна стена в Плиска на юг от западната порта през 1972 и 1974 г. е проучен малък 100-метров участък от дългото 2880 м трасе на каменната крепост. В резултат на извършените наблюдения — стратиграфско разположение на пластовете, откритите помещения, зидове, битови материали и гробове — ще си позволим да направим няколко извода, които може би ще бъдат коригирани след окончателното проучване на стената, след публикуването на другите, разкрити през последните години сектори и след съпоставяне на добитите резултати.

1. С времето на изграждането на крепостната стена (около VIII — началото на IX в.) и с живота на нейните защитници сме склонни да свържем най-долния пласт на дълбочина 2—2,20 м. Твърде вероятно е фрагментите от стомни и амфоровидни стомни, покрити с ангоба, да са оставени от строителите на крепостта, които са имали най-голяма нужда от вода. Редките находки и здраво утъпканият терен ни навеждат на мисълта, че докъм средата на IX в. около крепостните стени, порти и кули са се движили само техните защитници.

2. Най-богат на находки е пластът от 1,20 до 1,80—2 м. Тук се срещат най-много керамични фрагменти, характерни за IX—X в., предмети, свързани с домашния бит, животински кости. В този пласт се откриха и трите зида, разположени източно от крепостната стена, и неразкопаната още сграда южно от тях. По начин на градеж и по строителни материали тази сграда и зидовете се свързват с редица други постройки в Плиска, за които се смята, че са създадени в периода след средата на IX в., когато бившият укрепен хански център прераства в град с нова роля и функции.[26] Твърде вероятно е разрушаването на сградата да е станало при превземането на Плиска от Йоан Цимисхий в 972 или 1001 г. [27]

3. С периода на византийското владичество може би трябвало да се свържат двете правоъгълни помещения до югоизточната кула на портата. Към този период насочват стратиграфското разположение на сградата, тънкостенното гърненце и бронзовата кадилница. Не е изключено тези помещения със следи от пожар по стените им да са били унищожени при печенежките набези.[28] За живот около

крепостните стени през XI в. свидетелствуват керамичните фрагменти, които се откриват почти навсякъде в проучения сектор.

4. Вероятно след изоставянето на западната порта и на крепостната стена, когато вече не е имало гарнизон и когато са били унищожени и най-късните помещения, до източното лице на западната крепостна стена е възникнал некропол. Това е станало към средата на XI в. Гробовете лежат под пласт, съдържащ каменни блокове, ломени камъни, тухли и хоросан, което показва, че окончателното разрушаване на крепостната стена е станало в още по-късна епоха.

---

[1] Северният сектор — между западната порта и северозападната кръгла кула, се проучва под ръководството на В. Антонова. В разкопките участвуват също К. Константинов, Т. Балабанов, Ст. Витлянов, Т. Михайлов, Ив. Йорданов.

[2] Ст. Михайлов. Разкопки на западната порта в Плиска. — ИАИ, XXXIV, 1974, с.204—250.

[3] Такива блокове са открити и при разкопките на западната порта. Вж. Ст. Михайлов. Цит. съч., с.45.

[4] К. В. Шкорпил. Укрепления Абобской равнине. — ИРАИК, X, 1905, с.45.

[5] Сондажът при външното лице на крепостната стена в кв.3 е недовършен.

[6] Ат. Милчев, Ст. Дамянов. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с.Войвода, Шуменски окръг. — ИАИ, XXXIII, 1972, с.272 и сл.

[7] Подобно за графитните рисунки вж. D. Ovčarov. Graf ti medievaux de Pliska et de Preslav — ИАИ, Т. XXXV, 1979, с. 48—64.

[8] Ст. Михайлов. Цит. съч., с. 223 и сл., обр.3.

[9] Кр. Миятев. Жилищната архитектура в България през IX—X в. — ИАИ, XXIII, 1960, с.10 и сл.; Архитектурата в средновековна България, С., 1964, с.66 и сл.; Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска (1948—1951 г.). — ИАИ, XX, 1955, с.89 и сл.;Разкопки в Плиска през 1959—1961г.— ИАИ, XXVI, 1963, с.7; Ст. Станчев. Материали от дворцовия център в Плиска. — ИАИ, XXIII, 1960, с.24; Ст. Ваклинов. Плиска за тридесет години. — Археология, XVI, 1974, 3, с.30 и сл.

[10] L. Dončeva-Petcova. Croix d'or—Reliquaire de Pliska.—Culture et art en Bulgarie Médievale (VIII—XIVs.). — ИАИ, XXXV, 1979, с. 74—91.

[11] Ст. Михайлов. Разкопки на западната порта..., с.225, обр. 22. Откритият при разкопките на западната порта гроб номерираме като № 4.

[12] Гробове са открити и при разкопките на източната и южната крепостна стена. Вж. статиите на Р. Василев и Ив. Захариев, поместени в този сборник.

[13] Копчета са открити при разкопките на редица селища и некрополи. Най-близки до плисковските са няколко копчета от Диногеция — Гарван, датирани във втората половина на X—XII в. Вж. I. Barnea. Pedoabele de metai. — Dinogetia, I, Bucureşti, 1967, p.278, fig. 168, 4,5.

[14] Наначина на направа на манистата ми обърна внимание колегата П. Гатев. Вж. Ю. Л. Щапова. Стеклянные бусы древнего Новгорода. — МИА СССР, 55, 1956, с.165 и сл.; Стекло Киевской Руси, М., 1972, с.96, обр.16; З. А. Львова. Стеклянные браслеты и бусы из Саркела—Белой Вежи. — МИА СССР, 75, 1959, с. 323 и сл.

[15] Подобен пръстен е намерен в Диногеция. Вж. I. Barnea. Op. cit., p.284, fig 170_6.

[16] Ст. Станчев. Материали от дворцовия център, с.32, кат.133, обр.9/50.

[17] В. Антонова. Средновековни накити в Окръжния народен музей в Коларовград. — Археология, VI, 1964, с.49 и сл., обр.5—9.

[18] С. Георгиева, Р. Пешева. Средновековен некропол край гр. Плевен и накитите, намерени в него. — ИАИ, 1955,с.529 и сл., обр.13, 15—22.

[19] Некрополът е проучен от Ст. Ваклинов, Е. Генова и Г. Цанова.

[20] Д. Аладжов. Средновековни погребения от Югоизточна България. — Известия на българските музей, т.I, 1971, с.144.

[21] Л. Дончева-Петкова. Ранносредновековни ангобирани съдове. — Археология, XV, 1973, 3, с.14 и сл. При публикуването на тази статия е допусната печатна грешка. На с.15 става дума за амфоровидна стомна, която е намерена при разкопките на Голямия басейн, а не на Голямата базилика.

[22] Абоба-Плиска, Альбом к X тому. — ИРАИК, X, 1905, т.LXII, a_1; Й. Чангова. Средновековни амфори в България.—ИАИ, XXII, 1959, с.255 и сл., обр.10, 11 и цит. лит.

[23] Й. Чангова. За стъклените гривни в средновековна България. — Изследвания в памет на К. Шкорпил, С., 1961, с.179, обр.26_{4-6} и цит. там литература.

[24] Й. Чангова. Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI—XIX век. С., 1972, с.113, обр.91_4; Т. Тотев. Старобългарски некропол в чашата на язовир „Виница". — ИНМШ, IV, 1967, с. 50, обр,7_{15} и цит. там литература.

[25] Ножчето на обр. 29 в е намерено в най-долния пласт, на нивото на основите.

[26] Ст. Ваклинов. Плиска за тридесет години..., с.30 и сл.

[27] Ст. Станчев. Материали..., с.63.

[28] Ст. Михайлов. Разкопки на западната порта..., с.221.

LE MUR D'ENCEINTE OCCIDENTAL DE PLISKA

(ETUDE DU SECTEUR SUD AU COURS DE 1973—1974)

Ljudmila Dončeva-Petkova

(Résumé)

L'auteur examine les résultats des fouilles du secteur sud du mur d'enceinte occidental à Pliska. Se basant sur les 90 m étudiés, elle établit que par le mode et les matériaux de construction, le mur occidental ne diffère pas du mur méridional et oriental de la première capitale bulgare. Les faces sont construites de grands blocs de pierre en Laüfer-Binder irrégulier, tandis que le remplissage — de grands blocs de pierre de taille et de mortier contenant de la brique grossièrement broyée. Les inégalités dans les rangs et les joints sont cachées par des bandes de mortier rose imperméable. Les sondages effectués ont établi que les fondements sont profonds de 2 m et sont plus étroits que la superstructure de 0,10—0,20 m. Au lieu de rang de socle on remarque une croûte de mortier, solidement liée à la face de la maçonnerie de bloc et marquant le niveau de construction du mur. Sur certains blocs sont inscrits des signes (fig. 8,9) et des dessins (fig 10).

A 2,60 m de la face intérieure du mur furent découverts trois murs, construits de petits blocs taillés et de pierres cassées, liés avec de l'argile. De construction pareille est également un édifice non complètement découvert d'un plan complexe (fig. 16). Près de la tour sud-orientale de la porte on a déblayé une pièce rectangulaire, édifiée par endroits de blocs pareils à ceux du mur d'enceinte (fig. 12). Près d'un four en fer à cheval au milieu d'une quantité considérable d'ossements animaux et de céramique, on a découvert un monument remarquable de l'art médiéval — une croix d'orengolpion, en parfait état (fig. 20).

Sur la base des observations stratigraphiques faites jusqu'à présent et des matériaux découverts, l'auteur suppose que le mur d'enceinte a été édifié vers la fin du VIIIe — début du IXe s. Les trois murs et l'édifice au plan complexe sont construits après le milieu du IXe s., tandis que la pièce rectangulaire — pendant la période de la domination byzantine. Vraisemblablement après la destruction de la porte occidentale et du mur d'enceinte et après l'abandon des locaux plus récents, une nécropole apparaît près de la face orientale du mur d'en-ceinte occidental· Ceci a eu lieu vers la fin du XIe ou au début du XIIe s.

ИЗТОЧНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА В ПЛИСКА

(РАЗКОПКИ ПРЕЗ 1972—1974 г.)

Радослав Василев

Археологическото проучване на каменната крепост в Плиска започва в края на миналия век и е свързано с дейността на изследвачите от Руския археологически институт в Цариград. Тогава усилията са били насочени към установяване на трасето на крепостните стени и на прилежащите към тях съоръжения — кули и порти, без да се пристъпва към цялостното им разкриване и проследяване. При тези и през следващите разкопки главен обект за проучване е източната стена, на която К. Шкорпил разкрива портата и две от кулите на север от нея.[1] По-късно Кр. Миятев разчиства вътрешното лице на стената между портата и петоъгълната кула.[2] При допълнителните проучвания, предприети от него през 1950 г., на север от входа на петоъгълната кула е било разкрито каменно стълбище.[3] На източната стена след продължително прекъсване работи и В. Антонова, която разчиства участъка на юг от портата с петоъгълната и кръглата кула.[4]

От 1971 г. проучванията по укрепителната система в Плиска бяха подновени. За разлика от предишните разкопки сега се целеше цялостното разкриване и проследяване на стените на Вътрешния град, тяхното заздравяване и експониране.[5]

През 1972 г. в плана за проучване на укрепителната система на Плиска беше включен и останалият недоразкрит участък от източната крепостна стена, между двете кули на север от портата. Разкопките по него се проведоха в три археологически сезона от 1972 до 1974 г.[6]

Крепостната стена в определения за разкриване участък бе заварена плътно обхваната отвсякъде от дебел 2—2,30 м насип. Нашата задача бе вдигането на насипа и проследяването на стената. Заедно с това трябваше да се направят необходимите наблюдения за състоянието, в което тя е достигнала до нас, за характера и начина на нейното фундиране и градеж, а също така и за културните напластявания от няколковековния живот покрай нея.

Характерът на насипа, който покриваше стената, по цялото протежение на разкривания участък беше един и същ (обр. 1 *в*). В горната си част той съдържаше дебел пласт от строителен трошляк (ломени камъни, буци хоросан, варовикови блокове и др.). Под него следваше пласт със сиво-черен цвят, наситен с фрагментирана керамика и други битови материали. Между двата пласта на места се наблюдаваше прослойка от тухли — цели и фрагментирани, по някои от които имаше печати и старобългарски знаци. В долния пласт на места в някои квадрати се долавяше слаба прослойка от хоросан. Трябва да се каже, че находките под нея бяха значително повече.

След изчерпването на насипа стената се откри в протежение на 190 м (обр. 1 *а*). Почти навсякъде стената е запазена в два до четири реда лицев градеж. В южната част на разкривания участък е запазен на място един от блоковете от петия ред (обр. 1 *б*). Крепостният зид, както и в останалите сектори на каменното укрепление, е оформен от блокове голям формат. Размерите им са от 0,80 до 1 м дължина, 0,25 до 0,40 м ширина и от 0,40 до 0,45 м височина (обр. 2). Блоковете от варовиков пясъчник са поставени в редове по двете лица на стената с редуващи се къса и дълга страна — т. нар. система биндер-лойфер. Така поставени, блоковете образуват каменен кожух, вътрешността на който е запълнена от ломени камъни, споени с хоросан (opus implectum). На места във вътрешността има и отделни блокове, вероятно за да се постигне по-здраво връзката между пълнежа и лицето на крепостния зид (обр. 2 *б*). За връзка в зидарията навсякъде е използван хоросан с примеси от счукана тухла. Фугите между блоковете са грижливо обмазани със замазка от хоросан, съдържащ счукана на прах червена тухла. Тежкият каменен масив на надстройката на стената е с дълбоко вкопана основа.

Направените сондажи (обр. 1 *б*) сочат, че основата е била изградена от едър ломен камък, залят обилно с хоросан, в който се наблюдава слаб примес от счукана тухла. Вкопана е в здравия терен на дълбочина от 1,85 до 1,90 м. Тук трябва да се отбележи, че дебелината на основата и надстройката, която тя носи, е почти еднаква — 2,60 м. Преминаването от основата към зидарията над терена е било оформено без цокълен ред. Вместо него навсякъде по трасето на стената се проследява при първия ред блокове недебела прослойка от хоросан, образувала се в резултат на строителните работи и маркираща строителното ниво на стената. Пред външното лице на стената върху това ниво се откриха петна от корита за хоросан, свързани по всяка вероятност със строежа или ремонтите на крепостната стена.

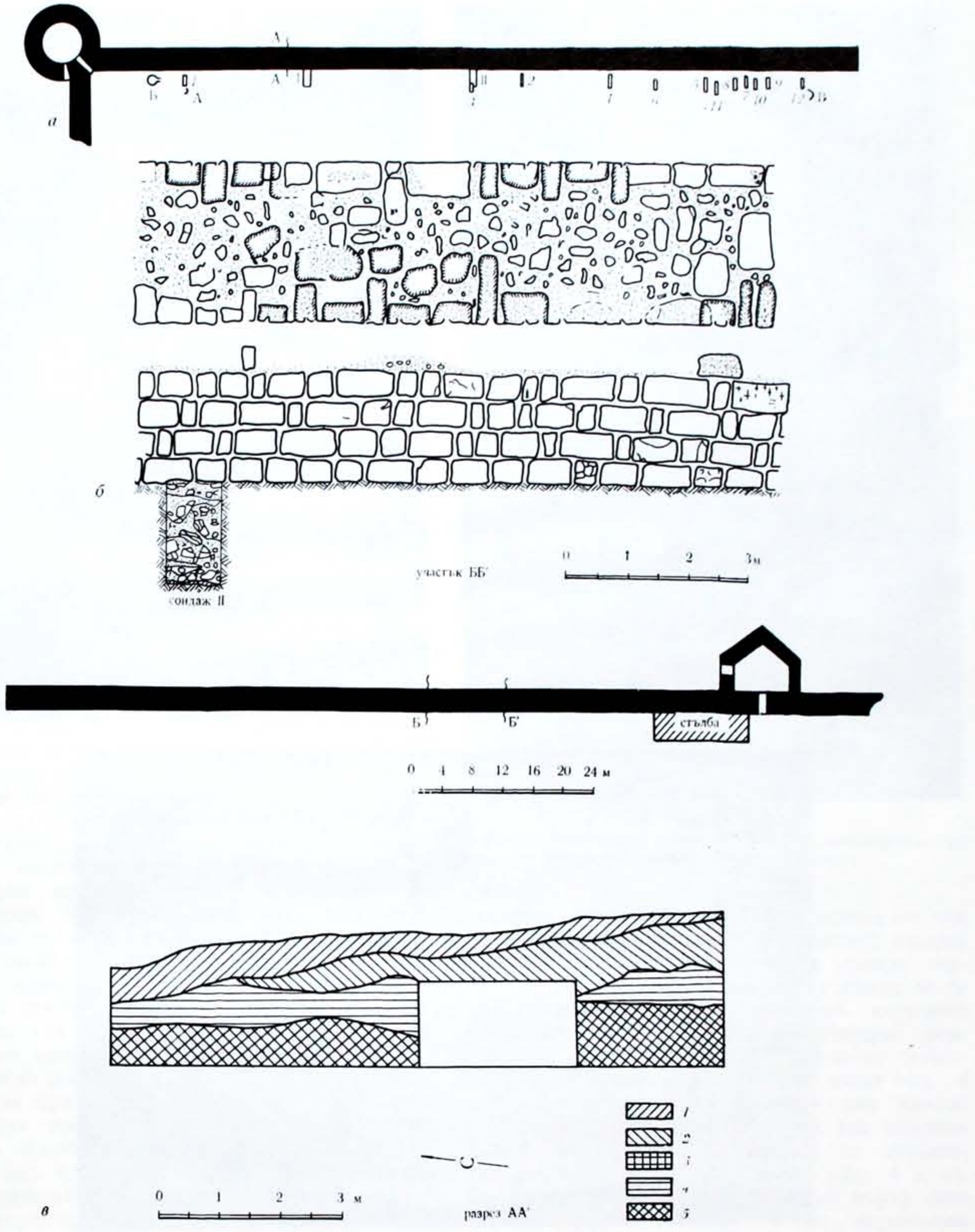

Обр. 1а — план на разкопания участък от източната стена с откритите гробове и пещи; б — план и изглед на част от крепостната стена между 155 и 165м; в — профил на насипа върху стената

1 — хумусен слой с тревен пласт и слаб примес от хоросанов трошляк; 2 — хоросанов трошляк с ломени камъни и фрагменти от тухли; 3 — пласт от цели и фрагментирани тухли и отделни късове хоросан; 4 — пласт от рохкава пръст с отделни тухли и хоросанови бучки; 5 — плътен хумусен слой с ивици от хоросан

Отвътре покрай стената, в северната половина на изкопа попаднахме на гробове (обр. 1 *а*). Гробните ями са вкопани в културния пласт и опират на дълбочината на строителното ниво. Откритите дванадесет гроба са ориентирани по християнски обред с глава на

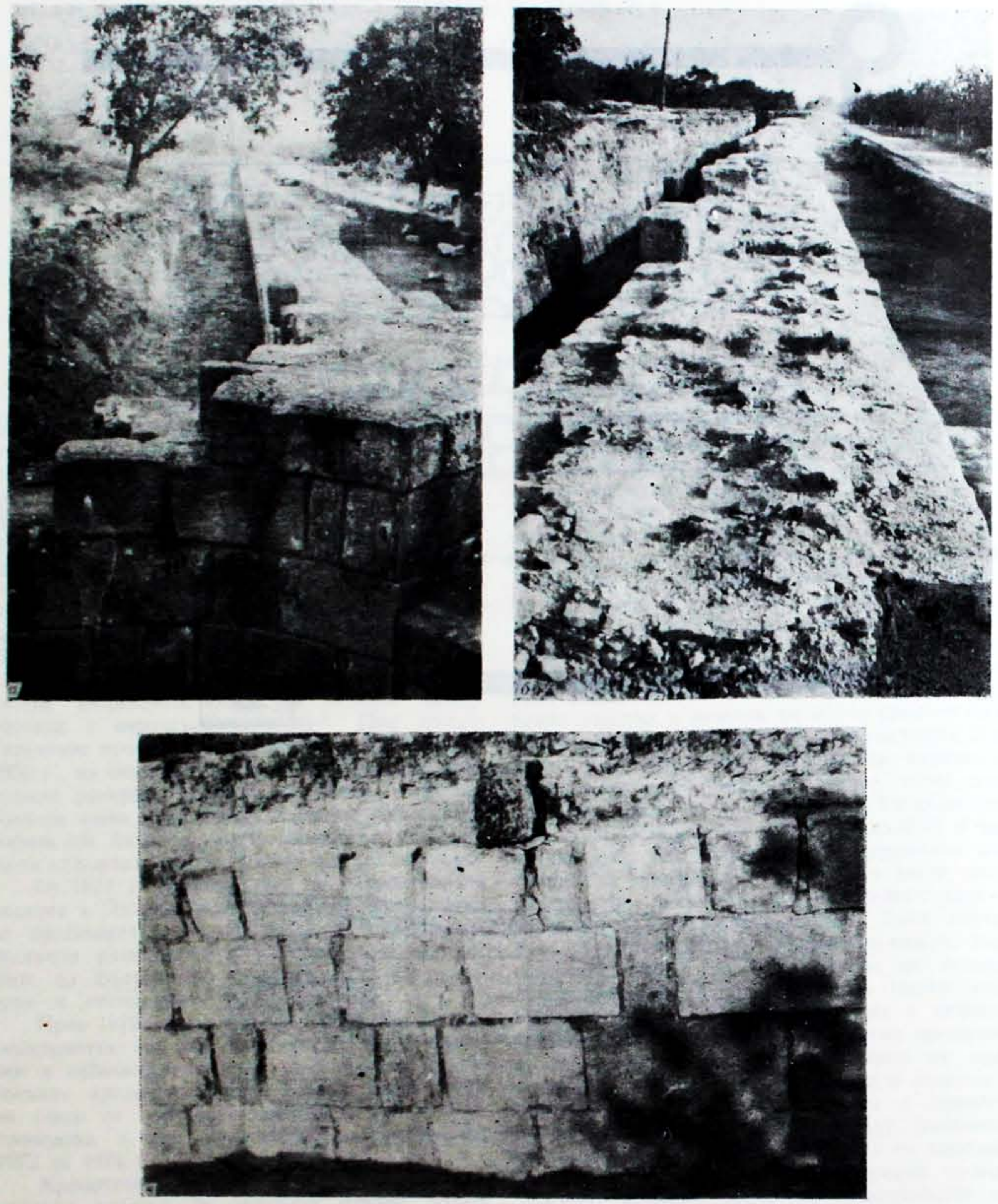

Обр. 2,а,б,в—изглед на участъка от източната стена

запад. Под скелета в гроб 4 беше намерена медна византийска монета на Василий II и Константин (976—1025), която показва, че некрополът е възникнал най-рано в края на X в. Инвентар се откри единствено в гроб 9 — половинка от бронзово сферично копче, отлято заедно с петлика си за пришиване (обр. 13 *10*). За границите на некропола край източната крепостна стена е трудно да се каже нещо определено. Възможно е той да продължава и на запад в още непроучения терен.

В изкопа от вътрешната страна на стената бяха открити следи от полувкопани жилища, едно от които Р. Рашев разчисти напълно.[7] Останалите жилища не бяха разчистени. С жилищата са били свързани и откритите от нас три пещи (обр. 1 *а*, *А*, *Б*, *В*). От тях най-добре е запазена пещ Б. Тя е с кръгла форма (диам. 1,50 м) и е вкопана на дълбочина 0,25 м в здравия терен.

За изграждане на стените на пещта са използувани тухли с печати (DULES) и керемиди с вдълбан по тях с пръсти върху влажната глина ипсилон, фланкиран с вертикални хасти. От пещта произхождат и три къса от хромел. В насипа над пещта бяха намерени късове керамика — сива с излъскани ивици и с врязана украса. Останалите две пещи са много разрушени. Едната от тях е била разрушена от гробната яма на гроб 1.

Цялостното изследване на терена покрай стената не беше наша задача и по-пълна характеристика на жилищата в този сектор на града — западно от източната крепостна стена — ще може да бъдат направени по-късно, след разкопаването на този участък.

От извършените разкопки на стената постъпиха много и разнообразни материали. Докато в горния пласт от строителен трошляк находките бяха съвсем малко (няколко случайно попаднали фрагмента от среднобългарски и старобългарски глинени съдове), то от сиво-черния пласт под него произхождат почти всички открити материали. Трябва да се изтъкне, че в него липсват материали от разрушаването на стената и неговото наслояване трябва да отдадем на времето, преди тя да бъде разрушена. При това положение многобройните находки в него ни дават възможност да съдим за картината на живота покрай стената, след като тя е била вече изградена. На тях ще се спрем по-долу. Преди това обаче трябва да се отбележи наличието на две находки, открити над културния пласт: колона от цветен италиански мрамор бреша и част от мраморна плоча с релефно изображение на паун (обр. 3). За обстоятелствата, при които тези две находки заедно с част от друга колона от пясъчник и фрагменти от полирани мраморни плочи са били донесени покрай стената, е трудно да се съди. Вероятно те са попаднали тук в момент, когато активният период от живота в Плиска е приключил и е започнало нейното разрушаване. Интерес представлява мраморният релеф. Той е върху рамкираното поле на мраморна плоча, дебела 0,13 м. Късът от нея, стигнал до нас, е с размери: вис. 0,60 м и шир. 0,51 м. От майсторски представеното изображение на пауна се е запазила задната част, където той е стъпил върху клонка. Безспорно е, че на нестигналата до нас цяла плоча е бил изобразен и втори паун. За това, какво е било представено между двете птици, не е трудно да се каже. От V—VI в. изобилствуват сцени с подобни изображения, които могат да се срещнат по стените на някои старохристиянски гробници.[8]

МАТЕРИАЛИ ОТ РАЗКОПКИТЕ НА СТЕНАТА

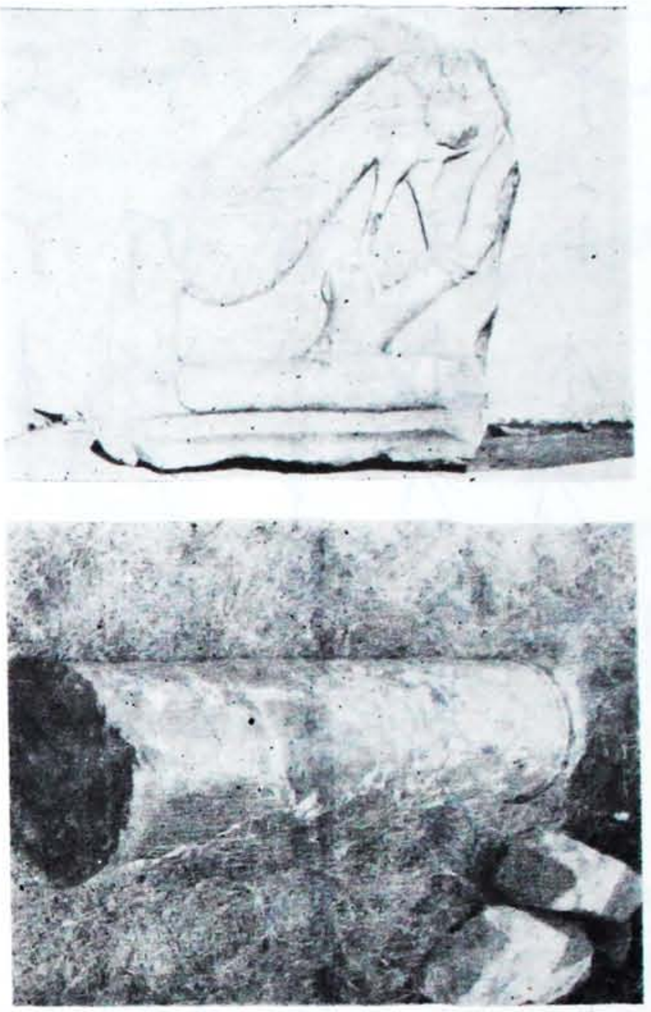

Обр. 3. Мраморна плоча с релефно изображение на паун и колона от цветен мрамор (бреша)

Върху много от каменните блокове, употребени в градежа на крепостната стена, и върху някои от блоковете, открити в насипа, има вдълбани знаци (обр. 4). Почти всички от тях са познати от разкопките на първите изследвачи на Плиска.[9] Най-често се срещат знаците на обр. 4 *а*, *б*. Освен върху камък те се срещат вдълбани и по строителна керамика и мрамор от Плиска и Преслав. Интерес представлява с начертанието си най-често срещаният старобългарски знак — ипсилонът (обр. 4 *в*).[10] По някои каменни знаци има плитко врязани кръстове (обр. 4 *е*). На два каменни блока, използувани в градежа на стената, има вдълбани по няколко знака (обр. 4 *з*, *и*). Групово представяне на знаци има върху едно костено рогче от Плиска[11] и на варовикова колона от Преслав и др.[12]

Много знаци бяха открити и върху строителната керамика (тухли и керемиди, обр. 6, 7, 8). Отделен интерес представляват релефните знаци върху тухли (обр. 6 *б*). Тухлите са от жълта глина с много примеси на пясък, изпечени лошо и ронливи. Знакът върху тях прилича на гръцката буква делта и го срещаме представен двойно в двата края на тухлите.[13]

Знаците върху останалите тухли и керемиди са нанесени по два начина — чрез врязване с острие и вдълбаване с пръсти във влажната глина (обр. 6, 7 и 8). По своето начерта-

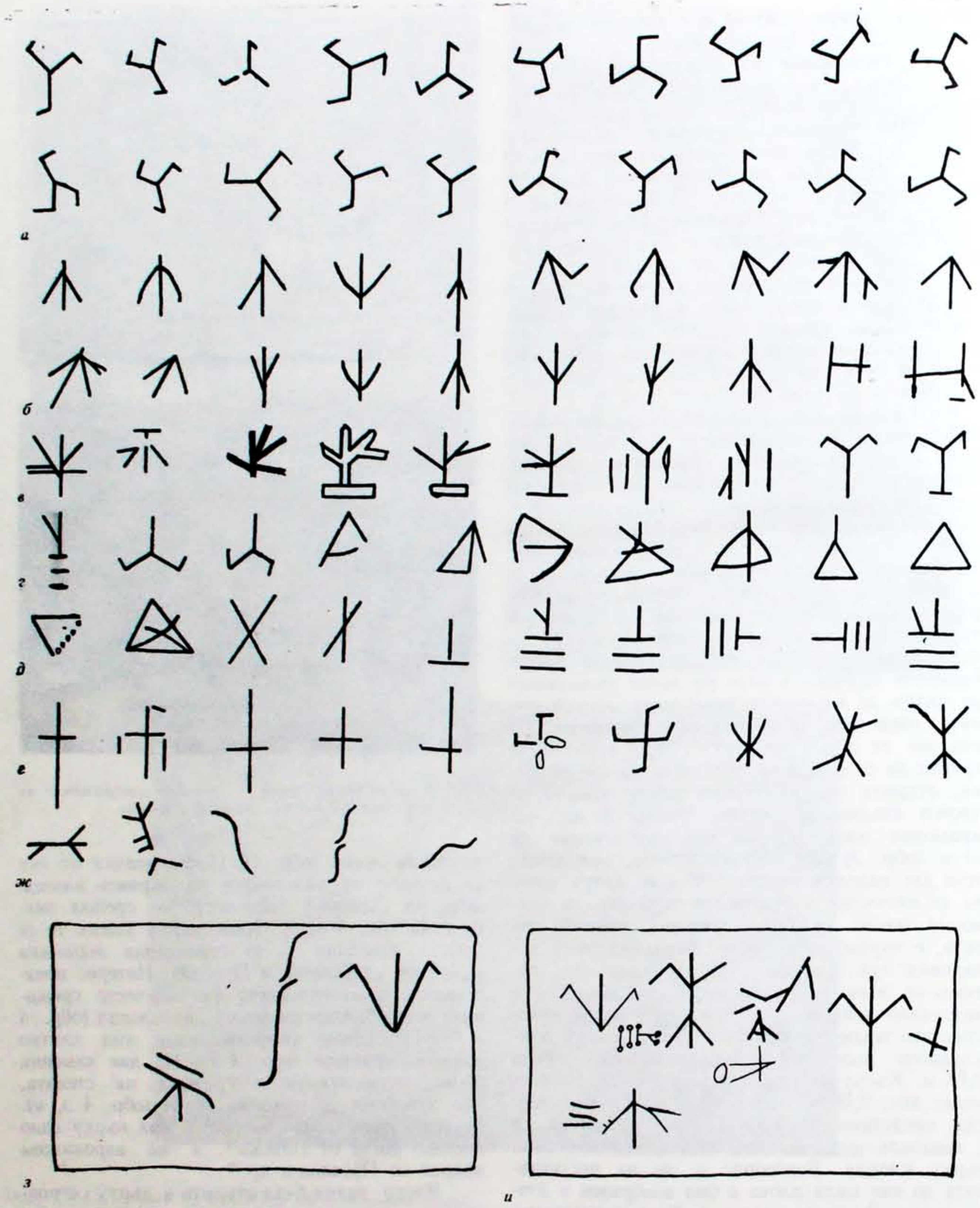

Обр. 4.Знаци, врязани върху каменни блокове от крепостната стена

ние те са ни познати от други места в Плиска, Преслав, Мадара, Калугерица и останалите старобългарски средища. Интерес представлява кръстовидното изображение със заоблени краища на рамената върху една керемида (обр. 6 ^{4}).

Със същото начертание са познати кръстове, скулптирани по мраморни плочи, предназначени за олтарни прегради. Върху една тухла е врязана фигура за игра на „дама“. Това начертание се среща по каменни блокове и строителен материал от Плиска, Преслав и други средновековни обекти, по-голямата част от които не са публикувани. Съветският учен Б. А. Рибаков е събрал много такива изображения, врязани върху камък и строителна керамика, които нарича „вавилони“ и им приписва друг смисъл и значение.[14] Върху две от намерените тухли има соларни знаци, каквито се срещат по дъна на глинени съдове от Плиска, Преслав и Мадара.[15] Върху един къс от широка керемида са се запазили части от начертанието на букви, може би от някакъв надпис. Има и няколко тухли с плитко врязани кръстове (обр. 8). На няколко широки керемиди и върху два къса от тухли е представен чрез врязване с остър предмет и вдълбаване с пръсти фланкиран с вертикални хасти ипсилон (обр. 6 и 7). Освен познатите вече върху някои тухли има врязани и буквени знаци (обр. 7).[16]

От насипа на стената произхождат и няколко тухли с печати (обр. 5). Върху някои

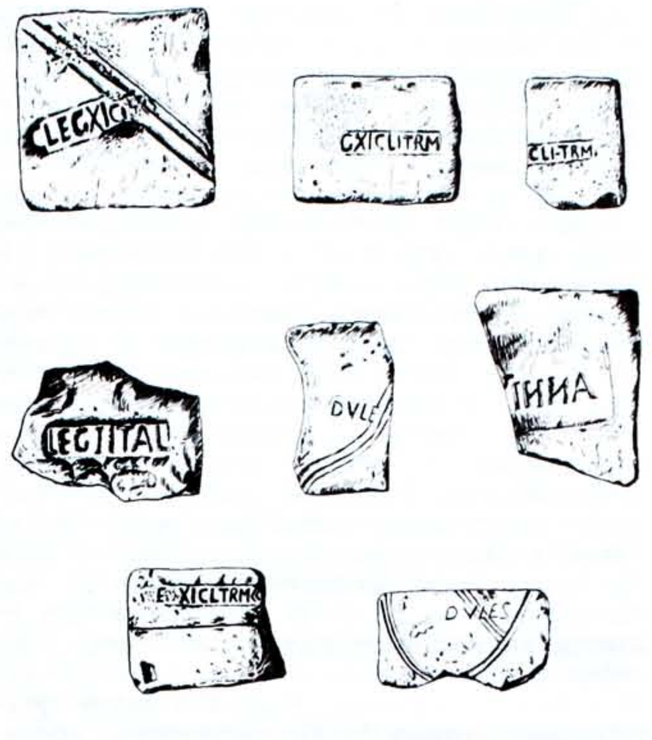

Обр. 5. Тухли с римски печати

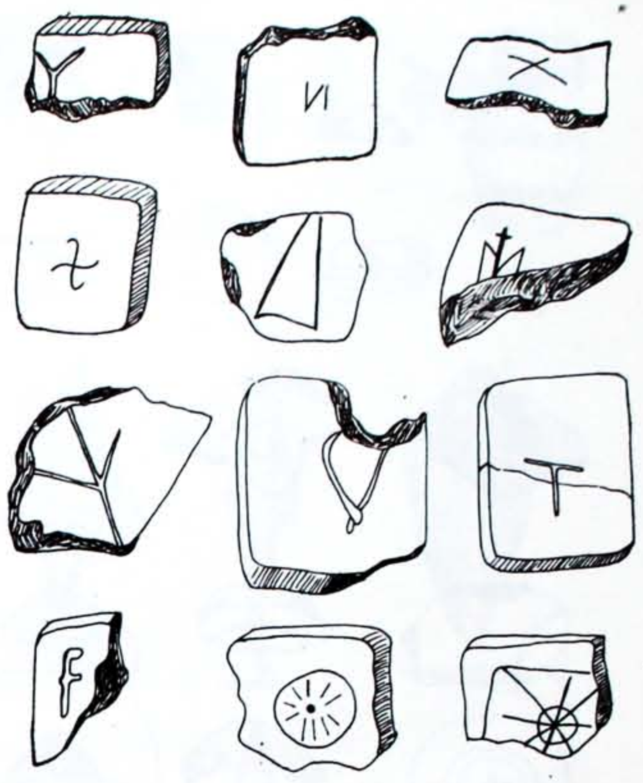

Обр. 7. Тухли с врязани знаци

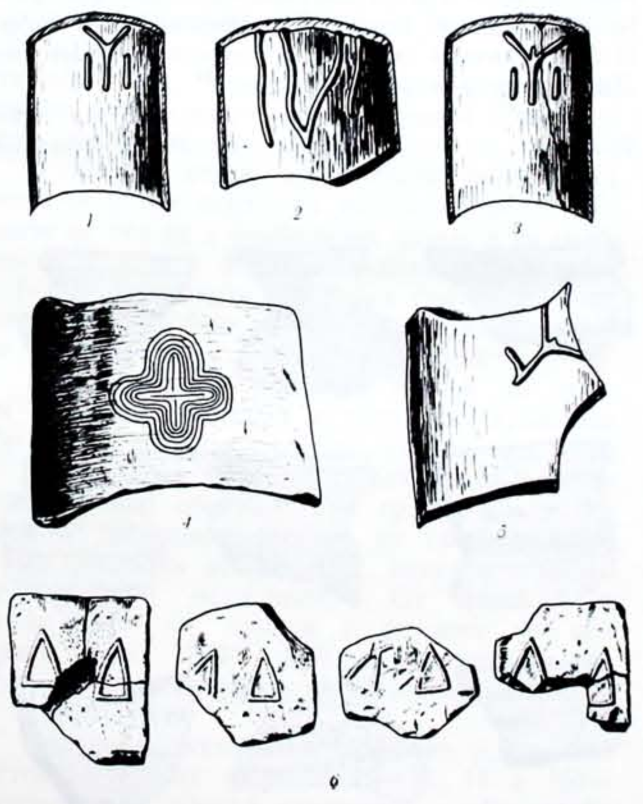

Обр. 6. Врязани и релефни знаци върху тухли и керемиди

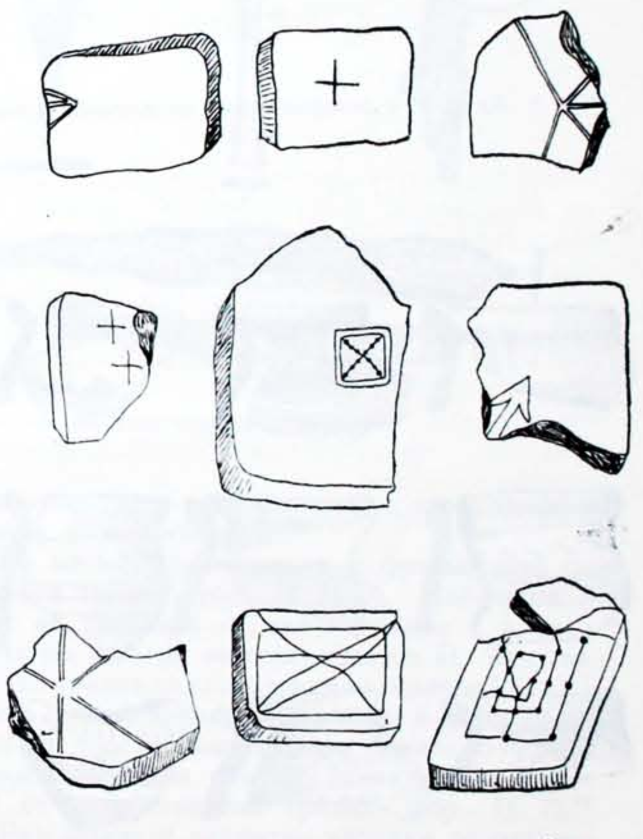

Обр. 8. Тухли с врязани знаци — кръстове, фигура на „дама“ и други изображения

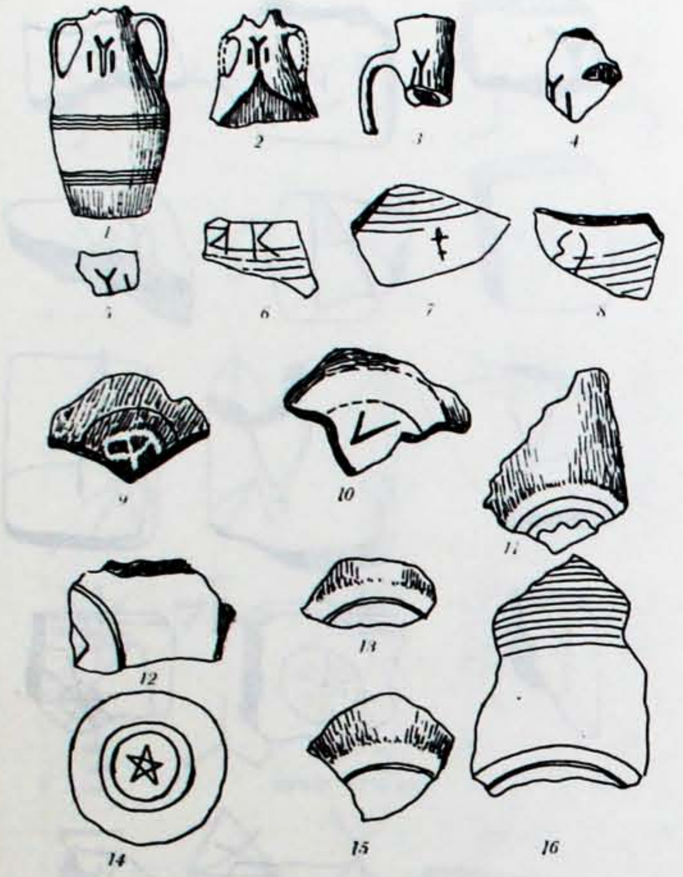

Обр. 9. Врязани и релефни знаци по глинени съдове

от тях се четат: DULES, LEGXICLTRM, LEGIITAL, ANICETUS и др.

Произходът на римските тухли с печати и без печати от разкопките в Плиска може да се свърже с късноантичния град при днешното с.Войвода, отстоящо на няколко километра северно от нея, където последните няколко години се провеждат разкопки.[17]

Най-масова находка от разкопките на крепостната стена представляват частите от глинени съдове (обр. 9, 10 и 11). Намерената керамика е от двата познати типа старобългарски съдове — сиви гладки и с врязана украса (обр. 10). Най-често срещаната форма е гърнето без дръжки. Върху един фрагмент от плещите на гърне е врязан фланкиран с хасти ипсилон (обр. 9 *5*). Откриха се и части от неглазирани и глазирани със зелена глеч стомни с една и две дръжки. Върху две амфоровидни стомни от жълтеникава глина има врязан фланкиран ипсилон (обр. 9 *1—2*). Същия знак виждаме и върху шийката от устието на още две стомни (обр. 9 *3—4*). По голяма част от дъната на глинените съдове се срещат релефни знаци, които са известни от много места в Плиска, Преслав, Мадара и други средновековни селища.[18] От разкопките произхождат и голям брой късове от амфори. Върху няколко фрагмента има врязани графити (обр. 9 *6*, *7* и *8*). Намерени са и два фрагмента от глинени котли с вътрешни уши (обр. 11 19), каквито са открити и при разкопките на Дворцовия център в Плиска.[19]

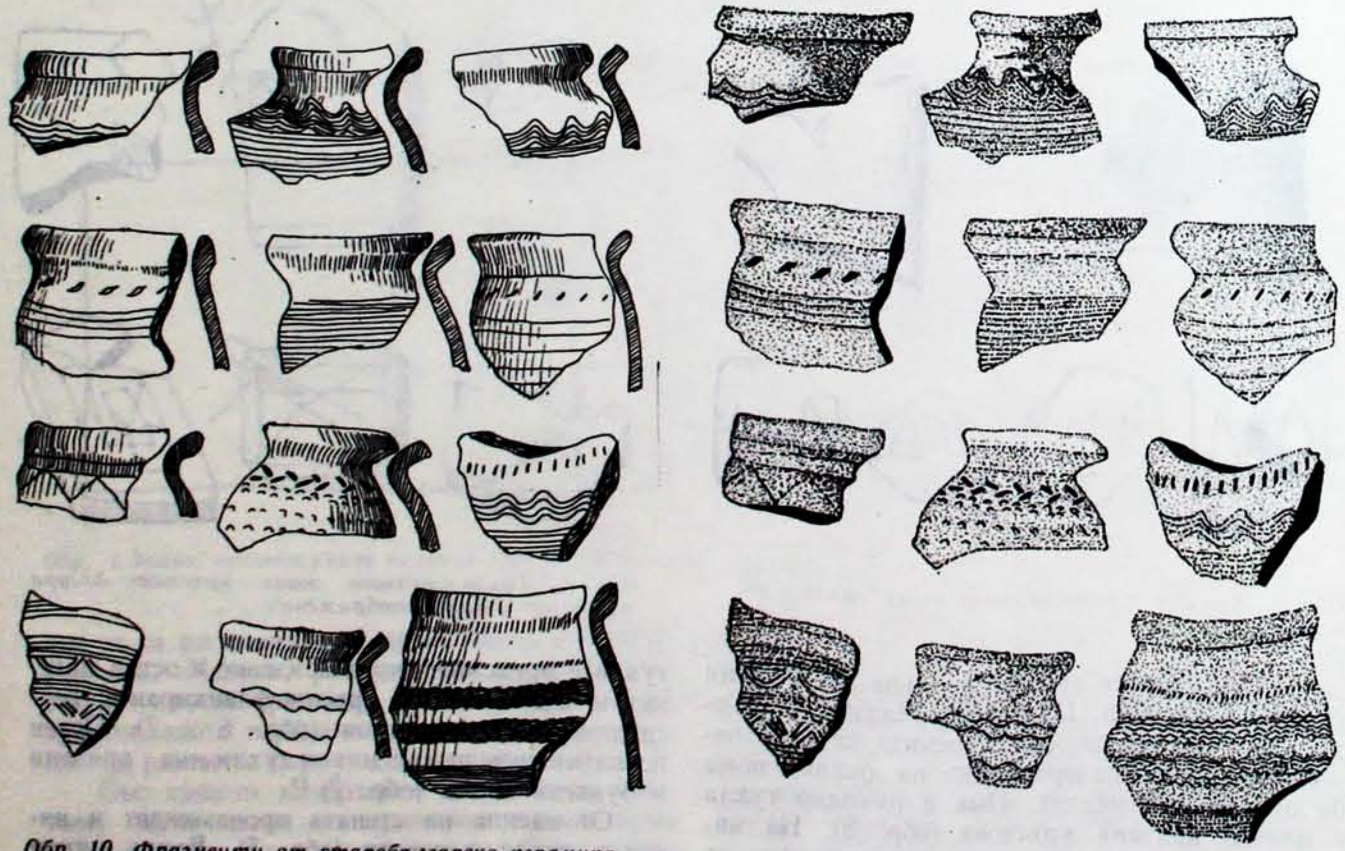

Обр. 10. Фрагменти от старобългарска керамика

Върху плещите под устния ръб на един фрагмент от голям амбалажен съд е врязана буква, която със сигурност ще е имала цифрена стойност. С нея е била означена вместимостта на съда.[20]

От разкопките произхождат фрагменти от съдове с по-сложен профил на устието. Стените им са много добре изпечени. Подобни на тях са открити в Дворцовия център на Плиска от Ст. Станчев, който ги отнася в XI в.[21] Бяха намерени и фрагменти от съдове, покрити с червена ангоба.[22] След този кратък преглед на керамиката, открита при разкопките на източната крепостна стена, трябва да кажем, че хронологически тя се отнася в рамките на периода IX—XI в.

От разкопките на стената произхождат и други битови материали: глинени прешлени и тежести, предмети от кост и стъкло, железни ножчета, халки, гвоздеи и др. Намерени са също така и няколко железни стрели. Откритите глинени прешлени (обр. 14 13, 16, 17 и 18) са с биконична форма. Единият от тях е изработен от бяла, добре пречистена глина и е с форма на пресечен конус (обр.14, 17). Подобни на тях са открити от доста средновековни обекти.

От насипа произхождат много четириръби железни гвоздеи с кръгли главички. Оттук постъпиха и няколко железни халки (обр. 13 *1—3*), желязна обковка за врата, един косер и една огрибка (обр. 13 4, 6 и 7). Намерени бяха и три силно корозирани железни ножчета (обр. 12 6, 7 и 8). Със същата форма ножчета са открити на много места в Плиска и други средновековни центрове.

В насипа отвън крепостната стена бяха намерени и пет върха на железни стрели. Четирите от тях са с ромбовидна форма и са снабдени с шип или втулка в единия край (обр. 13 1—5). Откритите стрели са съвсем еднакви с някои от стрелите, които публикува Ст. Станчев от Дворцовия център на Плиска.[24]

Към металните предмети трябва да отнесем и медна пластинка с дупки по краищата (обр. 13 8), и малък пръстен също от мед (обр. 13 11). Подобни пръстени са открити и в други средновековни обекти.[25] Тук трябва да се постави и бронзовото копче от гроб 9 (обр. 13 10). Подобни на него са открити в много средновековни некрополи.[26] От бронз е и половинката от гривна с врязана по нея украса (обр. 13, 9), напълно аналогична на друга гривна, намерена в Дворцовия център на Плиска.[27]

При разкопките бяха намерени и няколко костени предмета (обр. 14 10—12, 14 и 15)-- костено шило, плоска пластинка за облицоване на дръжка, вероятно на нож, рогче с отрязан откъм върха му край, плосък жетон, костен амулет-ашик.[28] Шилата от кост са известни от редица средновековни обекти.[29]

С игрите в средновековна България трябва да се свърже и откритият костен жетон.[30] Рогчето с дупки в единия край за провесване е украсено с вдълбани точки, разположени на редове. По своя характер то се отнася към една по-особена група костени предмети, чието предназначение още не е изяснено с необходимата пълнота и задълбоченост.[31]

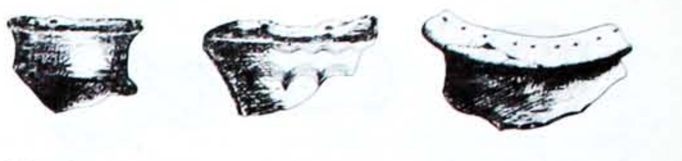

Обр. 11. Фрагменти от глинени котли с вътрешни уши и част голям глинен съд

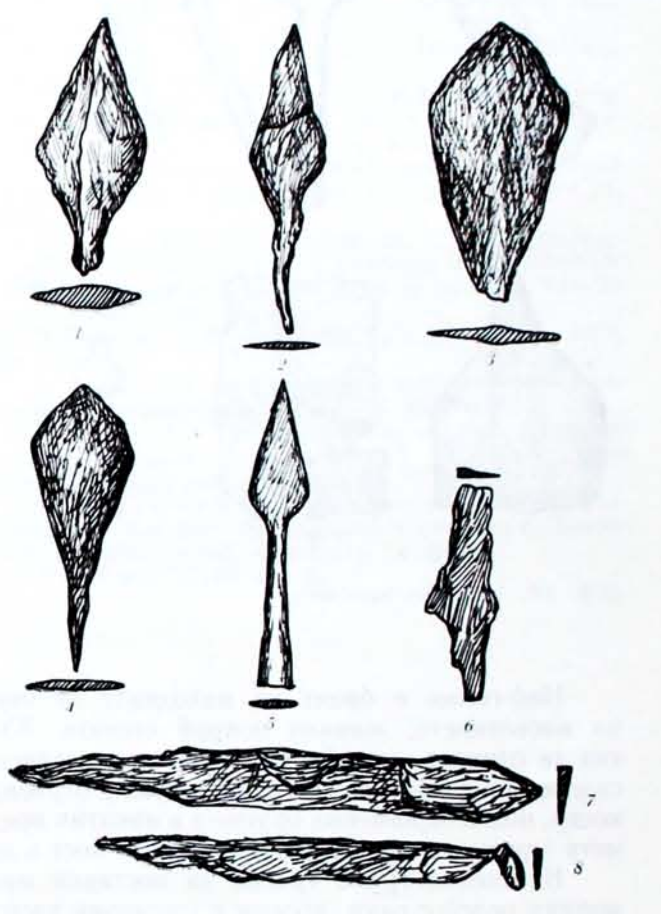

Обр. 12. Железни стрели и ножчета

От насипа произхождат и фрагментите от стъклени гривни (обр. 14 1—9). Най-голям е броят на гривните от синьо стъкло с кръгло или почти кръгло сечение. Според Й. Чангова този тип гривни са характерни за периода IX—XI в.[32] На същото време принадлежат и двата фрагмента от плоски сини гривни. Малко по-късно би могъл да бъде отнесен единственият фрагмент от вита стъклена гривна (обр. 14 7).[33]

Разгледаните накратко находки от разкопките на крепостната стена могат да се групират освен по материала, от който са направени, и по тяхното предназначение. Така знаците по каменните блокове и строителната керамика имат пряко отношение към изграждането и съществуването на стената. Тук трябва да се отнесат и върховете от стрели, които се свързват с функционирането на стената като найздрав защитен пояс от укрепителната система на града

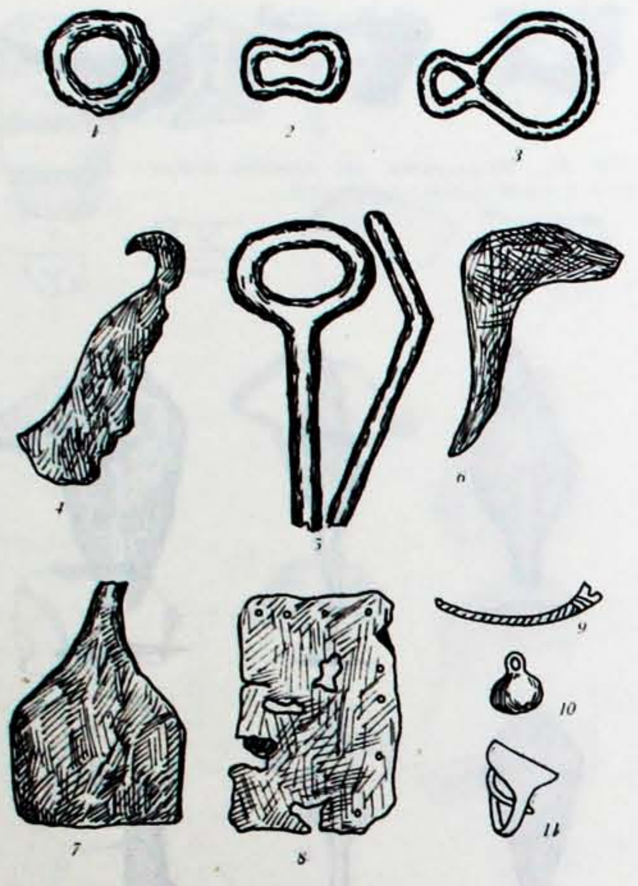

Обр. 13. Метални предмети

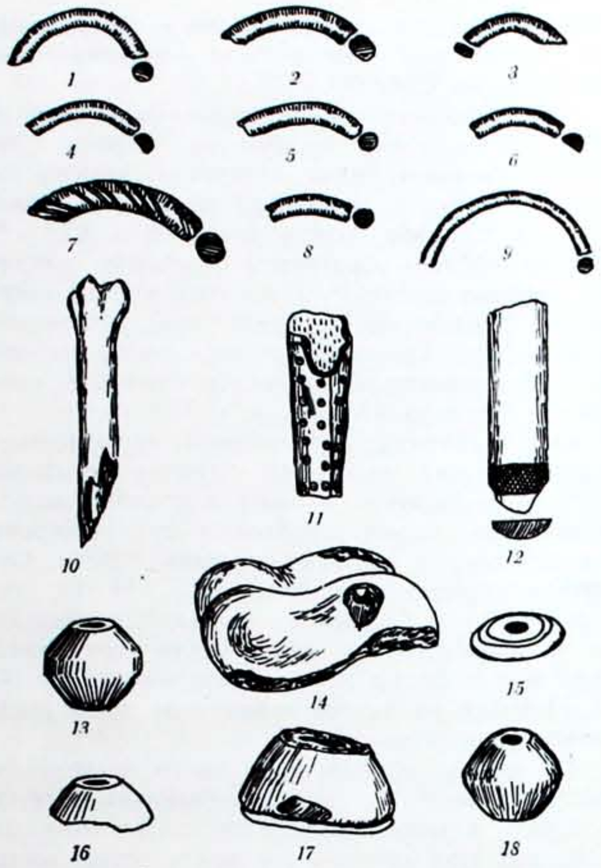

Обр. 14. Предмети от стъкло, кост и глинени прешлени

Най-голям е броят на находките от бита на населението, живяло покрай стената. Към тях се отнасят многобройните части от глинени съдове, прешлени за вретено, хромел, огрибка, косер, ножчета, каменни брусчета и накитни предмети (гривни и пръстени), предмети от кост и др.

В отделна група трябва да поставим мраморния релеф с паун, колони и мраморни плочи, които са били донесени покрай стената, когато е започнало разрушаването на сградите в централната част на града, но крепостната стена все още е била запазена и нейното разрушаване започва по-късно.

Битовият материал със сигурност трябва да отдадем на население, живяло през X—XI в. За това говорят и откритите по вътрешното протежение на стената жилища, вкопани в културен пласт, чиято горна хронологическа граница отбелязва намерената монета от Роман III Аргир (1028—1034). Отсъствието на материали от разрушаването на стената в културния пласт говори, че неговото наслояване е резултат на продължителното фукциониране на стената и битуването край нея.

Най-късен по време от откритото досега в този сектор на източната крепостна стена е некрополът. Неговото възникване тук ще е станало във време, когато културният пласт е бил вече наслоен и разрушаването на стената още не е започнало.

За по-отчетливо диференциране на живота покрай източната стена засега е трудно да се правят заключения. В тази насока ще допринесат както пълното изясняване на откритите жилища, така и резултатите, които ще ни дадат разкопките на останалите стени от каменната крепост на Плиска. За началната ѝ дата наблюденията и резултатите от разкопките в разкрития от нас участък са все още недостатъчни.

Разрешаването на този главен въпрос за периодизацията на укрепителната система на нашата първа столица може да бъде поставен и решен правилно, след като бъде разгледан задълбочено и детайлно комплексният археологически материал от разкопките и на южната и западната стена.

---

[1] К. Шкорпил. Абоба-Плиска.—ИРАИК, X, с.43-57.

[2] Кр. Миятев. Нещо за каменната крепост на Плиска. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с.595—596. В разчистването на този участък участвува и Ст. Маслев през 1949 г.

[3] Пак там, с.596—603.

[4] Резултатите от разкопките, проведени под ръководството на В. Антонова от Окръжен исторически музей в Шумен, не са публикувани.

[5] Разкопките на укрепителната система на Плиска сега се провеждат от многоброен колектив

[6] В разкопките на източната крепостна стена взеха участие Ст. Станилов, Р. Рашев и Р. Василев. Изказвам благодарност на колегите за разрешението им да обнародвам резултатите от техните сектори.

[7] Жилището, открито от Р. Рашев, ще бъде публикувано от него отделно.

[8] Вж. по-по[illegible]чо за тези изображения у Кр. Миятев. Дек[illegible]тивната живопис на Софийския некропол. С., 1925.

[9] Абоба—Плиска. Альбом, Вена, 1905, табл. XLIX, L и LI; Кр. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. — ИАИ, XIV, 1940—1942, обр. 146.

[10] За различното начертание на този знак вж. Т. Тотев. Един бронзов медалион със знаци от Преслав. — Археология, IX, 1967, кн.2, с.36—37.

[11] Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. — ИАИ, IX, 1955, с.66—71, обр.19 и 20.

[12] Т. Тотев. Каменна колона със знаци от Преслав. — МПК, IX, 1969, кн.3, с.20—22.

[13] Релефни знаци върху тухли със същото начертание има открити и от други места в Плиска. Вж. Абоба—Плиска. Альбом, табл. XLIX_{78} и $_{79}$. Тухли с релефни знаци с подобно начертание са намерени и от Ив. Захариев при разкопките на южната стена.

[14] Б. А. Рыбаков. Русские системы мер длины XI—XV веков. — СЭ, 1949, кн.1, с.91; същият. Архитектурная математика древнорусских зодчих. — СА, 1957, кн.1, с.88—89.

[15] Ст. Станчев. Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав. — РП, III, С., 1948, с.235 и сл., обр.1, обр.2, обр.$4_{4,\ 16}$.

[16] Букви върху строителна керамика има представени от църквата до с.Виница, вж. Ст. Станчев. Църквата до с.Виница. — ИАИ, XVIII, С., 1952, с.318 и сл., обр.309.

[17] Ат. Милчев и Ст. Дамянов. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с.Войвода, Шуменски окръг. — ИАИ, XXXIII, 1972, с.275 и сл. Тухли с римски печати са публикувани от Зл. Морфова. Вж. Римски тухли и керемиди с печати от северна България. — Археология, V, 1963, кн.1.

[18] Ст. Станчев. Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав..., с.235 и сл., обр.1, 2 и обр.4.

[19] Ст. Станчев. Материали от Дворцовия център в Плиска.—ИАИ, XXIII, 1960, с.60—61; Л. Дончева-Петкова. Средновековни глинени съдове с вътрешни уши. — Археология, XIII, 1971, кн.4, с.35.

[20] Ст. Станчев. Материали..., с.55, обр.151.

[21] Ст. Станчев. Материали..., с.60.

[22] Л. Дончева-Петкова. Ранносредновековни ангобирани съдове. — Археология, XV, 1973, кн.3, с.18 и сл., обр.8 и 9.

[23] Ст. Станчев. Цит. съч., с.32—33, обр. $4_{А14}$, обр.$5_{А3}$ и обр.$7_{Г2—6}$.

[24] Ст. Станчев. Цит. съч., с.32—39, обр.$4_{А14}$, обр.$5_{А3}$ и обр.$7_{Г2—6}$.

[25] Ст. Станчев и Ст. Иванов. Некрополът до Нови Пазар. С., 1958, табл. XXV; Ст. Станчев. Материали..., с.28, обр.$3_{В1}$ и $3_{В2}$.

[26] Б. Николов. Раннобългарски находки край Островския вал. — Археология, IV, 1962, кн.2, с.34, обр.3.

[27] Ст. Станчев. Материали..., с.39, обр. $7_{Г14}$.

[28] Ж. Вължарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI век. С., 1965, с.20, обр.8_5.

[29] Пак там, с.107; с.21, обр. 9_2; с.63, обр.40_3; с.73, обр.45б и др.

[30] Т. Тотев. За една игра в средновековна България. — Археология, XIV, 1972, кн.3, с.35 и сл.

[31] Т. Тотев. За обработката на кост в средновековна България. — Археология, V, 1963, кн.3, с.83—93 и посочената там литература.

[32] Й. Чангова. За стъклените гривни в средновековна България. Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, с.185, фиг.$1_{10—11}$ и фиг.2_2.

[33] Пак там, с.186, фиг.2_9.

LE MUR D'ENCEINTE ORIENTAL A PLISKA (FOUILLES DE 1972—1974)

Radoslav Vasilev

(Résumé)

Dans le présent article sont publiés les résultats des fouilles d'un secteur du mur d'enceinte oriental de la Ville intérieure à Pliska.

Après la brève caractéristique du remblai sur le mur, on décrit le mur découvert. Des données sont fournies sur son état de conservation dans la superstructure de deux à quatre rangs de maçonnerie de face et sur la fondation de la superstructure.

Une place importante est réservée également aux matériaux découverts dans la couche de civilisation. Des analogies sont établies avec des matériaux semblables de Pliska, Preslav et Madara. La plus grande partie des fouilles se situ. dans les limites chronologiques des IXe—XIe se

En conclusion, l'auteur relève la présence de vie le long du mur et l'apparition d'une nécropole après qu'il eut cessé de remplir ses fonctions défensives. Pour ce qui est de la date du mur d'enceinte il estime qu'il est un peu tôt de faire avec certitude des conclusions catégoriques. Ce problème essentiel de la datation du mur d'enceinte de Pliska pourrait être posé et résolu correctement à la lumière des données obtenues de la découverte de toute la forteresse de pierre.

ЮЖНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА НА ПЛИСКА И НЕКРОПОЛЪТ, ОТКРИТ ДО НЕЯ

(РАЗКОПКИ ПРЕЗ 1971—1974 г.)

Иван Захариев

Южната крепостна стена[1] беше разкрита по цялото ѝ протежение, на дълбочина до банкета, с прилежащите към нея две петоъгълни кули (едната с допълнително построена стълба) и таен вход. Отвътре покрай стената бяха разчистени водопроводи, канали, корита за разбъркване на хоросан, каменен зид от значителна постройка, помещения с производствено предназначение и 42 гроба.

Крепостната стена преди разкриването беше изцяло покрита с насип, съдържащ хоросан и камъни от развалините на стената. След насипа следваше пласт с материали от X—XI в., а под него — от VIII—X в. Трябва да отбележим, че културните наслоявания при отделните сектори на крепостната стена бяха с различна дебелина. Долният пласт от VIII—X в. беше най-дебел при източната половина на стената и достигаше до 1,40 м, а при западната до 1 м. Пластът от X—XI в. в източния сектор бе с дебелина до 1,50 м, докато при западната половина на стената, около кула 2— до 0,60 м.

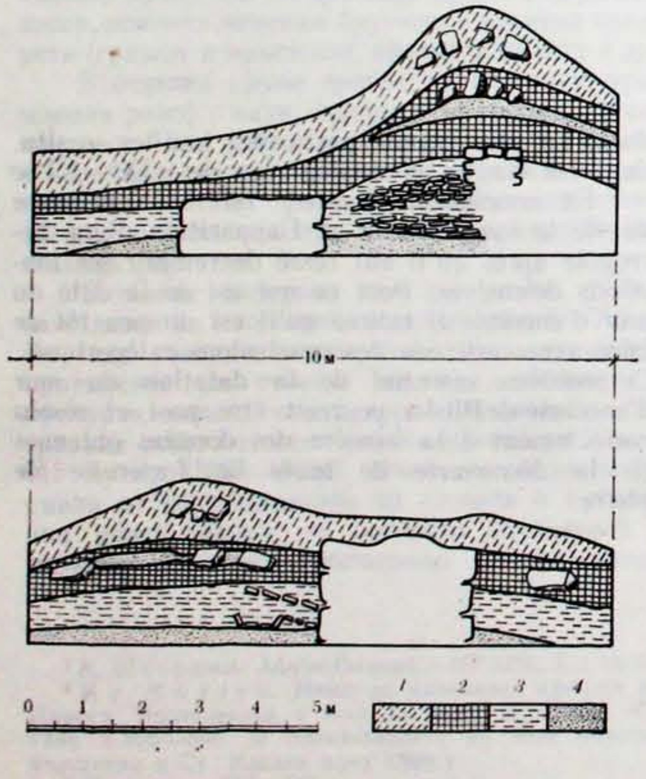

Обр. 1. Разрези на почвата: горе—пред кула 1; долу — пред кула 2

1 — насип; 2— сивокафява пръст; 3 —червенокафява пръст; 4 — лимоненожълта пръст

Лицевите камъни, безразборно нападали покрай стената, се намираха на две нива — от 0,30 до 0,80 м и от 1 до 1,60 м, като най-малко беше нивото в западния сектор. На по-голямата част от терена долните камъни лежаха върху лимоненожълта глинеста почва. Също такъв състав имаше и пластът непосредствено над основата. В останалата част на профила почвата имаше сиво-кафяв до червеникавокафяв цвят, със слаб примес на дребни необработени камъни. Цветът ѝ отговаряше на културните наслоявания (обр. 1). Около кула 2 и източно от нея на 40—45 м долният пласт на почвата беше почти обгорял и имаше черен цвят, с обилно съдържание на въглени, което означаваше, че сме попаднали на следи от пожар в този сектор. В горния слой почвата беше с по-разнообразен цвят състав по отношение на хумусното съдържание на намиращите се камъни.

Покрай вътрешното лице на крепостния зид бяха открити каменни блокове и огромно количество тухли и керемиди, повечето изпочупени.

Крепостната стена в разкопания участък[2] (обр. 2) е дълга 630 м и широка от 2,60 до 2,70 м. Запазена е на височина от 1 до 6 реда камъни. Градена е с две лица от варовикови квадри по системата биндер-лойфер — редуващи се напречно и надлъжно камъни (често се срещат долепени един до друг 2 напречни или 2 надлъжни). Лицевите камъни са с правилна паралелепипедна форма, добре обработени от петте си страни, а шестата — лицевата — е гладко изравнена. Те са с максимални размери от 0,50 до 1,30 м и минимални — от 0,20 до 0,40 м. Блоковете на стената са еднакви по форма и размери с квадратите от цялата крепостна система. Камъните са няколко вида по състав[3] и по всяка вероятност са били докарвани от кариери в близката и по-далечната околност на Плиска.[4]

Фигурите между каменните блокове на вътрешното лице на крепостната стена са широки от 0,30 до 0,10 м. За спойка е използван бял хоросан с едро счукана червена керемида. В някои участъци хоросанът е примесен с тухлен червен прах, поради което е добил розов цвят

Фугите отвън на стената също са замазани с червен хоросан.

Прави впечатление различният пълнеж на отделните участъци. Така например в източния сектор той е от ломен камък и бял хоросан, в централния сектор между кула 1 и кула 2 пълнежът е от шахматно разположени квадри с бял хоросан между тях, източно от кула 2 — квадров градеж. Най-вероятно е различният начин на поставяне на пълнежа е да се дължи на разнообразния маниер на отделните строителни групи, които са работили по изграждането на крепостната стена.

Разкопките на южната крепостна стена, на западната порта,[5] източната[6] и западната крепостна стена[7] потвърдиха, че стените навсякъде са градени с две лица и пълнеж, а не без пълнеж в средата по подобие на стените на най-старите дворци, както е твърдял Шкорпил.[8]

Дълбочината на основите, вкопани в жълтоглинестата почва, стигаше до 1,80 м. Те бяха изградени от едри правоъгълни каменни блокове с дебела замазка от бял хоросан. Цокълът беше отбелязан не както е обичайно, с разширение на основата. Тя бе по-тясна и влизаше навътре под суперструкцията от 0,10 до 0,15 м. Основите на кулите и крепостния зид слизаха на еднаква дълбочина и бяха градени по един и същ начин. Това се установи от петте сондажа, направени от външната страна на крепостния зид, и трите сондажа, спуснати при кулите (обр. 3). Основите на южната крепостна стена са аналогични по градеж с основите на източната[9] и западната.[10]

Крепостната стена следва конфигурацията на терена, който е най-висок при петоъгълната кула 1. От югоизточната кръгла кула има леко издигане до кула 1, след което теренът значително се снишава, като на около 150 м след кулата снижението стига до 3 м. След това следва отново издигане, като при кула 2 разликата във височините намалява на около 2 м. Оттам нататък теренът е почти равен. От триста и петдесетия метър стената извива леко на север с отклонение 3,20 м, като в най-издадената част се намира кула 1 (обр. 4, 5, 6), отстояща на 168 м от югоизточната кръгла кула. Кула 2 (обр. 7, 8) отстои на 348,5 м от кула 1 и на 113 м от южната порта. И двете кули са почти еднакви по размери.

Градежът на кулите е подобен на градежа на крепостния зид. Пълнежът също е от блокове и ломени камъни, споени с бял хоросан, със слаби примеси на счукана керемида. От външната страна фигурите са широки от 0,001 до 0,035 м и са замазани с червен хоросан. Подът на двете кули е с настилка от варовикови блокове, поставени върху подложка от жълта трамбована пръст.

Кула 1 се издава на 8,40 м от куртината и е широка 10,15 м. Запазен е само един ред от градежа на стените ѝ. Югозападната стена е разрушена до основи. Ъгълът, който сключва източната ѝ стена с куртината на крепостната стена, е 85°, а срещуположният ѝ външен ъгъл, сключен със западната ѝ стена, е 97°. Стените

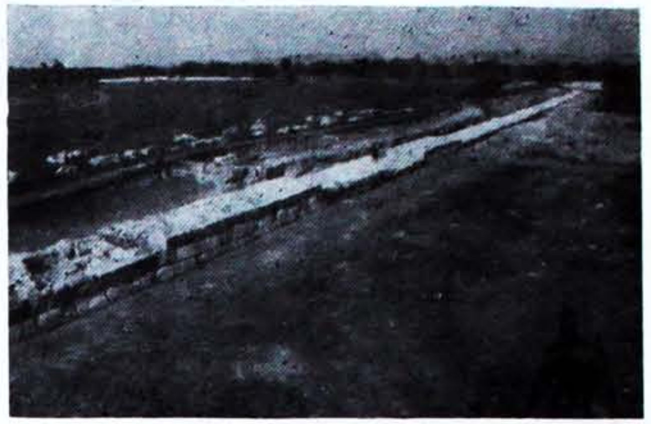

Обр. 2. Южна крепостна стена—поглед от югозапад

Обр. 3. Сондаж при основите на кула 2 и крепостната стена

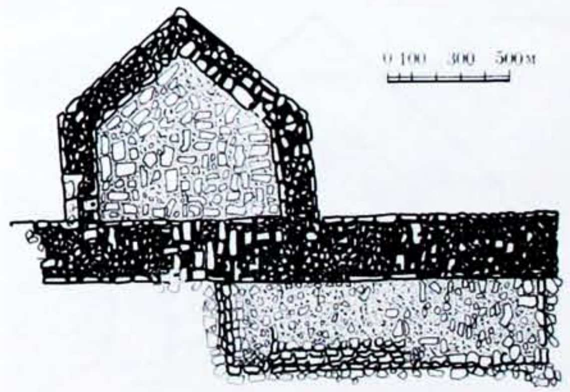

Обр. 4. План на кула 1 и стълбата към нея

имат външни размери: източната 4,12 м, югоизточната 6,61 м, югозападната 6,63 м и западната 4,14 м. Вътрешните стени са с размери 3,62; 4,30; 4,55; 3,60 м. Ширината им е от 1,50 до 1,60 м.

Кула 2 е с по-правилен план от кула 1. Кулата се издава на 8,50 м от крепостния зид и е широка 9,90 м. Стените ѝ са дебели 1,60 м. Само югозападната стена е малко по-тясна — 1,50 м. Външните размери са: източна и западна стена по 4,40 м, югоизточна и югозападна по 6,50 м. Вътрешни размери от из-

Обр. 5. Кула 1 — поглед от севгроизток

Обр. 6. Кула 1 — поглед от юг

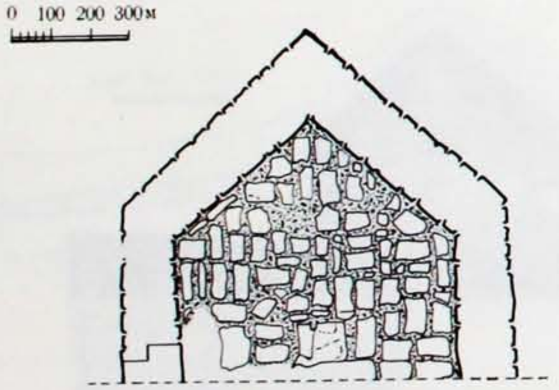

Обр. 7. Петоъгълна кула 2 на южната крепостна стена

ток към запад: 3,65; 4,50; 3,60. Източната стена е запазена в 2 реда камъни. Входът е широк 1,10 м и е отдалечен от западния и източния ъгъл на кулата съответно: 4,30 и 4,50 м. Пред входа от вътрешната страна на куртината беше открит прагът на входа, повдигнат в по-късно време с 0,80 м (обр. 9). Самият праг представлява каменен блок с размери 1,10×0,80×0,30 м.

Кула 1 е снабдена с вход върху самата куртина и потерна на западната ѝ стена (обр. 10, 11). Източната страница на входа отстои на 3,10 м от североизточния ъгъл, а западната — на 3,90 м от северозападния вътрешен ъгъл. На страниците на входа на кулата личат леглата за греда, залостваща дървена врата. Прагът на входа е бил по-късно зазидан с три реда камъни на височина 1,30 м над основата (обр.11), а пред входа от вътрешната страна на кулата било поставено каменно стъпало. Потерната се намира на 0,45 м от крепостния зид. От страниците ѝ са запазени по един блок. И двата входа на кулата са широки 0,90 м. Също такива потерни имат и двете петоъгълни кули на източната крепостна стена.[11] Кули със странични входове се срещат рядко в крепостното строителство. Обикновено за тази цел се използват потерните, изградени върху самата стена. Кулите са били на няколко етажа. Вътрешната конструкция на етажите е била дървена. Изкачването е ставало посредством вътрешна стълба.[12] Това личи от вдълбаните две гнезда с диам. 0,12 м и дълбочина на врязването 0,18 м в каменните блокове на северното вътрешно лице на стената на кула 1 (самата куртина) (обр.10).Също такива по размер са и гнездата за дървената стълба при входа на Големия дворец.[13] Това обяснение намира потвърждение и при другите кули, при които също е установена вътрешната дървена конструкция на етажите.[14] Използването на дървото от българите за градеж на палисади, капàни и прегради е засвидетелствувано от много извори. Според „Шестоднев" на Йоан Екзарх [15] в Преслав дървото е използувано като строителен материал заедно с камъка. Няма съмнение, че и в Плиска е било същото, още повече, че в кули 1 и 2 бяха открити следи от горяло дърво. Намереното голямо количество гвоздеи както във Вътрешния, така и във Външния град идва да подкрепи това твърдение. Камъните в долната част на основата и пода на двете кули са обгорели. В средата подът е издут (стои по-високо) вследствие на високата температура, получена при пожар. Почвата на най-долните пластове до 0,50 м при кула 1 и до 0,60 м при кула 2 е добила черен цвят поради обилното съдържание на въглени и обгоряла хумусна маса. Вероятно двете кули са разрушени и опожарени заедно с крепостния зид и не са били използувани по-късно за други цели.

При проучването на терена бяха открити 10 византийски монети, като най-ранни са две от Йоан Цимисхий (969—976 г.). Три са от Василий II (976—926 г.). Първите бяха намерени непосредствено в пласта върху разрушения крепостен зид около 10 м западно от кула 1. Това е доказателство, че крепостната стена е била разрушена преди тази дата и е престанала да функционира след това като отбранителна линия. Този факт е установен и при южната и западната порта, [16] чиито кули след X в. били използувани като жилища.[17] Това явление почти не се среща при други кули[18] и е характерна черта за Плиска.

На нивото на зазидания вход на кула 1 (обр. 11), на 0,35 м от западната му страница бяха открити основите на допълнително по-късно построена единораменна каменна стълба с правоъгълен план, с размери 3,80×13,20 м, със стъпала от запад към изток (обр. 4, 12). Стълбата е била градена от правоъгълни каменни блокове с размери от 0,20×0,15 до 0,20×0,50 м, с пълнеж от ломени плочести камъни и пръст. За основи са послужили грубо очукани камъни, след което следва пълнежът. Прави впечатление, че стъпалата са изградени от вторично употребени блокове с не съвсем правилни стени, идентични по състав с камъните от допълнително построения зид, вървящ успоредно на крепостната стена, който ще опишем по-долу. Фугите между камъните от стъпалата са обилно измазани с бял хоросан. От източната и северната страна стълбата е обиколена с тристъпален цокъл. Тя е стръмна и неудобна. Стъпалата се издават 0,15 до 0,18 м и са високи от 0,20 до 0,25 м. По размерите на стълбата се изчислява, че крепостният зид в този сектор е бил висок 10—12 м. Такава височина е имала и източната крепостна стена.[19] Заслужава внимание обстоятелството, че по начин на градеж кула 1 заедно с допълнително построената към нея стълба е аналогична на петоъгълната кула в северната половина на източната крепостна стена с тази разлика, че стълбата ѝ е изградена от лявата страна на входа, [20] докато при южната — стълбата е от дясната. При източната стена тя е с размери 12,83×3,60 м, заобиколена също от тристъпален цокъл. И двете стълби са без основи — направо построени на терена. Начинът на градеж, използването на бял хоросан, липсата на вкопани основи и фактът, че и двете стълби не са органически свързани с крепостния зид, сочат, че те са допълнително издигнати, вероятно през първата половина на X в., след като се е оказало, че капацитетът на вътрешните стълби е недостатъчен.[21] По начин на градеж и размери плисковските стълби се различават от познатите ни от римската и византийската епоха.[22]

При разкопките на южната крепостна стена не бяха открити материали, които да ни дадат възможност да изясним как е завършвала стената. От намерените зъбци при по-ранни разкопки може основателно да се заключи че крепостната стена е завършвала с парапет.[23] Зъбците му били изградени с двойно стреховидни капаци, наредени един до друг. Стряхата на зъбците естествено е била обърната към неприятеля с цел да се намали силата на удара от отправените към стените стрели и бойни топки. Това обяснение намира потвърждение и при Преслав.[24]

Заслужава да разгледаме по-подробно тайния подземен вход, открит почти по средата между югоизточната кръгла кула и южната порта — 123 м западно от кула 1 и 223 м източно от кула 2. Това явление досега не е засвидетелствувано в нашето средновековно крепостно строителство. Входът, за да бъдем по точни, трябва да го наречем таен подземен

Обр. 8. Кула 2 — изглед от изток

Обр. 9. Кула 2 — изглед от север

Обр. 10. Входът на кула 1 — изглед от север

изход, пред вид функционалното му предназначение. Той е построен под банкета перпендикулярно на стената със симетричен план, слиза под основата на 1,60 м при южното лице (обр. 13, 14) и 1,30 м при северното лице на стената (обр. 13, 15). Необходимо е да отбележим, че камъните от крепостния зид над свода на входа са съвсем леко слегнали. Това ясно личи при южната фасада. Още от пръв поглед прави впечатление градежът на входа, който естествено в тази епоха има опре-

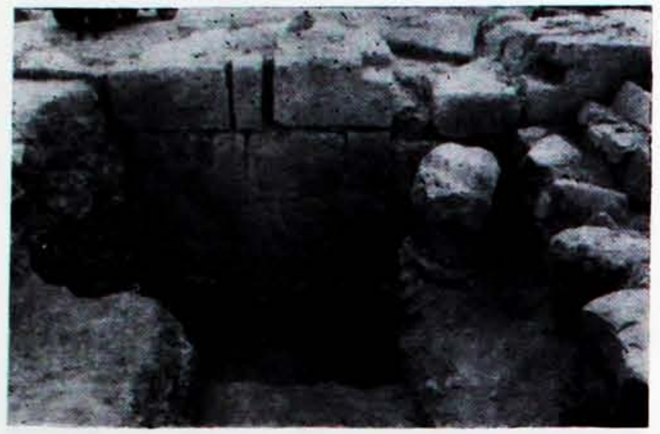

Обр. 11. Входът на кула 1 — изглед от юг

Обр. 12. Каменната стълба при кула 1 — изглед от северозапад

делен смисъл и не може да е с еднакво значение с градежа на по-рано построената крепостна стена. Входът е от два масивни зида от тухли, споени с бял хоросан, фино измазани отвън. Покрит е със сегментен тухлен свод. Целият вход е широк 2,50 м при северното лице и 2,35 м при южното. Дължината му е равна на широчината на крепостния зид. Светлият отвор при южното лице е 2,05 м висок и 1,05 м широк, а при северното — 2,55×1,28 м. Прагът му, висок 0,45 м, е изграден от два паралелепипедни варовикови блока, свързани с двата странични зида и помежду си с бял хоросан. От двете страни на входа — горе при свода и долу при основата, излизат срещуположно четириъгълни легла за греди с размери приблизително 0,20×0,30 м, служили като подпори при изграждането му. Една подробност, която се явява веществено доказателство за по-късното построяване на входа, е широчината на фугите между страничните му зидове и основата на куртината. Тук те са широки от 0,20 до 0,30 м. При южното лице те са запълнени с градеж от редове тухли със замазка от бял хоросан. При северното лице фугите са запълнени с тъмнокафява почва, различаваща се от жълтоглинестата, намираща се при основите. В план (обр. 13) зидовете на входа, дебели 0,53 м, правят чупка, като образуват два странични на предната стена зъба, които стесняват входа така, че отвън той е по-тесен от ширината на вътрешното пространство. Зъбите са широки 0,35 м и се издават на 0,15 м. Зад зъбите в двете вътрешни стени на входа, срещуположно, на височина 0,95 м от пода са вдълбани две цилиндрични легла за греда с диам. 0,075 м (обр. 16). Те вероятно са служили за залостване на дървена врата. Заслужава внимание обстоятелството, че по-късно входът е бил запушен с тухли и кал. Отворът на двете лица е зазидан с тухли и бял хоросан. Пред северното лице на входа (обр. 17) по цялата му височина открихме множество големи камъни, което говори, че след запушването и зазиждането входът е бил затрупан. Това запушване вероятно е станало при някакво неприятелско нападение едновременно със зазиждането на северната порта,[25] независимо че това е станало по различен начин — с преграда от наредени каменни блокове без спойка. Това обяснение трябва да се приеме с известна уговорка, тъй като нямаме достатъчно данни за подобно предположение. При входа не бяха открити находки.

Тайният подземен вход е построен допълнително в по-късно време. Доказателство за това са: 1) голямата ширина на фугите между двата странични зида и основата на куртината. Тук фугите минават по целия разрез на основата и са широки от 0,20 до 0,35 м; 2) слягането на крепостния зид над мястото на входа, макар и това съвсем слабо да личи; 3) запълването и зазиждането с тухли и хоросан на мястото на обрушените лицеви камъни от куртината над свода. Ако приемем, че крепостната стена предхожда по време изграждането на постройката под Тронната палата, басейна и езическия храм, то тайният подземен вход е построен по-късно заедно с подземния вход от Големия дворец. За да бъдем достатъчно аргументирани, необходимо е да се проследи трасето на новооткрития подземен вход.

На разстояние 2,70 м от вътрешното лице беше проследен по-късно построен зид (обр. 18, 19). Той започва около 30 м от югоизточната кръгла кула, като на 150-ия метър, около 20 м пред кула 1, завива под прав ъгъл на север към Вътрешния град. По всяка вероятност зидът е свързан с функциите на отбраната. Не е изключено той да е преграждал някакви помещения с военен характер. Като съпоставим откритите находки, съображенията ни за едно такова предположение са твърде приемливи. Зидът е широк 1 м и е запазен в 3 до 4 реда. Граден е от вторично употребени каменни блокове, с правилни хоризонтални редове, без пълнеж, със замазка от бял хоросан. Блоковете му са с размери средно 0,20Х 0,40×0,15. Основите му са на 1,20 м над основите на крепостната стена. Тези камъни са еднакви по форма и размери с камъните от стълбата пред входа на кула 1. Като имаме пред вид, че основите на стълбата и зида лежат направо върху заравнения терен, почти на едно ниво, то можем да предположим, че и двете съоръжения са построени едновременно — по-късно от крепостния зид, а именно преди X в. Запушването на тайния вход без съмнение е извършено едновременно с тези преустройства.

Откритите водопроводи между двете петоъгълни кули се свързват по време с първоначалното изграждане на стената. Петте запазени канала са изградени от почти еднотипни глинени водопроводни тръби. Тръбите са с цилиндрична форма. В единия край те са стеснени и имат втулка, втиквана в противоположния край на следващата тръба. Дължината им е около 0,40 м, а диаметърът — от 0,14 до 0,16 м. Тръбите са направени от розова, добре пречистена глина. Те са равномерно изпечени. Стените на повечето от тях са гладки, без украса. У някои се забелязват хоризонтални успоредни линии, а при други — начупени успоредни врязани линии преди изпичането. Тръбите са свързани помежду си със замазка от бял хоросан (обр. 20). Три от водопроводите са на хоросанова подложка. Каналите излизат пред стената, на нивото на банкета до 0,40 м над него (обр. 21). Посоката им в общи линии води от цитаделата. Една подробност, която е необходимо да се отбележи, е, че на две места — 12 и 103 м източно от кула 2, стената е снабдена с водопровод от по две успоредни глинени тръби. Те излизат непосредствено под банкета с ъгъл, леко наклонен на запад. От 50 до 300 м западно от кула 1 на нивото на банкета излизат от стената пет правоъгълни отвора за водопроводни тръби. На 52 м западно от кула 2 е изсечен в стената отводнителен канал (обр. 22). Подобни водопроводи са откривани и на други места в Плиска.[26] Водопроводите са прокарани едновременно със стената и са извеждали водата вън от каменната крепост. Еднаквият им формат и посока, водеща към югозападния ъгъл на Външния град, е указание, че те са били предназначени за определени населени пунктове на столицата. Водата е идвала от север, като е следвала естествения наклонен терен, преминавала е през северната крепостна стена и е стигала в цитаделата. Тук една част от водата се е използувала от Дворцовия център, друга част се е съхранявала, а трета се е разпределяла към останалите населени места както във Вътрешния, така и във Външния град. От цитаделата и другите части на Вътрешния град е излизала замърсената вода през отводнително канализационна мрежа, като през южната стена западно от кула 1 е излизала вън от крепостта. Ако приемем, че стената предхожда по изграждане Дворцовия център, то благоустрояването на столицата Плиска е започнало още в началните години. Откритите по-късни водопроводи в цитаделата доказват, че това благоустрояване се е извършвало на етапи.

От 15 до 60 м западно от кула 2 на височина 0,50 м над основата беше разкрита настилка от червен хоросан с примес на натрошени тухли, дебела 0,15 м. Настилката е свързана с крепостния зид и по всяка вероятност е изградена заедно с крепостната стена. На места до 1 м пред стената тя беше разрушена. След разкопаването се оказа, че пластът под нея не съдържа находки. Непосредствено под настилката беше открит водопроводен канал. Настилката вероятно е служила като под на някакви помещения.

На запад от кула 2 до нивото на банкета открихме 3 пещи. Онова, което буди интерес, е обстоятелството, че те по всяка вероятност се свързват с времето на първоначалното изграждане на стената. Заедно с настилката пещите се явяват необичайно явление при крепостното строителство. И трите пещи бяха много разрушени, поради което не бе възможно да се определи тяхното предназначение. Те са различни по форма, големина и начин на градеж. Откритата пред входа на кула 2 на дълб. 1,30 м пещ 1 е с полусферична форма, еднокамерна, с диам. 1,70×1,30 и вис. 0,40 м. Пещ 2 е открита на 65 м западно от кула 2

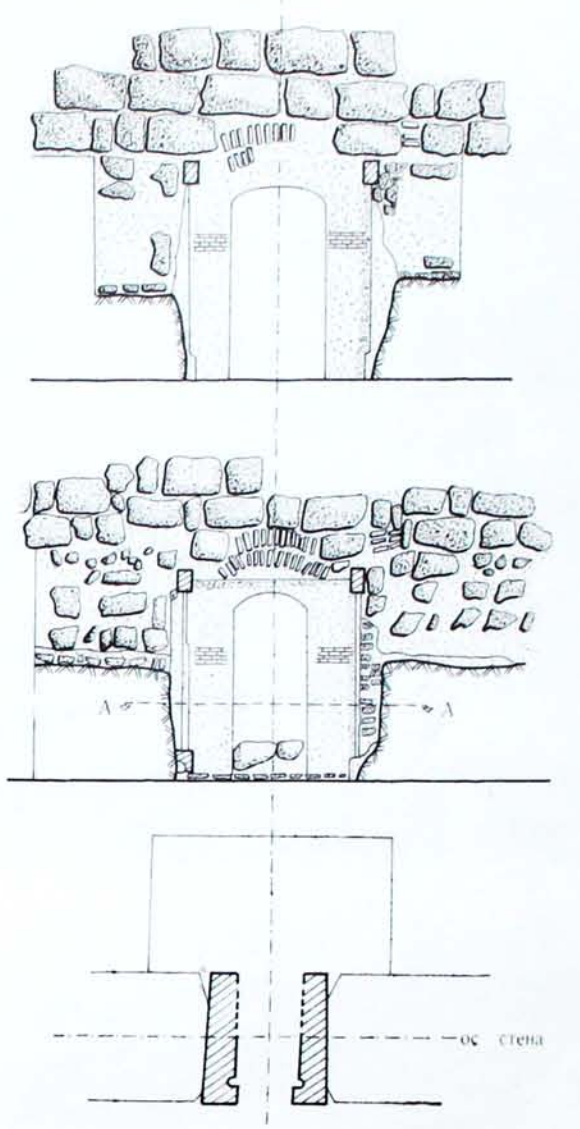

Обр. 13. Таен вход — северно лице

Обр. 14. Таен вход — южно лице

Обр. 15. Таен вход — северно лице

на дълбочина 2 м. Тя е с правоъгълна форма с размери 1,80×0,55 м. Стените на горните две пещи са измазани с глина. Третата пещ е градена с тухли и червен хоросан. Запазена е само в 3 реда. Тя има правоъгълна форма с външни размери 1,06×0,84 м. Открита е на 13 м западно от кула 2 и 0,10 м под нивото на банкета. Доближена е на 0,40 м до крепостния зид.

Във връзка със строежа на крепостната стена се отнасят 33 корита за разбъркване на хоросан. Те са изградени с фрагменти от тухли с дебела замазка от червен или бял хоросан (обр. 23). Коритата са с правоъгълна форма, с размери 0,50×0,40 до 3,10×1,80 м, с дълбочина от 0,20 до 0,40 м. Намират се от вътрешната страна на крепостния зид, преобладаващо от 475-ия до 545-ия метър. Най-гъсто те са разположени в близост до водопроводите, като лежат под тяхното ниво или над него. Заедно с откритите корита при източната стена[27] те доизясняват начина на изграждането на стените.

Върху много от каменните блокове на стената има врязани знаци и рисунки, повечето от които са известни от първите разкопки. При южната крепостна стена те са врязани от двете страни върху лицевите камъни и върху камъните на по-късно построения зид. Тях ще разгледаме по-долу заедно със знаците по керамиката. От периода, когато Плиска вече не е столица, но запазва своето значение като изтъкнат занаятчийски център, са откритите зидове и настилки от постройки на занаятчийски работилници и стопански сгради. Крепостната стена е била разрушена и е престанала да изпълнява първоначалното си предназначение. В замяна на това разрушеният крепостен зид след X в. е просъществувал известно време, като е изпълнявал функция — служил е като гръб на тези сгради. Откритите в горния пласт между двете петоъгълни кули настилки и зидове от постройки са в много разрушено състояние. Настилките се намираха на 110, 135, 145, 160 и 250 м западно от кула 1. Докато първата настилка е от плочести камъни с размери 2,35×1,20 м, то втората е изградена от тухли, набити върху трамбованата почва. От нея са запазени около 6 м². Повечето от тухлите са във фрагментарно състояние и са наредени пестеливо по гладките стени. Фугите между тях са запълнени с жълта глинеста почва. По формат и състав на глината тухлите са най-разнообразни и приличат на тези по цялото протежение на крепостната стена. Почти в средата върху настилката беше открито кюлче от сурово желязо с паралелепипедна форма, носещо белези на материал за обработка. Това е указание не само за предназначението на тези останки от сгради, но заедно с останалите, открити на различни места и в долния културен пласт по протежението на южната крепостна стена, е важно доказателство за наличието на железообработване. Този факт добива още по-голямо значение пред вид обстоятелството, че в Плиска продължава традиция в железообработването още от най-ранната епоха, коренът на която вероятно трябва да търсим още преди идването и основаването на столицата от нейните жители.

Третата настилка е със запазени размери 3,20×1,05 м, изградена от речни камъни върху трамбованата почва. Последните две настилки са с ломени плочести камъни, поставени върху трамбованата пръст. Повърхността им е около 8 м².

Не без значение е да отбележим, че зидовете, намиращи се от вътрешната страна на крепостната стена, са градени от грубообработени камъни на кал. Този начин на градеж е засвидетелствуван и на други места в Плиска — при постройки от втория период, след преместването на столицата в Преслав. Една зависимост, която идва да изясни плана на сградите, които са преграждали тези зидове, е отношението им към крепостната стена. Във връзка с това те биват перпендикулярно и успоредно разположени към крепостния зид. Перпендикулярният зид при 305 м преминава през целия квадрат и е долепен в единия си край към северното лице на крепостната стена. Той е широк 1,10 м и е граден от еднолицево счукани плочести камъни. Същия характер на градеж имат четири зида, намиращи се от 10 до 40 м западно от кула 2. Те са дебели от 0,40 до 0,80 м. Успоредният зид от 150-ия метър западно от кула 1 преминава непрекъснато до 180 м. Зидът е долепен до северното лице на квадратите. При 180 м той свива под прав ъгъл на юг към северното лице на крепостната стена, но на 1,30 м пред нея той е прекъснат. Дебелината му е около 0,80 м. Зидовете и настилките се намират на дълбочина до 1,60 м. Запазени са на височина от 0,20 до 0,40 м. Разрушеното им състояние, което ги е почти обезличило, не ни дава възможност да определим плана им в подробности. Общо взето, перпендикулярните и успоредните зидове при южната крепостна стена са преграждали система от помещения с верижен план. Очертават се две правоъгълни постройки. Първата е с приблизителна дължина около 35 м, втората — около 10 м. И двете постройки са широки средно около 5 м. Те вероятно са били разделени на няколко помещения посредством напречни зидове, като крепостна стена, както казахме и по-горе, е използувана като гръб на тези постройки. Общият им план, начин на градеж и откритите находки ги определят като занаятчийско-търговски помещения от по-късен период — X—XI в.

Тези помещения са сходни на откритите пред южната порта както по общия архитектурен план, така и по функционално предназначение и заедно с тях са образували ансамбъл на занаятчийско-търговски център в югозападния ъгъл на Вътрешния град. Всичко това свидетелствува, че животът на югозападния ъгъл на крепостта е продължавал и след преместването на столицата.

Обр. 16. Таен вход — светлият отвор от юг

Обр. 17. Таен вход — профилът на почвата пред северното лице

От дотук изнесените данни при съвсем внимателно разглеждане на архитектурните детайли в съпоставка с културните наслоявания се установява, че при южната крепостна стена се разграничават четири строителни периода. През първия период е построена крепостната стена с двете петоъгълни кули, во-

Обр. 18. Крепостната стена и успоредният зид в източния сектор

Обр. 20 Водопровод пред кула 2

Обр. 19. Южно лице на успоредния зид в източния сектор

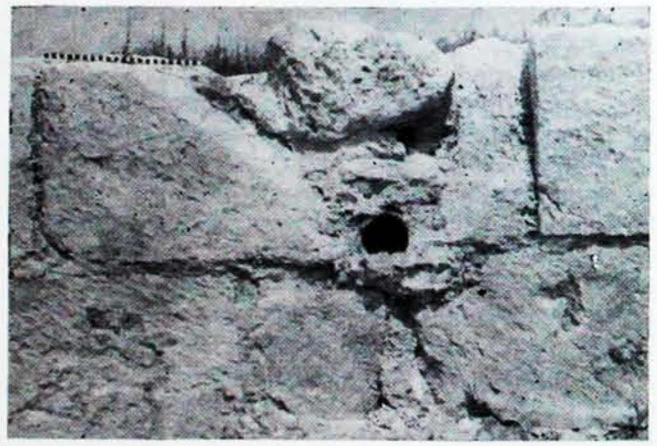

Обр. 21. Водопроводна тръба, излизаща пред външното лице на крепостния зид

допроводите и каналите, а също така настилката от кула 2 и коритата за разбъркване на хоросан. През втория период е изграден тайният подземен вход. От третия период са стълбата към кула 1, повдигането на входовете на кула 1 и кула 2, допълнително построеният зид между югоизточната кръгла кула и кула 1, изграждането на пещите около кула 2 и запушването на тайния подземен вход. През четвъртия период стената е била разрушена и е престанала да функционира като отбранително съоръжение. От това време са допълнително изградените помещения между кула 1 и кула 2.

Първите три периода се вместват в границите на VIII—X в. и заедно с откритите находки от долния културен пласт осветляват живота на Първата българска столица. Последният строителен период съответствува на горния културен пласт и некропола от X—XI в., за който ще говорим по-долу.

В проученото пространство около южната крепостна стена не бяха открити следи на по-ранни от нейното построяване градежи.

Като съпоставим цялостния архитектурен замисъл, еднаквия начин на градеж на основите на източния, западния и южния крепостен зид, а така също и при кулите и портите, стигаме до извода, че крепостната стена заедно с другите отбранителни съоръжения е изградена едновременно и има единен характер.

От разкопките на южната крепостна стена постъпиха много и разнообразни както по материал, така и по предназначение находки. Към украшенията спадат 8 обеци, 7 цели и 19 фрагмента от стъклени гривни, 1 бронзова гривна и 2 бронзови звънчета. Осемте обеци са от опростения вид — халки от обл тел. От тях 3 бронзови са с раздалечени краища, 2 бронзови с допиращи се краища, 1 бронзова с разминаващи се краища и 2 медни със затворени халки. Този вид обеци се среща много често при славянските гробове.

Стъклените гривни (обр. 24) са от черно (4 цели), воднозелено (2 фрагмента) и синьо стъкло в различни нюанси (3 цели и 19 фрагмента). Диаметърът на целите е 3,3; 4,2; 4,5 и 5,0 см. Украсата е най-разнообразна. Осем тъмносини гривни са с врязани успоредни линии по дължина. Една е украсена с жълта паста. Три тъмносини гривни са вити. Една гривна е вита спираловидно от разноцветно стъкло — зелено, синьо и червено. Един фрагмент от тъмносиньо стъкло е с украса: вписана четирилистна детелина в ромбовидно бяло поле, заградено в рамка с бели щрихи и точки. Останалите гривни са без украса, с кръгло елипсовидно напречно сечение. Стъклени гривни, аналогични на горните, са срещани и при други обекти на Плиска и Преслав, но най-често те са разпространени у нас след X в.[28]

Интересна е една бронзова плоска гривна от външната страна с врязан орнамент „птиче око“. В двата края гривната завършва със закопчалка с щифт (обр. 25). Двете бронзови звънчета са с биконична форма, кръстовидно изрязани в долния край. В горната част те са с халкички за окачване. Звънчетата и бронзовата гривна са намерени в пласта от VIII—X в. Обеците и стъклените гривни са открити по цялата дълбочина на профила, преобладаващи в горния пласт.

В пласта от VIII—X в. са намерени следните части от облекла: 2 копчета, бронзова апликация, коланен край (обр. 26), две токи (обр. 27). Двете бронзови копчета са кухи, сферични, излети от две половинки. В горната им част се намира халкичка за пришиване. Такива копчета и звънчета са откривани и на други места в Плиска и Преслав, а също така и при некропола до Нови пазар. Много често те се срещат и при късносредновековни обекти като продължение на една традиция. Етнографските паралели сочат, че обичаят да се пришиват копчета не само заради функционалното им предназначение, а и като украса се запазва до наши дни.[29] Бронзовата апликация за колан представлява плоска закръглена в единия край пластинка с изрязан орнамент от 3 кръгли и 2 триъгълни отвора. На противоположния край се намират 3 нита за прикачване на кожата. Коланният край представлява сърцевидна бронзова халка. Токите са едноклетъчни, едноезични, с подвижен език И двете са правоъгълни. В единия край са раз-

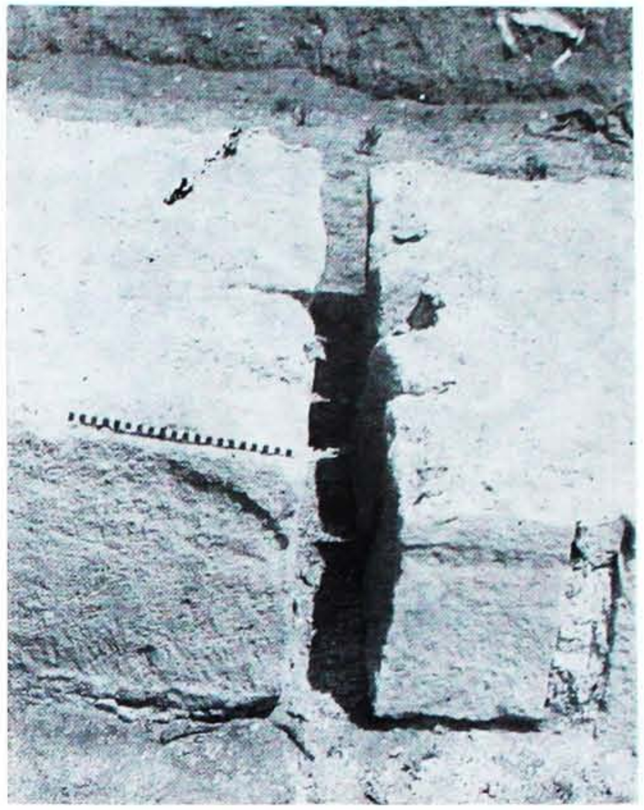

Обр. 22. Отводнителен канал западно от кула 2

Обр. 23. Корито за разбъркване на хоросан източно от кула 2

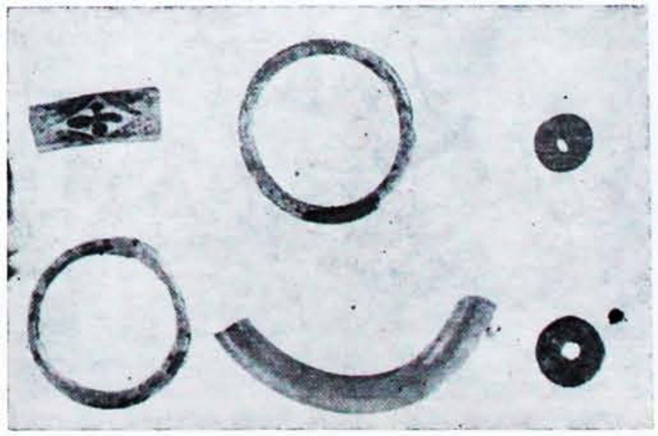

Обр. 24. Стъклени гривни и костени пластинки

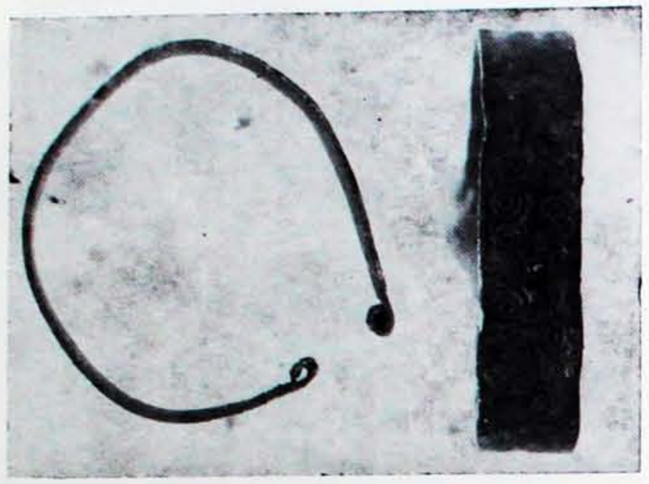

Обр. 25. Бронзова гривна

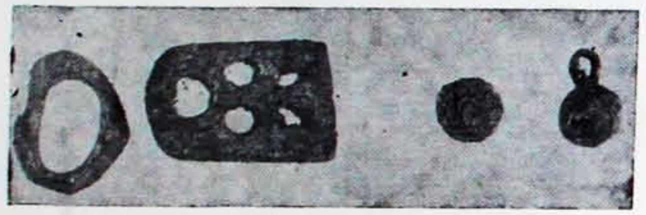

Обр. 26. Коланен край, апликация и копчета от бронз

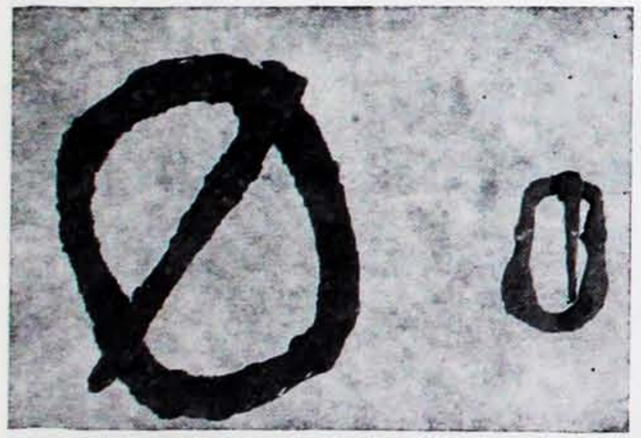

Обр. 27. Железни токи

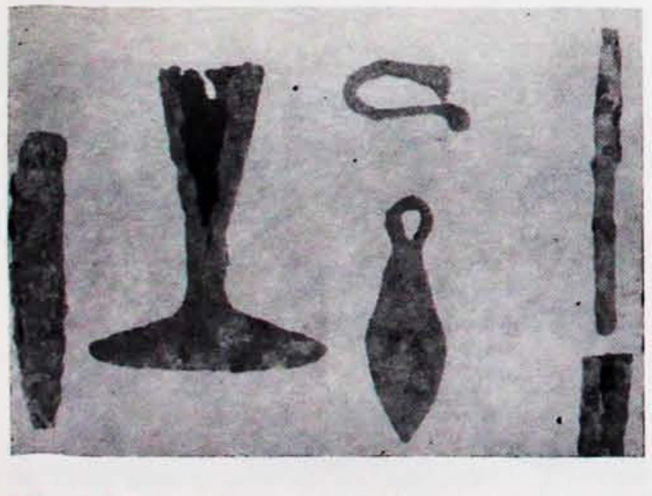

Обр. 28. Железни битови предмети

ширени и закръглени. По-малката е бронзова, а по-голямата — желязна. През раннофеодалния период металните токи са носени главно от мъжете и по-рядко от жените и са имали широко разпространение във Византия и средновековна България.[30]

Към битовите предмети спадат 12 железни ножа, 1 огрибка, 1 дръжка за ведро, 1 огниво, 4 шила, 12 точила и 9 прешлена за вретено. Остриетата от ножове са едноостри, с триъгълно напречно сечение, със запазена част за дръжка. Единият е със запазени костени чирени, прикрепени с 4 нита. Огрибката е от познатия тип с триъгълно острие и втулка (обр. 28). Дръжката за ведро е от объл тел, завършващ в двата края с куки с надебелено топче. Трите шила са направени от тибии на овца с косо срязан връх с добре огладени стени (обр. 30). Те са широко разпространени у нас през Ранното средновековие. Това особено проличава от разкопките в Плиска, където те се срещат като масов материал. Освен като шила те вероятно са служили и в керамичното производство като инструмент за врязване на украсата.[31] Петото шило е каменно конусовидно изострено, с фино шлифовани стени, по форма наподобяващо костените шила.

Точилата са от сив камък с неправилна паралелепипедна форма, получена при употребата. Най-голямото е с размери 0,16×0,08×0,03, а най-малкото — 0,042×0,13×0,009. Едно плоско точило е с деб. 0,004 м. В горния край е с цилиндричен отвор за окачване.

От откритите девет глинени прешлена с цилиндричен отвор пет са със симетрична биконична форма. От тях четири са от сиво-черна глина, три от червена, а два прешлена са направени от стени на съдове, вторично използвани. В най-издутата част на един прешлен от червена глина има изпъкнал релефен обръч. Единият от прешлените от сиво-черна глина е украсен с врязани ямички. Един от прешлените е с неправилна сфероидна форма. Направен е от жълтокафява глина с примеси на песъчинки. Стените му са украсени с точковидно врязани коси резки. Останалите прешлени са без украса. Последните три прешлена и първите пет остриета от ножове са открити в пласт от X—XI в. Останалите находки са намерени в долния културен пласт.

Намерените земеделски сечива и занаятчийски инструменти са 1 сърп, косерче, обковка за лопата, 3 хромела, юзда (обр. 31), 2 подкови, костен инструмент, 2 кръгли пластинки, костена дръжка и рог от елен (обр. 29). Косерчето и сърпът са със сравнително малки размери. Обковката за лопата е изкована от прегънат лист с легло за дървената част. В Плиска са открити още две такива лопати: едната в постройката западно от Малкия дворец,[32] а другата при сондажите край Северната крепостна стена[33]. Трите хромела са от варовик, с добре загладени стени с диаметър от 0,44 до 0,33 м. Двата са с по един цилиндричен отвор, а третият, който е на парчета, е с няколко отвора в околовръст. Юздата е с подвижен зъбалец. Двете подкови са от чифтокопитни. Костеният инструмент е направен от тибия на говедо. Работната част е с изрязан триъгълен връх. Не ни е известно предназначението на двете кръгли, плоски пластинки с цилиндричен отвор. Дръжката е от фемура на едро домашно животно, с издялани стени, фино загладени. Откритият в кула 1 еленов рог е изострен и издялан при върха. Косерчето, сърпът и хромелът с няколко отвора са намерени в горния културен пласт, а останалите находки — в пласта VIII—X в.

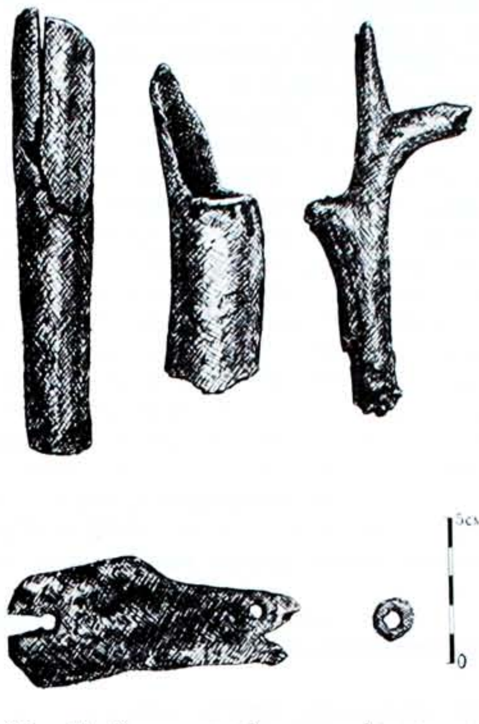

Обр. 29. Костни предмети — дръжка, инструмент, рог от елен и костна пластинка

С въоръжението се свързват откритите 17 бойни топки, костената пластинка от лък, 10 стрели, 2 копия. Бойните топки са от варовик с груба сфероидна форма, получена чрез околовръстно изкупуване. С изключение на една те са с диаметър от 3,9 до 8,6 м и са предназначени за хвърляне с прашка. Голямата е с диам. 0,20×0,17 м. Пластинката (обр.30) е вероятно от лък. Направена е от ребро на говедо. В двата края е врязан цилиндричен отвор. Костена пластинка от лък е намерена и в некропола при Нови пазар. Осемте бойни топки за хвърляне с прашка, двете стрели, стрелата с втулка и двете копия са открити около кула 2 и в горния културен пласт. Двете стрели завършват с шип и само една с втулка. Този тип е характерен за Ранното средновековие. Три са с масивен четириръб връх, конусовидно изострен. Петте са плоски, с ромбовиден връх, с надебелен връх в средата, така че и напречното им сечение е ромбовидно. При две върхът е ограничен с прагче, като най-широка е горната част. При другите две върхът е най-широк в долната част и е ограничен с гривни. Една от стрелите е с връх, най-широк в средата. Също така е намерена и една листовидна стрела. Освен от горните видове в Плиска, Преслав и Мадара се намират и други стрели, завършващи с шип. Те дават почти пълна представа за видовете стрели, използвани през това време както на територията на столиците, така и в останалите части на средновековна България.

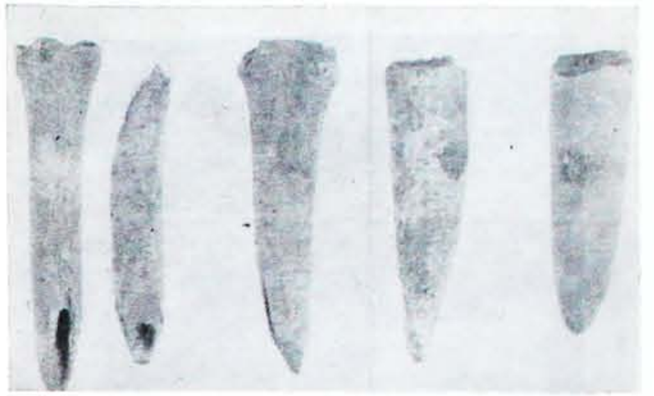

Обр. 30. Шила от кост и камък

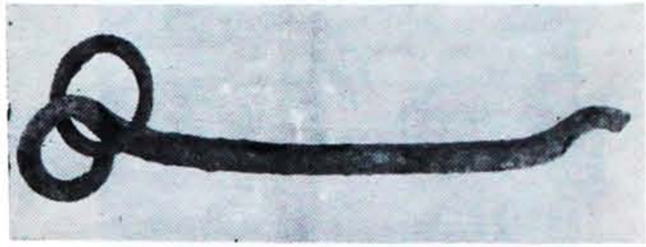

Обр. 31. Част от юзда

Плоските върхове на стрели, завършващи с шип, принадлежат към сарматско-аланската група паметници и се отнасят към V—VIII в. Те са характерни не само за погребенията на тюркските номади между Волга и Урал, а и за всички степни области в югоизточната част на Съветския съюз. Същите получават най-широко разпространение между различните племена и народи в Източна Европа.[34] Формата им се е изменяла в зависимост от предназначението и употребата. С изнамирането и усъвършенстването на сложния лък[35] се е увеличавала и тежината им. Бронебойните стрели, пирамидално или конусовидно изострени, се срещат много рядко у нас. По всяка вероятност те са по-късни и са възникнали при усъвършенстването на противобронните средства. Стрелите, завършващи с втулка, са плоски, листовидни. Едното копие е листовидно, с втулка, счупено при върха, а другото е конусовидно изострено.

По протежение на цялата крепостна стена на различна дълбочина бяха открити 56 гвоздея. Гвоздеите са изковани с четириръбо острие и кръгла глава, а в по-редки случаи и петоъгълна. Дължината им е от 0,025 до 0,22 м. Диаметърът на главата е от 0,009 до 0,034, дебелината на острието — от 0,006 до 0,021 м. Този тип е характерен не само за Плиска и Преслав, но и за всички обекти през цялото Средновековие. Различието на размерите им говори, от една страна, за разнообразната им употреба, а, от друга — за разнообразието на дървения материал, използван в Плиска. Интересни са 14 гвоздея, различаващи се с малки размери. Намерени са около пето-

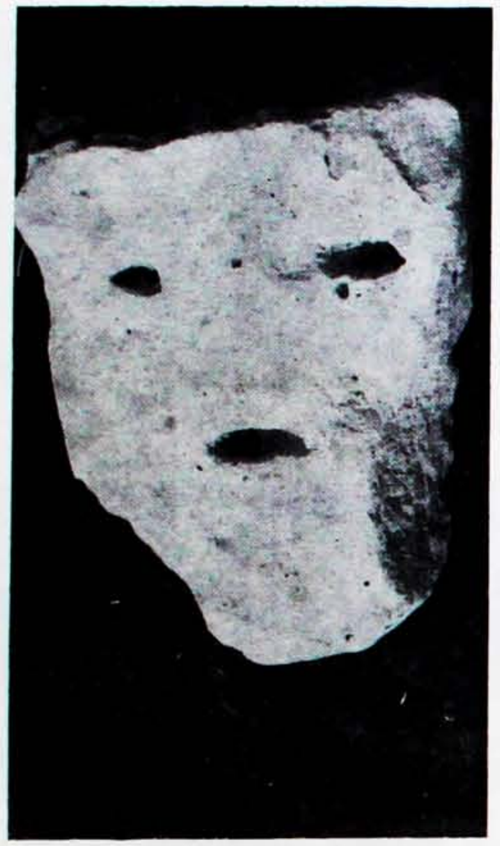

Обр. 32. Мраморна глава

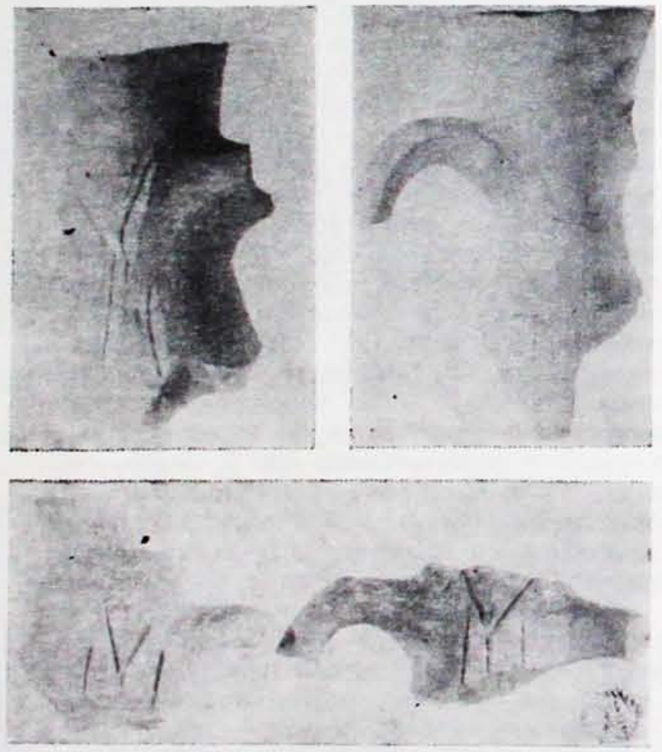

Обр. 33. Врязани знаци върхи фрагменти от амфоровидни съдове

ъгълните кули. Те са с късо и тънко острие и голяма релефна глава с размери средно: дълж. 0,040, деб. 0,006 и диам. на главата 0,027 м. В музея на Преслав се съхраняват 4 железни върха на копия, на които през отворите в долния край на втулката е прекаран по един гвоздей[36] по форма и размери като горните.

Един своеобразен паметник, който обещава да изясни някои подробности от култа на прабългарите-езичници, е откритата на 180 м западно от кула 1 грубо скулптирана глава (обр. 32). Тя е направена от вторично употребена плоча от бял едрозърнест мрамор с размери 0,39×0,30 и деб. 0,10 м. Образът е плосък. Очите и устата са очертани чрез вдълбаване, а ушите са релефно загатнати. Овалът е грубо оформен чрез околовръстно изчукване. Главата е намерена в пласт от най-ранния период на Плиска. Не са ни известни други такива скулптурни изображения през епохата на ранния феодализъм в българските земи. Засега не бихме могли да посочим сигурни аналогии. Близо до главата беше намерен жетон от бял дребнозърнест камък с цилиндрична форма с диам. 0,04 и вис. 0,02 м. Какво е било неговото точно предназначение, трудно е да се каже.

По цялото протежение на южната крепостна стена бяха открити 320 фрагмента от плочи и 86 от архитектурни детайли от бял мрамор от античен произход. Както плочите, така и архитектурните детайли са били използвани вторично при построяването на стената. Това проличава от намерените материали, вградени в пълнежа на крепостния зид при западния ссктор. Впрочем този факт е регистриран и на други места в Плиска. Отдавна е изяснен произходът и вторичната им употреба. Плочите са с различна дебелина. От архитектурните детайли преобладават части от колони и корнизи. Стените са профилирани. Интересна е мраморната глава на млад мъж с шлем с размери 0,15×0,37 м. В долната част при брадата е отчупена. Образът е реалистично предаден, фино шлифован. По лицето е полепен хоросан. По стилови особености прилича на подобните паметници от IV в.

Не без значение е да се спрем на костения материал. Интересни за отбелязване са костите от конски крака, открити на около 100 м източно от кула 2, в долните пластове. Костите, около 60—65, са от тибии, запазени изцяло заедно с копитата. Останалото огромно количество кости са от други домашни животни, диви зайци, домашни птици, риби и др. Те се откриха по цялата дълбочина на профила по протежение на крепостната стена. Повечето от тях бяха начупени и носеха белези на трапезни остатъци. Прави впечатление, че костите са предимно от крайниците повече от тибии. По-рядко се срещат кости от трупа,от черепа почти не са открити. Намерените кости дават възможност да се определят видовете животни, използвани за храна и други цели. При изследването се установи,[37] че най-голямо е количеството им от домашните бозайници, и то предимно от едри и дребни преживни животни, и съвсем малко от свиня. Немалък е броят на дивите бозайници, и то главно елен, сърна и дива свиня. Малко са костите от домашни птици,а от дивеч са откривани във Вътрешния и Външния град. Това свидетелствува, че наред с домашните животни дивечът широко се е използвал за храна от жителите на Плиска. Около кула 1 по цялата дълбочина на профила бяха открити кости от риби и мидени черупки. Наличието им може да се свърже с откритите медни въдици при южната крепостна стена и Дворцовия център.[38] Както при южната порта на Преслав,[39] така и при южната крепостна стена на Плиска жителите редовно са се снабдявали и използвали рибата като храна.

Откритият керамичен комплекс — 6800 фрагмента от глинени съдове — не се различава от този от другите обекти на Плиска и е характерен за Североизточна България, всички датирани в IX—XI в. Преобладават фрагменти от амфори и амфоровидни стомни. По-голяма част са направени от черна глина с примеси от песъчинки. По-рядко се срещат амфоровидните стомни от розова и сиво-черна сравнително добре пречистена глина. Съдовете са равномерно изпечени. Една голяма част от тях са със заоблено дъно от типа крушовидни амфори. Направени са от розова и червена глина и са украсени с широки хоризонтални бразди от бяла ангоба.

Бяха открити и 24 фрагмента от амфоровидни стомни с червена ангоба. Някои от тях при шийката имат врязан знак IYI (обр. 33). Този знак се среща при амфоровидните стомни от т. нар. прабългарски тип. Сравнително голям брой са фрагментите от котли с вътрешни дръжки, направени от червена глина с примеси от песъчинки. Открити бяха и части от дръжки с удебеления в долния край, завършващи с конзоловидно прилепване към съда. Някои от тях са покрити с червена ангоба. Бяха намерени и фрагменти от гърнета от салтовски тип с тъмносив цвят и механично излъскана повърхност с орнамент от ивици или мрежа. Някои от тях имат дръжчици, на други стените им са украсени с пъпки. Бяха открити и части от гърнета със сферовидна или яйцевидна форма с орнамент от врязани линии и върху тях снопчета. На повечето от тези гърнета има релефни знаци: кръгове, кръстове, розети и др. (обр. 34). Някои от тях се срещат върху строителната керамика и камъните.

По-специален интерес представлява строителната керамика — тухлите, керемидите и водопроводните тръби, — открити по цялата дълбочина на профила около южната крепостна стена. Огромното количество от 38 500 фрагмента, доколкото това може да се каже за един отделен обект, дава възможност да се доизясни въпросът за произхода на строителната керамика и строителните похвати на жителите на Плиска. Тухлите бяха намерени изключително в пространството от югоизточната кръгла кула до кула 2. Те са най-разнообразни по дебелина, цвят на глината и степен на изпичане. Дебелината им е 0,038; 0,042; 0,045; 0,047; 0,050; 0,052; 0,056; 0,060 и рядко над 0,060 м. Най-често се срещат с дебелина от 0,045 до 0,056 м. Цветът на тухлите е жълт, охра, розов, червен и кафяв. Най-често се срещат с последните два цвята. Различието в цвета на тухлите зависи предимно от състава на глината, която по всяка вероятност

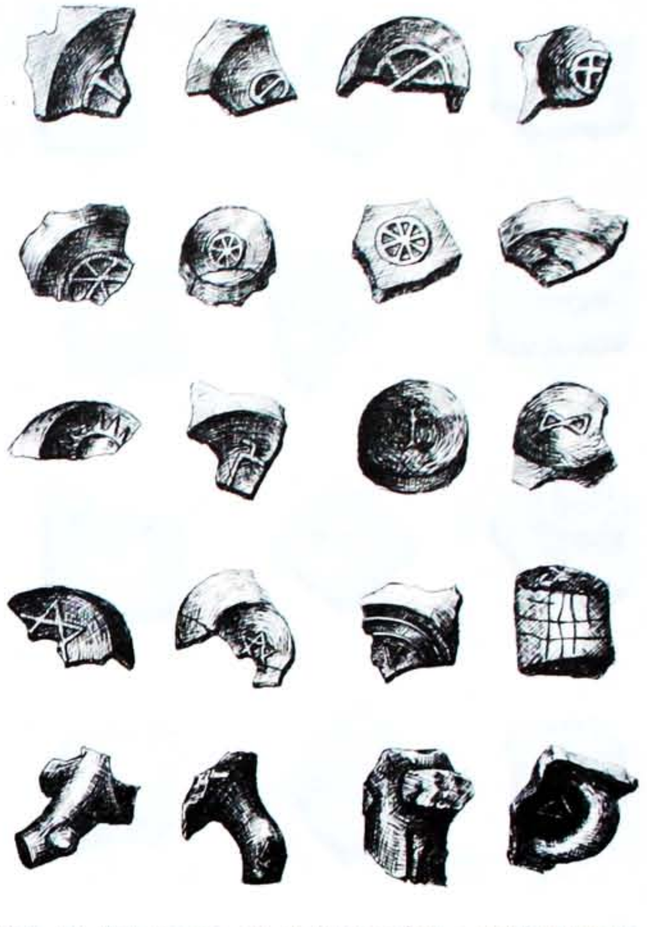

Обр. 34. Фрагменти от глинени съдове с релефни знаци

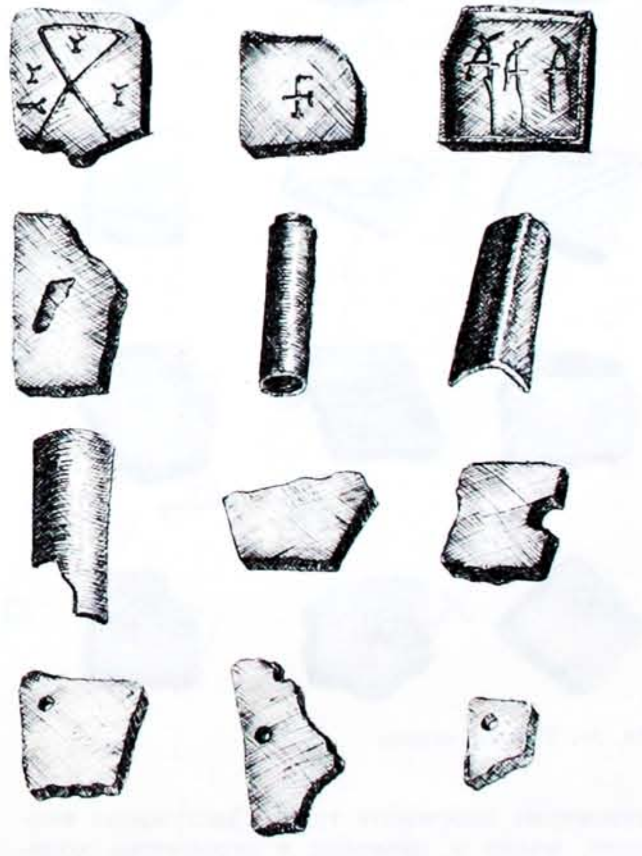

Обр. 35. Строителна керамика с релефни знаци

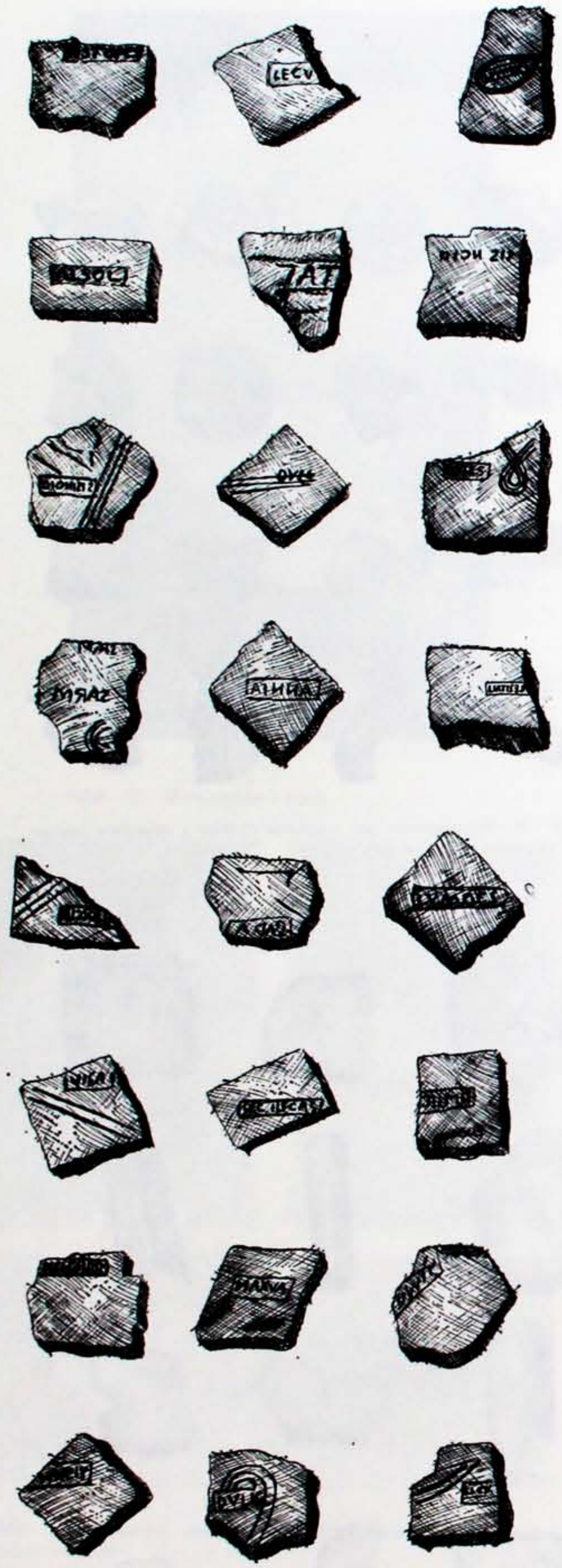

Обр. 36. Тухли с печати

равномерно изпечените тухли. Заслужават внимание, макар и намерени в ограничено количество, неравномерно изпечените тухли с тъмно-

е доставена от близката околност.[40] Преобладават сив цвят с червен оттенък. Някои направо са изгорели и са добили сиво-чер цвят. Прави впечатление, че относителното тегло на препечените (а не недопечените) тухли е голямо. Те са приблизително около два пъти по-тежки. Голяма част от тухлите са направени от непречистена глина, съдържаща песъчинки. Глината на тухлите с жълт, охра и розов цвят в повечето случаи е с шупли, вероятно получени при изпичането. По-голяма част от тухлите са украсени. Основен елемент в украсата са прави и начупени линии, пресичащи се или успоредни една на друга окръжности, осморки и др. Украсата е нанасяна с пръсти преди изпичането. Тухли с такава украса се срещат често при монументалните строежи на Плиска, Мадара и Преслав.[41] Много малка част от тухлите са с украса, врязана с остър предмет. Важен елемент, който обуславя предназначението на тухлите, а оттам и техния стандарт, са формата и големината. От намерените 154 цели тухли се вижда, че най-често срещаните форми са правоъгълната и квадратната. Стените на повечето от тях са правилни. Като прибавим и цвета на глината, добива се по-пълна представа за стандартите.

Някои от тухлите са стандартни правоъгълни и квадратни, с установен произход.[42] Едно съпоставяне показва, че квадратните тухли при южната крепостна стена в повечето случаи са от античен произход. От друга страна, правоъгълните тухли преобладават количествено. Изяснено в науката е обстоятелството, че античните тухли имат установен стандарт, който е обуславял и широката им употреба.[43] За разлика от тях тухлите от Ранното средновековие са били изработвани определено за някой обект, като размерите им са се подбирали според конкретния случай.[44] Затова при тях съществува по-голямо разнообразие. Не е без значение да се отбележи, че макар и рядко, се срещат тухли и с други форми, например трапецовидна (обр. 35). Някои имат цилиндричен отвор или пък едната им страна е кръгло изрязана (обр. 35). По всичко личи, че те са имали по-специално предназначение. Тези тухли са направени от червена, непречистена глина с примеси от песъчинки и са лошо изпечени. Пред вид горното определено може да се каже, че имат български произход. Един по-сигурен белег за установяване на етническия произход на производителите на строителна керамика са знаците, рисунките и печатите. Ще се спрем на въпроса само дотолкова, доколкото той е във връзка и с етническия произход на потребителите, градили някои части при каменните постройки на Плиска.

От откритите 81 фрагмента от тухли с печати при южната крепостна стена (обр. 36) 24 са DVLES, 3 — ALSOL, 6 — SARM, 4 — AVXAN, 4 — LVMVES, 2 — ASTORES, 2 — LECV . . ., 1 — JAT . . ., 1 — LEVTAN, 1 — SEC ILFCAS, 2 — MARCIA, 1 — AVGGSAR, 16 — DIONISIS, 5 — ANNIA, останалите осем са неразчетени поради лошото състояние на буквите. Прави впечатление голямото разнообразие и сравнително големият им брой за един отделен обект.

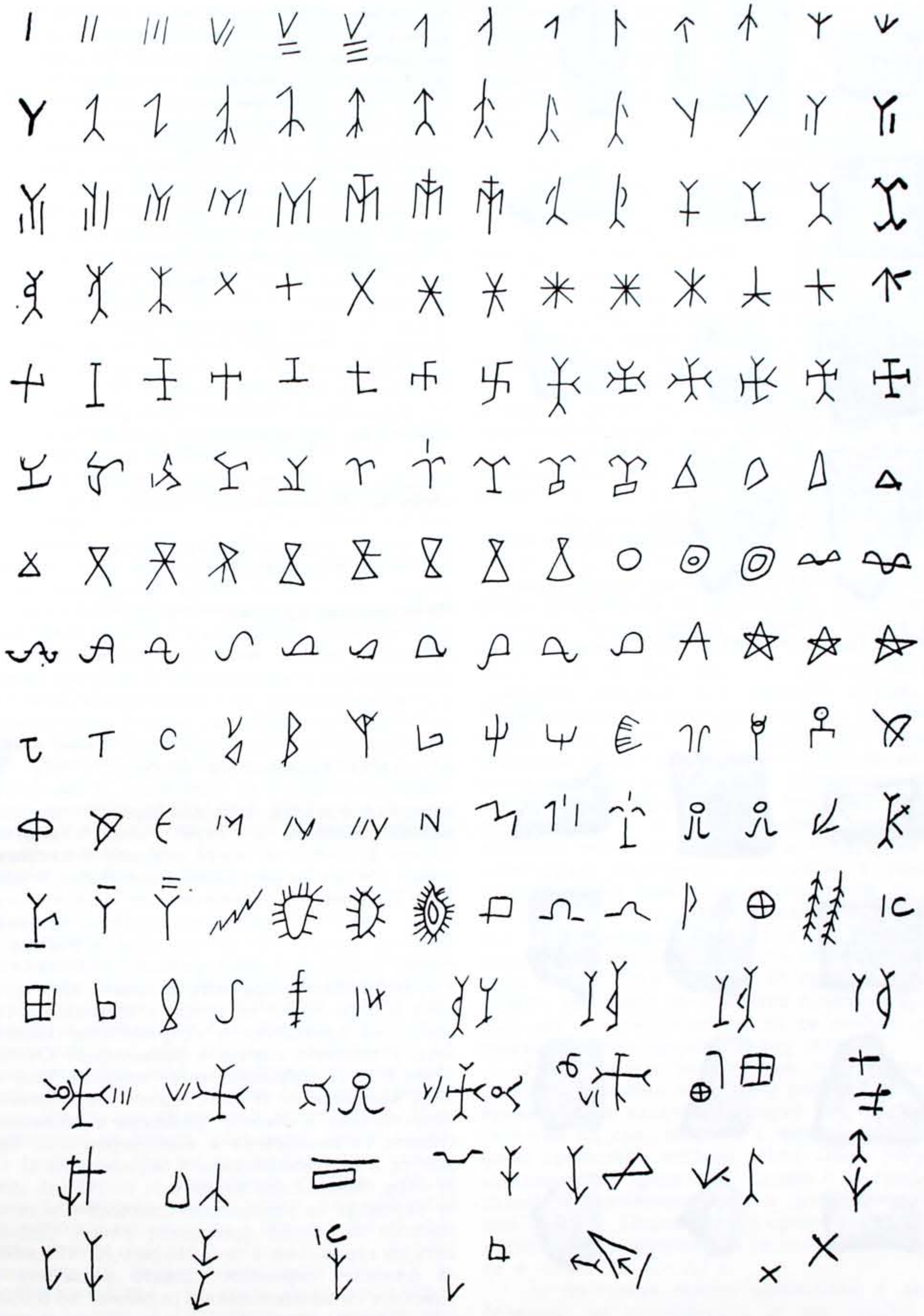

Обр. 37. Релефни знаци, срещащи се върху строителни материали и битова керамика

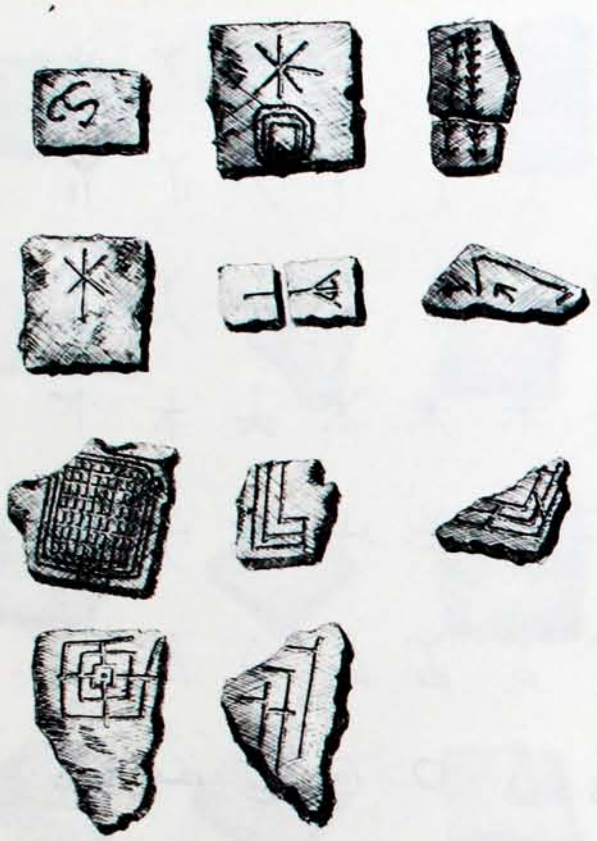

Обр. 38. Тухли с релефни знаци

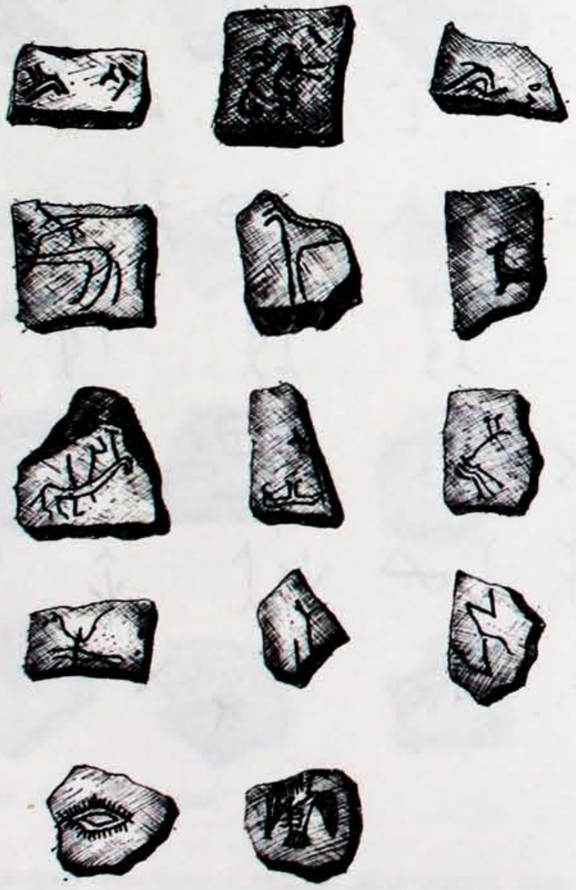

Обр. 39. Рисунки върху фрагменти от строителна и битова керамика.

Ако обаче съпоставим броя им с общото количество от 18 000 фрагмента,ще видим, че то (количеството им) не е толкова голямо. От друга страна, трябва да се вземе под внимание огромната площ, разкопана при южната крепостна стена, а тя е 6300 $м^2$. Всички тези печати са откривани и на други места в Плиска,[45] в повечето случаи обаче изолирано от самия градеж. Същото се отнася и за южната крепостна стена.

Както се вижда от печатите, тухлите са от части и императорски работилници и са свързани с тухлопроизводството в Североизточна България от II до IV в.[46] Важен е въпросът, откъде българите през IX—XI в. са взимали антични тухли, за да ги използуват вторично при градежите на Плиска.[47] Може да се предположи, че вероятно са взети от античната крепост край с. Войвода (Шуменски окръг)

Керемидите, открити при южната крепостна стена, преобладават в количествено отношение пред тухлите. Намерени са почти изключително във фрагментално състояние с изключение на 20 по-запазени. Срещат се и от двата познати вида: плоски и извити. Плоските са два типа — единият има при двете широки страни извити и подгънати под прав ъгъл ръбове, а вторият тип са леко извити по надлъжната ос. По отношение оформянето на лицето и по извивката извитите керемиди са няколко типа. Едни са силно извити и в профил представляват полуокръжност, докато други са по-слабо извити, а оттам и профилът им е слабо извита дъга. Третите имат в средата от външната страна релефен четириъгълен или триъгълен ръб. Ръбът минава по цялата дължина на керемидата (обр. 35). Глината, от която са направени и двата вида керемиди, е жълта, охра или червена и по-рядко розова. Жълтата и охра глина в повечето случаи е шуплеста, често ронлива и хигроскопична. От нея са направени вторият тип от плоските и първият и вторият тип от извитите керемиди. Червената глина е използувана за направата на първия тип от плоските и първия и третия тип от извитите керемиди. Жълтата глина е сравнително по-пречистена, докато при червената и охра глина се среща в еднакво съотношение на пречистена и непречистена. Изпичането в повечето случаи е равномерно. От значение е да се отбележи, че на немалък брой извити керемиди от II тип с червен цвят глината е непречистена и обилно примесена с песъчинки. Същите са недопечени и имат черен лом. Срещат се и недопечени извити керемиди от II тип от охра глина. Една малка част от III тип извити керемиди са равномерно изпечените и са направени от розова пречистена глина. Дебелината на керемидите е от 0,015 до 0,05. По-дебели са плоските керемиди. Докато размерите на плоските са по-постоянни и се движат до 0,060×0,040, то при извитите керемиди съществува голямо разнообразие. Най-големи са II тип с размери до 0,60×0,20, а най-малки — първият и третият тип с размери до 0,25×0,15 м, но се срещат и много дълги и тесни керемиди от първия тип с размери до 0,60×0,18 м.

Върху много от намерените тухли, керемиди и камъни има врязани знаци и рисунки (обр. 37). Най-много и голямо е разнообразието на знаците по керемидите. Сравнително малко на брой са знаците, вдълбани по камъните. Срещаните знаци са с един, два или повече елементи: черти, резки, кръгове, триъгълници, четириъгълници и др. Знакът, състоящ се от една черта или две, или три успоредни нишки, се среща върху тухли, керемиди и камъни, вдълбан с пръсти или врязан. От по-ранни изследвания се знае, че има някакъв смисъл за означаване на числени стойности.[48] По същия начин може би трябва да се тълкува този знак в съчетание с V. Той се среща заедно с други знаци врязан върху извитите керемиди от I тип. По-универсалната му употреба е засвидетелствувана и при тухлите и камъните (обр. 46). Един често повтарящ се знак е ᛉ. Подобен на него е открит и при първите разкопки на Плиска, тълкуван от автора като знак с буквено значение. Към това обяснение се придържат и други изследователи.[19] Друг знак, близък по начертание, е Y. Много често той се среща в съчетание с една или две хасти, което безспорно не може да означава нищо друго освен една разновидност на един и същ знак. Това от своя страна говори, че в една по-продължителна епоха този знак се явява в известните вариации, които не са изменили неговото значение. Същият намира широко разпространение не само в Плиска, но и в цяла Североизточна България. Произходът на знака като родов, характерен за прабългарите, е доказан съвсем аргументирано в науката.[50] А това, че той се среща в съчетание с кирилски надпис,[51] свидетелствува, че без да измени своето значение, знакът се е превърнал от прабългарски в български в една по-късен период. Що се касае до знаците, представляващи стрелки, чийто основен елемент се явява ᛉ или Y, могат да бъдат една модификация в развитие на единия или другия знак. Стрелките се срещат врязани единично или по няколко, разположени по най-различен начин върху тухлата (обр. 441) или камъка.

Група знаци, чийто произход остава необяснен, са образуваните от две или повече пресечени линии с общ център. Тълкуването на един конкретен знак, представляващ две пресечени под прав ъгъл линии (+) като християнски кръст, ако не неточно, е несигурно. Изображението на кръста като знак, чийто произход трябва да търсим в християнската символика, е кръстът с разширени краища. Той се среща в съчетания с други знаци, и то най-често при извитите керемиди от I тип, врязан от външната страна (обр. 37). Този знак е широко разпространен върху паметниците след IX в.

Обстоятелство, на което неведнъж е обръщано внимание, е сходството на знаците при отделните подробности. Това говори за еднаквия им произход, а,от друга страна,че е възможно един знак да е съставен от два или повече знаци. Ако приемем, че знаците съдържат някакви символични понятия, то тези комбинирани знаци биха имали значимост на комбинирани понятия. Например, ако знаците имаха смисъл на букви или думи, то съставният знак би имал значението на мисъл или изречение. В друг случай, когато знаците съдържат родов белег, то тези комбинирани знаци биха означавали нещо по-определено за този род. Един пример за такива знаци 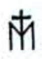 .Този знак вероятно е произлязал от |Y|, като хастите са продължени и той е добил вида M, а при комбиниране с кръста се е получил самият знак 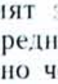. Това явление трябва успоредно да се разглежда с едно друго, а именно често срещаната потреба на няколко знака. Подобен смисъл вероятно имат знаците, съставени от триъгълници четириъгълници, окръжности и др. Една голяма част от тях се срещат врязани и върху керамика, и върху камъни. Много от знаците представляват сложни геометрични фигури, като например успоредни линии, заграждащи множество малки правоъгълни полета, или вписани един в друг няколко правоъгълника (обр. 40_7), или пък изображение на „дама“. Макар и рядко, срещат се знаци, представляващи схематични рисунки — имаме пред вид една квадратна тухла с изображение на три рала (обр. 40_3). В Плиска изображения на рала са намерени и върху камъни, но те съществено се различават от горните — личат много подробности от самото рало, като е представен и самият трудов процес.[52] Докато при изображенията при тухлата схематизмът на трите рала ги доближава до знаците, то при графитите, открити при Малката църква до Малкия дворец, те имат значението на рисунка.[53] Върху една друга тухла, открита при южната крепостна стена, са врязани изображения на две клонки или две рибени кости. И двете тухли са направени от виненочервена глина с примеси от песъчинки и са неравномерно изпечени. По произход тези тухли, ако не прабългарски, са категорично български. Интересен е знакът, представляващ схематично изображение на лък със стрела (обр. 40_6). Той е засвидетелствуван и при други материали от Плиска. Твърди се, че той отговаря на буквалното значение на думата лък.[54] Това може да се приеме, като се добави, че знакът по произход е прабългарски. Логично е прабългарите да са изобразявали своето основно оръжие върху тухли.

Нещо средно между знак и рисунка по смисъл и значение имат двете рисунки, открити врязани след изпичането върху два фрагмента от стена на съд, покрити с червена ангоба от фино пречистена червена глина. Двете рисунки са схематично предадени. Едната е на граблива птици, наподобяваща орел, а другата — на око или VULVA. Последната се среща върху тухли и камъни. По произход те са по-късни. Открити са в пласт от X—XI в.

За по-голяма яснота необходимо е да отбележим, че установените от нас типове, видове, размери и стандарти на строителната керамика и знаците имат значение не само за откритата при южната крепостна стена. Те са изведени въз основа на количествените и качествените различия на материалите и са допълнение към по-рано откритите в Плиска.

Едно интересно явление са отпечатъците на стъпки от животни, птици и хора върху тухли преди изпичането им. Около южната крепостна стена бяха открити около 140 тухли с отпечатъци на домашни животни (овца, коза, свиня, крава, кон, куче), елен, сърна, вълк, домашни и грабливи птици, а при два случая — стъпка от човешки крак (обр. 35). Това явление може да се тълкува като случайно оставени следи от животното. При този случай те свидетелстват за голямото разнообразие от животни, срещащи се в равнината на Плиска. Съпоставени с костения материал, те доизясняват поминъка на населението на Плиска. Ако предположим една нарочна употреба, подобна на знаците, то тя пак ще бъде свързана със скотовъдите, които могат да бъдат прабългарите.

Един по-сигурен аргумент са сюжетите на рисунките върху тухлите и камъните. Покрай южната крепостна стена се откриха 11 тухли с врязани рисунки и 14 графита (обр. 39). Осем от рисунките по тухлите са на коне, като на едната е представен и ездачът, две са на елен и последната е може би на човек с разперени ръце.

Прави впечатление един фрагмент, който е изключение от общото правило, че знаци и рисунки не се срещат заедно с печат. На фрагмента личат първата буква D от вдълбан печат, вероятно DULES, и рисунка на кон (обр. 39 горе). Рисунката обаче е врязана след изпичането, което означава вторична употреба на античната тухла от българите.

От откритите 14 графита 9 изображения са на коне, 3 на конски стада, 1 на риба и 1 недовършено (обр. 40). Рисунките върху тухлите са много схематично предадени както по отношение на отделните подробности, така и по отношение на движението. За разлика от тях рисунките върху камъните са подробни и много изразителни. Формата е вярно предадена, макар и с малко средства. Тя е стегната и елегантна. Схванато е движението на тялото и отделните крайници. Рисунките по тухлите и камъните обогатяват репертоара на познатите ни рисунки от Плиска и Преслав. Сюжетът е взет от военния бит на прабългарите като коневъден народ. По стил и сюжет рисунките по тухлите и камъните регистрират един определен етап от народното ни творчество.

Засвидетелствуваното широко приложение и повторение на знаците по различни материали говори за едно общо уеднаквено тяхно значение и за еднаква употреба. Някои от знаците, както беше изтъкнато по-горе, са имали вероятно различно фонетично значение,[55] други са изразявали числени стойности, а трети са били родови знаци.[56]

От особено значение е обстоятелството, че знаците по строителната керамика са органически свързани с производството. При разглеждания материал е необходимо да се има пред вид, че славяните не са познавали и не са използували строителната керамика и каменния градеж.[57] Това идва да подкрепи тезата за прабългарския произход на знаците и рисунките.

Макар откритите фрагменти от тухли и керемиди да са в голямо количество, не може да се допусне, че стената някъде във височина е имала тухли в градежа, както това се допуска за кулите въз основа на открития тухлен материал при западната порта.[58] Това е малко вероятно, тъй като тухлите бяха намерени в източната половина, а керемидите почти изключително между югоизточната кула и кула 1. Фрагментите вероятно са останки от някакви помещения в източната половина на южната крепостна стена.

Тухлите са употребявани само в детайлите, което личи от много разнообразния стандарт, от една страна, съпоставен на сравнително малкото количество — от друга. Всяка отделна работилница е произвеждала тухли за съвсем конкретни нужди на градежа. По въпроса за употребата на тухли при монументалните строежи в Плиска има много становища. Въз основа на откритото сравнително малко количество антични тухли, и то вън от самите градежи, се правят изводи за съществуването на град от мащабите на Плиска. Фактите обаче показват, че малко са употребените тухли и терминът каменно-тухлен градеж е несигурен и не отразява съвсем правилно нещата.

Що се касае до дървения материал, изворите сочат, че и славяни, и прабългари[50] са го употребявали. Нещо повече — по-широката му употреба е засвидетелствувана у славяните.[60] На чий етност принадлежи произходът на тази традиция, трудно може да се докаже. Ако ние излезем от конкретната употреба на дървото като материал, вложен при монументалното строителство, респ. при крепостното строителство на Плиска, съвместно с камъка, то коренът на традицията трябва да търсим по безспорен начин при прабългарите.[61] Това намира потвърждение и от изворите.

Целият комплексен археологически материал говори, че населението около южната крепостна стена се е занимавало предимно със занаятчийство и скотовъдство. Нещо повече, установен е прабългарският произход на много от находките. Разнообразието им по материал и предназначение свидетелствува, че тук е кипял не само военен, но и интензивен стопански живот както през VIII—X в., така и през X—XI в. От друга страна, това разнообразие, което не е типично за едно крепостно съоръжение, е указание за голямата гъстота на населението около южната крепостна стена, което по косвен начин говори, че в градоустройствено отношение Вътрешният град е гъсто застроен. Като вземем под внимание и гъстотата на водопроводната мрежа в югозападния ъгъл на крепостта, можем да предположим, че при изграждането на стената като отбранително съоръжение строителите са се

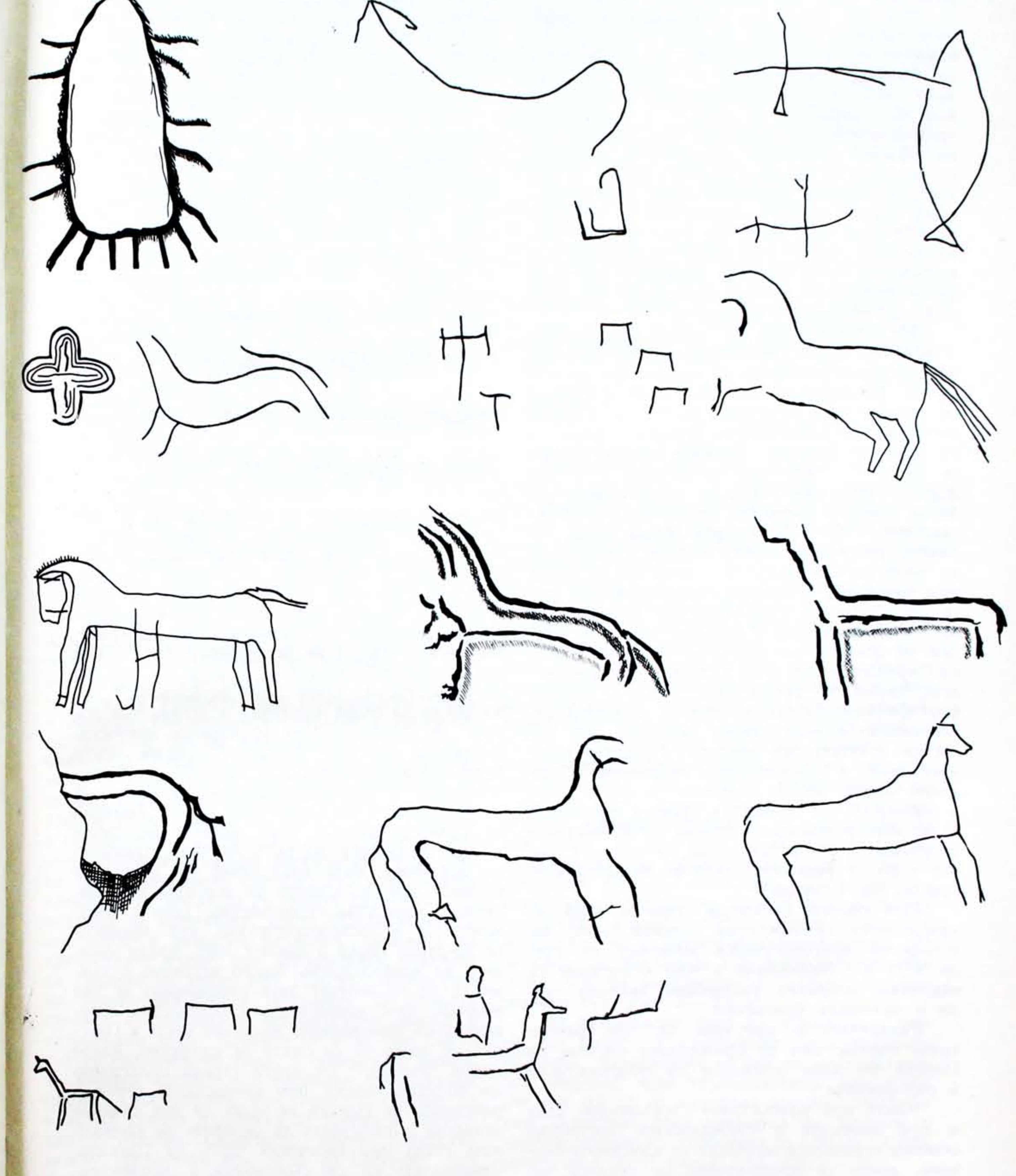

Обр. 40. Графитни изображения върху камъни

съобразявали и с нуждите на населението на Външния град при югозападния ъгъл.

Южната стена на построената в равнината масивна каменна крепост е имала най-важната отбранителна задача. Тя е трябвало да посрещне неприятеля от югоизток. Това ясно личи от фортификационните съоръжения към нея, различни по мащаби, а оттам и по предназначение от подобните при другите стени. Докато източната, северната и западната са снабдени с широки масивни порти в средата, то южната крепостна стена има сравнително малка порта за пешеходци в западния ъгъл и един таен подземен вход между двете петоъгълни кули. Не бихме сгрешили, ако подземният вход наречем „военен", тъй като функционалното му предназначение е свързано най-вероятно с отбраната.

По план и начин на градеж петоъгълните и кръглите кули при южната крепостна стена са еднакви и съответно на кулите при другите стени. По правило всичките кули в Плиска се издават пред куртината до 8,50 м. Стените им са дебели 1,50—1,60 м. Подът е с настилка от каменни блокове. Етажите между кулите са дървени. Това беше установено още при първите разкопки както за петоъгълните кули на южната крепостна стена, така и за останалите.[62] Като съпоставим общия план, голямото разстояние между кулите и техниката на полагане на основите, която не се среща при античното крепостно строителство, се стига до извода за прабългарския произход на крепостната система. Еднаквият начин на градеж на основите на източния, западния и южния крепостен зид и на кулите и портите свидетелствува, че крепостната стена и другите фортификационни съоръжения са изградени едновременно и имат единен характер като цялостен архитектурен замисъл. Незначителните преправки и допълнения, направени в по-късно време, не са изменили основния план и размерите на крепостта. Някои изследователи, като разглеждат строежа на крепостните съоръжения, стигат до извода, че той не е познат нито от римските, нито от византийските градове на Балкана.[63]

При южната крепостна стена не бяха открити нито архитектурни останки, нито по-конкретен археологически материал от преди VIII в. Изключение в това отношение са откритите вторично употребени антични тухли и мраморни фрагменти.

Разкритата и проучена от нас сравнително голяма част от крепостната система на Плиска ни дава основание за по-цялостното ѝ разглеждане.

Както при крепостните съоръжения, така и при дворците и гражданските постройки основен строителен материал са каменните блокове, които са предпоставка за тяхната монументалност. Те са и условие за здравина и издръжливост на градежа, познат и използуван нашироко през това време както в пределите на Византия, така и в Предна Азия и Западна Европа и на много други места като продължение на една традиция от предидущи епохи.[64] Що се касае до използуването на белия и червения хоросан, формата и плана на кулите и портите, забелязват се известни прилики в отделните елементи на градежа. Отделните„заемки" от строителството на по-ранни крепости биха могли да бъдат възприети и използувани както от местата, където са пребивавали, така и от местата, през които са минавали прабългарите при своето движение от изток и север към запад и юг: Северен Кавказ, Северно Причерноморие, Северна Добруджа, Западен черноморски бряг, както и от превзетите по-късно крепости — Одесос, Дуросторум, Сердика и Месемврия.[65] От сходството, което съществува в отделните подробности в градежа, между крепостите в гореспоменатите страни и крепостта на Плиска може да се заключи, че прабългарите са могли да възприемат и използуват някои строителни похвати от намиращите се тук различни по своя произход укрепени градове от предримската, римската и византийската епоха. Белият хоросан и кръглите кули в ъглите на крепостта биха могли да бъдат възприети от римските градове, червеният хоросан и петоъгълните кули, характерни за V—VI в.,[66] по всяка вероятност са взаимствувани от византийските провинциални крепости. Използуването на квадри, червен хоросан и кръгли кули личи в сходството на Плиска с градовете при Северното Причерноморие и най-вече Херсон и Боспор, чиито тесни връзки с Кубратова България са доказани както по археологически, така и по исторически път.[67] Планът на портите, идентичен с плана на портата на Дуросторум, както беше установено,[68] биха могли да бъдат копирани и оттам, още повече че Дриста е една от първите крепости, завладяна още при Аспарух.[69] Онова, което буди най-жив интерес при градежа, е обстоятелството, че навсякъде при южната крепостна стена основите на крепостния зид са по-тесни от суперструкцията. Това явление се среща и при западната порта.[70] Авторът правилно го отбелязва като отклонение от основните правила при полагането на основите при античното крепостно строителство. Това е факт, който не е засвидетелствуван при крепости от по-ранна епоха в нашите земи, преди идването на прабългарите. Много вероятно е тъкмо те да го донесат като специфично за тях правило при крепостното строителство. Срещането на това явление на някои места в Преслав не може да се смята за случайно, както някои твърдят.[71] От друга страна, полагането на по-тесни основи при крепостните стени в равнината на Плиска не може да има еднакво значение с полагането на основите на крепостната стена при насечения терен на Преслав. Строителите са се съобразили с конфигурацията на терена в Преслав.

Заслужава внимание обстоятелството, че в плана на каменната крепост се забелязва стремеж към геометричност и симетрия. В същност, ако при някои римски и късноантични крепости можем да говорим за геометричност и симетрия в пълния смисъл на думата, то в Плиска тя е до известна степен нарушена. Това най-ясно личи при южната крепостна стена. Няма съмнение, че в тази сравнително късна епоха това явление има определен смисъл и е свързано с пръбългарското крепостно строителство.

Всичко казано дотук идва да потвърди едно съвсем основателно мнение, че прабългарите са познавали строенето на градове и укрепяването им, преди да дойдат на Балканите.[72] В общата архитектурна композиция и в цялостния замисъл на градежа на крепостната система като единно цяло проличава, ако не подчертана оригиналност, то едно специфично явление, което може да е указание за крепостно строителство, характерно за друг етнос, който естествено не може да бъде друг освен прабългарския. Като вземем под внимание и особеностите при полагането на основите, за които говорихме по-горе, всичко това добива определен смисъл в тази сравнително късна епоха и, разбира се, не може да има еднакво значение с крепостите като цяло, заварени тук от прабългарите при образуването на българската държава.

Не е без значение да се отбележи, че в много отношения при разглеждането на отделните елементи при строежа на крепостите, близки по време с крепостната система на Плиска, се забелязват много общи черти. Така например аулът на Омуртаг при с. Цар Крум[73] е изграден със същите по размери паралелепипедни блокове със замазка на червен хоросан. По същия начин са изградени стените на крепостта при Пъкуюл луи Соаре и Мадара. Последната е снабдена с петоъгълни кули и стълби към крепостната стена.[75] Стената в Преслав е градена с две лица и пълнеж. В общи линии портите с масивните си входни кули не се отличават от тези в Плиска. Някои дори смятат, че крепостта в Преслав е едновременно построена с крепостта на Плиска.[75] В никакъв случай изтъкнатите общи черти при крепостното строителство при горните крепости не могат да се смятат случайни. Успоредно на приликата, която отбелязахме, съществуват и известни различия. Основите на крепостните стени при споменатите крепости са градени не както при Плиска. Дебелината на крепостния зид е по-голяма. В Преслав стената е снабдена с четириъгълни вместо с петоъгълни кули. Портите на аула на Омуртаг са различни по план, а освен това планът на същата крепост е с правилна правоъгълна форма. Особеностите при горните случаи са в пряка връзка и зависят от терена и обществените условия. Сходството, което съществува между крепостите при аула на Омуртаг, при Мадара, Пъкуюл луи Соаре и Преслав, се явява едно веществено доказателство, което идва да потвърди мнението, че при крепостното им строителство са налице необходимите данни за тълкуването им като едно продължение и развитие на архитектурните идеи и концепции, вложени в Плиска, които невинаги са възходящи.

Ако за крепостта на Плиска е изключено да се твърди, че прабългарите са заварили тук някаква по-ранна крепост, то в Добруджа съществуват такива случаи. Крепостите при Калиакра[76] и Яйлата[77] са нагледни примери за възприемане, развитие и преобразяване на античните традиции от българите при крепостното строителство тук на места.

В един по-късен период наред с промените по отношение начина на градеж на стените се променя и местоположението, и планът на крепостите. Докато по-ранните крепости (в случая Плиска) са разположени в равнина и имат правилна или близка до правилната геометрична форма, с течение на времето те се изкачват на недостъпни възвишения и променят формата си в съответствие с околния терен.

НЕКРОПОЛ

Некрополите в Плиска досега не са достатъчно проучени.[78] Християнски некрополи са намерени около Придворната църква — 13 гроба; южно и източно от Дворцовата църква — 112; при Голямата базилика — 31; при сондажите при северната крепостна стена — 4 гроба,[79] и отделни гробове на други места в Плиска. Освен в Плиска християнски некрополи от това време са открити в Преслав и другаде.[80] Проучването на некрополите е от голяма важност, пред вид особеностите на погребалния обред, който като една от най-важните прояви на религията е свързан и с различните обичай, характерни за даден народ. От друга страна, погребалният обред е наследил тяхната консервативност.[81] Това обстоятелство ни дава възможност при една сложна етническа обстановка да разграничим много елементи от по-старите езически обичаи и да установим на чий етнос са присъщи. Конкретно в случая проучванията на некрополите биха могли да доизяснят въпроса за състава на населението както във Вътрешния, така и във Външния град, един въпрос, който в много отношения и до днес не е разрешен задоволително. Що се касае до некропола при южната крепостна стена, той ни информира за състава на населението тук през X—XI в.

До вътрешното лице на крепостната стена, по цялото ѝ протежение бяха разкрити 42 гроба. Четиридесет от тях са от християнски некропол чрез трупополагане. Два гроба (№ 10 и 20) са от единични езически погребения. Християнският некропол бе намерен в горните слоеве на дълбочина до 1,60 м. Обща ориентация З—И (обр.41, 42, 43).

Гроб 1 — кв. 7, дълб. 0,90, коорд. С — 1,40; З—2,20. Ориентация З—И. Детско погребение с инвентар. Скелетът беше положен по гръб в неоформена яма.[82] Главата беше поставена с поглед нагоре, ръцете скръстени отпред върху гърдите, а краката опънати.

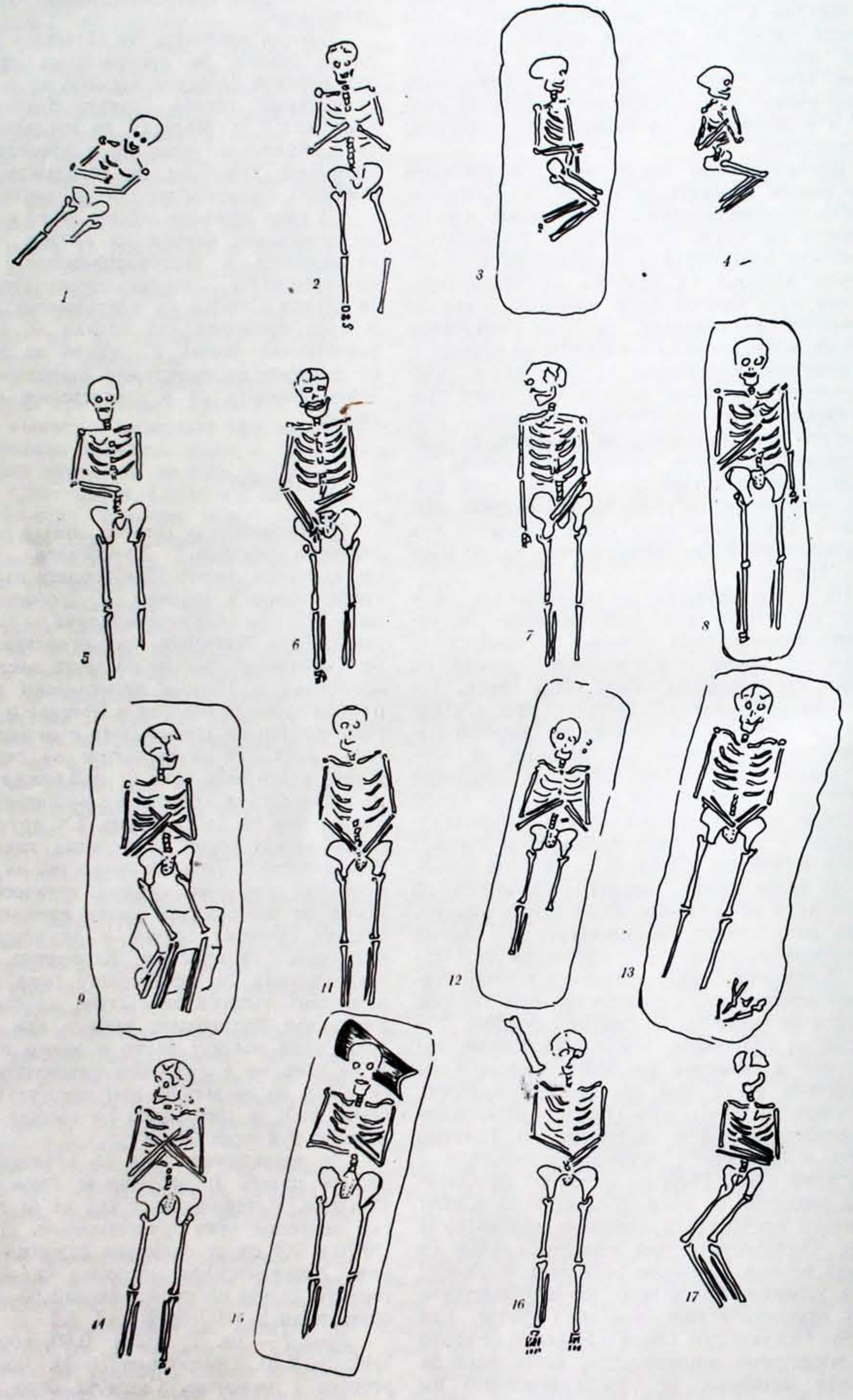
1
2
3
4
5
6
7
8
9
11
12
13
14
15
16
17

Обр. 41. Гробове от некропола, открит покрай вътрешната лице на южната крепостна стена от 1 до 17

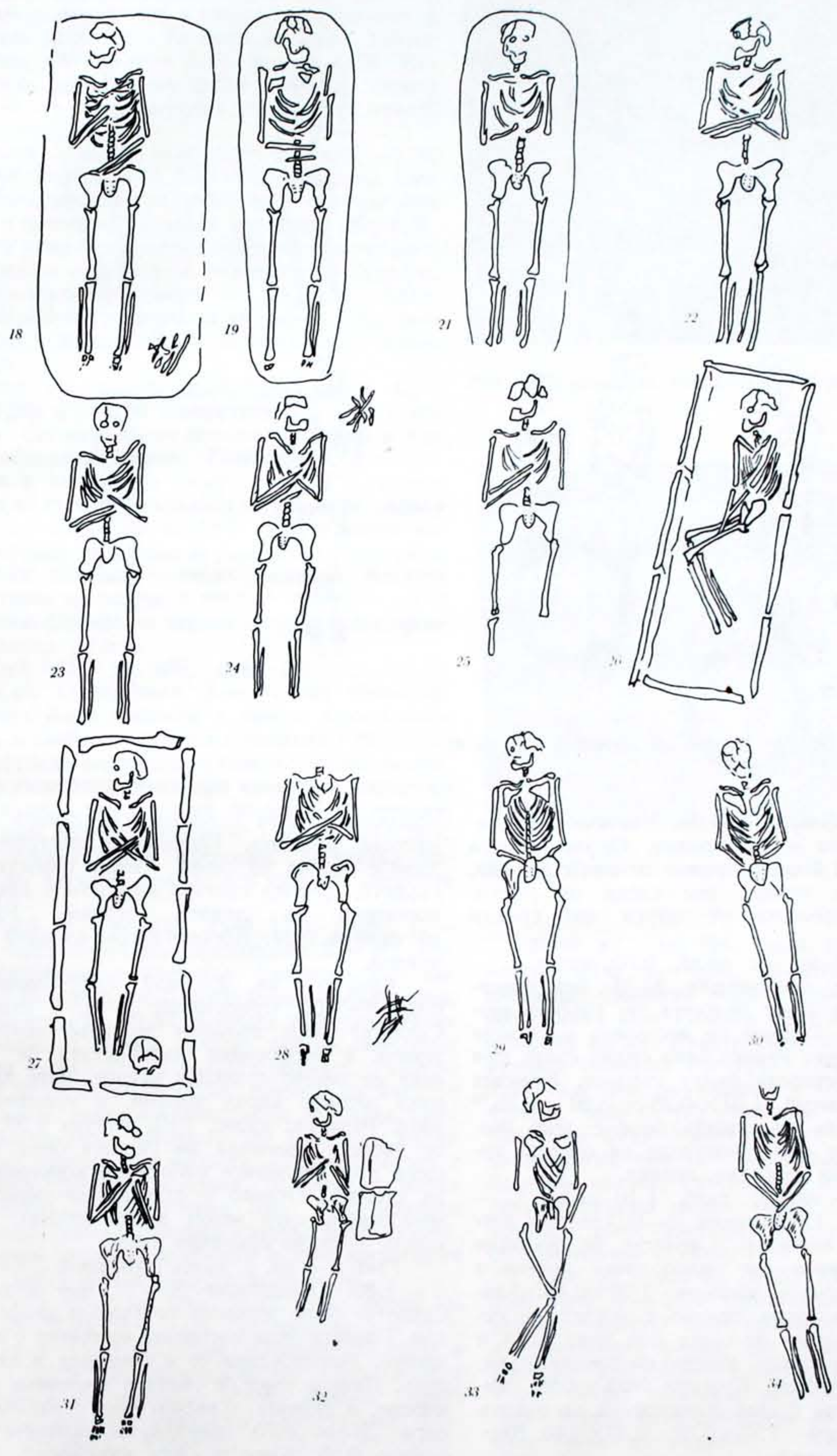
18
19
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34

Обр. 42. Гробове от некропола — 18 до 34

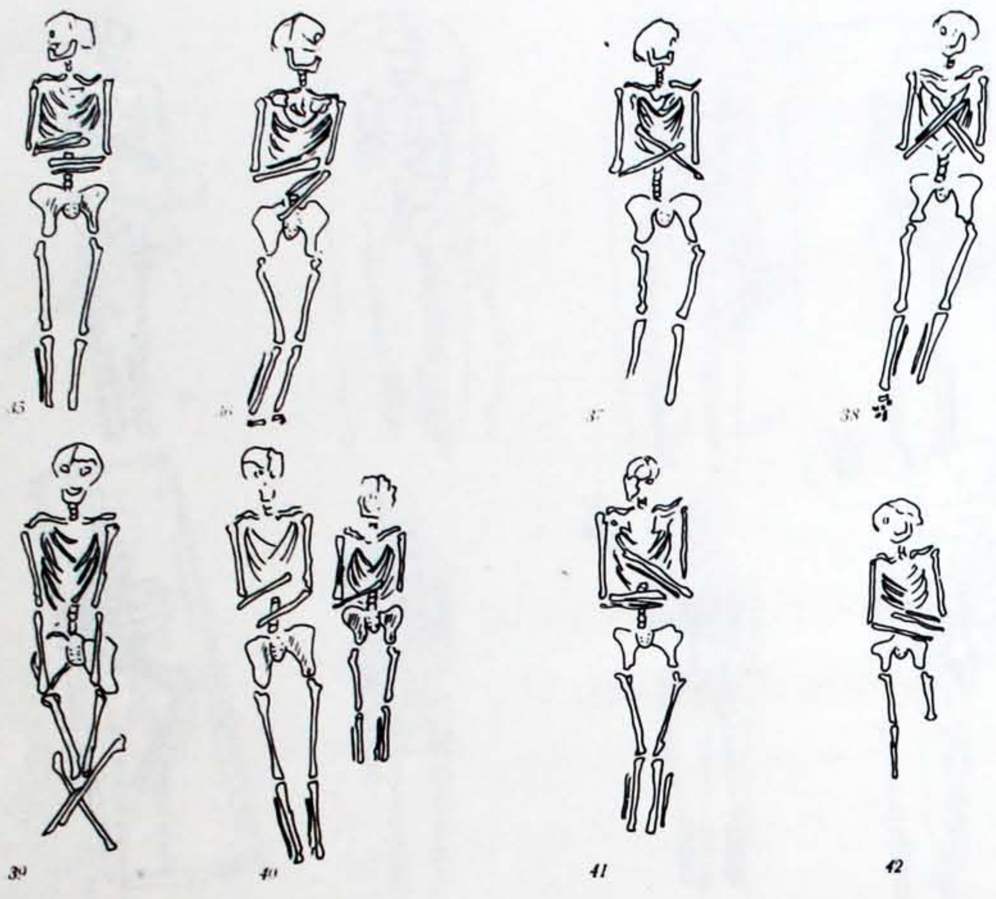

Обр. 43. Гробове от некропола — 35 до 42

Размерът на фемура 0,21 м. Костите бяха напълно изгнили и разбъркани. Около ребрата бяха открити 5 цели гривни от синьо стъкло, едната почти черна, със следи от рисунки, и 2 фрагмента от други две гривни (обр. 27).

Гроб 2 — кв. 4, дълб. 0,80, коорд. С — 1,00; З—0,60. Ориентация З—И, без инвентар. Скелетът беше положен по гръб в неоформена яма. Главата бе поставена на темето с поглед нагоре. Ръцете бяха силно свити при лактите и поставени върху гърдите. Краката опънати. Размери 1,57× 0,28 × 0,29 × 0,35.[83] Дясната страна на скелета беше с леко разбъркани кости при почистване на стената, извършено преди няколко години.

Гроб 3 — кв. 4, дълб. 1,10, коорд. С — 0,90; З—2,80. Ориентация З—И. Хокерно погребение без инвентар. Скелетът бе положен на лявата страна със силно свити колене в правоъгълна яма с размери 1,90×0,65. Главата беше поставена наляво с поглед на север. Дясната ръка бе свита под прав ъгъл и с дланта си уловила лакета на лявата ръка, която беше опъната. Краката бяха силно свити при коленете и таза и поставени на лявата страна. Размери : 1,75×0,32×0,30×0,40. Костите бяха начупени.

Гроб 4 — кв. 3, дълб. 1,20, коорд. С—1,40; З—0,60. Ориентация З—И. Детско хокерно погребение без инвентар. Скелетът беше положен в свито положение на лявата страна направо в ямата. Главата бе поставена наляво с поглед на север. Ръцете скръстени на гърдите, краката свити в колената и при таза, поставени на лявата страна. Размери на фемура 0,24. Костите бяха изгнили и начупени.

Гроб 5 — кв. 3, дълб. 1,10, коорд. С—0,60; З—1,00. Ориентация З—И, с инвентар. Скелетът беше положен по гръб направо в земята в неоформена яма. Главата бе поставена на темето с поглед нагоре, като дясната ръка лежеше върху корема, а краката опънати. Размери: дълж. 1,52; фемура 0,39. Част от дясната половина на скелета беше разрушена при изкопните работи по консервацията на стената. Отляво и отдясно на черепа намерихме по една медна халка (обеца), а под шията — медно сферично копче.

Гроб 6 — кв. 2, дълб. 1,40, коод. С — 1,80; З — 1,80. Ориентация З — И, без инвентар. Скелетът беше положен по гръб в неоформена яма. Главата беше поставена на темето с поглед нагоре. Мандибулата се е откачила и паднала долу. Лявата ръка бе свита и поставена върху корема, а дясната — върху таза. Краката опънати. Дълж. 1,70, ширина на раменете 0,37, фемура 0,38. Костите бяха начупени.

Гроб 7 — кв. 4, дълб. 1,20, коорд. С —1,45; З — 0,80. Ориентация З — И, с инвентар. Скелетът беше положен в неоформена яма. Главата бе обърната надясно, дясната ръка леко присвита и поставена върху таза, а лявата ръка опъната и прилепена до тялото. Краката опънати. Размери: дълж. 1,48, рамене 0,30, фемура 0,38. Костите бяха сравнително добре запазени. Около черепа се откриха две медни халки, а на лявата ръка — меден пръстен.

Гроб 8 — кв. 30, дълб. 1,20, коорд. С —1,00; З — 1,60. Ориентация З — И, с инвентар. Скелетът беше положен по гръб в яма с правоъгълна форма и заоблени краища с размери 1,95×0,48. Дясната ръка беше свита и поставена на гърдите, а лявата — спусната и долепена до бедрото. Краката опънати. Размери — 1,62×0,34×0,32×0,40. Черепът и костите на китките и стъпалата липсваха. Около ребрата бе открито стъклено манисто.

Гроб 9 — кв. 31, дълб. 1,20, коорд. С — 1,20; 1,70; З — 1,10. Ориентация З — И, с инвентар. Скелетът беше положен по гръб в яма с правоъгълна форма. Главата бе обърната наляво с поглед на север, ръцете скръстени отпред на гърдите, а краката от коленете надолу положени върху два камъка, поради което костите стояха по-високо за разлика от фемурите, които са потънали — стоят по-ниско. Костите на китките на ръцете и част от лицевите кости липсваха. Отляво на черепа беше открита бронзова халка (обеца).

Гроб 11 — кв. 126, дълб. 1,00, С — 0,20; З — 4,45. Ориентация З — И, без инвентар. Скелетът беше положен в яма с правоъгълна форма и заоблени краища с размери 1,85×0,50. Главата беше поставена на темето с поглед нагоре. Двете ръце бяха свити при китките и поставени една върху друга малко по-ниско от корема, а краката опънати. Размери: 1,42×0,26×0,26×0,29. Костите бяха начупени. Липсваха костите на китките, ходилата и част от лицевите кости.

Гроб 12 — кв. 125, дълб. 1,20, коорд. С — 1,40; 1,25; З — 1,80. Ориентация З — И. Детско погребение с инвентар. Скелетът беше положен по гръб в яма с груба правоъгълна форма, с размери 1,95×0,52. Главата беше поставена на темето с поглед нагоре, ръцете скръстени отпред на гърдите, а краката опънати. Размери . . . 1,32×0,24×0,26×0,28. Костите на китките и ходилата, както и лявата тибия, липсваха. Около черепа бяха намерени две бронзови халки (обеци), отпред при ребрата — бронзов кръст с конично удебелени краища, 10 маниста, медна пластинка — продупчена (обр. 46), агнешки астрагал, който вероятно е служил като амулет. Агнешки астрагал е открит и при погребения при Девня 2.[84] и в други некрополи.

Гроб 13 — кв. 126, дълб. 1,00, коорд. С — 2,60; 2,95; З — 3,00. Ориентация З — И, с инвентар. Скелетът беше положен по гръб в яма с груба правоъгълна форма. Главата беше поставена на темето с поглед нагоре. Ръцете бяха скръстени и поставени върху корема. Краката опънати. Размери: 1,62×0,30×0,28×0,35. Скелетът бе сравнително запазен. До краката се откриха животински кости и въглени — останки от славянска тризна.

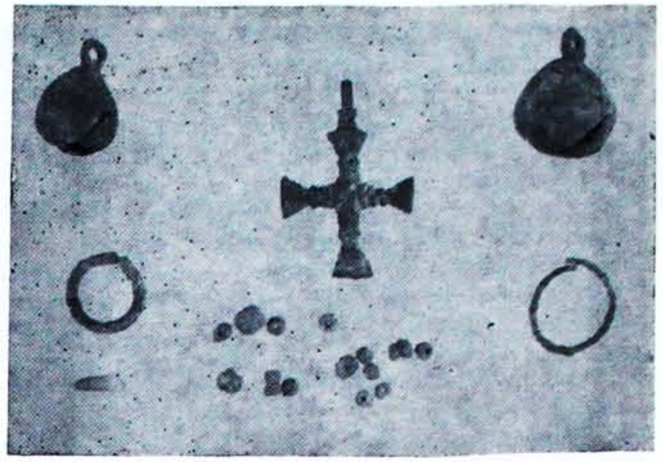

Обр. 44. Украшения, открити в гроб 12

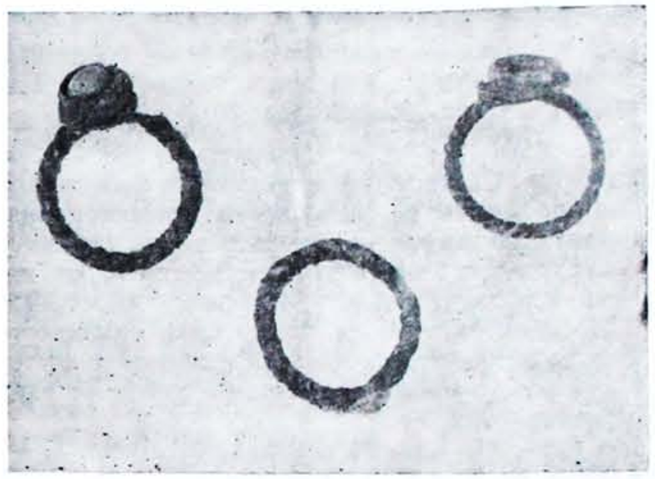

Обр. 45. Пръстени, открити в гроб 15

Гроб 14 — кв. 126, дълб. 1,00, коорд. С — 3,20; 3,05; З — 0,60. Ориентация З — И, с инвентар. Скелетът беше положен по гръб в неоформена яма. Главата беше извита надясно с поглед на юг. Ръцете скръстени на гърдите, краката опънати. Размери: 1,64×0,30×0,32×0,36. Костите на китките и черепът бяха начупени. Част от тях липсваха. Около шийните прешлени бяха открити 47 стъклени маниста от познатия тип от тъмносиньо стъкло, едно бронзово звънче, кръстовидно изрязано, обеца, представляваща медна халка с допиращи се краища, един фрагмент от стъклена гривна от тъмносиньо стъкло.

Гроб 15 — кв. 96, дълб. 1,00, коорд. С — 0,80; 0,65; З — 2,95. Ориентация З — И, с инвентар. Скелетът беше положен по гръб в яма с правоъгълна форма, със заоблени краища, с размери 2,10×0,50. Главата беше поставена върху извита керемида на темето с поглед нагоре. Ръцете бяха скръстени на гърдите и краката опънати. Размери. . . 1,80×0,34×0,36×0,41. Лицевите кости, част от шийните прешлени и китките липсваха. Около костите на ръцете се намираха три медни, вити пръстена (обр. 45).

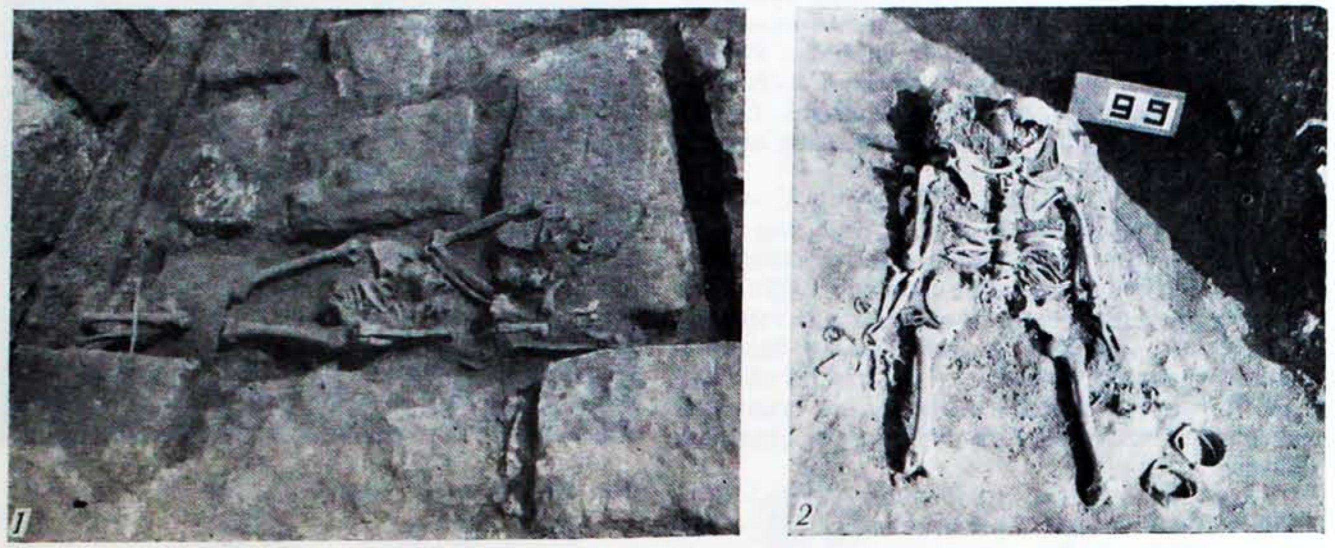

Обр. 46. Езическо погребение на воин в кв. 99 — гроб 20

Гроб 16 — кв. 96, дълб. 1,00, коорд. С — 2,10; 1,95; З — 2,70. Ориентация З — И, с инвентар. Скелетът беше положен в неоформена яма на нивото на разрушения крепостен зид. Главата бе поставена на дясната си страна с поглед на юг. Ръцете бяха скръстени върху корема, а краката опънати. Размери: 1,60×0,40×0,34×0,40. Костите на черепа бяха натрошени. Липсваха костите на китката и лицевите кости. Над дясното рамо беше открита тибия от едро домашно животно.

Гроб 17 — кв. 95, дълб. 1,00, коорд. С — 4,00; 3,60; З — 4,95. Ориентация З — И. Псевдохокерно погребение без инвентар. Скелетът беше положен в неоформена яма на нивото на разрушения крепостен зид. Главата бе поставена на дясната страна с поглед на юг. Ръцете бяха скръстени върху коремната област, а краката, поставени надясно в свито положение, така че тибиите и фемурите са успоредни. Костите на черепа бяха силно разрушени. Размери: 1,20 (в свито положение) ×0,24×0,25×0,31. Отдясно на скелета бяха открити няколко фрагмента от ранновъбългарска керамика с излъскани ивици.

Гроб 18 — кв. 95, дълб. 1,00, коорд. С — 2,39; 2,20; З — 2,90. Ориентация З — И, с инвентар. Скелетът беше положен по гръб в яма с правоъгълна форма, с размери 2,10×0,55, на нивото на разрушения крепостен зид. Главата бе поставена надясно с поглед на юг. Лявата ръка лежеше върху корема, а дясната върху гърдите. Краката бяха опънати. Размери: 1,70×0,32×0,30×0,41. Костите на черепа бяха начупени. Липсваха костите на китките и шийните прешлени. До краката — начупени животински кости и въглени.

Гроб 19 — кв. 95, дълб. 1,00, коорд. С — 1,00; 0,95; З — 2,70. Ориентация З — И, без инвентар. Скелетът беше положен по гръб в яма с трапецовидна форма с размери 1,90×0,55×0,40. Главата бе положена на темето, леко обърната наляво, ръцете скръстени върху корема, краката опънати. Размери: 1,58×0,30×0,30×0,37. Раменните и предраменните кости и костите на лицето бяха силно нарушени. Липсваха костите на лявата ръка.

Гроб 21 — кв. 32, дълб. 0,90, коорд. С — 0,65; 0,80; З — 1,00. Ориентация З — И, без инвентар. Скелетът беше положен по гръб в яма с правоъгълна форма, с окръглени ъгли с размери 1,85×0,55×0,45. Главата бе поставена на темето. Ръцете бяха скръстени отпред, а краката опънати. Размери: 1,54×0,38×0,35×0,39. Предраменните кости и костите на ходилата липсваха. Костите на скелета бяха начупени.

Гроб 22 — кв. 46, дълб. 1,30, коорд. С — 1,60; 1,85; З — 2,10. Ориентация З — И, без инвентар. Скелетът беше положен в яма. Главата бе поставена по-високо на темето. Ръцете скръстени на гърдите, краката опънати. Размери: 1,55×0,31×0,31×0,40. Костите бяха силно натрошени.

Гроб 23 — кв. 48, дълб. 1,40, коорд. С — 2,10; 1,90; З — 2,15. Ориентация З — И, без инвентар. Скелетът беше положен по гръб в неоформена яма. Главата бе поставена на темето с поглед нагоре, ръцете скръстени върху гърдите, краката опънати. Костите бяха силно натрошени.

Гроб 24 — кв. 66, дълб. 1,10, коорд. 2 — долепен до крепостния зид; З — 1,10. Ориентация З — И, с инвентар. Скелетът бе положен в неоформена яма. Главата беше обърната наляво с поглед на север, ръцете скръстени върху гърдите, раменете присвити, краката опънати. Размери: 1,53×0,32×0,36×0,46. Костите бяха натрошени и изгнили. Около главата бяха открити животински кости и въглени.

Гроб 25 — кв. 46, дълб. 1,00, коорд. С — 1,10; 0,90; З — 2,55 Ориентация З — И, без инвентар. Скелетът беше положен по гръб в неоформена яма. Главата бе поставена по-високо, леко обърната надясно с поглед на юг. Ръцете скръстени върху гърдите, краката опънати. Размери: 1,41×0,30×0,26×0,44. Костите бяха силно натрошени. Липсваха костите на лявята ръка и тибиите.

Гроб 26 — кв. 76, дълб. 1,00, коорд. С — 1,75; 1,60; З — 2,05. Ориентация З — И. Хокерно погребение на млад мъж без инвентар. Скелетът беше положен на дясната си страна в яма, облицована отстрани с правоъгълни плочести камъни с размери 1,80×1,76. Главата бе извита надясно (юг), краката свити при коленете и таза. Китката на лявата ръка беше поставена между бедрените кости, а на дясната — изправена и поставена под дясната бедрена кост. Размери: 1,10×0,30×0,29×0,40. Гробът беше покрит с четири плоски керемиди от жълта шуплеста глина, равномерно изпечени, с размери 0,57×0,42×0,03; 0,54×0,41×0 03; 0,55×0,42×0 03; 0,54×0,40×0,03. Върху първата керемида откъм главата е вдълбан с пръсти преди изпичането знак |V| (епсилон с две хасти). Гробът беше слегнат. Керемидите бяха начупени.

Гроб 27 — кв. 75, дълб. 1,20, коорд. С — 0,55; 0,30; З — 1,05. Ориентация З — И. Погребение на млад мъж без инвентар. Скелетът беше положен по гръб с размери 1,90×0,65, с изградени наоколо стени от камъни. Гробът бе покрит с четири каменни, правоъгълни плочи. Главата бе извита надясно, ръцете кръстосани отпред, върху корема, краката опънати. Размери: 1,60×0,30×0,28×0,39. При долната част на краката бе поставен череп с лицевата част към североизток. Вторият череп при краката на починалия показва, че е извършено погребение в стар гроб, по силата на което костите на предишните мъртъвци се поставят към краката, т. е. да гледат към изток.

Гроб 28 — кв. 73, 74, дълб. 1,25, коорд. С — 0,55; 0,40; З — 1,95. Ориентация З — И, с инвентар. Скелетът беше положен по гръб в неоформена яма. Ръцете бяха скръстени върху гърдите, краката опънати. Размери: 1,46×0,38×0,30×0,42. Костите бяха много разрушени и черепът липсваше. До краката се намираха кости от птици.

Гроб 29 — кв. 74, дълб. 1,25, коорд. С — 0,75; 0,50; З — 1,05. Ориентация З — И. Псевдохокерно погребение без инвентар. Скелетът беше положен по корем в грубо оформена яма. Главата обърната надясно. Лявата ръка бе свита в лакътя и поставена над корема, дясната също. Краката опънати. Размери: 1,25×0,31×0,32×0,38. Костите силно натрошени.

Гроб 30 — кв. 74, дълб. 1,25, коорд. С — 0,65; 0,40; З — 0,60. Ориентация З — И. Псевдохокерно погребение на млад мъж, без инвентар. Скелетът беше положен по корем в гроб, оформен грубо с одялани плочести камъни с размери 1,90×0,60. Черепът бе обърнат с лице надолу. Лявата ръка свита в лактите, дясната — свита и поставена отдолу под трупа. Краката бяха леко свити в коленете. Размери: 1,60×0,32×0,32×0,38. Костите бяха силно разрушени.

Гроб 31 — кв. 47, дълб. 1,40, коорд. С — 2,80; 2,50; З — 2,25. Ориентация З — И, без инвентар. Скелетът бе положен в неоформена яма, главата поставена по-високо и обърната леко наляво (юг). Ръцете скръстени на гърдите, краката опънати. Размери: 1,76×0,36×0,30×0,40. Костите на черепа разрушени. Липсваха костите на китките.

Гроб 32 — кв. 59, дълб. 1,40, коорд. С — 3,80; 3,50; З — 4,50. Ориентация З — И. Детско погребение без инвентар. Гробът отстрани имаше по два грубо оформени камъка. Скелетът бе положен по гръб, като главата бе извита леко надясно. Ръцете бяха кръстосани върху гърдите, краката опънати. Размери: 1,05×0,25×0,21×0,29. Костите на ходилата и китките липсваха. Черепът бе начупен.

В Плиска оградени с камъни гробове са открити при западната порта[86] и край северната крепостна стена (гроб 1).[86] Гробове, обградени с камъни, са намирани и в Мадара,[87] и другаде. Както при гробове 26 и 27, така и повечето от 112 гроба южно и източно от Дворцовата църква са изградени и покрити с каменни плочи.[88]

При четирите гореописани случая трупът е изолиран от пръстта. При гроб 26 и 27 гробната яма е покрита. И до днес в Източна България погребват починалите в гроб с покрив от дървета или дъски.

Гроб 33 — кв. 43—42, дълб. 1,30; коорд. С — 2,10; 2,30, З — 4,40. Ориентация З — И. Псевдохокерно погребение без инвентар. Скелетът беше положен в неоформена яма. Главата бе обърната наляво. Дясното рамо бе по-високо. Ръцете скръстени по-долу от корема. Десният крак леко свит в коляното и положен върху левия. Размери: 1,60×0,33×0,25×0,40. Костите разрушени.

Хокерни погребения от Средновековието, VIII—IX в., са открити при некропола до Нови пазар[89] и в други некрополи в Североизточна България.[90] Хокерни погребения са известни още от праисторическо време, но по огънатото положение на краката, при които тибиите и фемурите са почти успоредни, те се отличават както от откритите във Варненско,[91] така и от хокерите при южната крепостна стена. Хокерните погребения с всичките разновидности се срещат при скитите в Южна Русия, фригите в Предна Азия, а също така при аланите, прабългарите и др.

Гроб 34 — кв. 43, дълб. 1,50, коорд. С — 1,85; 1,70; З — 2,25. Ориентация З — И, без инвентар. Скелетът бе положен по гръб в неоформена яма, главата поставена по-високо. Ръцете кръстосани на корема, краката опънати. Размери: 1,60×0,41×0,36×0,47. Костите бяха силно разрушени, липсваше голяма част от черепа.

Гроб 35 — кв. 48, дълб. 1,40, коорд. С — 2,05; 1,85; З — 2,20. Ориентация З — И, с инвентар. Скелетът бе положен по гръб в неоформена яма, главата извита надясно с поглед на север. Ръцете бяха скръстени на корема, краката опънати. Размери: 1,38×0,34×0,28×0,37. Костите разрушени. Липсваха части от скелета и крайниците. Отдясно на черепа бе открита бронзова обеца, представляваща халка от объл тел.

Гроб 36 — кв. 44, дълб. 1,40, коорд. С—4,00; 3,75; З—3,05 — на млад индивид. Ориентация З—И, без инвентар. Скелетът беше положен по гръб в неоформена яма. Главата бе поставена по-високо, леко извита наляво. Ръцете кръстосани на корема. Краката опънати. Размери:1,70×0,41×0,30×0,41.Костите силно разрушени.

Гроб 37 — кв. 46, дълб. 1,60, коорд. С—4,25; 4,05; З—1,65. Ориентация З—И, без инвентар. Скелетът бе положен по гръб в неоформена яма. Главата беше поставена по-високо, леко обърната наляво (север), ръцете кръстосани върху гърдите, краката опънати. Размери:1,34×0,30×0,26×0,38. Костите силно разрушени. Липсваха части от тибиите и предраменните кости.

Гроб 38 — кв. 45—46, дълб. 1,55, коорд. С—1,05; 0,85; З—4,00. Ориентация З—И, без инвентар. Скелетът беше положен по гръб в неоформена яма. Главата бе поставена по-високо, леко обърната надясно. Ръцете бяха кръстосани отпред на гърдите. Краката опънати. Размери: 1,85×0,40×0,30×0,46. Костите бяха разрушени.

Гроб 39 — кв. 41—40, дълб. 1,05, коорд. С—4,40; 4,25; З—4,80. Ориентация З—И. Погребение на млад индивид без инвентар. Скелетът бе положен по гръб в неоформена яма. Главата беше поставена по-високо, леко обърната надясно. Ръцете свободно спуснати, изправени и долепени отстрани на тялото. Тибиите се намериха кръстосани пред фемурите. Костите бяха разбъркани и натрошени.

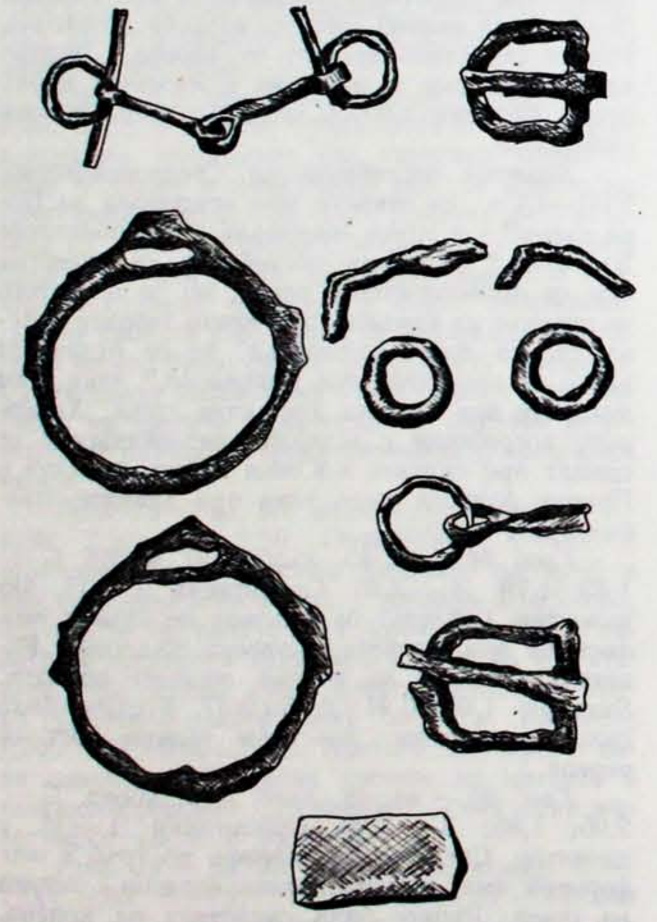

Обр. 47. Инвентар към езическото погребение на войн — гроб 20

Гроб 40 — кв. 123, дълб. 1,05, коорд. С—1,25; 1,15; З—1,10 и С—1,65; 1,50; З—1,60. Ориентация З—И. Погребение на два индивида — дете и жена, с инвентар. Скелетите бяха положени успоредно един на друг в неоформена яма. Главата бе поставена на темето, леко наклонена наляво. Ръцете свити и поставени върху корема. Краката и на двата скелета бяха опънати. Размери: 1) 1,53×0,45×0,34×9,41;2)0,85×0,25×0,22×0,22. Костите бяха силно разрушени. Липсваха кости от крайниците. Можем да допуснем, че са погребани дете и жена-майка. При скелета на жената, до лявата китка бяха открити пръстен, отдясно на черепа — обеца,под долната челюст — огърлица, върху ребрата — копче. При скелета на детето,върху долните ребрата — две стъклени гривни, от двете страни на черепа — по една медна халка (обеца), под долната челюст 102 стъклени мониста от гердан. До долната част на краката на двата скелета бяха открити животински кости и въглени.

Гроб 41 — кв. 124, дълб. 1,35, коорд. С—1,85; 1,75; З—1,70. Ориентация З—И, с инвентар. Скелетът бе положен по гръб в неоформена яма, ръцете кръстосани на корема, краката опънати. Размери: 1,57×0,40×0,33×042. Костите бяха силно разрушени. До лявата ръка беше открита стъклена гривна с диам. 0,043, от тъмносиньо непрозрачно стъкло с елипсовидно напречно сечение и украса отвън по дължина с жълта паста — охлювообразни линии.

Поставяне на стъклени гривни и обеци от медни халки и други украшения и гробове е типичен обичай за славянските погребения.

Гроб 42 — кв. 126, дълб. 1,30, коорд. С—3,80; 4,20; З—4,10. Ориентация З—И. Детско погребение с инвентар. Скелетът беше положен по гръб в неоформена яма. Главата бе леко наклонена надясно, ръцете кръстосани върху корема, краката опънати. Размери: 0,85×0,22×0,21×0,26. Костите бяха разрушени. Липсваха кости от крайниците. До лявата долна част на ръката открихме гривна с диам. 0,05, от тъмносиньо прозрачно стъкло с кръгло напречно сечение без украса.

Некрополът може да се свърже с откритите християнски погребения в насипа пред югоизточната кръгла кула, разчистени при по-ранни разкопки (непубликувани).[92]

Некрополът се намира в пласт от втория период на Плиска и се свързва по всяка вероятност с населението, живяло около югозападния ъгъл на каменната крепост. Въз основа на керамичния материал и инвентара можем да датираме този некропол към края на X и началото на XI в.

Както по ритуални особености и инвентар, некрополът при южната крепостна стена не се различава от некропола, открит около Дворцовата църква, който е от същото време.[93] Това идва да подскаже, че през X—XI в. погребалните обичаи са еднакви за населението от различните части на крепостта и вън от нея.

Езически гробове. Гроб 10 — в северозападния ъгъл на кулата, непосредствено до самата крепостна стена в кв. 5 открихме скелет на мъж, положен на гръб, с ориентация Ю—С. Ръцете бяха скръстени отпред. Костите на краката под коляното бяха открити отделно — кръстосани на разстояние 0,55 м от бедрените кости. Кости от черепа липсваха — беше открита само долната челюст.

Гроб 20 — на 85 м източно от кула 2 беше разкрито езическо погребение на воин. Ориентация ЮИ—СЗ. Погребението е било извършено направо в земята. Ръцете бяха опънати до тялото. Интересна е ритуалната особеност: преди полагане на скелета са отрязани и махнати краката от колената надолу. До костите на лявата китка на ръката бяха намерени две железни стремена, юзда и две халки; до дясната — две едноезични токи, две халки, две железни пластинки и каменно брусче (обр. 45). Такива стремена и юзди се срещат при погребения през Средновековието, IX—XI в., свързани с алански паметници и салтомаятската култура в Съветския съюз, старомаджарските погребения в Унгария и Югозападна Словакия.[101]

---

[1] От 5 до 27.VII. 1971 г. разкопките се ръководиха от Д. Аладжов. Изказвам благодарност на колегата за предоставения ми от него материал за публикуване. В колектива влизаха Ив. Захариев, Р. Василев, С. Станилов, Ив. Балкански, Т. Балабанов, Д. Топтанов и студенти-стажанти от Софийския и В. Търновския университет.

[2] От югоизточната кръгла кула до 20 м източно от южната порта, разкопана от проф. Ат. Милчев (непубликувани материали). Известни данни за тях вж. у Ат. Милчев. Разкопки в Плиска (1945—1970). — А, 1974, кн.3, с.39—48.

[3] Предварителни данни от пробите, взети за петрографско изследване.

[4] С. Михайлов. Разкопки на Западната порта в Плиска. — ИАИ, XXXIV, 1974, с.206.

[5] Пак там.

[6] Наши наблюдения от 1971 г.

[7] Пак там.

[8] С. Михайлов. Цит. съч., с. 207.

[9] Резултати от направения от нас сондаж в югоизточния външен ъгъл на южната петоъгълна кула, при източната крепостна стена през 1971 г.

[10] Срв. С. Михайлов. Цит. съч., с. 206.

[11] Срв. К. Шкорпил. Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров. — АП, II, 1930, с.197 и сл.

[12] К. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с.33.

[13] Срв. К. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. — ИБАИ, XIV, 1942, с.88—103.

[14] К. Миятев. Архитектурата..., с.33.

[15] Ю. Трифонов. Сведения за старобългарския живот в „Шестоднева“ на Йоан Екзарх.—Сп. БАН, XXV, с.19.

[16] С. Михайлов. Разкопки на Западната порта..., с.208.

[17] Ат. Милчев. Цит. съч., с.43; С. Михайлов. Разкопки на Западната порта..., с.207.

[18] Б. Игнатов. Южната порта на Вътрешната крепост в Преслав като обект за консервация и реставрация. — ИАИ, т.22, с.186.

[19] К. Миятев. Архитектурата..., с.33.

[20] К. Миятев. Нещо за каменната крепост на Плиска.—В: Д. Дечев. С., 1958, с.595 и сл.

[21] Пак там, с.595—602.

[22] Вж. В. Велков. Градът в Тракия и Дакия в късната античност. С., 1959; Д. Цончев. Хисарските бани.—ГПНБМ, 1935—1936, с.91—127.

[23] К. Миятев. Архитектурата..., с.33; Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали през 1948 г.—ИАИ, XX, 1955, с.207.

[24] Срв. В. Иванова. Южната порта на Вътрешния град в Преслав, неиният градеж и архитектурен тип.—ИАИ, XXII, 1957, с.142.

[25] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 54 и сл.

[26] В. Антонова. Археологически проучвания в центъра на Плиска през 1963—1964 г.—ИАИ, XXX, 1967, с.27—29; В. Антонова и Ст. Дамянов. Материали от сондажни проучвания в Плиска.— А, 1969, кн. 2, с. 25—42; Ат. Милчев. Цит. съч., с. 46.

[27] Непубликувани материали.

[28] Й. Чангова. За стъклените гривни в средновековна България. — Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, с.179.

[29] Вж. Д. Джонова. Археологически данни за селската носия в Северозападна България през XIV в.—ИЕИМ, III, 1958, с.39 и сл.

[30] Срв. С. Георгиева и В. Димова. Замъкът в средновековния град Червен. — ИАИ, XXX, 1967, с.18, обр.17.

[31] С. Михайлов и Ат. Милчев. Разкопки в Плиска през 1955 г. — ИАИ, XXII, 1959, с.283.

[32] Вж. С. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947 г. — РП, III, с.171 и сл., обр.1.

[33] Ст. Станчев. Материали от дворцовия център Плиска. — ИАИ, XXIII, 1960, с.204.

[34] И. В. Синицын. Археологические исследования в западнем Казахстани. — ТИИАЗ, т.1, 1956, с.97.

[35] А. Ф. Медведев. Из истории сложного лука. — КСИИМК, вып. 102, 1964, с.1—7 и пос. там лит.

[36] Непубликувани материали.

[37] При изследванията бяхме подпомогнати от стажанти—студенти по ветеринарна медицина.

[38] Ст. Станчев. Цит. съч., с.53.

[39] С. Иванов. Храната от животински произход на обитателите на Южната порта в Преслав.— ИАИ, XXII, 1959, с.214.

[40] Срв. С. Михайлов. За произхода на античните материали от Плиска. — А, 1960, кн. 1, с.17.

[41] С. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1959—1961 г. — ИАИ, XXVI, 1963, с.26.

[42] С. Ангелова. За производството на строителна керамика в Североизточна България през ранното средновековие. — А, 1971, кн.3, с.9.

[43] Пак там, с.4, табл.I.

[44] Пак там, с.8, табл.II.

[45] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 263, табл.LII, 51—56, с.262—264, табл. LII, 20—33, 57—71.

[46] З. Морфова. Римски частни и императорски тухли и керемиди с печати от Североизточна България. А, 1971, кн.3, с.96.

[47] К. Шкорпил. Цит. съч., с.165.

[48] С. Михайлов. Археологически материали от Плиска (1948—1951). — ИАИ, XX, 1955, с.66 и сл.

[49] Пак там.

[50] Т. Тотев. Един бронзов медалион със знаци от Преслав. — А, 1967, кн.2, с.35—37.

[51] С. Михайлов. Цит. съч., с.81 и сл., обр 28, 29.

[52] Пак там, с.116 и сл.

[53] Пак там.

[54] Пак там, с.66 и сл.

[55] С. Михаилов. Цит. съч.

[56] Т. Тотев. Цит. съч., с.35—37.

[57] И. И. Ляпушкин. Славяне Восточной Европы накануне Древнерусского государства. Л., 1968, с.125—133; П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М., 1966, с.248—254; Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., с.428—430.

[58] Срв. С. Михайлов. Разкопки на Западната порта..., с.226.

[59] Вж. Ю. Трифонов. Цит. съч., с.18.

[60] Вж. Б. А. Рыбаков. Цит. съч., с.429.

[61] К. Миятев. Крумовият дворец..., с.125—126.

[62] К. Миятев, Архитектурата..., с.33.

[63] Пак там, с.35.

[64] Н. Мавродинов. Старобългарско изкуство. С., 1959, с.63.

[65] Д. Овчаров. Археологически аспекти на ранносредновековната българска фортификация.—ВИС, 1973, 1, с.64 и сл.

[66] С. Бобчев. Крепостните кули с издаден остър ръб и значението им за укрепяването на античните градове. — ИАИ, XXIV, 1961, с.138.

[67] С. А. Плетнева. От кочевий к городам. М, 1967, с.43—44; А. Л. Якобсон. Раннесредневековые сельские поселения Юго-западной Таврики. Л., 1970, с.146—148.

[68] С. Ангелова. Крепостната стена на Дуросторум—Дръстър—Силистра (предварително съобщение). — А, 1973, кн. 3,с.83—93.

[69] Й. Иванов. Богомилски книги и легенди. С., 1925, с.282.

[70] С. Михайлов. Разкопки на Западната порта..., с.206.

[71] Б. Игнатов. Цит. съч.

[72] В. Златарски. Известието на Михаил Сирийски за преселението на българите. — ИИД, т.4, с.98; С. Плетнева. О связах аланобулгарских племен до Доня со славянами. — СА, 1962, кн.2

[73] В. Антонова, Ц. Дремсизова. Аулът на Омуртаг при с.Цар Крум, Коларовградско (проучвания през 1958 г.). — А, т.II, кн.II.

[74] В. Велков, Разкопки в Мадара (1924—1928). — В:Мадара, с.105 и сл.; Н. Мавродинов. Цит. съч., с.54.

[75] Б. Игнатов. Цит съч., с.186.

[76] Ив. Захариев, В. Владимиров. Първа укрепителна линия на нос Калиакра. — Известия НВИМ, т.I, 1973, с.181—182.

[77] Г. Китов. Ранновизантийската крепост в летовище Русалка. — Музеи и паметници на културата, 1971, кн.3, с.9 и сл.

[78] Ст. Станчев. Плиска за тридесет години.— А, 1974, кн.3, с. 9 и сл.

[79] Срв. Ат. Милчев. Цит. съч., с.46; Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. — ИАИ, XX, 1955, с.185.

[80] Срв. Ж. Въжарова. Селища и некрополи (края на VI—XIв.). — А, 1974, кн.3, с.20 и сл., табл.5.

[81] С. Токарев. Ранние формы религии и их развитие. М., 1964, с.20 и сл.

[82] Досега няма установени термини. Съобразили сме се с употребяваните от народа „Прескочи трапа“, „Ще гние в земята“ и др., за да употребим „гробен трап“ и „земята“.

[83] Първите размери са на дължината на скелета, вторите — ширината на раменете, третите — на таза и последните на фемурата.

[84] Срв. Д. Димитров. Погребалният обред при ранноебългарските некрополи във Варненско(VIII—Xв.). — ИАИ, XXXIV, 1974, с.83.

[85] С. Михайлов. Разкопки на Западната..., с.226.

[86] Ст. Станчев. Цит. съч., с.185 и сл.

[87] В. Миков. Гробни находки. — В:Мадара, I, с.147.

[88] Непубликувани материали. Сведения за тях вж. А. Милчев. Цит. съч., с.46.

[89] С. Станчев, С. Иванов. Некрополът до Нови Пазар. С., 1958, с.31—32.

[90] Д. Димитров. Цит. съч., с.51.

[91] Пак там, с.69—71.

[92] Сведения за тях вж. у Г. Джингов. Проблеми, задачи и постижения на българската археология — Slovenska archeologia, XXI, 2, 1973, p.461.

[93] А. Милчев. Цит. съч., с.46.

LE MUR D'ENCEINTE MERIDIONAL DE PLISKA ET LA NECROPOLE DECOUVERTE A COTE DE LUI

(FOUILLES EN 1971—1974)

Ivan Zahariev

(Résumé)

La présente étude porte sur un mur d'enceinte de Pliska entièrement découvert et étudié et la nécropole découverte près de sa face intérieure.

Sont étudiés deux tours pentagonales, une entrée secrète, des conduites d'eau et canaux sortant du mur d'enceinte, des cuves pour le mélange de mortier, ainsi qu'un second mur parallèle au premier et des locaux à usage économique.

Dans le mur d'enceinte méridional on distingue quatre périodes de construction. Les trois premières sont dans les limites des VIIIe—Xe s., tandis que la quatrième — des XIe—XIIe s.

Par leurs plans, dimensions et la manière de construction, les tours près du mur d'enceinte méridional sont identiques respectivement aux tours des autres murs d'enceinte à Pliska.

Le mur d'enceinte méridional avait le rôle défensif le plus important en comparaison avec les autres murs, qui sont munis de larges portes massives au milieu. Il a une porte relativement petite pour piétons dans son angle occidental. Plus tard, une entrée souterraine secrète a été pratiquée entre les deux tours pentagonales. Son étude complète éclaircira non seulement la chronologie des constructions d'enceinte mais également la chronologie respective de la Ville intérieure de Pliska.

On a découvert un grand nombre de signes, de dessins-graffiti et de sceaux. On a découvert également des lingots de fer natif, qui autorisent à admettre que la population locale s'occupait de traitement du fer.

Près de la face intérieure du mur d'enceinte furent découverts en tout 40 tombeaux chrétiens et 2 païens dont 17 chrétiens et 1 païen avec des objets funéraires, tandis que les autres n'en comportaient pas.

Le matériel archéologique complexe témoigne que la Ville intérieure autour du mur d'enceinte méridional était construite d'une manière serrée.

МАТЕРИАЛИ, ОТКРИТИ В ЗАНАЯТЧИЙСКИТЕ И ТЪРГОВСКИТЕ ПОМЕЩЕНИЯ СЕВЕРНО ОТ ЮЖНАТА ПОРТА НА ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА

Атанас Милчев

При провеждане на системни археологически разкопки от голям мащаб и на широка площ от 1963 г. в югозападната част на крепостната стена на Вътрешния град на Плиска бе разкрита изцяло южната порта и четирите кули, фланкиращи прохода ѝ, крепостната стена на запад от портата и ъгловата югозападна кръгла кула с част от западната крепостна стена (обр. 1—4).

На север от северозападната кула на южната порта бяха разкрити деветнадесет помещения (план 1, обр. 5—6) с единен верижен план. Предмет на настоящата работа са резултатите от разкопките и проучванията, които се проведоха през 1968 и 1969 г.,[1] и то главно на откритите материали в тях. Архитектурният облик на тези помещения и техният начин на изграждане са разгледани в друга моя работа.[2]

Почти всички разкрити помещения имат единен план — наредени са едно до друго, имат две дълги успоредни външни стени и са ориентирани в посока Ю — С. Те са разположени северно от северозападната кула на южната порта и се намират на 3,96 м от южната крепостна стена на Вътрешния град на Плиска. Южната стена на необикновено дългата постройка е успоредна на самата южна крепостна стена. Западната стена на помещенията е обща и е дълга 115,47 м, а източната — 116,17 м (план 1).

На 77,24 м северно от югозападния ъгъл на помещение 1 западният зид на верижните помещения прави чупка на запад и се свързва със западната крепостна стена на Вътрешния град на Плиска. По този начин първите 15 верижни помещения се затварят в един общ двор между западната крепостна стена и източния зид на помещенията. Южната крепостна стена, разкрита напълно от южната порта до югозападната ьглова кула, се явява също ограден зид на тези помещения. По всичко личи, че западната и южната крепостна стена в югозападната част на Вътрешния град на Плиска са били полуразрушени и са били използувани като оградни зидове на тази сграда (обр. 5, 6, план 1).

Източният зид на помещенията продължава на север без прекъсване на протежение 116,17 м. Западният зид на север от 15-о помещение прекъсва, за да се появи отново в първоначалната си права линия при помещения 18 и 19, и то в същата посока Ю — С. На 103,99 м от югозападния ъгъл на помещение 1, в северозападния ъгъл на помещение 18 той прави чупка на запад. Тук обаче зидът не бе разкрит напълно (план 1).

Двата успоредни външни зида — източният и западният, на 19-те помещения имат дебелина от 0,72 до 0,80 м. Междинните зидове на помещенията са дебели от 0,80 до 0,90 м. Всички те са изградени от ломени камъни, а на места от добре обработени каменни блокчета със спойка от глинен разтвор и по това се отличават съществено от крепостната стена и от южната порта и нейните кули.

По-голямата част от верижните помещения са напълно еднакви по план. Ще се спрем поотделно на всяко едно, и то главно на откритите материали в тях.[3]

Помещение 1. То започва от северозападния ъгъл на северозападната кула на южната порта (обр. 7, план 1). В северозападния ъгъл на помещението до западния и северния зид е долепена пещ. Тя има елипсовидна форма с диам. 1,40×1,30 м (обр. 8, 9, план 2). В основата ѝ е изграден полукръг, висок 35 см, от цели и фрагментирани тухли, употребени вторично, с размери 42×35, 35×35, 32×32, 21×29 см и деб. 5 см. Върху една от тухлите има печат на XI Клавдиев легион (LEG XI CLAVD). Тази тухла говори ясно, че е произведена в някой от римските кастели. По всичко личи, че пещта е служела за изпичане на хляб. Под нея има насип и хоросанова подложка, предназначена за подложка на каменната настилка, открита северно от южната порта.

На 1,20 м южно от пещта, почти в центъра на помещението, открихме силно разрушено огнище, чиято форма не е възможно да се определи. От него личи само петно от отухлена замазка с диам. 15×25 см (обр. 8). Под него се очерта кръгла хоросанова подложка с диам. 1 м, което показва, че помещение 1

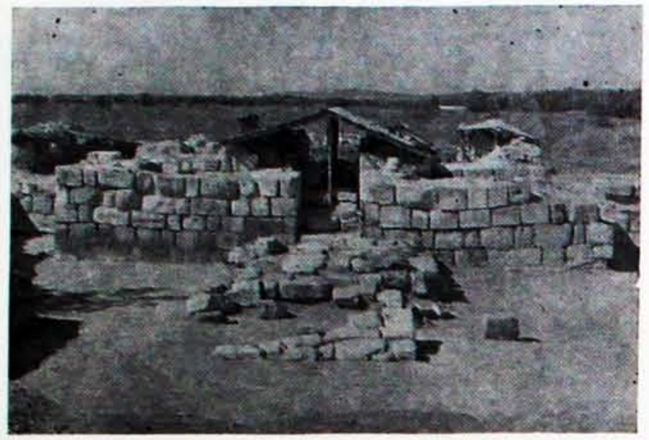

Обр. 1. Южната порта, гледана от юг

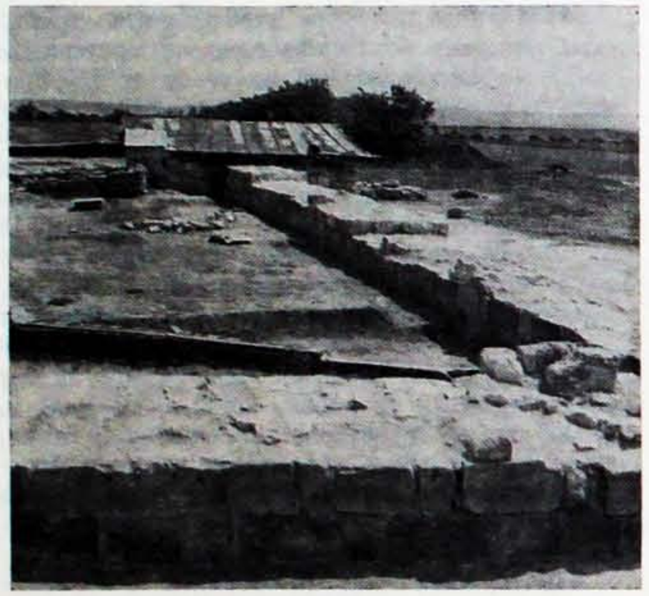

Обр. 2. Югозападната и северозападната част на крепостната стена на Вътрешния град на Плиска

Обр. 3. Югозападната кръгла кула

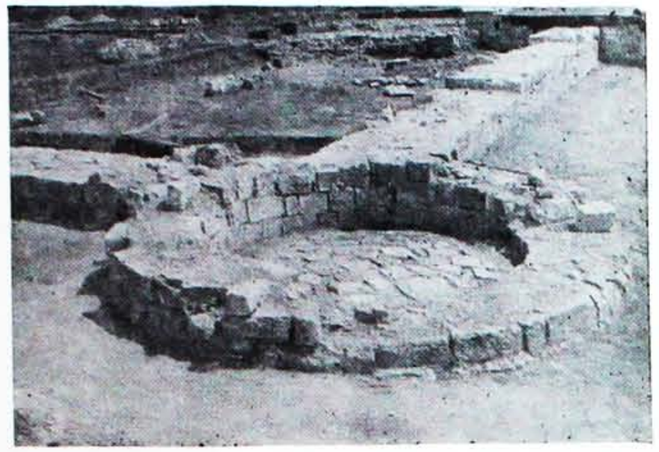

Обр. 4. Югозападната кръгла кула и част от южната и западната крепостна стена

е било изградено върху по-стар културен пласт. При разчистване на пода на помещението бяха намерени много фрагменти от характерната средновековна българска керамика от IX—X в. повече от дъна на гърнета без дръжки, със знаци по тях, както и железен косер, дълъг 21 см, с ширина на острието 1,5—3 см. Открити бяха също обработени кости с неясно предназначение, железни предмети, ковани гвоздеи, панти за врата и др.

Помещение 1 е било изградено, след като южната порта с четирите кули, фланкиращи прохода, крепостната стена и югозападната кръгла кула са били вече полуразрушени и са престанали да играят ролята на крепостни съоръжения. Към X—XI в., т.е. по време на изграждането на верижните помещения, ще трябва да отнесем и преграждането на прохода на южната порта с големи каменни блокове и използването на нейната северозападна кула за жилище.[4] По начин на градеж, както и от находките, открити в помещение 1, личи, че то е от по-късно време от южната порта. Това помещение вероятно не е служило за жилище и ако се съди по намерените находки, то е било използувано като работилница за метални изделия.

Южно от помещение 1 и северно от южната крепостна стена се разкри незастроено пространство, в което открихме корито за приготвяне на хоросан, използуван при поправки на крепостната стена. Размерите му са 2,20×2 м. Откритите находки около него го датират в IX в., т.е. времето на изграждането на крепостната стена на Вътрешния град на Плиска.

Помещение 2 е конструктивно свързано с изграждането на помещение 1 (обр. 10—11, план 2). Подът му е без настилка. На 1,20 м северно от южната преградна стена и на 2,15 м западно от източния зид на помещението открихме огнище с диам. 1,40×1,00 м. Около него имаше камъни, което показва, че то е било оградено, но от него се е запазил само подът. На 0,40 м югоизточно от огнището се намери голям дялан блок със следи от плитко врязана рисунка, вероятно на кон, предаден

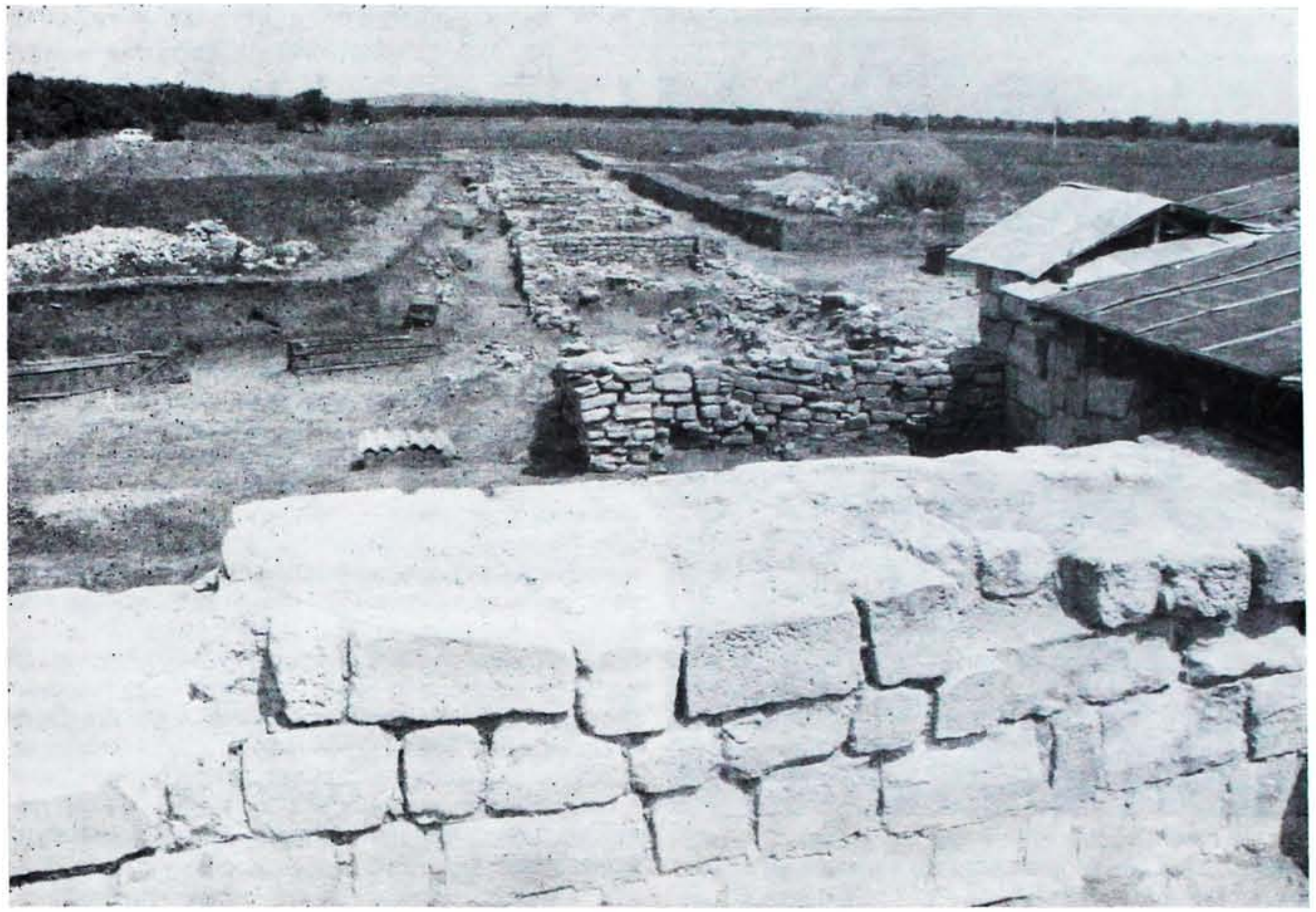

Обр. 5. Общ изглед на верижните помещения, гледани от юг

доста неумело и схематично. Блокът има размери 0,40×0,34×0,20 м. От единия край на камъка има жлеб, което говори, че тук той е вторично употребен.

В югозападния ъгъл на помещението се виждаше пещта, открита в помещение 1. По-голямата част от нея се намира в помещение 1, а по-малката — в югозападния ъгъл на помещение 2. Пещта пресича южната стена на помещение 2 и това идва да покаже, че тя е служила вероятно за отопление и на помещение 2. Двете помещения са свързани не само конструктивно, но са били използувани за една и съща цел — като работилници. По

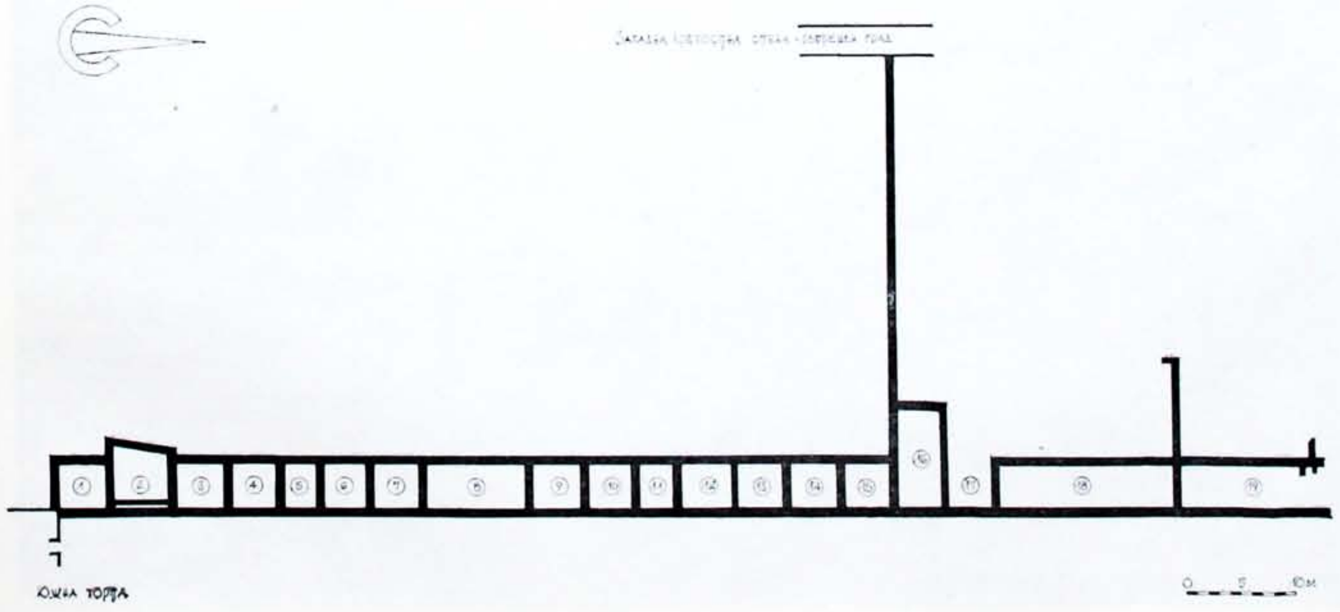

План 1. Деветнадесетте помещения в югозападната част на Вътрешния град на Плиска

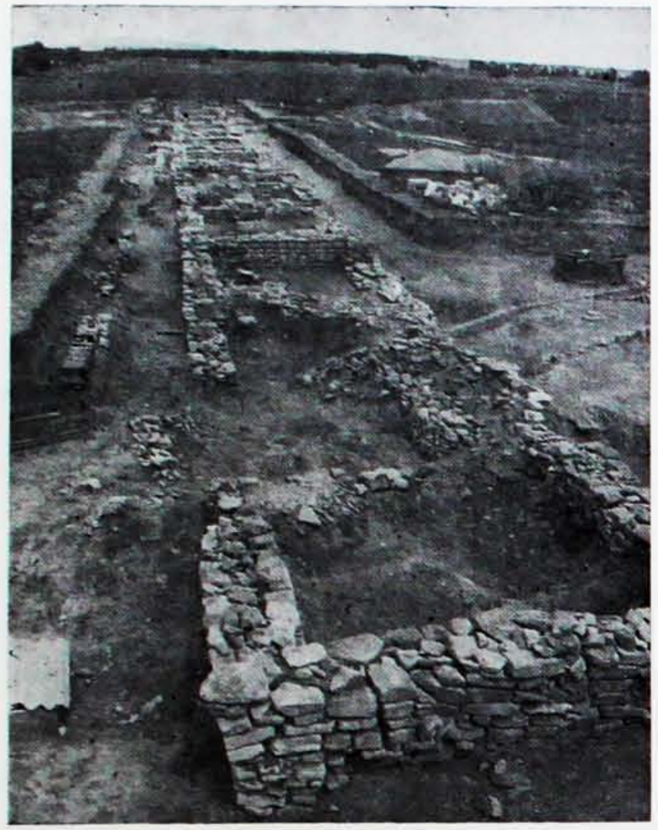

Обр. 6. Верижните помещения, гледани от юг

пода на помещението се откриха много парчета от тухли, вероятно използвани като настилка.

В насип около огнището и по самия под намерихме фрагменти от глинени съдове, железни предмети с неясно предназначение, ковани четирирьби гвоздеи, панти за врати и др., както в помещение 1, които се датират в края на X и началото на XI в.

След разрушаване на първоначалното помещение 2 на неговото място е била изкопана землянка на дълбочина 0,80 м под пода на първоначалното ниво на помещението (обр. 11). В южната част на землянката открихме огнище с диам. 3,20+1 м, оградено от големи камъни. На мястото на огнището се очерта кръг от отухлена пръст, а върху него — много пепел и въглища.

Помещение 3 (обр. 12 и 13). До южния преграден зид са запазени следи от водопровод, разрушен при построяването на верижните помещения. Това е водопровод 2, който идва от центъра на Вътрешния град, минава на 11 м северно от южната порта и се насочва към югозападната кръгла ъглова кула на Вътрешния град (обр. 13 и 14). Така помещение 3 при изграждане на южния му зид разрушава в този сектор водопровод 2, което говори недвусмислено, че той е по-ранен от верижните помещения.

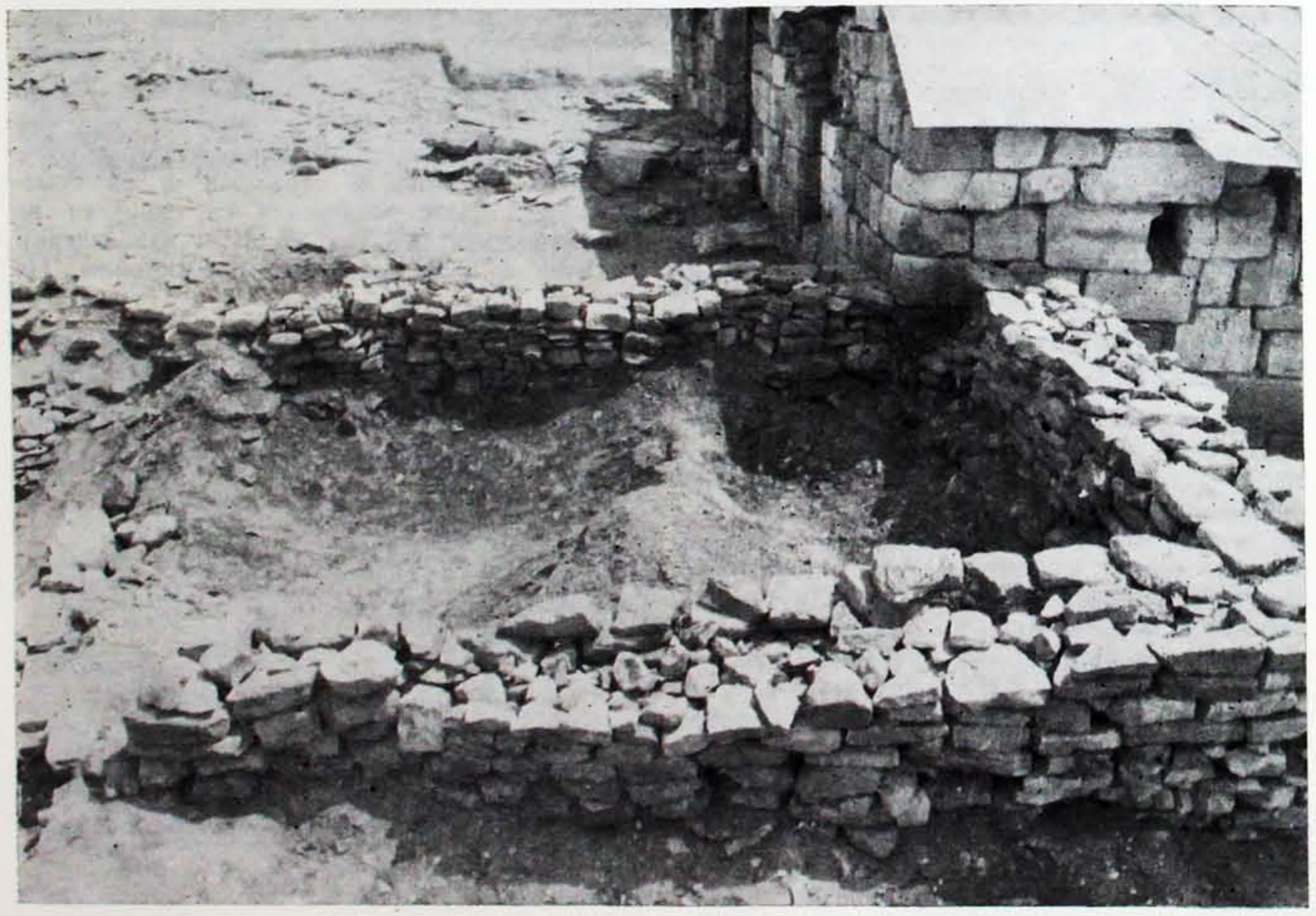

Обр. 7. Помещение 1 и част от северозападната кула на южната порта

Вън от помещението и под западния зид се откри правоъгълна хоросанова площадка с размери 1,10×1,35 м. Тя отстои на 0,40 м от северозападния и на 2,90 м от югозападния ъгъл на помещението (обр. 15). На нея е бил приготвян разтвор, нужен за поправка на крепостната стена. По време тя се свързва с изграждането на някоя ранна поправка на южната крепостна стена от IX в. При разчистването на помещението в насипа и на пода бяха открити много фрагменти от глинени съдове с линеен и вълнист орнамент, едно желязно ножче, много четирирьби гвоздеи с кръгли главички и др. Въз основа на открития материал в него, предимно на керамиката, датираме и помещение 3 през втората половина на X и началото на XI в.

В това помещение нямаше огнище или пещ и затова то вероятно е било използвано като склад на стоки или за търговски цели.

Помещение 4 (обр. 16, план 3). На 1,90 м северно от югозападния ъгъл на помещение 4 се разкри огнище, почти долепено до западния зид. То представлява полукръг с диам. 0,80X0,90 м и има отвор на юг. Подът е от отухлена пръст — без каменна или тухлена настилка.

При вдигане на насипа по пода и около пещта се откриха голямо количество фрагменти от керамични съдове, украсени с вълнист и линеен орнамент. Наред с твърде типичните и известни форми и украса на съдовете тук се срещат и фрагменти, украсени с по два реда врязани триъгълници, обърнати с върховете надолу, подредени в шахматен ред един под друг. Намерени бяха още две костени шила с удължени върхове, малко желязно ножче, халкички, четирирьби ковани гвоздеи, счупени и силно оксидирани части от железни предмети, парчета от железен шлак, три фрагмента от стъклени вити гривни, парчета от стъклен шлак и др. Оттук произхождат няколко фрагмента от съдове с глазирана украса, характерни за X—XI в. Наличието на

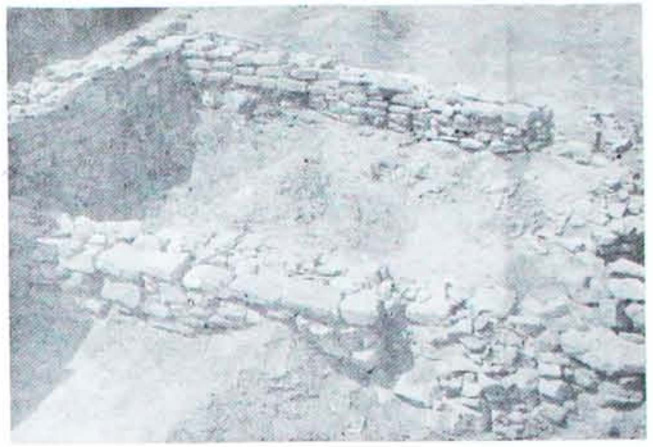

Обр. 8. Помещение 1, гледано от запад

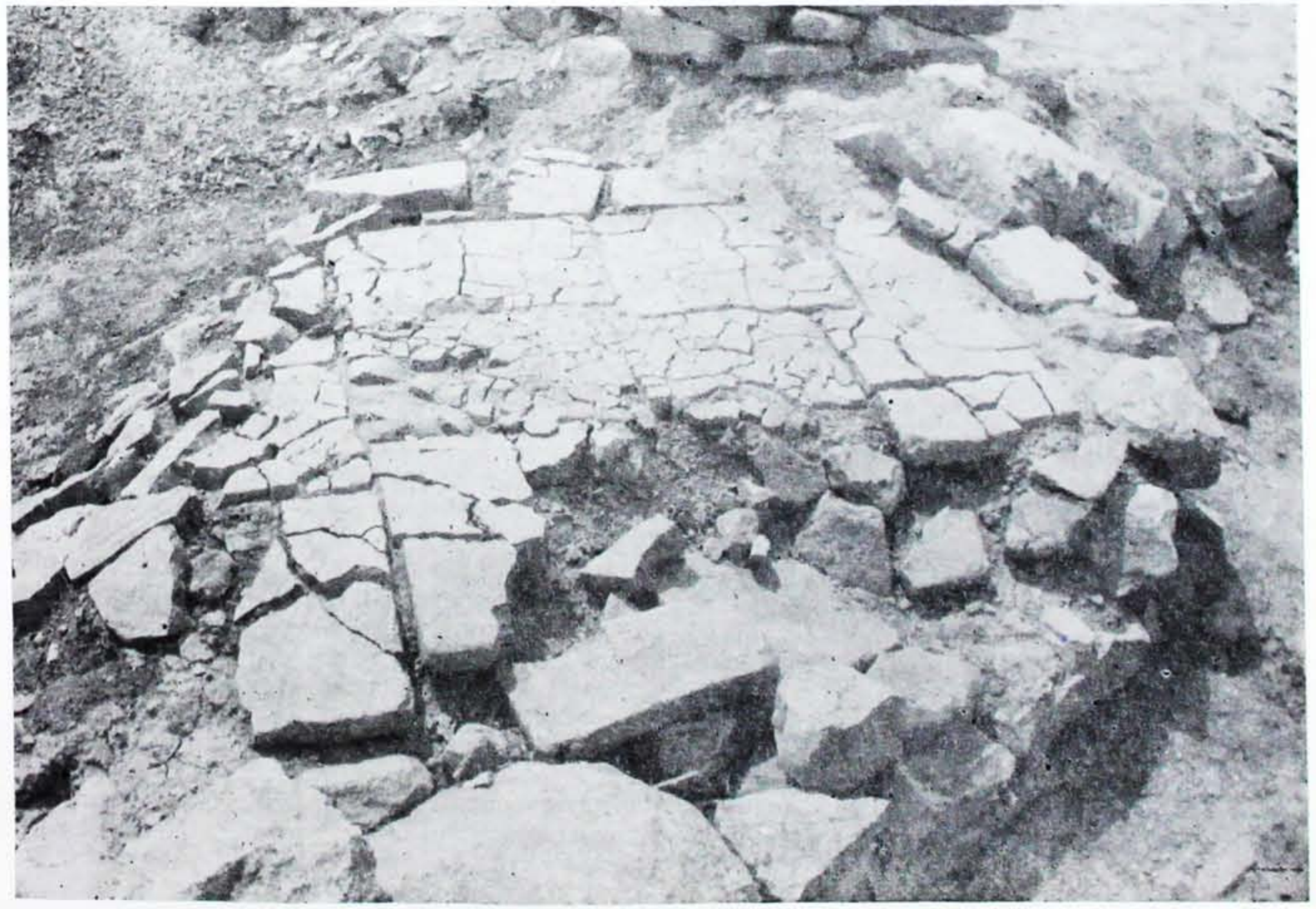

Обр. 9. Пещ в помещение 1

ВПИ БИБЛИОТЕКА ШУМЕН

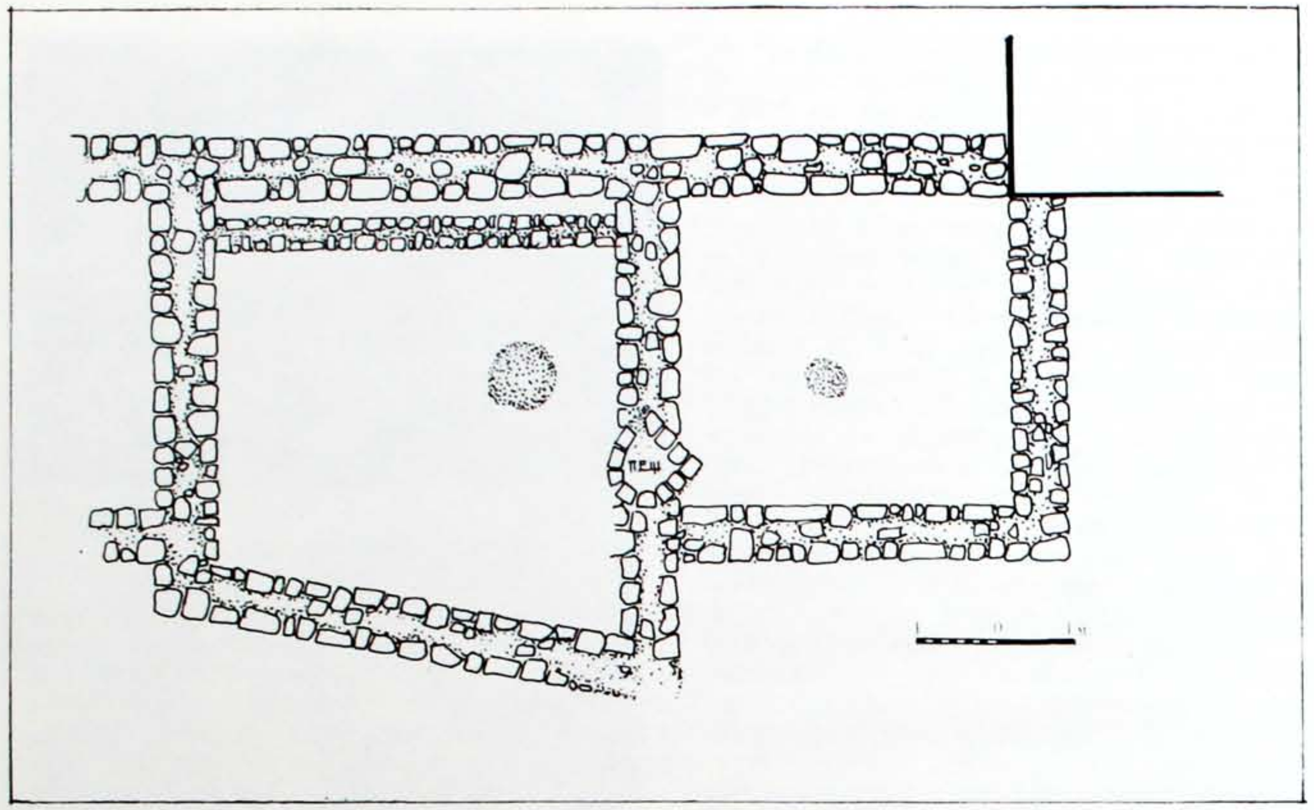

План 2. Помещения 1 и 2

Обр. 10. Общ изглед на помещения 1, 2, 3 и 4, гледани от севгроизток

Обр. 11. Източната стена на помещение 2 и вън от него—каменната настилка, севгрно от Южната порта

грамадно огнище, парчета от железен и стъклен шлак и характерът на находките ни карат да смятаме, че и това помещение е било използвано за работилница.

Помещение 5 (обр. 17, план 4). В югоизточния ъгъл на помещението на 30 см под нивото се откри огнище с диам. 0,74 м. Оградено е от необработени камъни. Две подобни каменни пещи в специално изградени за целта ями са открити под нивото на пода на землянки 1 и 2 в м. Асардере — Плиска, на дълбочина от 0,50 до 0,85 м.[5] Огнището в помещение 5 е на 10 см от северния зид, до който то е почти долепено. В югоизточния ъгъл на помещението установихме вертикални фуги, може би от по-късно преустройство.

В насипа и по пода на това помещение открихме много фрагменти от съдове, една силно повредена аномална медна монета от времето на император Йоан Цимисхий (969—976) и парчета от железни предмети с неизвестно предназначение. Монетата е важна за нас като датировъчен материал. По начин на изграждане помещението не са отличава от останалите, разгледани дотук. Намереното в него огнище и материалите говорят, че и това помещение е било използвано за работилница.

Помещение 6 (план 3, обр. 18 и 19). Голяма част от пода на помещението е от тухлена пръст със сиво-черна повърхност. Около отухления под се откриха голямо количество фрагменти от ранносредновековна българска керамика, горната част от амфора с 2 дръжки, фрагмент от дъно на съд с релефен знак, както и желязна огрибка, сравнително добре запазена (обр 21), железен нож, ковани четириръби гвоздеи, парчета от стъклени гривни, стъклен шлак, железни корозирани пластинки, костено шило, бронзов амулет, представляващ конник, бронзов амулет-халка, разделена на три елипсовидни части с топче, запоено в средата (обр. 22). Подобни амулети са открити и в Преслав. В южната част на помещението беше намерена медна монета от времето на Константин V (1059—1067 г.):

Лице: EVDK. Константин X вдясно и жена му Евдокия вляво, прави насреща. Помежду си държат лабарум с дълга дръжка във формата на кръст, поставен върху 3 стъпала. На главата си имат ниски корони с висулки отстрани.

Опако: Христос прав, насреща с нимб. Пред гърдите си държи евангелие.

Диам. на монетата 27 мм (обр. 23).[6]

Почти в средата на източния зид върху пода на помещението намерихме половинка от хромел с диам. 0,47 м (обр.20). Разкритата в него пещ и многобройни и разнообразни по характер материали говорят, че и това помещение е било използвано за производствени цели.

Помещение 7 (план 6, обр. 24). На 32 см западно от източния зид и успоредно на него се откри втори зид с дълж. 1,75 м. Между тях се образува нещо, подобно на улей. Не може да се каже какво е било предназначението на това съоръжение (обр. 24).

Към северната стена на помещение 7 се долепва голяма пещ, отстояща на 1,10 м от северозападния ъгъл. Тя има елипсовидна форма с диам. 1,05×0,85м. Изградена е от ломени камъни. Подът ѝ представлява отухлена пръст със замазка, дебела 4 см. На юг от нея беше разкрита втора пещ, изградена също от ломени камъни, запазена само в западната и северната си част. И тук подът на пещта е от отухлена пръст с деб. 2—3 см и размери 55×80 см. Нивото на пещта е на 10 см под нивото на първата.

Освен фрагменти от ранносредновековна българска керамика (обр. 25) бе открито и едно глинено гърне без дръжка със слабо отчупен устен ръб. Изработено е от добре пречистена глина и е равномерно изпечено. По дъното има релефен знак — кръг. Размери на гърнето: вис. 9 см, диам. на най-изпъкналата част 9 см, диам. на дъното 4,8 см, диам. на устието 7,5 см (обр. 26). Подобни съдове са открити и в Преслав.[7] Намерени бяха и фрагменти от стъклени гривни, желязна кука, железен предмет с неизвестно предназначение, който е имал две дупки — по една във всеки край. Дължината му е 2,20 см, а дебелината му—4 см. Намерени бяха също няколко парчета железен шлак. От разкритите две пещи и други съоръжения се вижда, че това помещение е служело за производствени цели.

Обр. 12. Помещение 3, гледано от юг

Обр. 13. Помещение 3, гледано от юг

Обр. 14. Помещение 3, гледано от изток

Помещение 8. За разлика от останалите седем, които имат почти еднакви размери, помещение 8 е по-голямо (обр. 27, план 7). През него преминава зид и не е изключено той да е ограждал някакво съоръжение. Той започва 1,17 м южно от северозападния ъгъл и върви на изток. На разстояние 1,60 м прави дъговидна извивка около пещта и достига до северозападния ъгъл на втората пещ, чийто добре запазен под е постлан с тухли. В западния край на зида има ново струпване на камъни във вид на дъга, вероятно от трета пещ. За това говори обстоятелството, че под камъните има следи от горяла пръст (обр. 27).

Споменахме, че в помещение 8 има три пещи. От пещ 1 е запазен само обгорелият под, измазан с глина. Тя има елипсовидна форма с диаметър на запазения под 1,34 м.В югоизточ-

Обр. 15. Помещения 3 и част от 4, гледани от юг

ния й край има улей, широк 0,25 м и дълъг 0,70 м, през който вероятно е изтичал разтопен метал. Следователно тази пещ е служела за топене на метал. Това се потвърждава от обстоятелството, че около нея бяха открити голямо количество железни, натрошени и корозирани предмети. Вътрешният зид на помещението застъпва част от пещта и това потвърждава казаното вече, че той е от по-късна епоха.

Втората пещ е на по-високо ниво с 0,20 м от първата и има диаметър 1,45 м. Подът й е постлан с тухли с размери 38×35 и 34 и 24 м. Стените на пещта отвътре са били облицовани с парчета тухли. На север тя се ограничава от два обработени камъка с еднакви размери 53×28 см. Те са поставени един до друг в посока И — З. По тях има полепнали парчета розов хоросан, което показва, че те са употребени вторично и са взети от разрушената вече крепостна стена на Вътрешния град на Плиска. Само извивката на дъгата на пещта на запад е от дребни камъни, споени с кал, а на юг — от един голям камък (обр. 27).

На 0,40 м южно пред отвора на пещта се намери каменен блок (база) с дупка в средата с размери 25×15 см, използуван вероятно като основа на дървен стълб, поддържащ покрива на пещта (обр. 27). От изток пещ 2 е ограничена от източния зид на помещение 8.

От третата пещ е запазена само основата, представляваща отухлена пръст с деб. 4 см.

Обр. 16. Помещения 4 и част от 5, гледани от юг

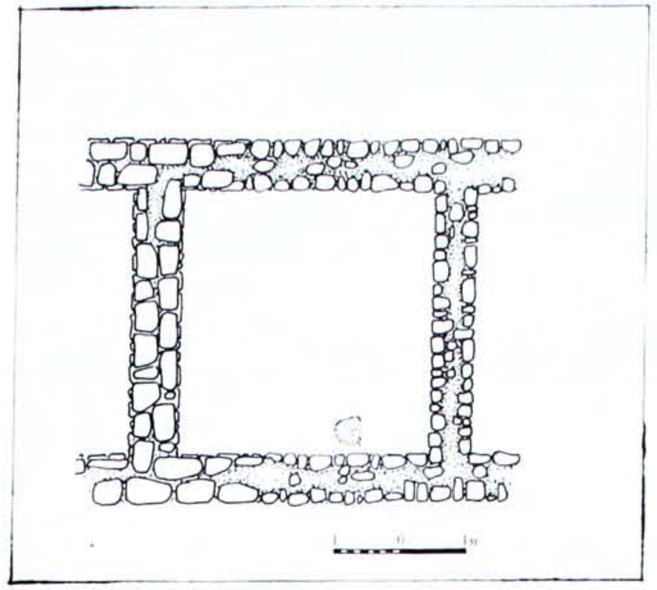

План 3. Помещение 4

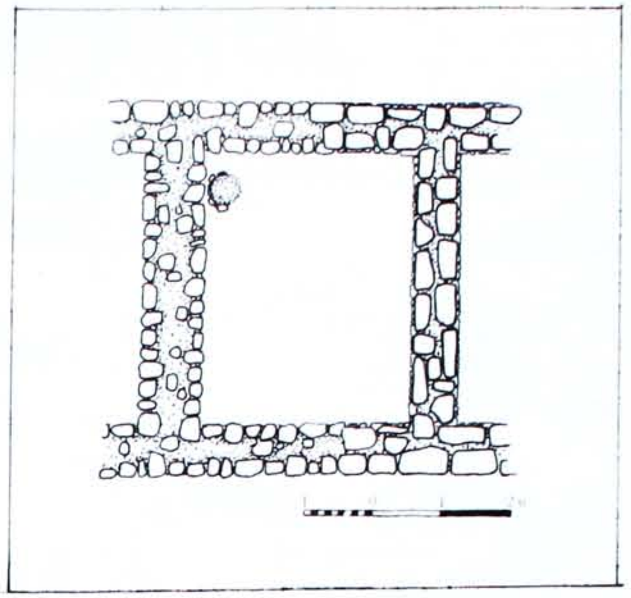

План 4. Помещение 5

В помещението се намериха много находки, които по своя характер повтарят тези от описаните вече помещения. На първо място тук трябва да споменем три медни анонимни монети. Две от тях (№ 2 и 3) са от император Йоан I Цимисхий (969—976), а третата е сечена по време на императорите Василий II и Константин VIII (976—1025 г.). Монетите са намерени на дълбочина 0,65.

1. Анонимна медна монета, сечена при Василий II и Константин VIII (976—1025 г.).

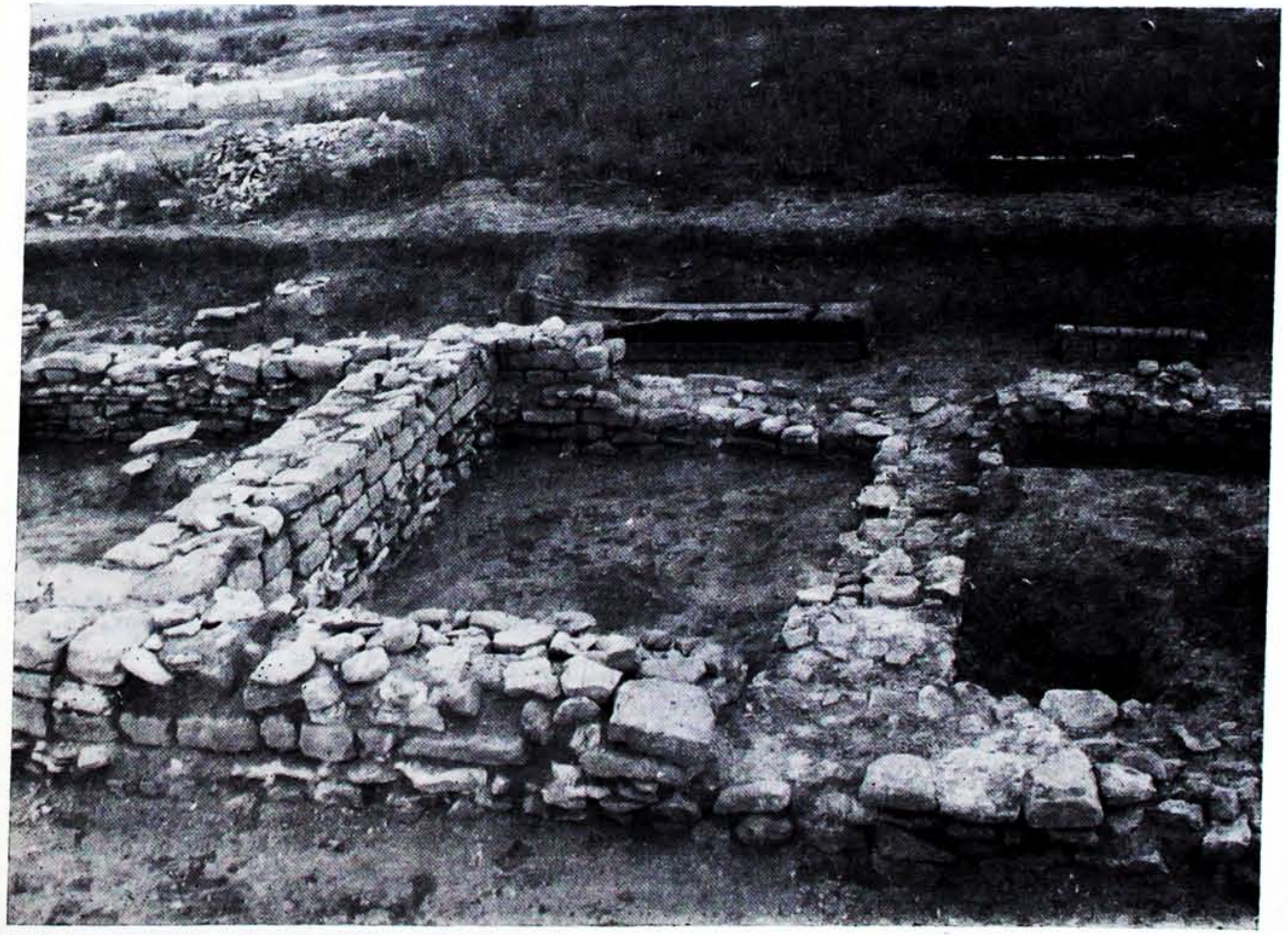

Обр. 17. Помещение 5 и част от 6, гледани от североизток

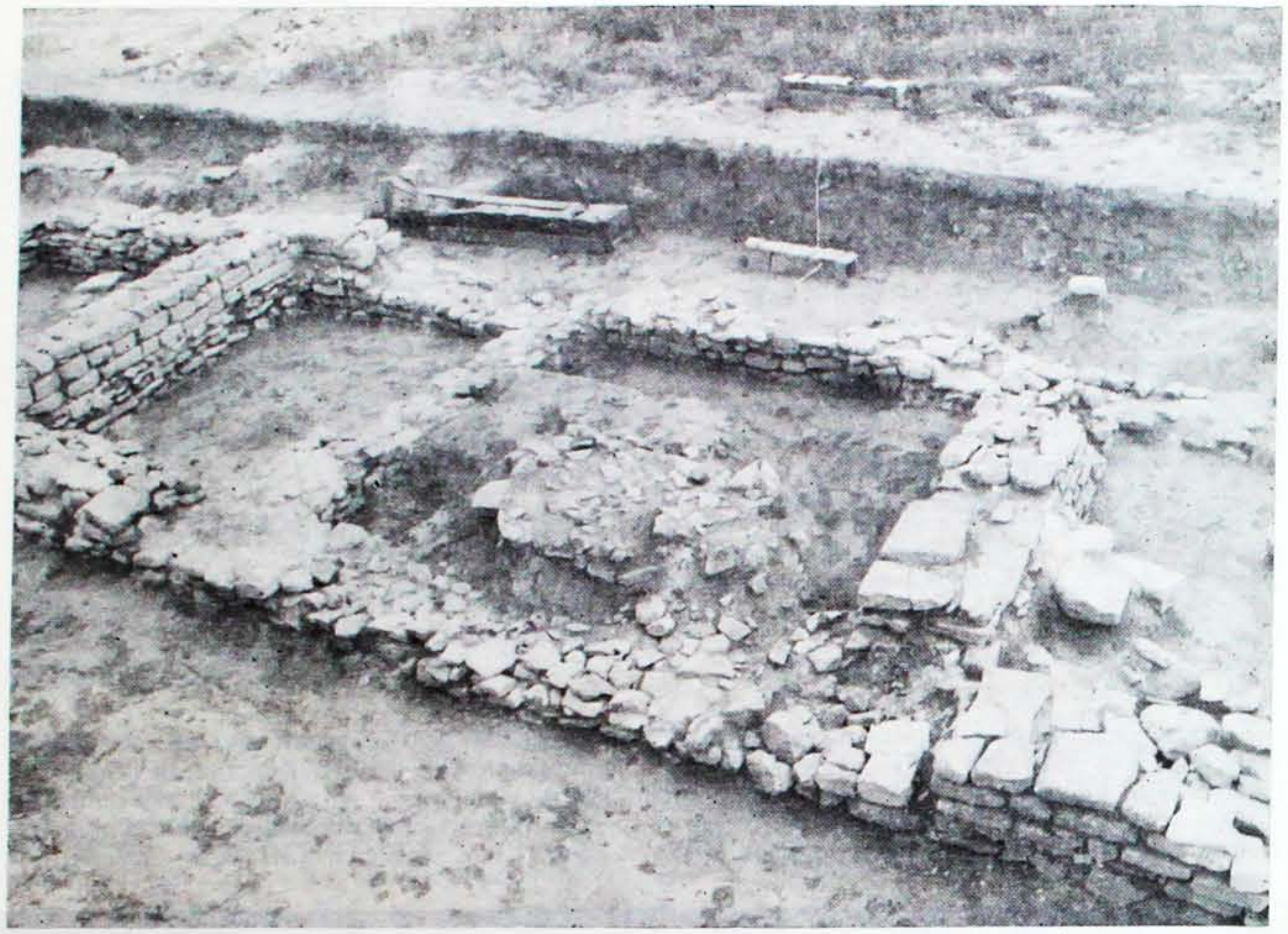

Обр. 18. Помещения 5 и 6, гледани от североизток

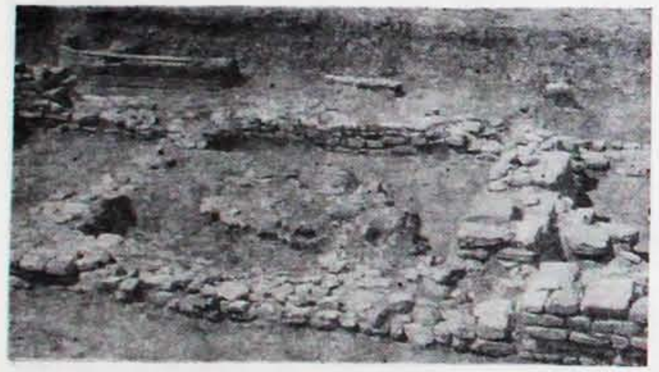

Обр. 19. Помещение 6, гледано от североизток

Обр. 20. Фрагмент от хромел, намерен в помещение 6

Лице: надписът не личи. Бюст на Христос с нимб, насреща. В нимба е вписан кръст, във всяко рамо на който има знак от 5 точки(⁘). С дясната си ръка Христос благославя, а в лявата държи евангелие. От двете му страни над раменете — надпис IC XC.

Опако: надпис с четири реда: IhSЧ
XPISTЧ
БASILЄ
БASILЄ

Под надписа — растителен орнамент. Диам. 27 мм (обр. 28).

2. Анонимна медна монета, сечена от Йоан Цимисхий (969 — 976).

Лице: надпис ЄMMAINOVHΛ. Бюст на Христос с нимб, туника и мантия насреща. В лявата си ръка държи евангелие. В нимба е вписан кръст, във всяко рамо на който има релефен знак. Над раменете на Христос — надпис IC XC.

Опако: надпис в 4 реда: IhSЧS
XPISTЧS
БASILЄV
БASILЄ

Под надписа — растителен орнамент. Диам. 29 мм[8] (обр. 29).

3. Анонимна медна монета, сечена при император Йоан Цимисхий (969—976).

Лице: надписът не личи. Бюст на Христос с нимб, насреща. В нимба е вписан кръст, във всяко рамо на който има знак от 5 точки(⁘). С лявата си ръка благославя, а в дясната държи евангелие.

Опако: надпис в четири реда: † Ih . . .
XPISTЧ[S]
БASILЄ[Ч]
БASILЄ

Диам. 32 м.[9]

Освен тези три монети се откриха много фрагменти от глинени съдове с врязани линейни и вълнисти орнаменти, един похлупак, горна част от амфора с две дръжки, дъна от глинени съдове с релефни и врязани знаци-кръгове, вписани кръстове в кръгове, пресичащи се под остър ъгъл релефни линии (обр. 30).

Между строителната керамика бяха открити много цели и фрагментирани тухли, употребени вторично главно при изграждане на пещите. Някои от тухлите имат познатите печати DVLES, DIONISIS (обр. 31, 32), чийто център на производство, по всичко личи, се е намирал недалеч от Плиска.[10] Открити бяха много парчета от стъклени гривни (обр. 33), железни халки от ризница, две метални пластинки, огниво, кръгла апликация с дупка, фрагмент от ножче (обр. 34), голямо количество четириръби ковани гвоздеи (обр.36), стъклен шлак и др. В помещение 8 бе намерен и равнобедрен кръст — железен, с халкичка за окачване. Дължината му е 5,2 см, дължината на късите рамене — 1,75 см. Украсата му е проста и се състои от коси, врязани линии, успоредни на външния ръб на кръста.

И така в помещение 8 се откриха много находки, и то с твърде разнообразен характер. Те са направени от най-различен материал. Монетите и керамиката ни дават възможност да установим хронологията на това помещение доста точно, а оттам да видим и датировката на цялата сграда с верижен план и да осветлим нейната строителна история. Потвърди се вече установеното за останалите помещения, разгледани по-горе, а именно че помещение 8 е построено към края на X и началото на XI в. Трябва да допуснем, че това помещение е било използвано за работилница. Може би тук наред с металните изделия са били работени и стъклени предмети, за което говори наличието на много парчета от стъклен шлак.

По-късно, вече към X—XII в., помещение 8 е било разрушено и на негово място е било вкопано жилище-землянка, облицована от четирите си страни с по един ред камъни.

На 1,50 м западно от помещение 8 бе разкрит канал за нечиста вода, изграден от четирите си страни с тухли (обр. 35). Установена бе точно посоката на този канал. Той е идвал от Вътрешния град на Плиска и е вървял на югозапад. Пресичал е разгледаните верижни помещения, като минавал след това западно от тях и се насочвал към южната крепостна стена, при която се е изливал навън от крепостта по специално направен отвор в крепостната стена

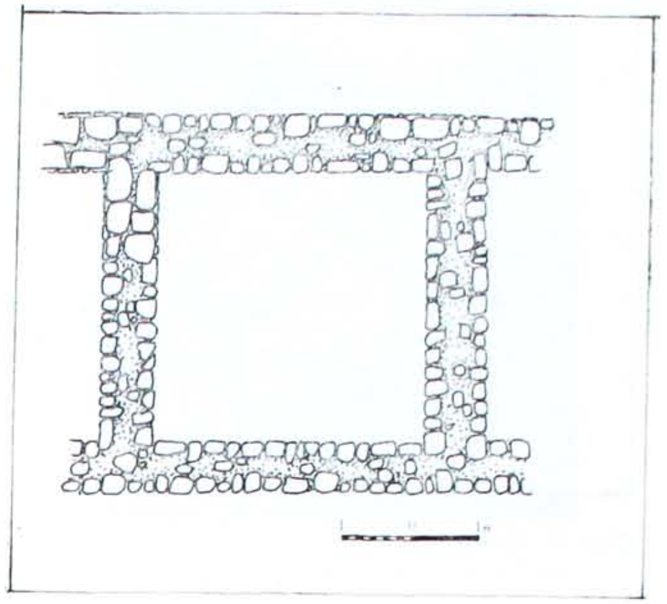

План 5. Помещение 6

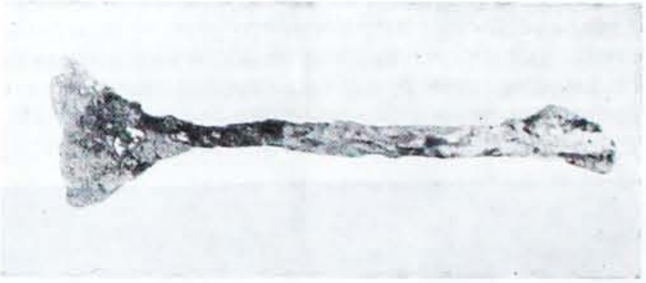

Обр. 21. Желязна скрибка, намерена в помещение 6

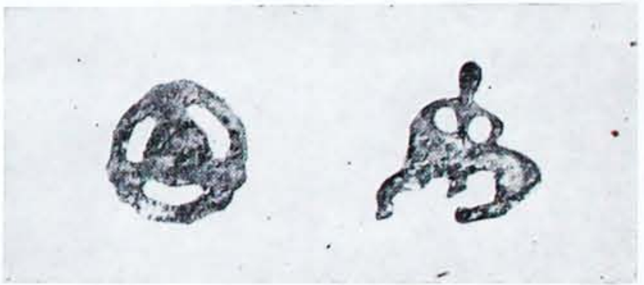

Обр. 22. Два бронзови амулета, намерени в помещение 6

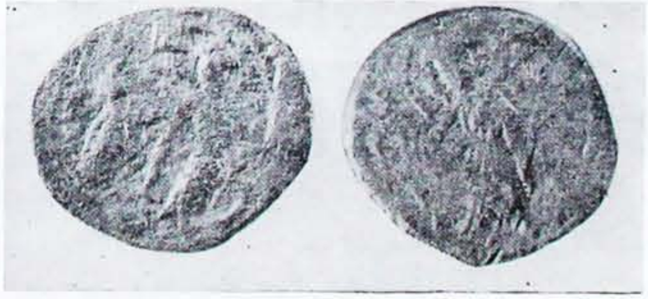

Обр. 23. Медна монета от Константин X (1059—1057), намерена в помещение 6

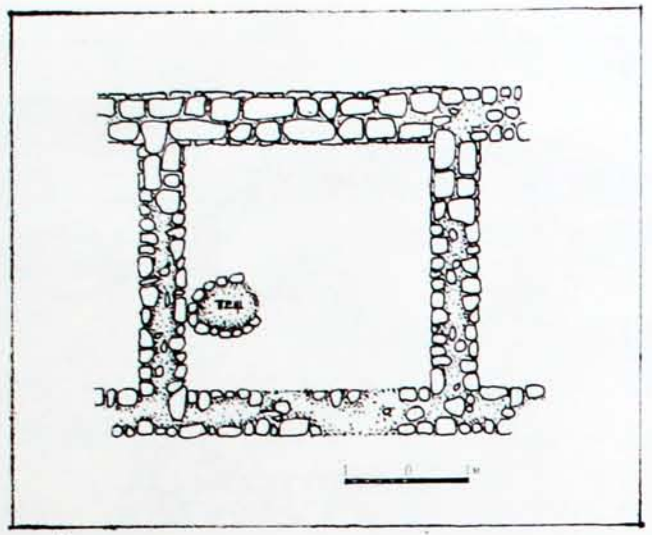

План 6. Помещение 7

на 45 см над цокъла ѝ (обр. 37). Това ни дава възможност да уточним хронологическите граници на прокарването на канала. Той безспорно е по-късен от изграждането на крепостната стена, тъй като се намира на 45 см над цокъла ѝ. Първоначалният отвор за канала на южната крепостна стена е бил по-късно зазидан (обр. 37).

По време обаче този втори отвор е едновременен с една от поправките на крепостната стена, при която е бил прокаран този отвор за канала през стената (обр. 37). От това следва изводът, че по време на въпросната поправка височината на стената от цокъла до отвора за канал е била засипана — получило се е ново ниво, по което е бил прокаран каналът. Що се отнася до хронологическата връзка между този канал и верижните помещения, то те са по-късни от канала, тъй като някои от тях, както отбелязахме, го пресичат на две-три места. И така каналът се отнася към IX—X в., в един период, когато верижната постройка още не е съществувала.

Помещение 9 (план 8, обр. 38 и 39). В средата на помещението на дълбочина 0,20 м под нивото на пода се откри плоча с размери 50×35 см и дупка в средата с диам. 18 см. Тя е служила вероятно като база на дървената колона, която е поддържала покрива (обр. 39 и 40).

В югоизточния ъгъл на помещението на 15 см от източния и на 28 см от южния зид беше намерена овална глинена подница за изпичане на хляб, закрепена неподвижно върху пода. Тя има размери: дълж 0,86 м и шир. 0,75 мм Ръбовете, извити навън, са високи 5—6 с) (мерено отвътре) и 10—12 см (мерено отвън. Макар и напукана, тя е сравнително добре запазена. Само ръбът ѝ от изток липсва (обр. 41).

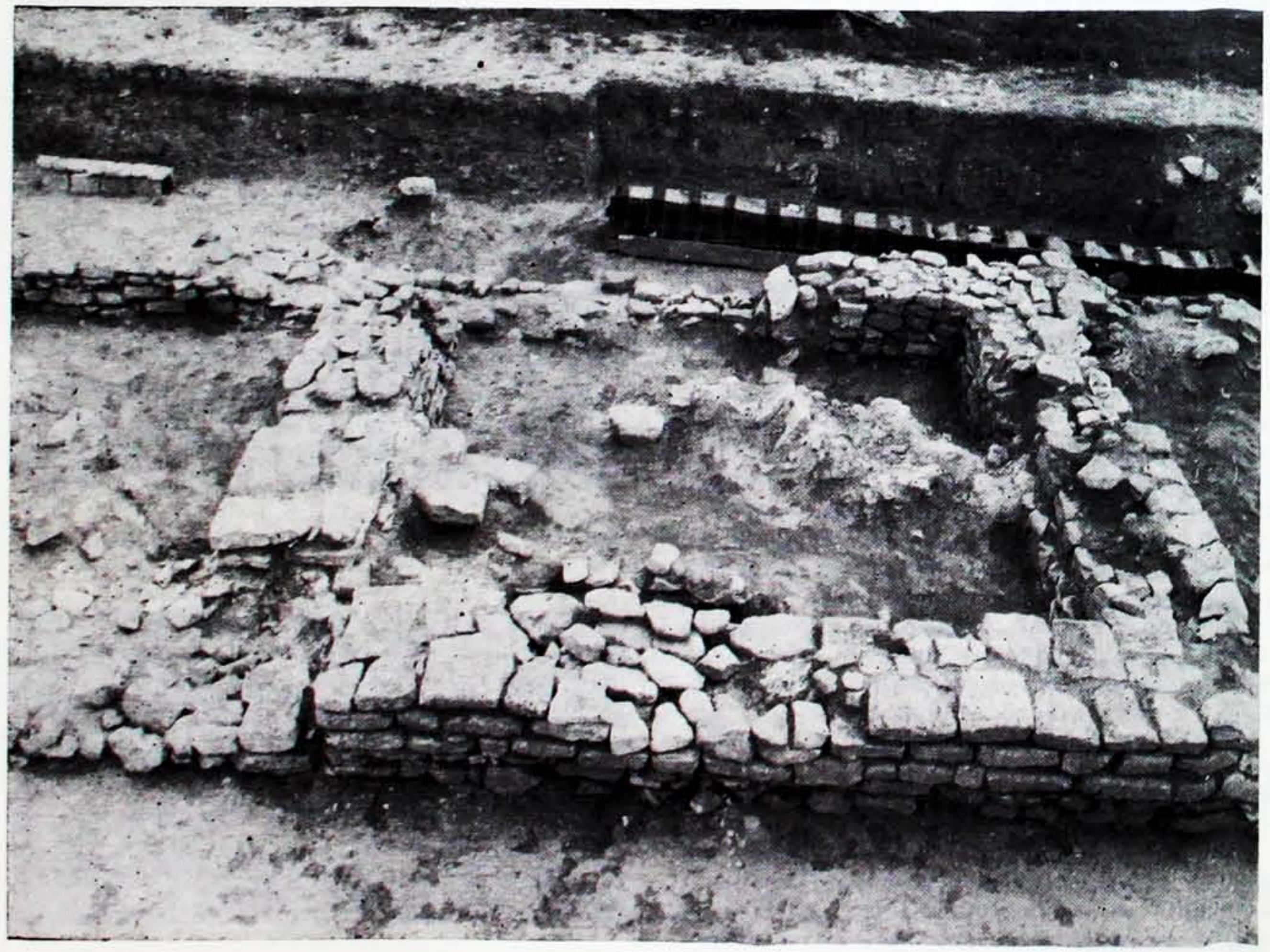

Обр. 24. Помещение 7, гледано от изток

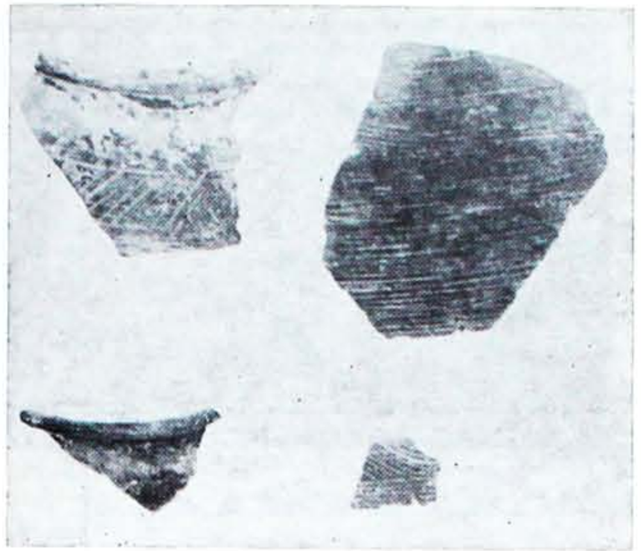

Обр. 25. Фрагменти от глинени съдове, намерени в помещение 7

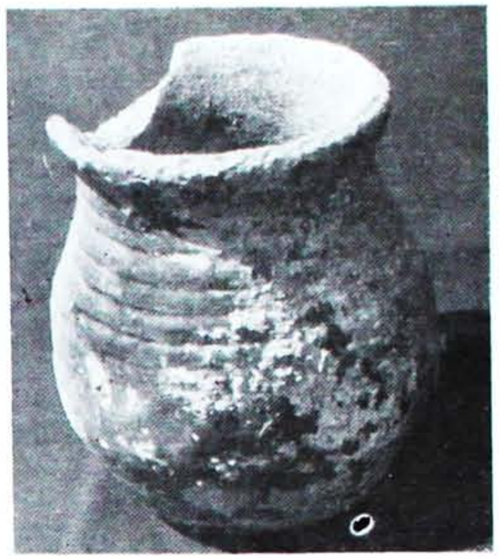

Обр. 26. Глинено гърне, намерено в помещение 7

Близо до подницата, допираща се до южния зид, бе открита пещ. Западната ѝ стена е имала кожух, изграден от дребни камъни и парчета тухли. От изток е запазен един ред камъни, споени с кал, оформен в полукръг. Подът на пещта е бил постлан с тухли с размери 34×34×4 см. От изток пещта е разрушена. Запазената ѝ част има размери 2,0×1,70 м (план 8).

В югоизточния ъгъл на помещението се откри огнище, от което е запазен подът, представляващ пласт от отухлена пръст с дебелина 3 см. То има елипсовидна форма с размери 90×80 см. Отворът му е от север.

В помещението бяха открити следните поважни находки: две медни анонимни монети, открити на дълбочина 0,85 м от повърхността.

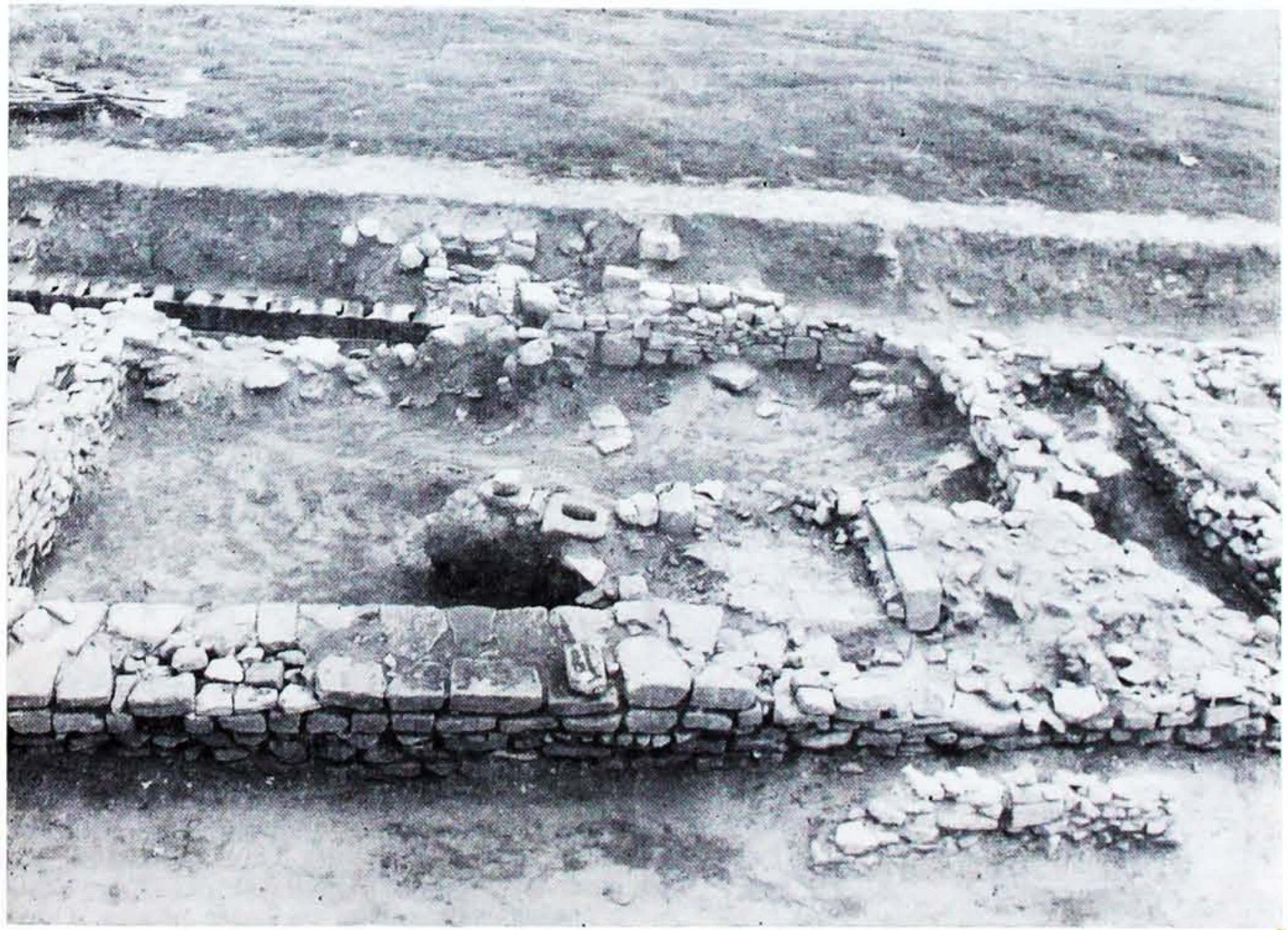

Обр. 27. Помещение 8, гледано от изток

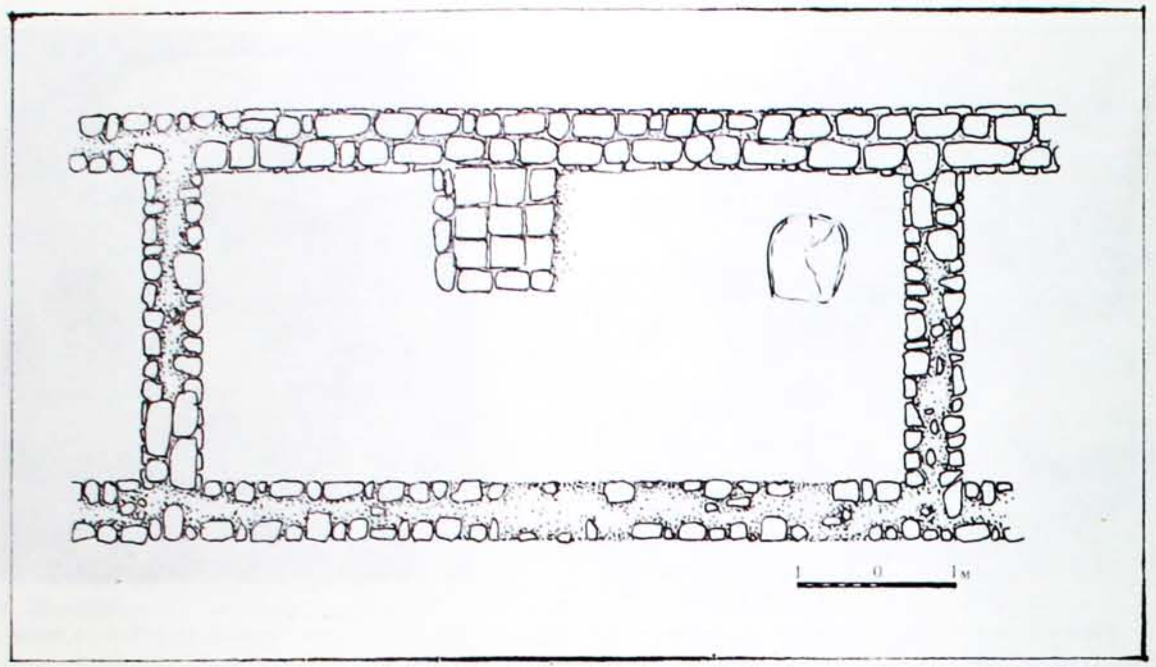

План 7. Помещение 8

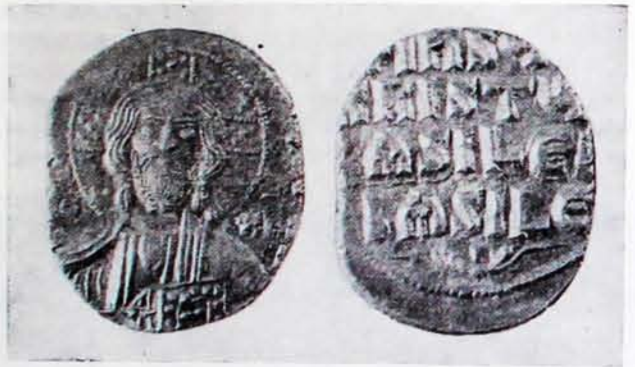

Обр. 28. Анонимна медна монета, сечена от Василий II и Константин VIII (976—1025)

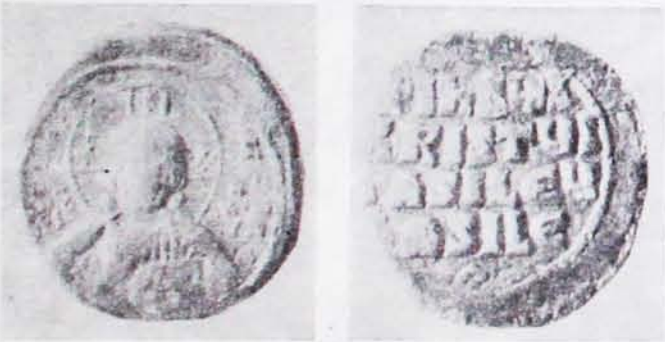

Обр. 29. Анонимна медна монета, сечена при Йоан Цимисхий (969—976)

Първата е на император Роман III Аргир (1028—1034) и е силно повредена. Втората е от император Константин IX Мономах (1042—1055г.).

Лице: надписите не личат. Христос е седнал на трон с високо правоъгълно облегало, насреща. Около главата му има нимб. Държи евангелие.

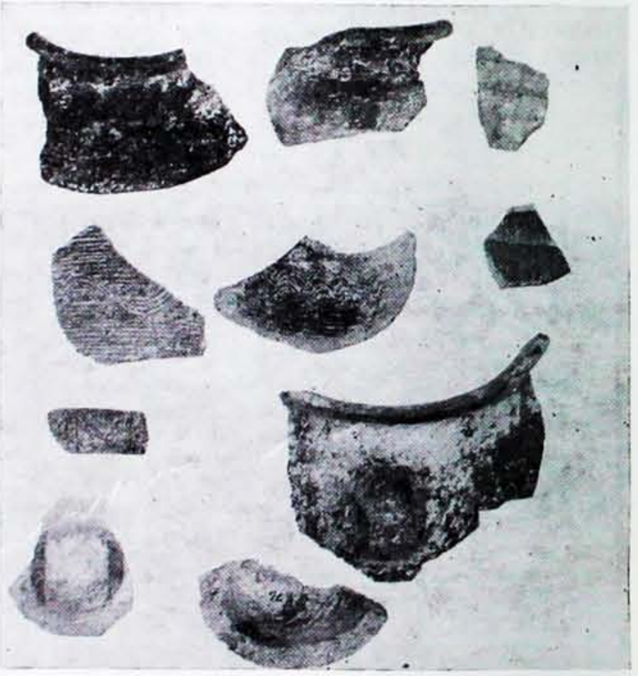

Обр. 30. Фрагменти от глинени съдове, намерени в помещение 8

Опако: надпис в три реда: $\overline{IC}$ $\overline{XC}$
БASILЄ
БASILЄ

Диам. 33 мм[11] (обр. 42).

Не по-малко важна е и откритата почти напълно запазена амфоровидна стомна с удължена яйцевидна форма. Изработена е от добре пречистена глина. Съдът е равномерно изпечен. Вис. 12 см, диам. на устието 3,50 см, диам. на дъното 7,00 см, а на тялото — 8 см. Съдът е бил с две дръжки, едната от които липсва. Отчупени са изцяло устието и част от шийката. Отвън стомната е покрита с жълто-зелена глеч и

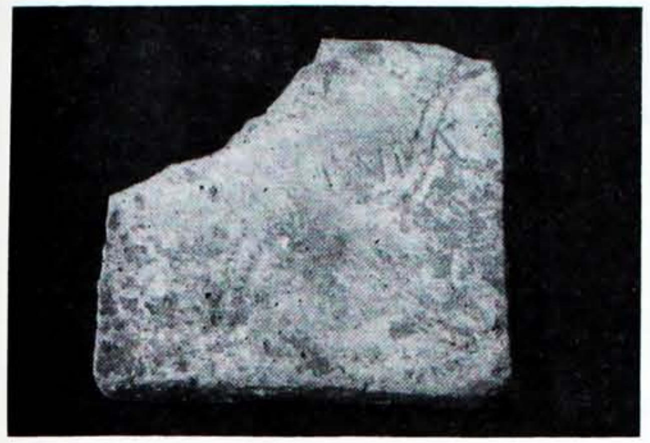

Обр. 31. Тухла с печат AVLES намерена в помещение 8

Обр. 32. Тухла с печат DIONISIS от помещение 8

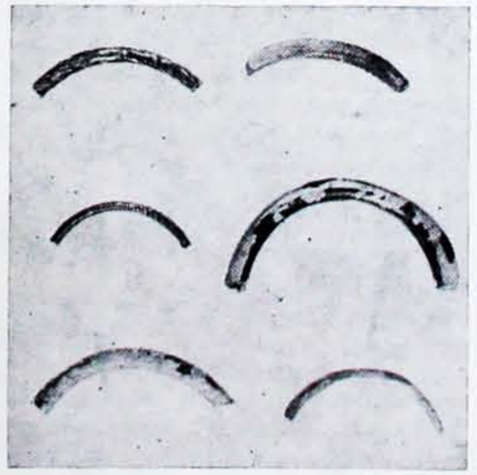

Обр. 33. Фрагменти от стъклени гривни, намерени в помещение 8

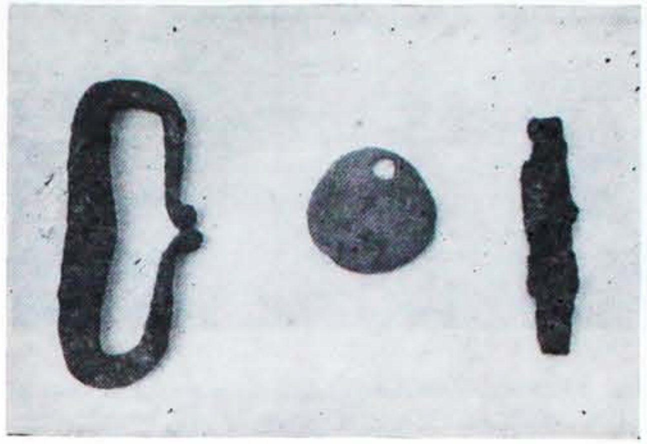

Обр. 34. Желязно огниво, кръгла апликация с дупка и фрагмент от нож, намерени в помещение 8

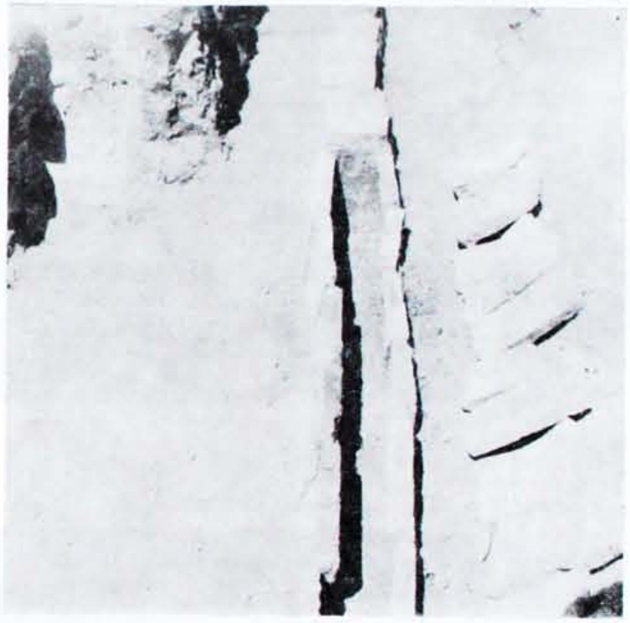

Обр. 35. Канал, изграден от тухли, който минава западно и успоредно на верижните помещения

Обр. 36. Железни ковани гвоздеи от помещение 8

Обр. 37. Южната крепостна стена с отвор за канала

Обр. 38. Общ изглед на верижните помещения 8—16, гледани от югоизток

орнаментирана с пояси от три леко врязани хоризонтални линии и пояс от къси коси резки, подобни на ноктовидни ямички под шийката (обр.43).

Подобни амфоровидни стомни са открити в Преслав,[12] при с. Галич, Врачанско,[13] и се отнасят към X в., към което време може да отнесем и стомната от Плиска. Намерени бяха също много фрагменти от глинени съдове с линеен и вълнист орнамент (обр. 44), дъна с релефни знаци, изобразяващи слънце, кръст, вписан в кръг и др., характерни за X и началото на XI в. От същото помещение произхождат и фрагменти от стъклени гривни с елипсовидно и правоъгълно сечение, дръжка от желязно ведро с вис. 10,00 см и дълж. 21 см, част от железен ключ, желязна обковка на лопата, две резета, една желязна тока, халки, две ножовидни пластинки, три ножчета, една скоба и др. (обр. 45), които показват, че и това помещение е било използвано за работилница и за търговия с произвежданите в него предмети.

Помещение 10 (план 9, обр. 46). В южната и югоизточната част на помещението на доста голяма площ се разкри отухлена пръст и върху нея въглени, пепел, шлак, железни парчета, дребни камъни и фрагменти от тухли. Този пласт е дебел около 15—20 см и се простира на правоъгълна площ с размери 2,24 × 0,77 м. На 1,22 м северно от южния зид и 1,42 м западно от източния зид се очерта петно на пода от отухлена пръст. Това е вероятно на пещ или огнище. То има кръгла форма с диам. 1,45 м. В центъра на петното се откри дупка с диам. 20 см, чието предназначение не бе изяснено.

На 40 см югоизточно от огнището се откри друго, по-малко, с размери 1,00 × 0,80 м, но с много пепел и въглени. В него има улей, който загатва, че тук е бил топен метал, изтичащ през него. За същото говори и обстоятелството, че около това огнище се откри голямо количество шлак и железни предмети. Трето огнище, оградено с големи каменни блокове и тухлен под, се е намирало до източния зид.

Обр. 39. Помещение 9

На 77 см северно от югоизточния ъгъл е имало вход от запад за помещението. Тук намерихме добре обработен камък, подобен на колонка, с вис. 18 и деб. 19 см, в средата с дупка с диам. 6 см и дълб. 3 см, от оста на вратата (обр. 46).

На запад срещу вратата, вън от помещение 10 е запазена тухлена настилка, широка 3,00 м, минаваща по цялото протежение на западната стена на помещението (обр. 46).

Успоредно на западния зид на помещение 9 и 10 се очертава втори зид (обр. 47). Находките от помещение 10 по своя характер не се отличават от инвентара на останалите. Преди всичко ще споменем две почти изцяло запазени съдчета. Първото е каничка с една дръжка, изработена от добре пречистена глина, равномерно изпечена, отчупена е част от устието. Размерите: вис. 6,70 см, диам. при устието 2,80 и при дъното 4,70 см (обр. 48). Вторият съд е гледжосана стомничка с една дръжка и яйцевидна форма. Височината ѝ е 12 см, диам. при устието 3,50 см, при тялото 8 см и при дъното 7 см. Аналогични съдове са познати от Преслав[14] и другаде.

Намерени бяха фрагменти от глинени съдове с линеен и вълнист врязан орнамент, дъна с релефни знаци (обр. 49), парчета от тухли с печати, употребени вторично. Особено интересна е тухлата с печата Анния (ANN).

Споменахме, че в помещение 10 бяха намерени струпани на едно място парчета от големи керемиди от покрива, като по някои от тях има знаци (обр. 50, 51). Намерени бяха и две костени шила (обр. 52). Открита бе също малка плоска оловна тежест с дупчица в средата. В помещението личаха следи от опожаряване, за което говорят нападалите поовъглени греди. Попаднахме на 7 железни предмета, всички разчупени на дребни парчета, както и на три фрагмента от стъклени гривни и няколко ръждясали метални пластинки, някои от които са залепени една за друга. Внимание заслужава една желязна пластинка във форма на малко косерче, както и листовидни и ромбовидни върхове за стрели (обр. 53). Намерени бяха три метални халки, много железни четирирърби гвоздеи с кръгли главички, една токичка (обр. 54), три каменни бруса (обр. 55), метална апликация, прикрепена към ножница (обр. 56), и др. Изобщо прави впечатление големият брой метални предмети. Намерени бяха няколко фрагмента от стъклени гривни и мониста. Съоръженията на помещението: огнища и пещи, а също и многобройните находки (предимно метали) говорят, че то е служело за работилница.

Помещение 11 (план 1, обр. 57). Фрагментите от глинени съдове от това помещение повтарят описаните досега форми и орнаменти от ранносредновековната българска керамика (обр.

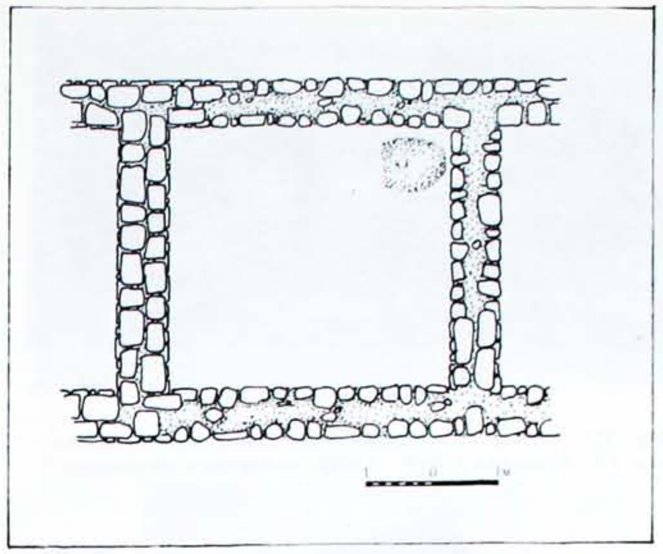

План 8. Помещение 9

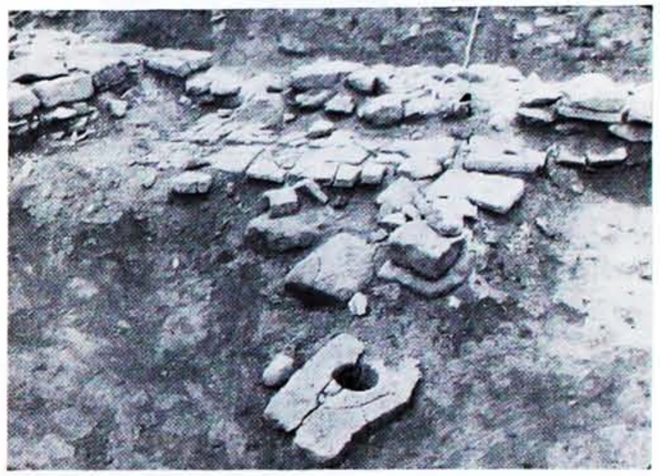

Обр. 40. Част от тухлената настилка в помещение 9

Обр. 41. Глинена подница за хляб, намерена в помещение 9

Обр. 42. Анонимна медна монета, сечена при Константин IX Мономах (1042—1055), намерена в помещение 9

Обр. 43. Глинен съд—амфоровидна стомна, намерена в помещение 9

58). Намерени бяха железни четириръби гвоздеи, желязна стрела, две каменни бойни топки, две медни пластинки, два фрагмента от стъклени гривни и др.

Помещение 12 (план 1, обр. 59). В югозападния ъгъл на помещението на дълбочина 0,60 м се откри канал за оттичане на нечиста вода (обр. 60). Той е иззидан от четирите страни с тухли, споени с калов разтвор. Основата му е широка 12 см, а височината е 23 см. Дължината на запазената част е 61 см. Западният и южният зид на помещение 12 го пресичат и разрушават. Следователно той е по-ранен от помещението. Основата на канала съвпада с найдолната част от основата на зидовете на помещение 12. Той вероятно идва от центъра на Вътрешния град, върви в югозападна посока, преминава в западната и югозападната част на помещение 12 и под западния зид на помещение 11 преминава под помещение 10 и след излизането му вън от западната стена завива на юг и върви успоредно на западния зид на помещенията (обр. 61). Оттук се насочва към южната крепостна стена, където, както казахме вече, има специално изграден отвор в стената за изливане нечистите води извън крепостта.

На 30 см източно от канала покрай южната стена на помещение 12 се разкри огнище с подковообразна форма, изградено от каменни блокчета с размери: дълж. 67 см и шир. 32 см. По пода му имаше много въглени, пепел и фрагменти от съдове. Близо до него открихме глинобитна пещ с диам 65×50 см. Подът ѝ представлява отухлена пръст с деб. 4—5 см.

Край южния зид на помещението се очерта петно от отухлена пръст, вероятно от под на огнище или пещ, с размери 65Х55 см. От запад е оградено от каменен блок с размери 50×17×9 см, който вероятно е бил вграден в стената на пещта.

В източната страна на помещението се очертаха следите на друга пещ с размери 1,88×1,22 м. Подът на пещта е покрит с тухли. Около и вън от нея се откриха много въглени, пепел и железен шлак. Пещта е служела за топене на метал. Тук са били изработвани и железни предмети.

На запад от западната стена на помещение 12 се проследява настилка от камъни и плочи, която идва от помещение 11 и продължава и тук, като оформя улица (тротоар). Входът на помещението е бил вероятно от запад.

Около двете пещи бяха намерени много парчета от железни предмети с неясна форма и предназначение, една желязна халка с диам. 2,2 см и деб. 0,4 см, както и фрагменти от глинени съдове с украса от ямички, хоризонтални и вълнисти врязани линии, устия от амфори и др. (обр. 62). Помещението е служело за производствени цели.

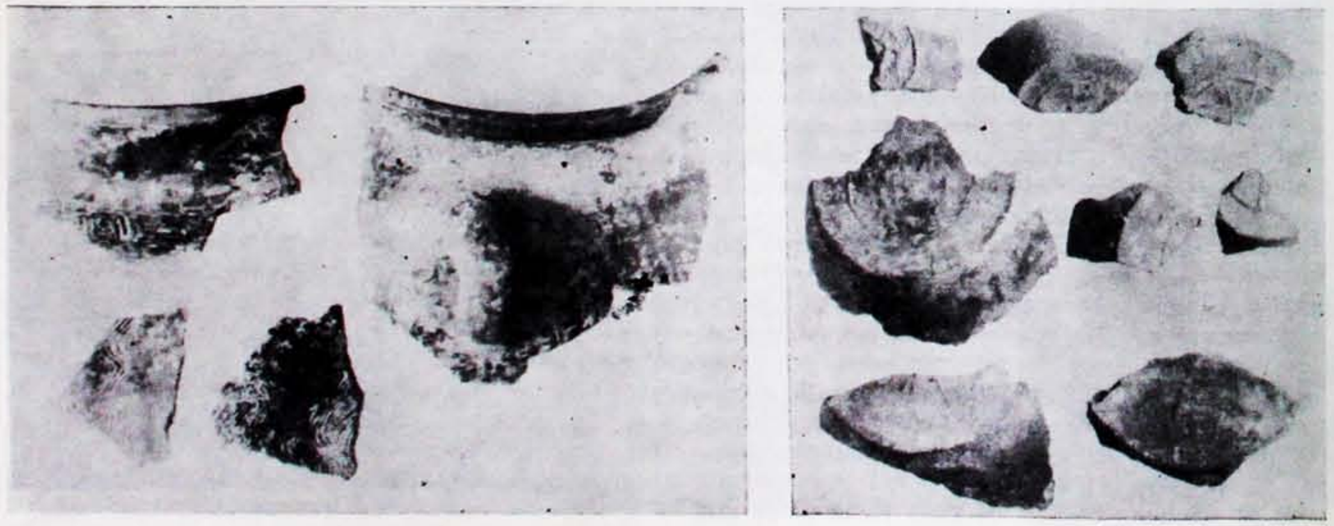

Обр. 44. Фрагменти от глинени съдове, намерени в помещение 9

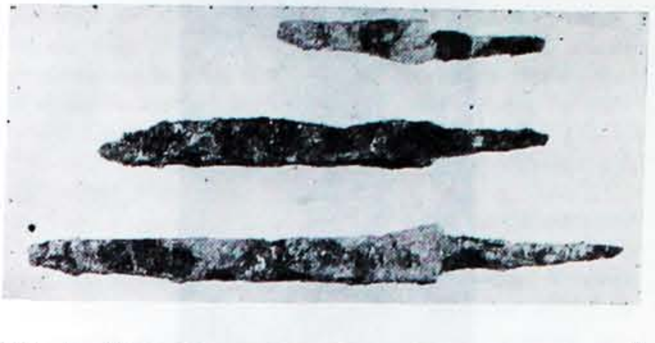

Обр. 45. Три железни ножчета, намерени в помещение 9

Обр. 47. Помещение 10, гледано от запад

Обр. 46. Помещение 10

Обр. 48. Глинена каничка с една дръжка, намерена в помещение 10

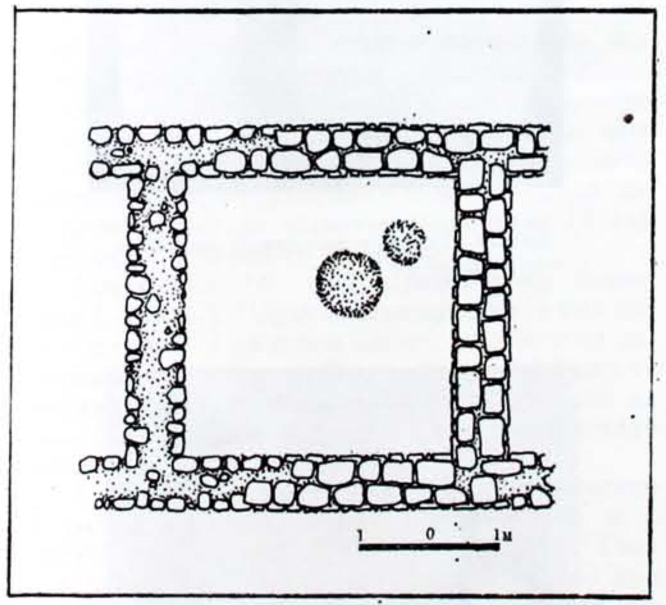

План. 9. Помещение 10

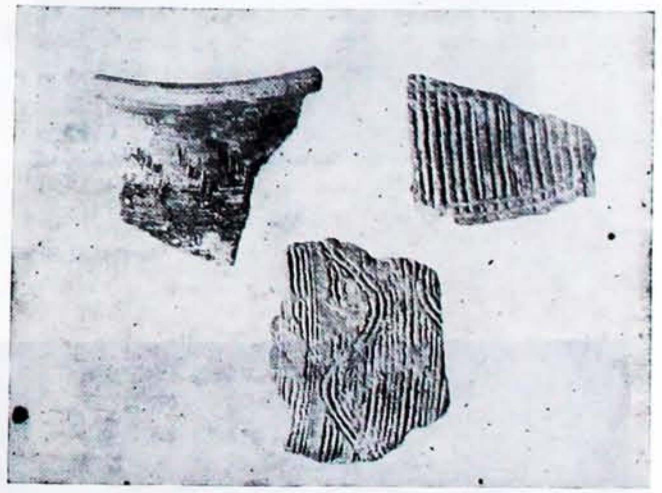

Обр. 49. Фрагменти от глинени съдове, намерени в помещение 10

Обр. 50. Фрагмент от керемида, намерена в помещение 10

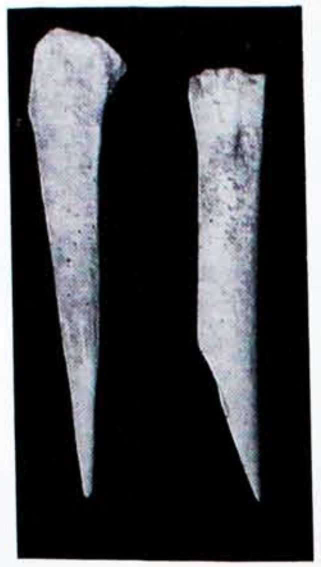

Обр. 53. Костени шила, намерени в помещение 10

Обр. 51. Дъно със знак от помещение 10

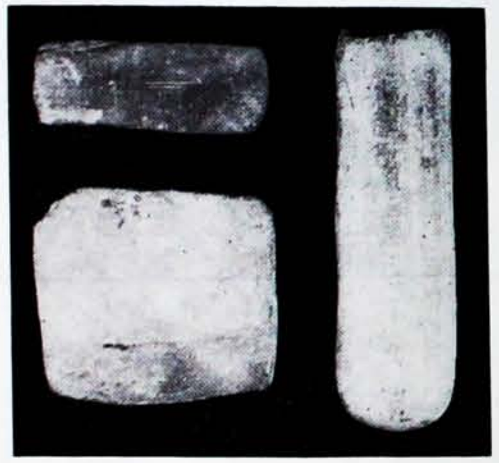

Обр. 54. Три каменни бруса, намерени в помещение 10

Обр. 52. Железни върхове за стрели, намерени в помещение 10

Обр. 55. Желязна токичка и гвоздей, намерени в помещение 10

Помещение 13 (план 1, обр. 63). В помещението не се откриха следи от огнище или пещ. Затова пък такива бяха намерени вън от него. До югозападния ъгъл на помещението бяха разчистени основите на огнище, очертано от огромни каменни блокове, ограждащи кръг с диам. 1,70 м. Отворът на огнището е обърнат на юг и е широк 20 см.

Не са открити следи от подова настилка от помещението. В замяна на това вън от него край западната стена се разкри каменна и тухлена настилка, както при помещение 10,11 и 12, която образува улица (тротоар) покрай общия западен зид и има посока Ю—С. Настилката бе разкрита пред помещението на дълж. 2,5 м и шир. 0,65 м. Това говори, че входът му е бил от запад.

В помещение 13 на дълбочина 0,50 м открихме една анонимна монета от византийския император Йоан Цимисхий (969 — 976).

Лице; [† ЄMMANOV]HΛ. Бюст на Христос с нимб, туника и мантия, насреща. В лявата си ръка държи евангелие. В нимба е вписан кръст, във всяко рамо на който има по две релефни точки, заградени с чертички. Над рамената на Христос надпис $\overline{\text{IC}}$ $\overline{\text{XC}}$.

Опако: надпис с четири реда: † IhSЧS
XPISTSЧ
BASIΛЄЧS
BASIΛЄ

Диам. на монетата 29 мм (обр. 64).[15]

Намерени бяха много фрагменти от глинени съдове с линеен и вълнист врязан орнамент, едно дъно с релефен знак (обр. 65), глинени прешлени за вретено, парчета стъклени гривни, много железни четириръби ковани гвоздеи (обр. 66), железни пластинки, силно корозиран железен предмет и др. Помещението е служело вероятно за търговски цели за склад, тъй като в него не открихме огнища или пещ. Откритите материали, предимно керамиката и монетата, ни дават възможност да датираме помещение 13 към края на X и началото на XI в.

Помещение 14. Има правоъгълна форма (план 1, обр. 67). Подът на помещението е бил покрит с тухли и каменни плочи, от които са запазени само няколко. В помещение 14 също се попадна на три огнища, вкопани под нивото на пода. Те са били изградени в предварително вкопани ями.

В североизточния ъгъл на помещението се разчисти пространство с дълж. 1,05 м в самата северна стена на помещението. Така се е получила ниша, направена специално при изграждане на северния зид и в нея е била поместена пещ с квадратна форма, заобиколена със зид и дължина на страничните зидове 0,80 м. От пещта излиза на юг улей с дължина 1,95 м. Прави впечатление, че както подът на пещта, така и улеят са били неколкократно измазвани. В пещта и около нея бяха намерени голямо количество парчета железен шлак, което говори, че е служела специално за топене на метал.

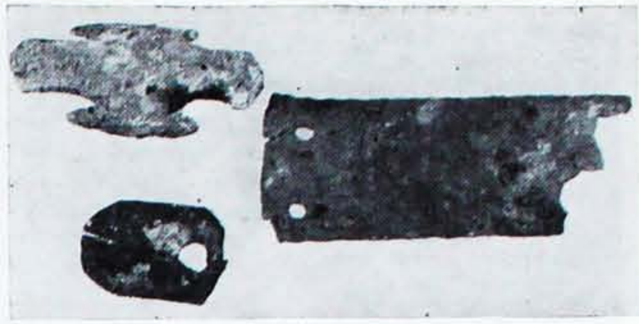

Обр. 56. Метални пластинки и апликации, прикрепени към ножница, намерени в помещение 10

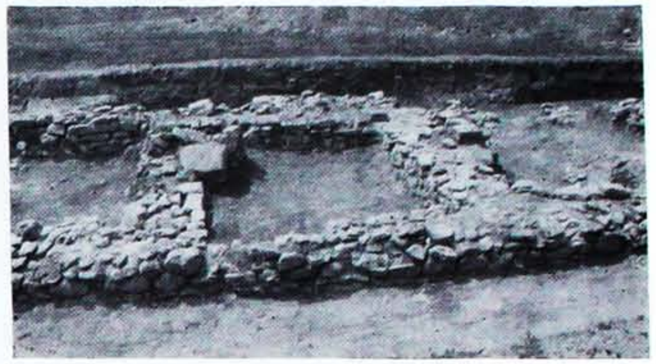

Обр. 57. Помещение 11, гледано от изток

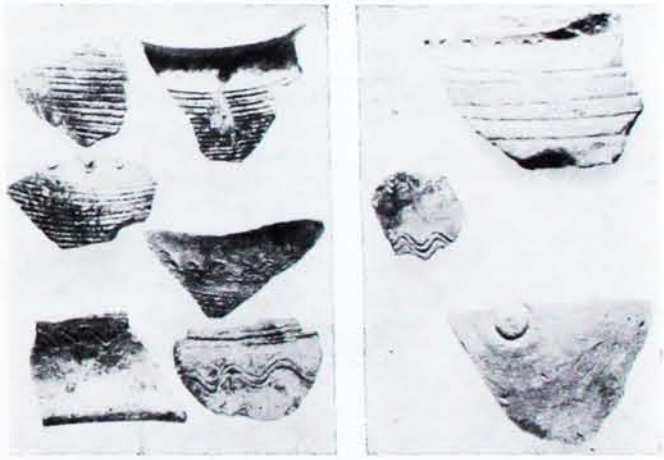

Обр. 58. Фрагменти от керамика, намерени в помещение 11

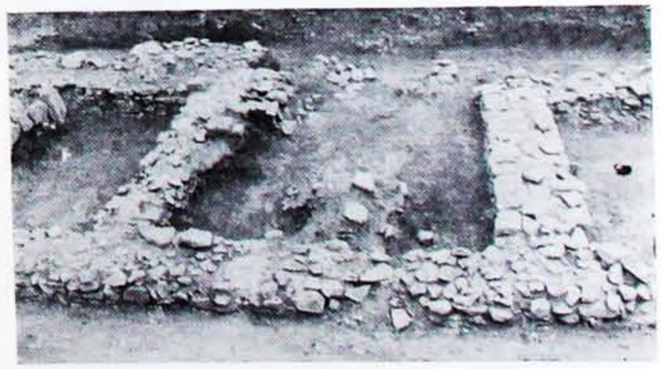

Обр. 59. Помещение 12, гледано от изток

Обр. 60. Канал за нечиста вода в югозападния ъгъл на помещение 12

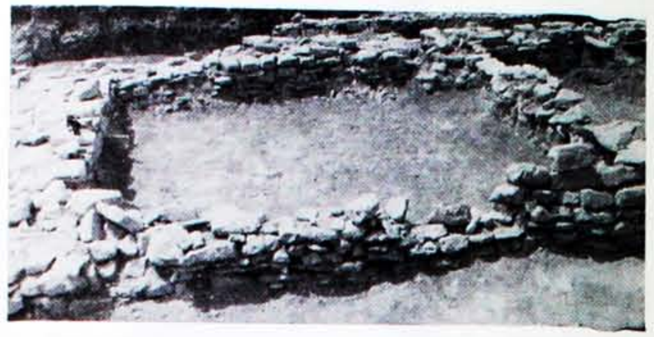

Обр. 63. Помещение 13

Обр. 61. Общ изглед на вътрешните помещения с канала за нечиста вода, успореден на западната им страна

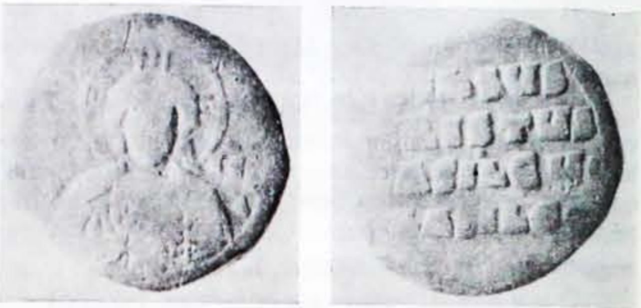

Обр. 64. Анонимна монета от Йоан Цимисхий (969—976), намерена в помещение 13

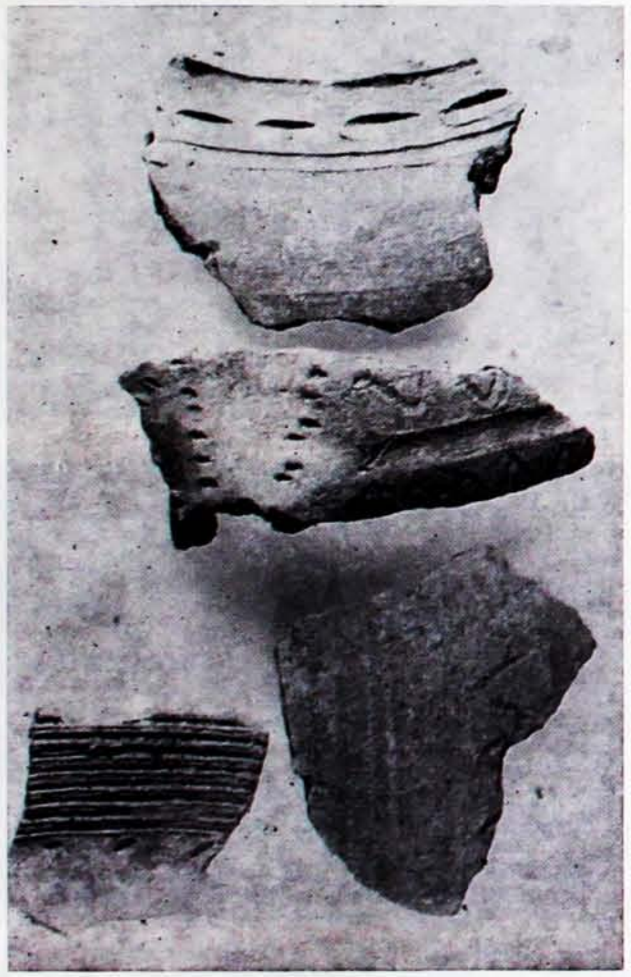

Обр. 62. Фрагменти от керамика, намерени в помещение 12

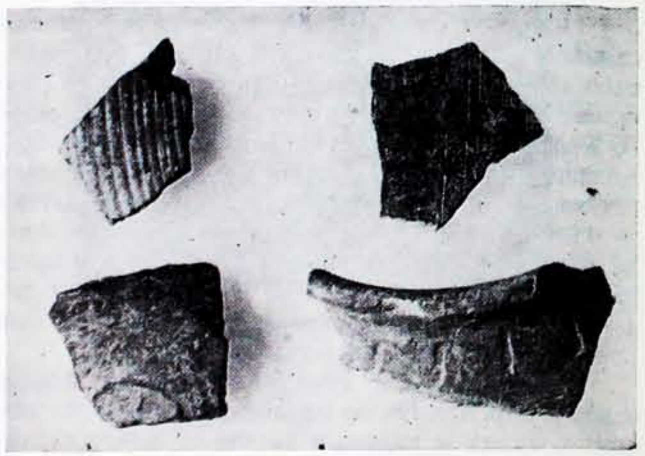

Обр. 65. Фрагменти от керамика, намерена в помещение 13

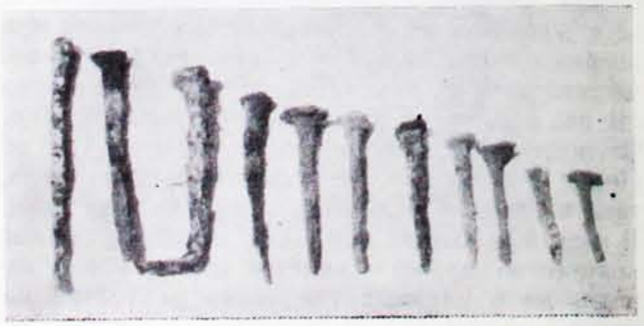

Обр. 66. Железни четириръбни гвоздеи и железни пластинки, намерени в помещение 13

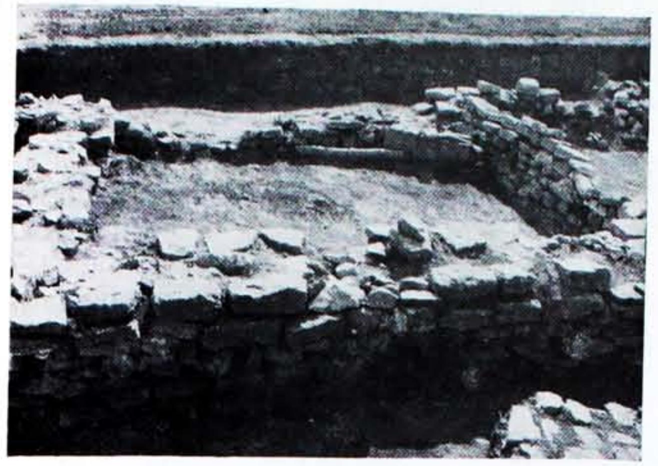

Обр. 67. Помещение 14, гледано от запад

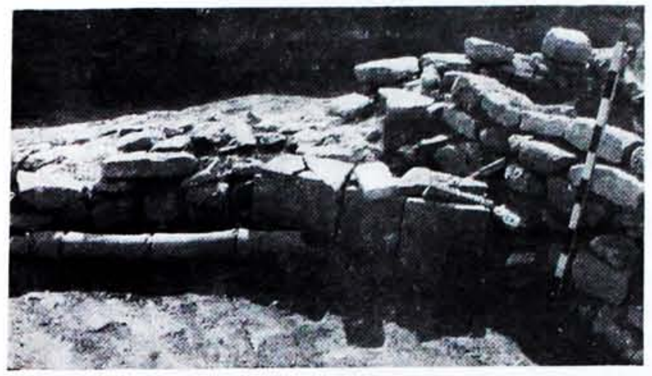

Обр. 68. Част от водопровода и канал за нечиста вода в североизточния ъгъл на помещение 14

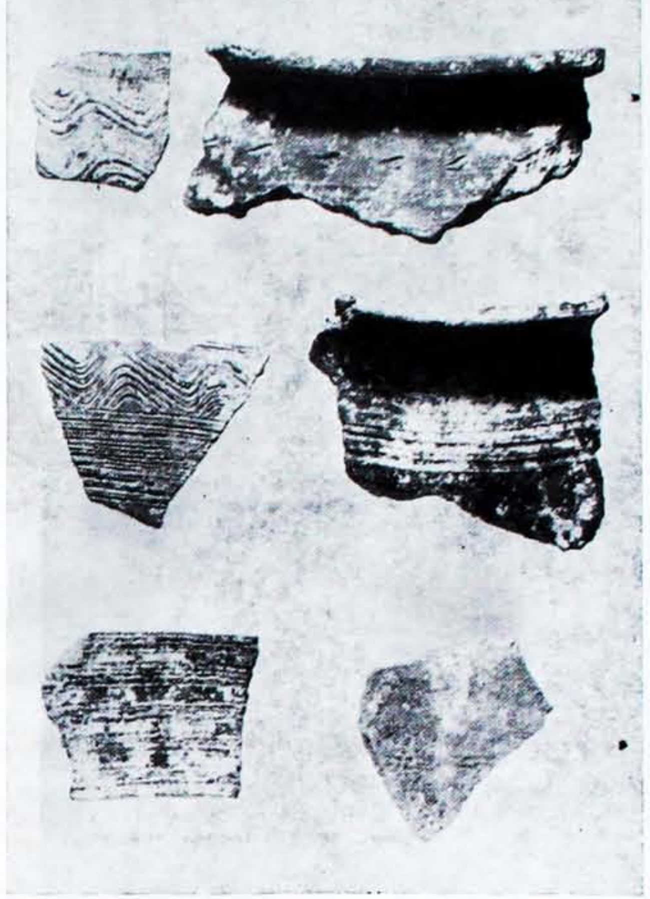

Обр. 69. Фрагменти от глинени съдове, намерени в помещение 14

На 0,50 м западно от тази пещ се откриха следите на втора, силно разрушена. От нея е запазен само кръгът от отухлена пръст с размери 1,00×0,90 м, долепен до северната стена. Малко по-назапад от нея се попадна на основите на трета пещ, която е напълно разрушена. Петното от отухлена пръст има диаметър 0,50 м.

При строежа на помещението е бил просечен глинен водопровод, който върви покрай източния зид. Той идва вероятно от северната порта или може би от центъра на Вътрешния град в посока на югозападната кръгла ъглова кула на южната крепостна стена. На североизток от кулата се проследява водопроводът на разстояние повече от 5 м, след което през специално направения отвор се излиза навън през източната стена на югозападната кръгла кула (обр. 68).

Същия водопровод проследяваме в помещение 14 на протежение 1,25 м. Изцяло са запазени две от неговите глинени тръби, след което следват още две разрушени. Дължината на отделните тръби е 34 см, а диаметърът—12 см (обр. 68). Изработени са от добре пречистена глина на грънчарско колело, като вследствие на равномерното им изпичане цветът им е червен. Те са украсени с концентрични врязани линии. Водопроводът лежи върху здрава пръст без хоросанова подложка. Тръбите са свързани с розов хоросан. Водопроводът е по-ранен от помещение 14 и се намира под основите му. По време той се свързва с изграждането на южната крепостна стена или на югозападната кръгла ъглова кула, през която минава специален отвор.

В югоизточния ъгъл на същото помещение се откри и канал за нечиста вода (план 1, обр. 68). Изграден е от тухли, споени с кал. Той преминава под основите на стените на помещението и се свързва с открития в помещение 13 канал. Проследява се на протежение около 1 м. Разрушен е при изкопите за основи на помещение 14.

В помещение 14 се откриха две анонимни медни монети, сечени при императорите Василий II и Константин VIII (976—1025):

1. Лице: надписът не личи. Бюст на Христос с нимб, насреща.

В нимба е вписан кръст, във всяко рамо на който има знак от 5 точки.

С дясната си ръка Христос благославя, а с лявата ръка държи евангелие.

От двете му страни над раменете — надпис $\overline{IC}$ $\overline{XC}$.

Опако: надпис в четири реда:

hSЧ
RIST⊣
ASILЄЧ
BASILЄ

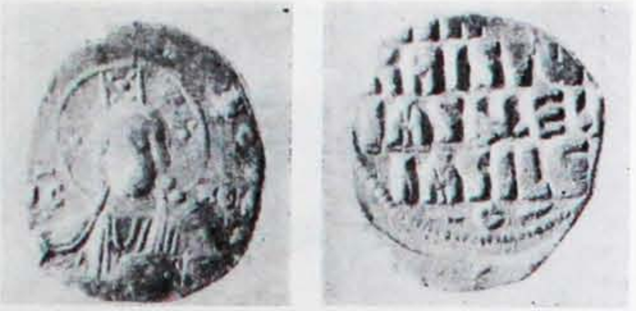

Обр. 70. Анонимна медна монета от Василий II и Константин VIII (976—1025), намерена в помещение 14

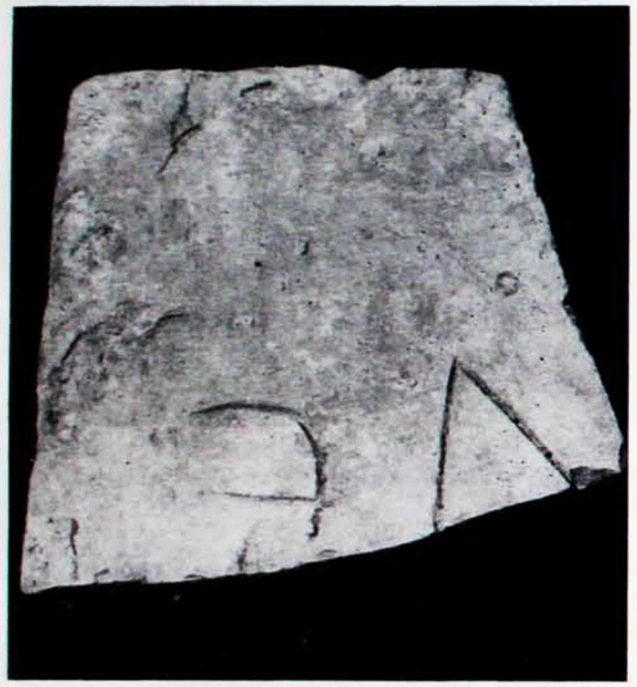

Обр. 71. Тухла със знаци, намерена в помещение 14

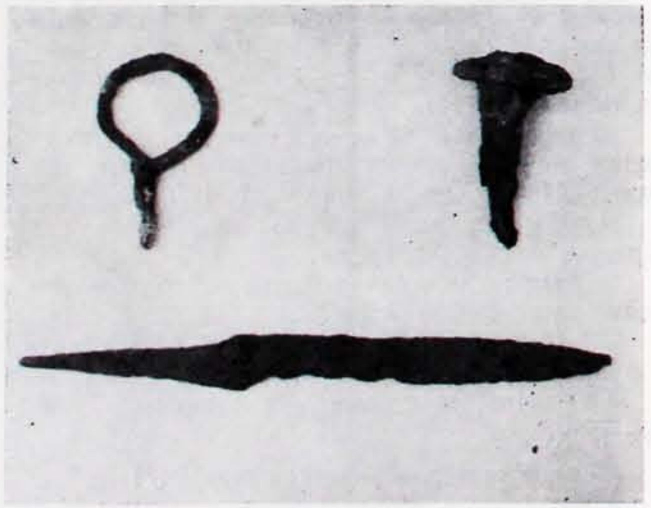

Обр. 72. Желязно ножче, халка и четирирърбест пирон, намерени в помещение 14

Под надписа има растителен орнамент. Диам. 26 мм.[16]

2. Лице: ...NOVHΛ. Бюст на Христос, с нимб, насреща. В нимба има вписан кръст, във всяко рамо на който знак от 5 точки. Над раменете на Христос — надпис $\overline{\text{IC}}$ $\overline{\text{XC}}$.

Опако: надпис в четири реда: † Ih|SVS|
XRISTЧ|S|
БASIΛЄЧ
БASIΛЄ

Диам. 29 мм[17] (обр. 69).

Открити са също много фрагменти от познатата ни ранносредновековна българска керамика, прешлен за вретено, тежест за рибарска мрежа, изработена от керамичен фрагмент, парчета от глазирани глинени съдове (обр. 70), тухли с врязани знаци Λ, Э, тежести за стан (обр. 71), както и железни оръдия на труда и железни предмети. Между тях заслужава да се отбележи една желязна халка, желязна кирка с малки уши при дупката за дръжка, пет железни четиръби ковани гвоздеи, железен нож (обр. 72), две метални пластинки, една халка, една бойна топка и др.

Откритите три огнища, вкопани под нивото на пода, и трите пещи говорят, че в помещение 14 се е извършвала производствена дейност. Намерените находки: двете монети, ранносредновековната българска керамика и фрагментите от глазирани глинени съдове, ни дават възможност да датираме помещение 14 от края на X и началото на XI в.

Помещение 15 (план 1, обр. 73). В средата на помещението се очерта пещ с елипсовидна форма с диам. 1×2×1,0 м, запазена само в основата си. Отворът ѝ вероятно е бил от север. В пещта се откриха голямо количество въглени, пепел и шлак.

На 1,80 м източно от югозападния ъгъл и на 0,90 м южно от описаната пещ се откри втора пещ с улей. Запазена е само основата, имаща форма на неправилна елипса с размери 0,70×0,80 м. Тя се опира до южната стена на помещението. Основата на пещта и тук представлява петно отухлена пръст с деб. 4 см, което лежи върху културен слой, дебел 25 см. Под нивото на пода на помещението се откри първоначалният под на пещта, върху който по-късно е била изградена втората пещ. Наличието при двете пещи (първичната и вторичната) на доста голямо количество шлак (около 250—300 парчета) заедно с пепел и въглени ни кара да считаме, че двете пещи са били използувани продължително време за топене на метал.

Подът на помещение 15 в северозападния ъгъл и покрай източната стена е бил постлан с тухли и плочести камъни на площ 1,46×1,40 м.

Източно от северозападния ъгъл на помещението открихме зид с дълж. 2,40 м и деб. 40 см, изграден от ломени камъни, споени с кал. Той прекъсва на разстояние 0,60 м и след това продължава пак на изток нови 0,90 м. Трудно е да се обясни предназначението му. Може би той е допълнителен облицовъчен зид към северната стена на помещението или пък е по-късен и представлява облицовъчен зид на землянка, от която е запазен само той, а останалите три зида са разрушени. До този зид се открива подковообразно огнище с размери 1,00×0,70 м.

Вън от помещението на 1,80 м южно от северозападния ъгъл и на 0,40 м западно от западната стена се разкри каменна и тухлена настилка, заемаща площ с размери 1,30×1,30 м. Тя се проследява в западната страна вън от помещенията 11,13 и 14, като потвърждава, че и на помещение 15 е бил от запад. Между намерените находки в помещение 15 заслужава да бъдат отбелязани медна монета, сечена при Констанс (341—346), а на дълбочина 0,55 м — друга, сечена при Василий II и Константин VIII (976—1025).

Лице: надписът не личи.

Бюст на Христос с нимб, насреща. В нимба е вписан кръст, във всяко рамо на който има знак от 5 точки. С дясната си ръка Христос благославя, а с лявата държи евангелие.

Опако: надпис в четири реда: IhЧSS
XPISTЧS
БASILЄЧ
БASILЄ

Под надписа — кръст. Диам. 27 см.[18]

Намерени бяха също много фрагменти ранносредновековна българска керамика с врязан линеен и вълнист орнамент (обр. 74), глинена пота с чучур за изливане на разтопен метал, глинени сферични прешлени за вретено, една бойна топка (обр. 75), железен клин, желязно ножче, два листовидни върха за стрели, пет метални пластинки, няколко четирирърби железни гвоздеи, железни предмети с неизвестно предназначение, фрагменти от стъклени гривни с елипсовидно сечение със синьозелен цвят, костени шила (обр. 76). От откритите три пещи, едната от който с улей за изтичане на разтопения метал, от намерената пота, от голямото количество шлак и железни предмети следва изводът, че помещение 15 е било използувано за работилница. Намерените находки вътре в помещението: монета от Василий II и Константин VIII, ранносредновековната българска керамика, фрагментите от глазирани глинени съдове и др., ни дават основание да датираме това помещение в края на X и началото на XI в.

Помещение 16 (план 1, обр. 77). На 1,6 м западно от североизточния ъгъл на помещението и на 0,65 м южно от северната му стена бе разкрита сводеста пещ, изградена от парчета тухли и керемиди в източната и от обработени камъни в западната част. Спойката е с кал. Камъните имат размери 0,45×0,25×0,15. Вътрешните размери на пещта са 65×45 см, а дебелината на околовръстния зид, който образува и свода на пещта, е 15 см. Подът е покрит с парчета тухли (обр. 78). Върху него имаше много въглени и пепел. В западната част на пещта се намериха парчета от хромел.

На 0,50 м западно от пещта се откри огнище с подковообразна форма. От запад и изток

Обр. 73. Помещение 15, гледано от изток, оградният зид, достигащ до западната крепостна стена

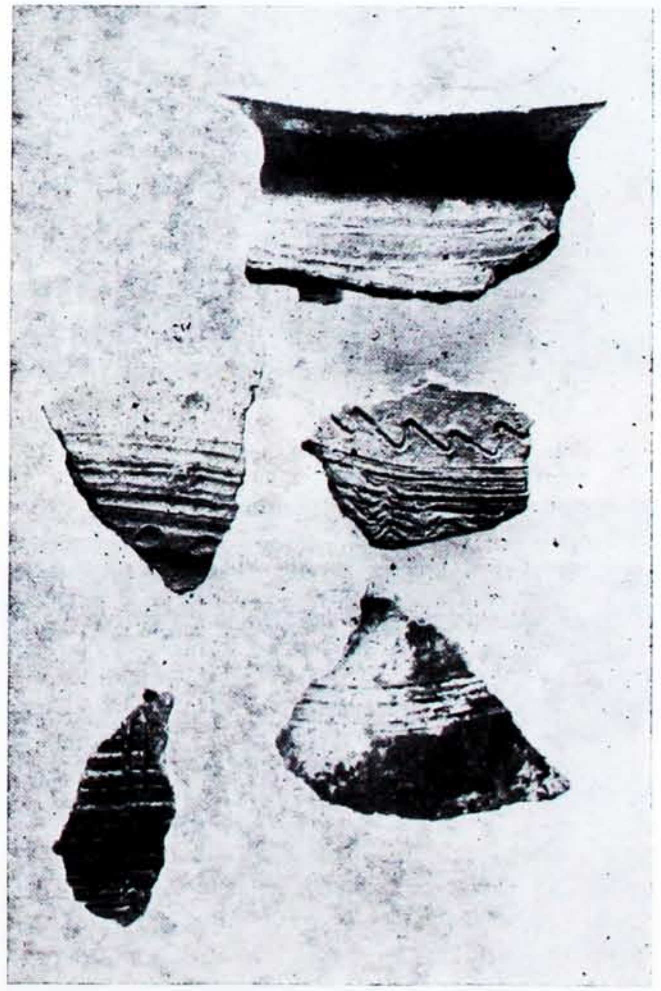

Обр. 74. Фрагменти от керамика, намерена в помещение 15

Обр. 75. Бойна топка и глинен прешлен за вретено, намерени в помещение 15

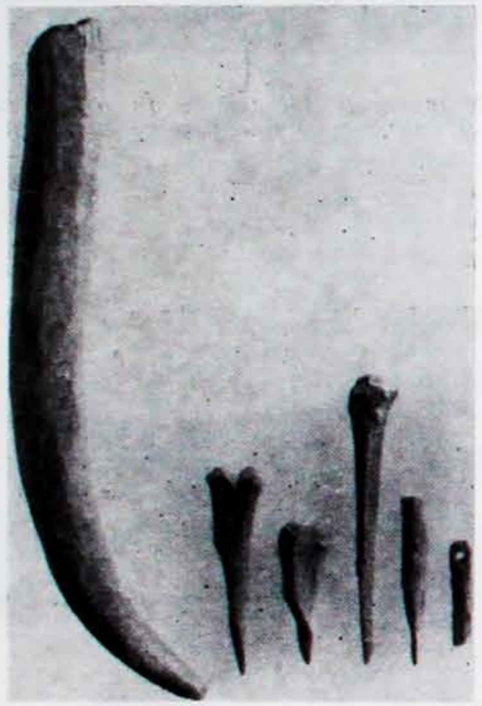

Обр. 76. Костени шила, намерени в помещение 15

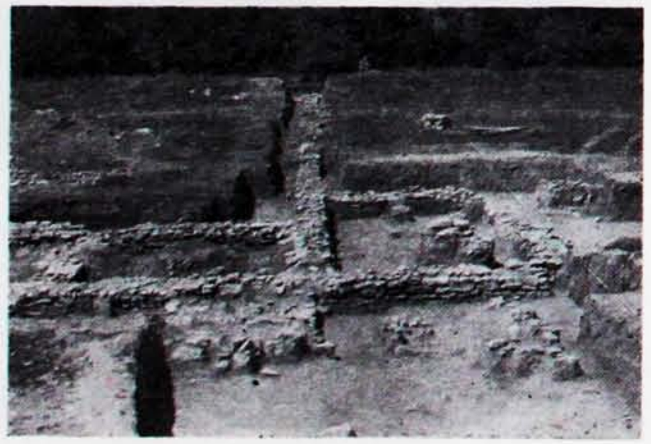

Обр. 77. Помещение 15, гледано от изток

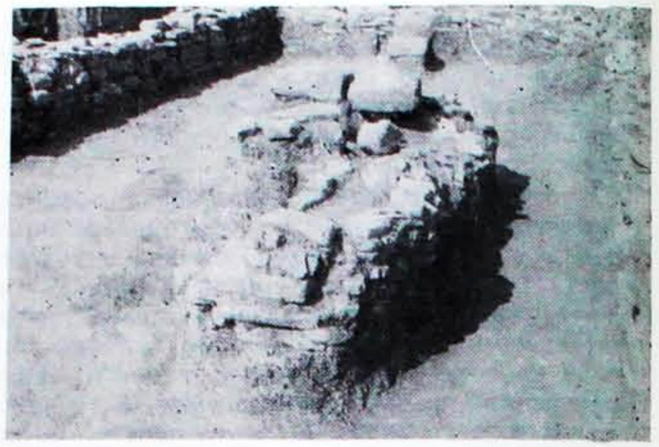

Обр. 78. Сводеста пещ и огнище в помещение 15

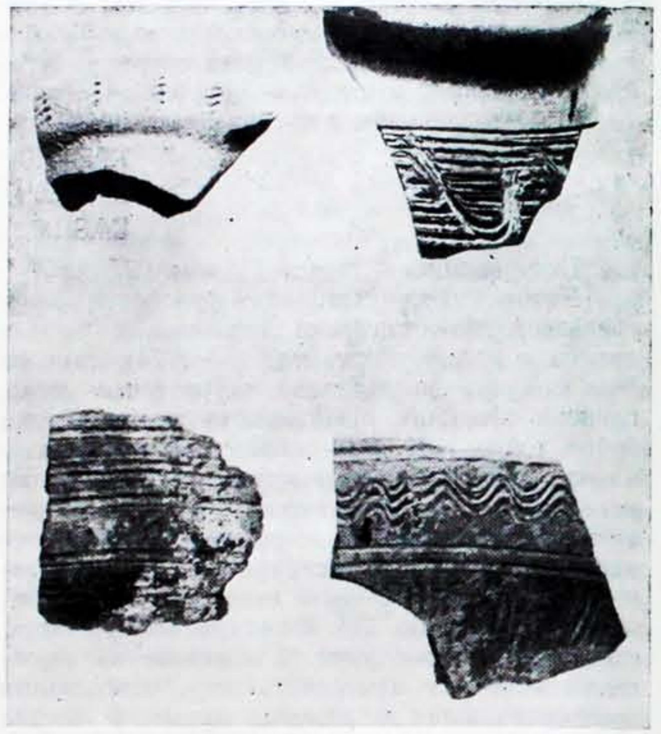

Обр. 79. Фрагменти от керамика, намерени в помещение 16

Обр. 80. Железни предмети от помещение 16

то е оградено с големи камъни с дълж. 0,80 и деб. 0,32 м (обр. 77). Пещта и огнището са служели за топене и обработка на метал, защото около тях, както и вътре в огнището се намери голямо количество железен шлак. Вероятно подът на помещението е бил постлан с каменни плочи. Такива са запазени на две места в югозападната част и лежат на нивото на цокъла.

На нивото на пода бе открита част от водопроводна тръба. В помещение 16 не се установиха други следи от водопровод. Следователно тя е попаднала тук случайно. Може би е пренесена по някакъв повод от съседното помещение 15, където, както казахме, южният и източният зид прерязват и разрушават водопровода.

До външния югоизточен ъгъл на помещение 16 се допира друго правоъгълно помещение. По своя план и начин на градеж то представлява вкопано жилище-землянка, стените на която са облицовани с каменен зид (обр. 77).

В помещението е имало две огнища: едното в югоизточния ъгъл, другото в североизточния. Първото има размери 50×60 см. Подът на огнището е покрит с парчета глинени съдове и след това е замазан с глина. От източната страна на огнището, където се намира отворът, бяха разчистени два улея на протежение 40 см. Второто огнище има подковообразна форма. Изградено е от камъни с размери на стените 70×50 см. В него се откриха въглени, пепел и отухлена пръст.

В самото помещение се намериха много фрагменти от ранносредновековна българска керамика (обр. 79), огромно количество парчета стъклен и железен шлак, много железни предмети с неясно предназначение, железни панти, дръжка за огрибка (обр. 80), железен връх от стрела, голямо количество четирирълби и ковани гвоздеи, парчета от стъклени гривни с елипсовидно сечение, костени шила, обработена кост (обр. 81) и др. Откритите пещ и огнище в помещението и многобройните парчета от стъклен и железен шлак, както и голямото количество намерени железни предмети говорят, че помещението е служело за производствени цели.

Помещение 17 (план 1, обр. 82). На 1,05 м западно от северозападния ъгъл на помещението се разкри огнище, прилепнало до северната стена. То има правоъгълна форма с размери 0,75×1,45 м (обр. 82). Изградено е от грубо обработени камъни. Отворът на огнището е бил от юг. То е било вкопано на дълбочина 25—30 см под нивото на пода на помещението. Подът му представлява отухлена пръст с дълбочина 4 см. В него бяха намерени много въглени, пепел и железен шлак.

На разстояние 1,20 м от северния и 3,20 м от източния зид и на дълбочина 0,90 м под пода на помещението се откри второ съоръжение за топене на метал. То представлява пещ, изкопана в здравата жълта пръст. Пещта има форма на пресечен конус с диам. на стените в основата 0,85 м и вис. 0,65 м. Вътрешността

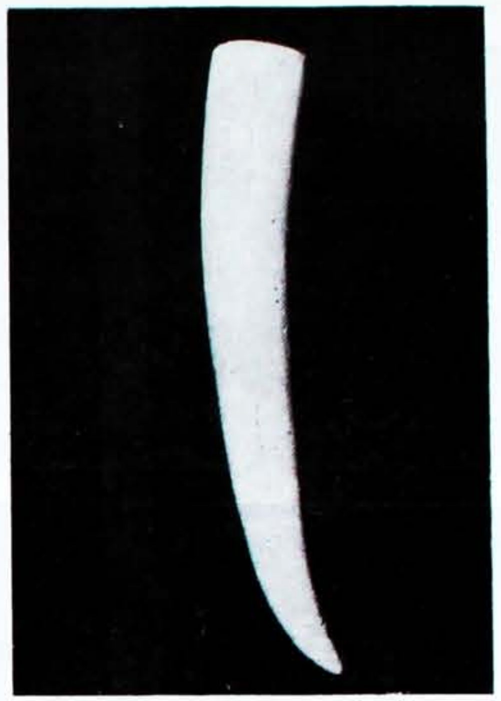

Обр. 81. Обработена кост във форма на шило, намерена в помещение 16

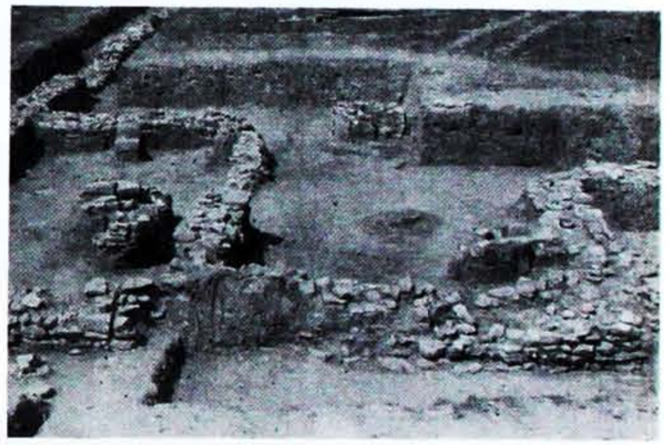

Обр. 82. Помещение 17, гледано от изток

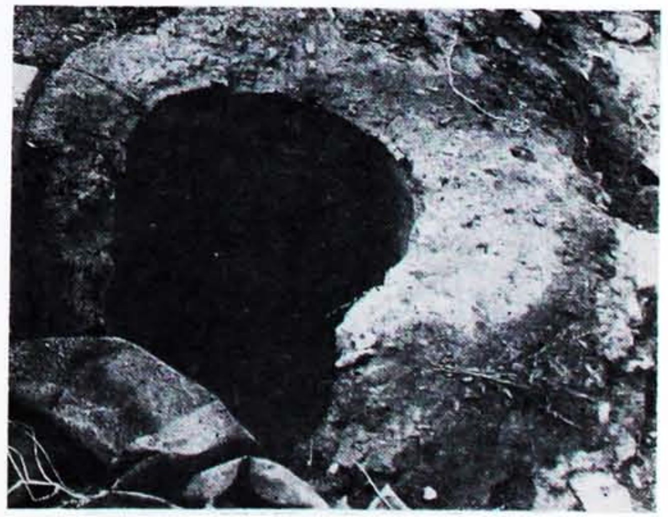

Обр. 83. Пещ за топене на метал, намерени в помещение 17

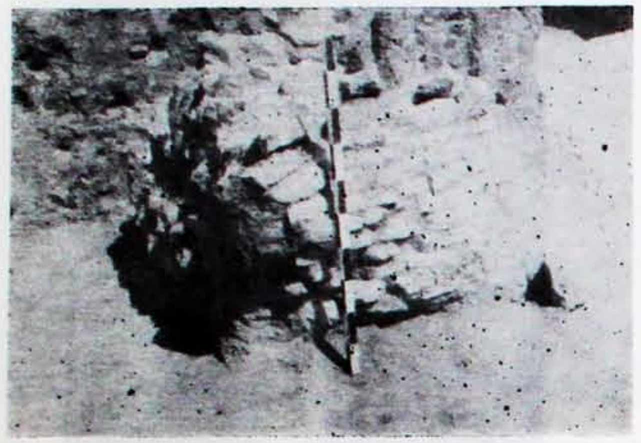

Обр. 84. Тухлена сводеста пещ, открита западно от помещение 17

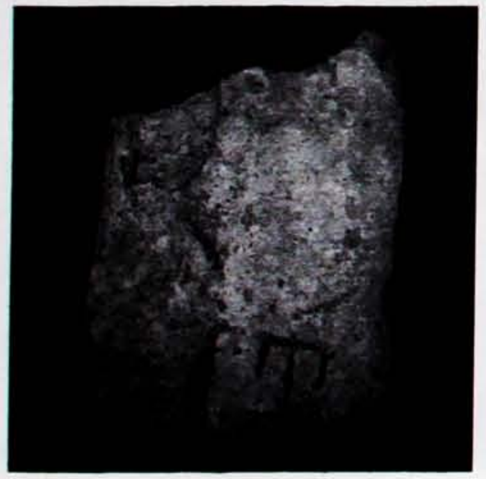

Обр. 85. Фрагмент от тухла с буквен знак Т, намерен в помещение 17

е изпълнена с много въглени, пепел и железен шлак. Подобно на останалите и тя е служела за топене на метал (обр. 83). За пръв път у нас се открива така добре запазена пещ за топене на метал, отнасяща се към Ранното средновековие, от края на Х и началото на XI в. На 1,60 м северозападно от южния зид на помещение 17 и на 7,50 м западно от източния зид на същото се откри втора пещ. От нея е запазена по-голямата част от свода ѝ. Основата и сводестата част от пещта са изградени от цели и фрагментирани тухли направо на здравия терен. Пещта има кръгла форма с диам. на основата 80 м и деб. на стените 17 м. Отворът на пещта е оформен като свод от изток, шир. 0,86 м. Той е изграден от тухли, споени с кал. При южната стена на отвора има каменен блок с размери 42×20×13 см. Пред отвора на пещта е оформена площадка 0,50×0,30, покрита от един ред плочести камъни и тухли. Вътре в пещта бяха открити фрагменти от глинени съдове и много парчета железен шлак (обр. 84).

В широката площ, заета от помещение 17, бяха открити голямо количество фрагменти от ранносредновековна българска керамика, много цели и фрагментирани тухли и керемиди, на една от които има буквен знак Т (обр. 85), парчета от стъклени гривни и железни предмети с неясно предназначение, четирирьби железни гвоздеи и резета, железни превезла за ведра (обр. 86), метални пластинки, костени шила и др.

Откритите две пещи и огнище и особено вкопаната в земята под нивото на пода пещ говорят недвусмислено, че помещение 17 е било използувано за производствени цели и главно за топене на метал.

Помещение 18 (план 1, обр. 87). На 0,90 м западно от югоизточния ъгъл на помещението се разкри огнище с размери 1,35×1,00 м и отвор на север, оградено от запад с ломени камъни. В него и около него се намериха много парчета железен шлак.

На 3 м северно от югозападния ъгъл на помещението и на 0,25 м източно от западния зид почти долепена до него се откри кръгла яма с диам. 1,60×1,80 м. Запазена е на дълб. 0,60 м. Тя е вкопана в чиста жълта пръст и има крушовидна форма. В нейната южна страна се откри сводеста глинобитна пещ с височина на отвора 0,49 и широчина 0,40 м. Вътрешният ѝ диаметър е 0,50 м, а вътрешната височина 0,45 м. В ямата се намериха няколко камъка, които вероятно са ограждали огнището пред отвора на пещта. В пещта, както и в огнището се намериха много пепел и въглени (обр. 87, 88).

На 1,50 м южно от североизточния ъгъл на помещението се откри вкопано в земята огнище с подковообразна форма и отвор на юг. То е дълго 0,50 м и широко 0,32 м. Огнището е вкопано на 0,90 м дълбочина под пода (обр. 89).

Вън от помещението покрай западната стена на две места се откри каменна и тухлена настилка. Изглежда, че това помещение, което е твърде голямо по размери, е имало два входа — единия от север, а втория от запад, където се установи каменната и тухлената настилка.

Помещение 17 следва единния план на сградата и има общ източен и западен зид.

Точно срещу вкопаното под нивото на пода огнище и глинобитната пещ, вън от помещението, до самия негов източен зид се откри вероятно сводеста пещ, изградена от парчета тухли. Запазена е само най-долната ѝ част. Отворът ѝ се намира от северозапад. Диаметърът ѝ е 0,75 м (обр.90).

В помещението бяха намерени много разнообразни находки. Между тях е и една медна анонимна монета от императорите Василий II и Константин VIII (976—1025).

Лице: надписът не личи. Бюст на Христос с нимб, насреща. В лявата си ръка държи евангелие. В нимба е вписан кръст, във всяко рамо на който има релефен знак ⁚·⁚. Над раменете на Христос — надпис $\overline{\text{IC}}$ $\overline{\text{XC}}$.

Опако: надпис в четири реда: IhSЧ|S
XPISTЧ|S
БASIλЄ|Ч
БASIλ|Є

Под надписа — растителен орнамент. Монетата има диам. 27 мм.[19]

В помещението бяха намерени също много фрагменти ранносредновековната българска битова и строителна керамика(обр. 91, 92, 93, 94), вторично употребени парчета от тухли и керемиди с печати и знаци (обр. 95), четири глинени прешлена за вретено (обр. 96), много четирирьбести ковани гвоздеи, железни предмети, като панти, куки, превезла, огрибка, метални пластинки, а също костени шила и др. Въз основа на откритите пещи и огнища вътре в помещението и вън от него, както и въз основа на откритите материали— главно монетата и керамиката — се установява, че помещение 18 е служело за производствени цели и датира към края на Х и началото на XI в.

Помещение 19 (план 1, обр. 98 и 97). В западния зид на помещение 19, точно там, където той прекъсва, бе разкрито полукръгло огнище с диам. 0,50 м. Оградено е от камъни. В най-северната част на западния зид се установи, че към него се прилепва втори с подчертана фуга между двата зида. Вторият зид върви на запад и бе проследен само на протежение 1 м. Дебелината му е от 0,63 до 0,70 м. На другата страна на западния зид се проследява и втори в посока на изток. Трудно е да се допусне, че това е преграден северен зид на помещението, защото той е дебел само 0,45 м. На 0,50 м южно от него се разкри друг в посока З — И, който е проследен на протежение 0,70 м. Той е дебел само 0,80 м. Това не може да бъде северният преграден зид, тъй като на изток той силно се стеснява.

На 2,50 м северно от югоизточния ъгъл на помещение 19 се очерта площадка от дреб-

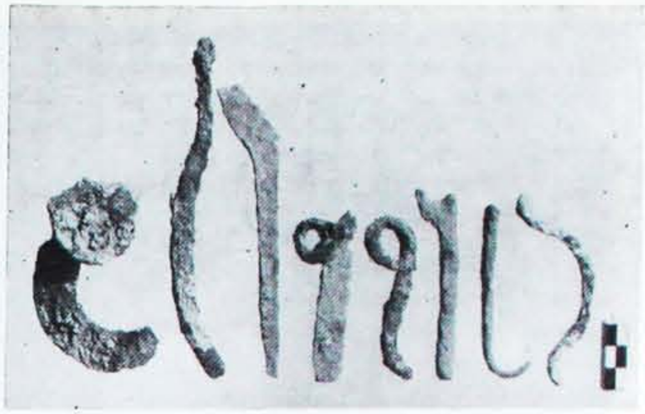

Обр. 86. Метални пластинки, железни превезла от ведра, четирирьби гвоздеи, резета, панти и др., намерени в помещение 17

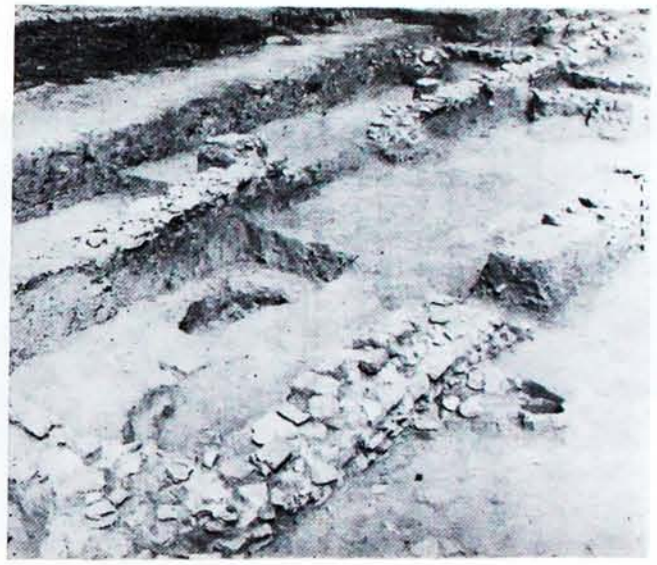

Обр. 87. Помещение 18, гледано от югоизток

Обр. 88. Вкопано огнище под нивото на пода и глинобитна пещ в помещение 18

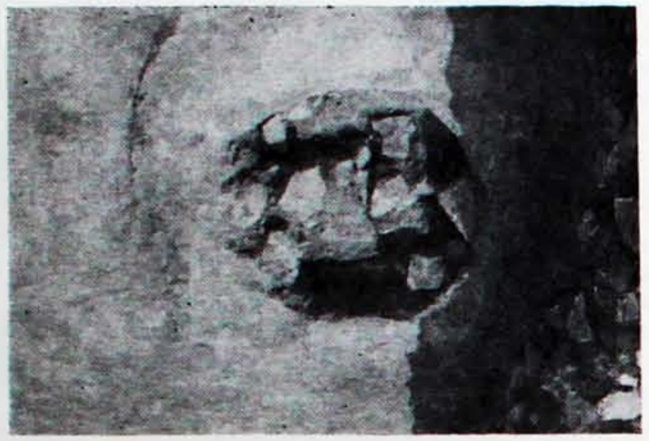

Обр. 89. Вкопано огнище под нивото на пода в помещение 18

Обр. 90. Сводеста пещ и източния зид на помещение 18

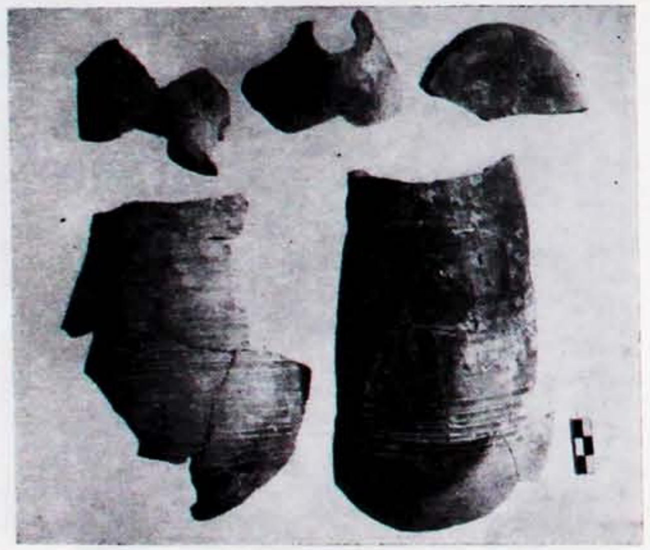

Обр. 91. Фрагменти от глинени съдове и строителна керамика, намерени в помещение 18

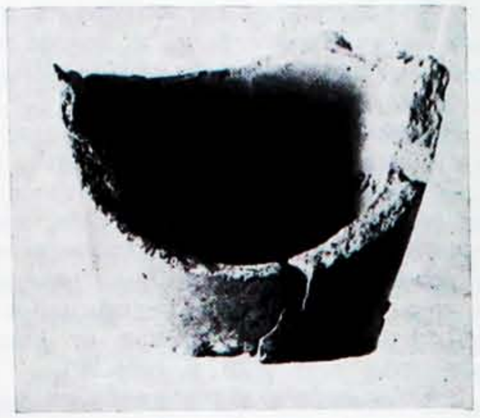

Обр. 92. Дъно от глинен съд, намерено в помещение 18

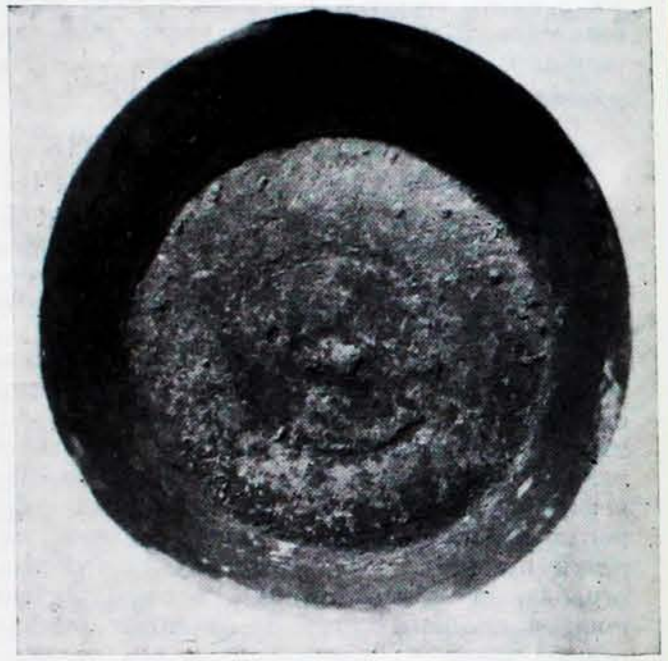

Обр. 93. Дъно от глинен съд със знак, намерено в помещение 18

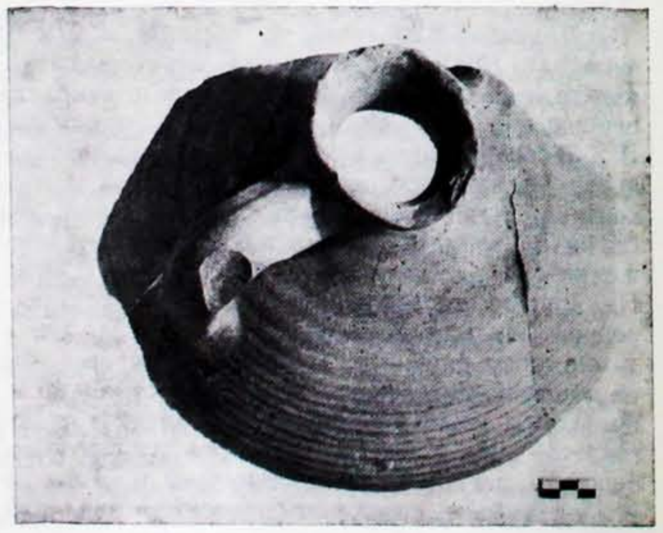

Обр. 94. Горна част от глинен съд, намерена в помещение 18

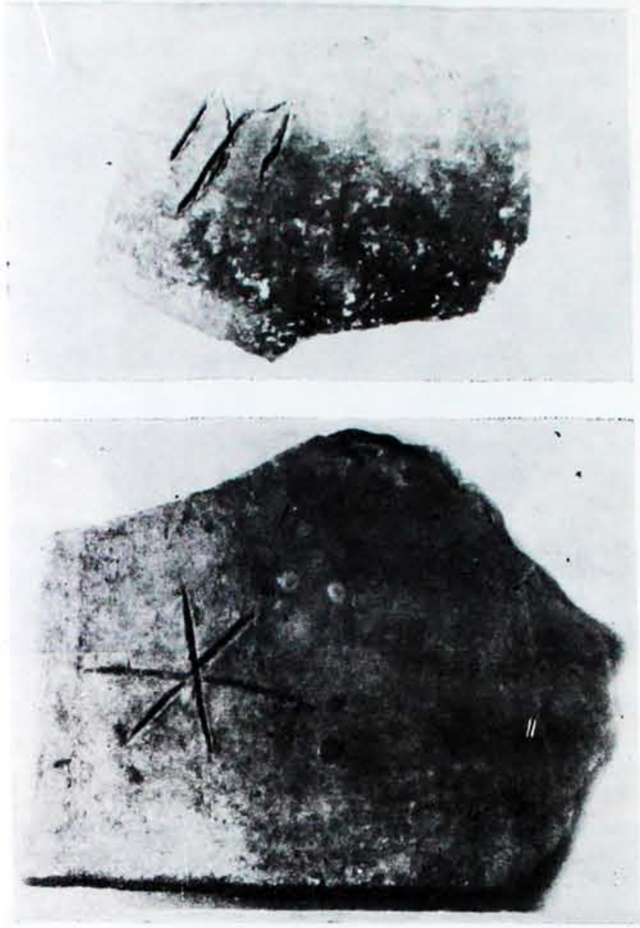

Обр. 95 Глинени фрагменти от тухла и керемида със знаци, намерени в помещение 18

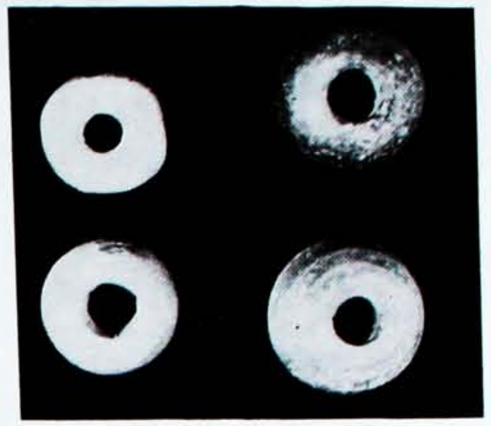

Обр. 96. Четири глинени прешлени за вретено, намерени в помещение 18

Обр. 98. Помещение 19, гледано от север

ни камъни с размери 2,90×2,30 м. Възможно е на тази страна помещението да е имало вход.

Вън от помещението покрай западния зид се разкри площадка с дребни камъни. Тя има форма на правоъгълник с размери 6,60×2,20 м в посока Ю — С. Тя образува нещо подобно на тротоар пред западната стена на помещението. Тази настилка установихме и пред помещение 11, 12, 13, 14 и 15. Предполагаме, че от запад също е имало вход към помещението.

Отбелязахме вече, че северният преграден зид на помещение 19 не бе открит. Тук продължават източният и западният общ зид на верижните помещения, които вървят на север от помещение 19. Тази площ не бе разкопана.

И тук бяха намерени находки, които по характер повтарят инвентара от останалите 18 помещения. Заслужава да отбележим една медна анонимна монета от времето на Роман III Аргир (1028—1034), препечатана върху медна анонимна монета, сечена по времето на Василий II и Константин VIII (976—1025):

Лице: † ЄМ... [NOVΗλ]. Бюст на Христос с нимб, туника и мантия, насреща. В лявата си ръка държи евангелие. В нимба е вписан кръст, във всяко рамо на който има релефен знак от 5 точки. От първоначалното изображение личи горната част на нимба на Христос, като в рамото на кръста е запазен знакът от 5 точки.

Опако: IC | XC

BAS | IL(Є)

BAS | IL(Є)

От първоначалния надпис личи IS4S.

Диам. 29 мм[20] (обр. 99). Намерени са много цели и фрагментирани ранносредновековни глинени съдове (обр. 100). Между тях трябва да се отбележи един голям глинен съд без дръжки, намерен в източната част на зида на помещението (обр. 101). Горната му част беше отчупена, но парчетата от съда бяха върху него и затова можахме да го възстановим.

Съдът е изработен от добре пречистена глина и е равномерно изпечен. Той има форма на полусфера, стесняваща се към дъното и устието. Устният ръб е силно извит навън и надебелен. Под устието има украса от 9 концентрични бразди. Под тях следва пояс, запълнен с излъскани ивици, образуващи ромбове с неправилни форма. След това следва нов пояс от 20 дълбоки концентрични бразди, заемащи по-голямата част от тялото на съда.

Размери на съда: вис. 51,5 см, диам. в най-издутата част 0,50 м, диам. на дъното 14,5 см, диам. на устието 0,17, деб. на стените — 0,6 м, деб. на ръба на устието 1,5 м (обр. 101).

Подобни съдове са намерени в Плиска и Преслав[21] и се датират към края на X в., към което време отнасяме и нашия.

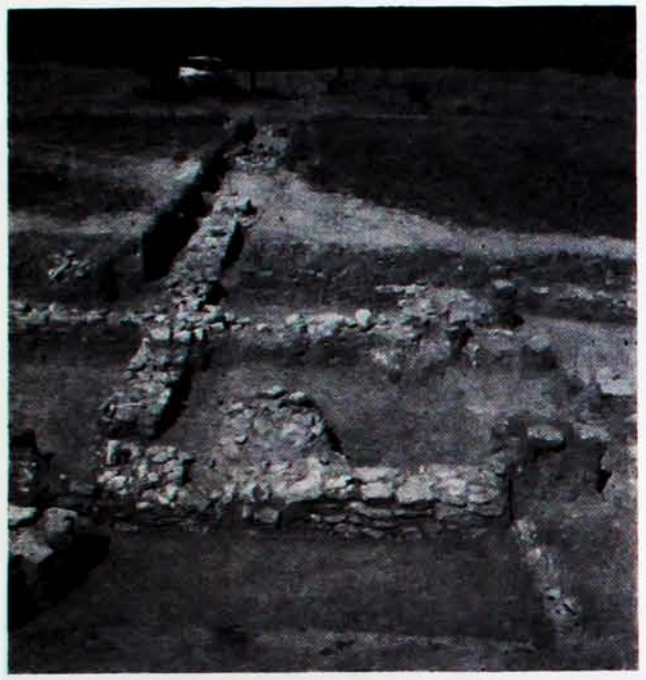

Обр. 98. Част от помещение 19 и част от зида, който опира на западната крепостна стена

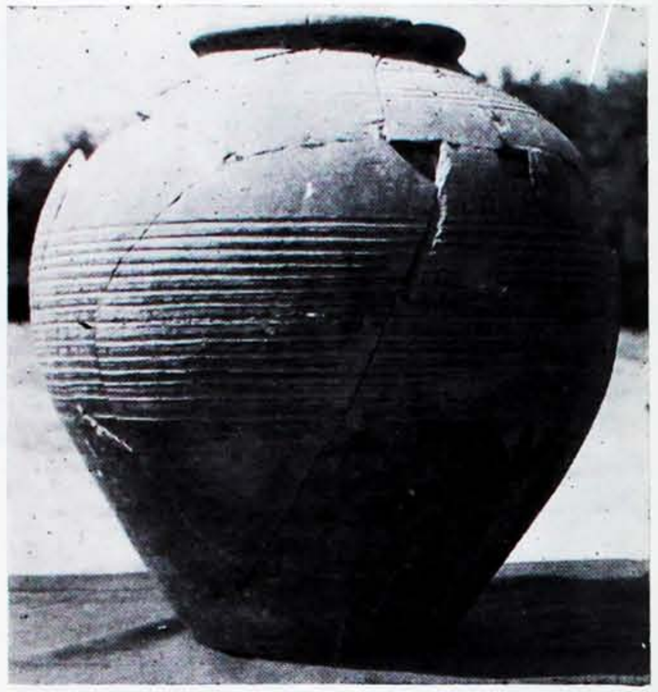

Обр. 101. Глинен съд, намерен в помещение 19

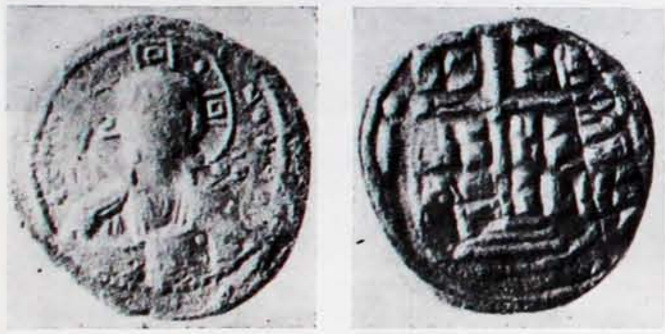

Обр. 99. Медна монета от император Роман III Аргир (1028—1034)

Обр. 102. Глинен съд, сниман при откриването му в помещение 19

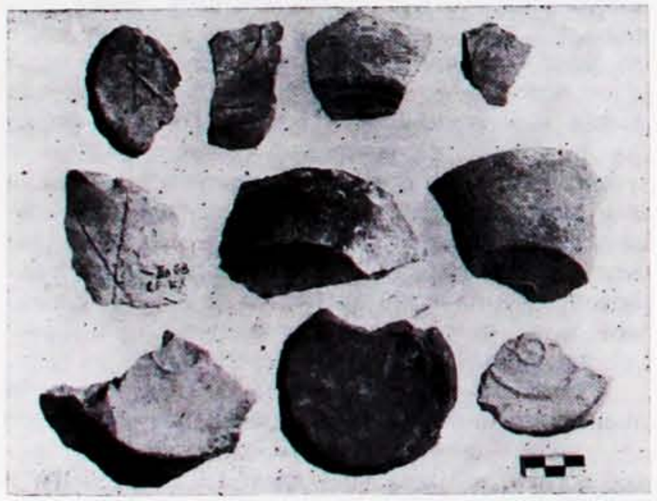

Обр. 100. Фрагменти от глинени съдове и дъна със знаци, намерени в помещение 19

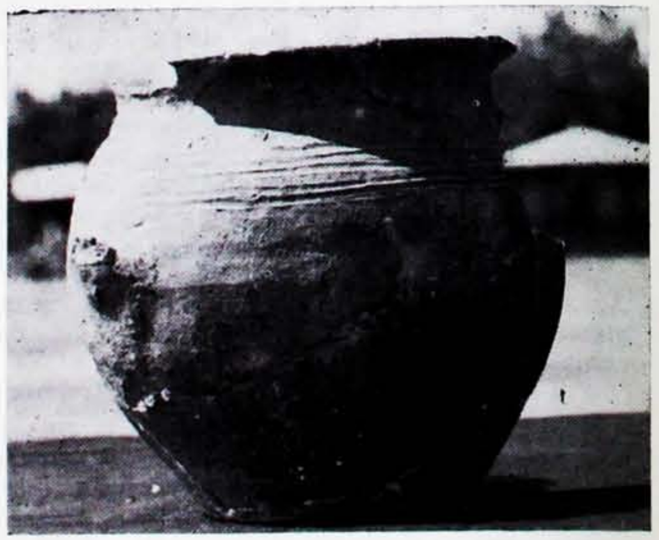

Обр. 103 Глинен съд, намерен в помещение 19

Намерен бе и друг глинен съд с отчупена дръжка. Отчупена е също и едната половина на съда. Съдът е изработен от недобре пречистена глина. Изпичането му е неравномерно. Устният ръб не е удебелен и е издаден навън. Под шийката започва украсата на съда, състояща се от един ред ямички. Между ямичката има коси резки. Под тях следва пояс от пет концентрични бразди. Размери: вис. 16,1см, диам. на най-издутата част 17,4 см, диам. на дъното 9,3 см, шир. на дръжката 2,4 см и вис. на запазената част 6,7 см (обр. 103). Подобни съдове също са откривани в Плиска, Преслав и др. и се датират към X и началото на XI в.[22]

Намерена е също глинена стомна с крушовидна форма и с една дръжка. Тя има висока шийка с фуниевидно устие и подчертано плоско дъно. Съдът е без украса, но е покрит с тревистозелена глеч. Размери: вис. 23,2 см, диам. на дъното 6,6 см, на най-издутата част 10,8 см, диам. на устието 6,1 см, вис. на шийката 7,7 см, вис. на дръжката 7,8 см (обр. 104). Подобни съдове са ни известни също от Преслав[23] и се датират към края на X и началото на XI в.

Намерени бяха също и много фрагменти от ранносредновековни глинени съдове, дъна със знаци, фрагменти от глазирана керамика и два прешлена за вретено. Открити бяха няколко тухли с печати с знаци, вторично употребени при изграждане на помещение 19 (обр. 105). Намерено беше също каменно коритце, изработено съвсем грубо от пясъчник с неизгладени отвън и отвътре стени. Размерите му са: дълж. 27,5 см, шир. 29 см, деб. на стените от 3,5 до 5,4 см, дълб. 5,0 см (обр. 106).

Интерес представлява камък с грубо одялани стени, в средата на който е издълбана кръгла дупка. Размерите му са: дълж. 30 см, шир. 30 см, диам. на дупката 8 см, дълб. на същата 4 см (обр. 107). Този камък с дупка и каменното коритце са служели за база за поставяне на стълб за поддържане на покривната конструкция на помещението.

Открито е и парче от каменен капител със запазена част от лист на акант. Капителът се характеризира с грижливата си изработка на листото. Размерите му са: шир. 19,5 см, деб. 15 см, вис. на листото 15 см (обр. 108). Този фрагмент от капител е употребен вторично при изграждане на помещение 19 като строителен материал.

В помещение 19 бяха намерени също и четири стъклени мониста (обр. 109), много на брой фрагменти от стъклени гривни с кръгло и елипсовидно сечение (обр. 110), токи, също и железен елипсовиден предмет с дълж. 10 см и ширина 2,2 см, който вероятно е също от тока (обр. 111), а също и много четириръби гвоздеи, открити са и много железни предмети с неизвестно предназначение, костени шила и др.

За отбелязване е, че в това помещение бе открито само едно огнище, но в замяна на това в културния пласт се намериха много пар-

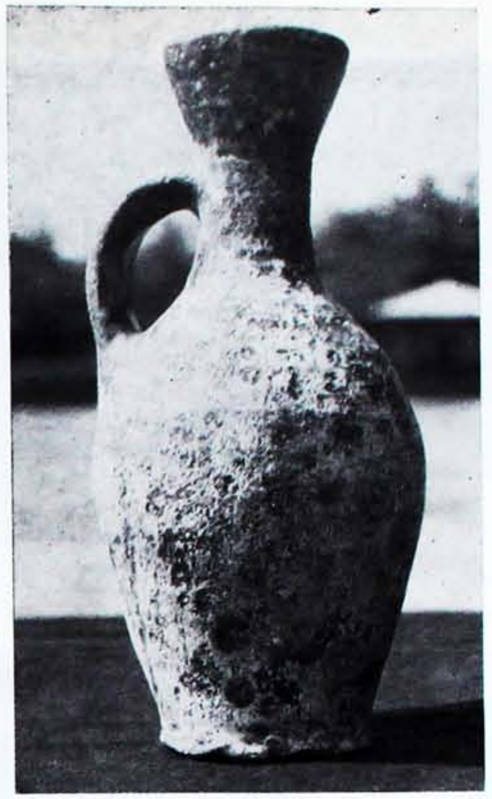

Обр. 104. Глинена глазирана стомна дръжка, намерена в помещение 19

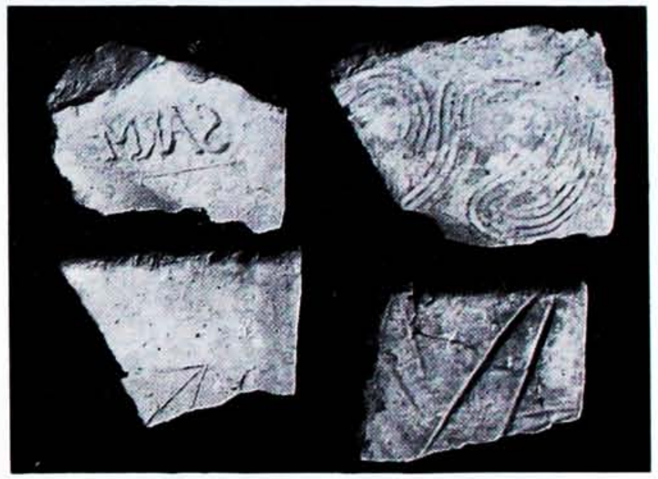

Обр. 105. Фрагменти от тухли с печати и знаци от тях, намерени в помещение 19

Обр. 106. Каменно коритце, намерено в помещение 19

Обр. 107. Камък с дупка, издълбана в средата, намерен в помещение 19

Обр. 108 Фрагмент от мраморен капител, намерен в помещение 19

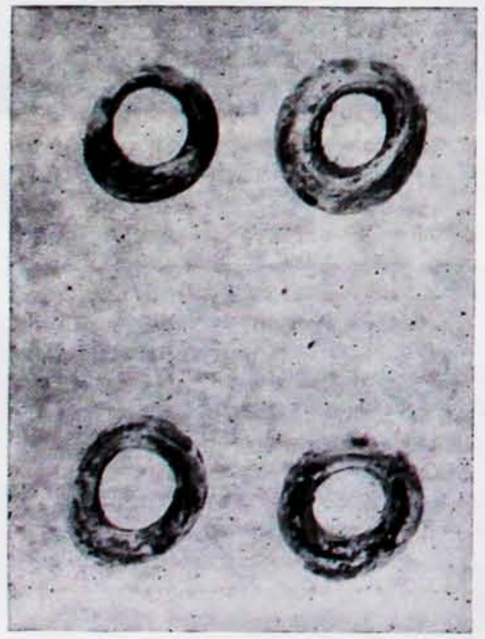

Обр. 109. Четири стъклени мъниста, намерени в помещение 19

чета от железен и стъклен шлак. Това показва, че помещение 19 е било използувано за производствени цели. Въз основа на монетите, керамиката и на другите находки помещение 19 може да се датира, както и останалите помещения, към края на X и началото на XI в.

* * *

Разкопаните помещения северно от южната порта в Плиска, както и разкритите съоръжения в повечето от тях — огнища, сводести и конусовидни пещи, а също и намерените находки от най-различен характер — поставят пред нас редица въпроси. По устройство, план и начин на изграждане тази верижна сграда се отличава както от жилищните постройки, така и от обществените, гражданските и култовите сгради, които са ни известни досега в Плиска и Преслав. По план те напомнят манастирските комплекси, помещенията на които не се съобщават помежду си, а имат достъп само отвън чрез чардак или коридор.

През X в. верижният план е бил масово прилаган при жилища, занаятчийски работилници и търговски магазини.[24] Особените нужди са наложили през Ранното средновековие понякога да се строят дълги редици с многобройни помещения.

Сградата е била едноетажна. За това съдим от обстоятелството, че в няколко помещения бяха открити каменни бази с дупки, в която е стоял дървен стълб за поддържане на покривната конструкция. Освен това в цялата сграда не бяха открити следи от стълбища, които да водят към по-горен етаж.

Докато източният зид на верижните помещения не изменя посоката си и върви по права линия Ю — С, като започва от северозападния ъгъл на северозападната кула на южната порта, то западният зид върви също в права линия до северния зид на помещение 15, където прекъсва и се появява отново като западен зид на помещение 18 и 19.

Във всички помещения с изключение на 3 бяха открити по едно, две или повече огнища и пещи с улей за изтичане на разтопен метал, както и огромно количество железен и стъклен шлак, много късове желязо, силно корозирани и разрушени железни предмети, фрагменти от стъклени гривни, голямо количество фрагментирани и няколко цели глинени съда, разнообразни по форма и орнамент. Намерени бяха фрагменти и цели съдове, покрити с глеч, както и строителна керамика, цели и фрагментирани тухли и керемиди. Съоръженията във всяко помещение и откритите в тях находки показват, че те са служили за производствена дейност като работилници. Тук са били изработвани оръдия на труда, оръжия, битови предмети, керамични изделия, накити и др.

Установи се по безспорен начин, че северно от южната порта се е намирал един от големите занаятчийски квартали на Плиска. Погрешна е тезата на някои наши историци, че първата българска столица е била само земеделски и скотовъден център.[25] В Плиска са известни и други занаятчийски квартали, каквито са например обект 31 с разкритите там две пещи за изпичане на керамика,[26] в м. Асардере,[27] където са открити осем двуетажни пещи за изпичане на керамика.[28] Преди няколко години беше разкопана грънчарска работилница с четири двуетажни пещи и един куп пречистена глина, подготвена за изработване на глинени съдове. Откриха се и следи за топене на желязна руда.[29]

При сондажните проучвания западно от могила 34 бяха намерени много фрагменти от глинени съдове, прешлени за вретено, костени шила, фрагменти от стъклени съдове и гривни, стъклени мозаични кубчета, огромно количество железен и стъклен шлак, железни ножове, стрели, халкички от ризница и др. От проведените разкопки в м. Асардере се установи, че в близост до реката се намира занаятчийски квартал с грънчарски и железарски работилници.[30] Той е на 1500 м западно от новооткрития производствен център северно от южната порта. Н. Мавродинов, който е правил разкопки в м. Асардере, установил, че тук се е намирал занаятчийски квартал с железолеярни и ковачница.[31] За развито ковачество като отделен занаят в Плиска говори и К. Шкорпил.[32]

При разкопките в Плиска досега са открити много предмети и изделия на местното железарско, стъкларско и керамично производство, като железни лемежи, секири, мечове, копия, стрели, халкички от ризници, ножове, подкови, гвоздеи, стъклени гривни, калъпи за отливане на накити, глинени съдове с разнообразна форма и украса и др.,[33] които говорят, че Плиска е бил важен производствен център.

Такива центрове с големи работилници са известни в нашите земи още през късноантичната епоха. Това са т. нар. ергостерии (на лат. officinae), където не само са произвеждани различни стоки, но и продавани на място.[34] Същия характер имат помещенията при южната порта, предмет на настоящата публикация. В тях не само са били произвеждани стоките, но и продавани. Това се обуславя от развитието на стоково-паричните отношения през тази епоха и затворения характер на феодалното стопанство.

С откриването на тези деветнадесет верижни помещения и материалите в тях в Плиска виждаме, че те са изпълнявали същата роля, както и ергастериите в късната античност. Така по косвен начин се потвърждава мнението ни за характера на ранносредновековната българска култура и за приемствеността между нея и късноантичната култура в нашите земи.[35]

Вторият основен въпрос, който ни предстои да засегнем, е за датировката на тези 19 помещения. Изградени са по един и същ начин в напълно единен верижен план. За строителен материал е използуван предимно ломен камък, като по изключение в отделни

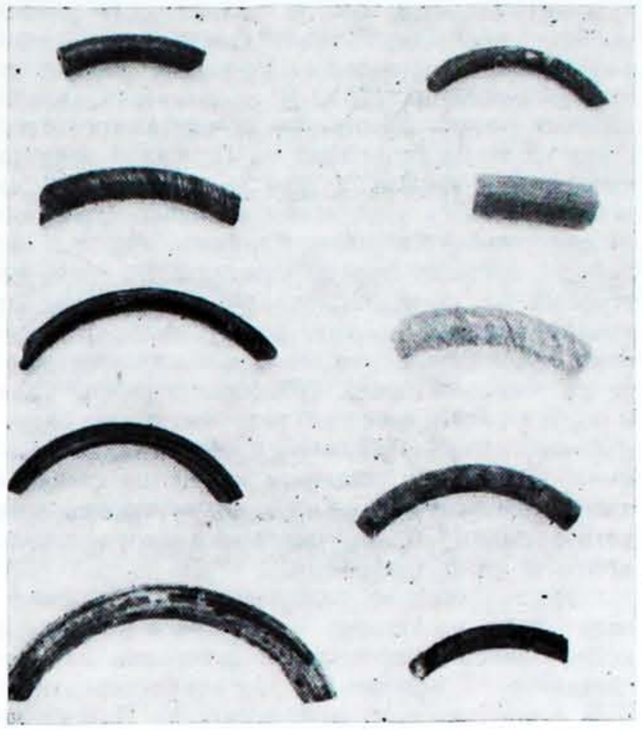

в Обр. 110 Фрагменти от стъклени гривни, намерени в помещение 19

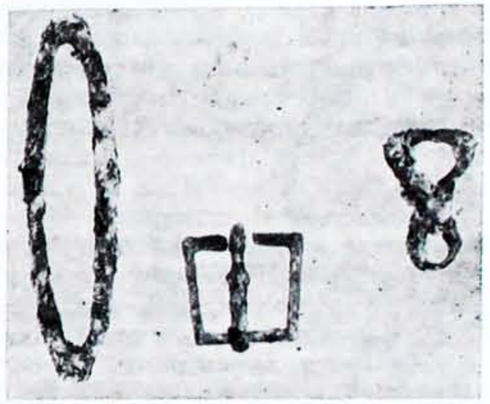

Обр. 111. Железни токи, намерени в помещение 19

зидове са употребени малки дялани блокчета. Спойката навсякъде е еднаква — кал. Прави впечатление, че всички те с изключение на помещения 8, 16, 18 и 19 имат почти еднаква форма — правоъгълник или квадрат (по-рядко) и сходни размери. Казахме вече, че техният източен и западен зид е единен, което говори, че те са строени едновременно. Следователно цялата верижна постройка има не само единен план, но е от едно и също време. Тази едновременност на сградата се доказва и от пълната еднаквост на откритите в нея материали, особено на керамиката, монетите и металните находки.

Зидовете на помещенията на няколко места пресичат два различни водопровода и един зидан с тухли канал за нечиста вода, които идват от центъра на Вътрешния град и вървят към югозападната кръгла ъглова кула и към южната крепостна стена. Следователно тези водопроводи и каналът са по-ранни, датират се към началото на IX в. и са свързани, както казахме, с изграждане на южната крепостна стена на Вътрешния град на Плиска и нейната югозападна кръгла кула. За изграждане на помещенията са употребени вторично строителни материали: блокове и блокчета, тухли и керемиди, взети от полуразрушената по време на строежа на помещенията крепостна стена, от южната порта и нейните четири кули, фланкиращи прохода ѝ, Става ясно, че и при изграждане на тези помещения крепостните стени, кули и порта са били вече полуразрушени и не са изпълнявали първоначалната си отбранителна функция. Южната и западната крепостна стена са използувани в участъка на верижните помещения като оградни зидове, оформящи двора, около който те са разположени.

Кога е станало разрушаването на крепостната стена на Плиска — ето важен въпрос, от който зависи и правилната датировка на разгледаните 19 помещения. По всяка вероятност това е станало при нападенията на Плиска по време на император Йоан I Цимисхий (969—976) и при Василий II (976—1025), когато Първата българска държава окончателно пада под византийска власт. В такъв случай интересуващата ни тук верижна сграда е изградена през втората половина на X и началото на XI в. Тази датировка се потвърждава освен от приведените по-горе аргументи, също от откритите в помещенията находки, които разгледахме по-горе. Най-характерните датировъчни материали са монетите, които изброихме също така при съответните помещения. Керамиката се състои от цели и фрагментирани съдове с линеен и вълнист орнамент, от амфоровидни стомни с глеч, глинени съдове със знаци по дъната, глинени прешлени за вретено, както и строителна керамика (тухли, керемиди, водопроводни тръби със знаци по тях). Железните оръдия на труда, оръжия (копия, стрели, железни халки от ризници), ножове и други битови предмети, фрагментите от стъклени гривни и съдове, костените предмети, шила и др. потвърждават същата датировка.

Откритите деветнадесет помещения, техните съоръжения (пещи и огнища) и материалите в тях ни дават за пръв път твърде изобилни и точни данни, че градът Плиска през Ранното средновековие става средище на растящо разделение на земеделския и занаятчийския труд и на търговията в Първата българска държава. Това показва, че в Плиска и след преместването на столицата в Преслав през X и началото на XI в. има производствени работилници и че градът продължава да играе важна роля като голям занаятчийско-производствен и търговски център.

С подробното изследване и проучване на материалите в тези деветнадесет помещения се получават нови данни за бита, стопанско-икономическия живот, материалната култура и изкуството, както и за поминъка на средновековното българско население на Плиска през един все още непроучен период от поселищната история на този наш градски център след преместване на столицата във Велики Преслав.

---

[1] Разкопките са проведоха под ръководството на А. Милчев, със сътрудничеството на н.с. Ст. Дамянов, аспирант при катедрата по археология при СУ, Г. Китов и група студенти от профил Археология при философско-историческия факултет на СУ.

[2] Ат. Милчев. Занаятчийски и търговски помещения северно от южната порта на Вътрешния град на Плиска. — В:Архитектурата на Първата и Втората българска държава, С., 1975, с.246—274.

[3] Номерацията на помещенията е по реда на откриването им.

[4] Резултатите от разкопките, които проведохме през 1963 — 1967 г., не са още обнародвани.

[5] А. Милчев. Разкопки в Плиска, западно от Вътрешния град през 1959 г. — Археология, 1960, кн. 3, с. 33 — 36, обр. 3 — 7.

[6] W. Wroth. Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum. Vol. II, p.517, №18, pl. LXI, 7.

[7] Й. Чангова. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. — ИАИ, XXI, 1957, с.257—258, т.XV, обр.4.

[8] Т. Герасимов. Анонимни византийски монети от X—XI в. Просветна информация из областта на нумизматиката, кн.6 и 7, 1967, с.1—3.

[9] Пак там.

[10] Ат. Милчев и Ст. Дамянов. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с.Войвода, Шуменски окръг. — ИАИ, XXXIII, 1972, с.272—273.

[11] Т. Герасимов. Анонимни византийски монети от X—XI в. — Просветна инфорамция из областта на нумизматиката, 6 и 7, 1967, с.1—3.

[12] Й. Чангова. Търговски помещения край Южната крепостна стена в Преслав. — ИАИ, XXI, 1957, с. 254—25, табл.X, обр.1—3.

[13] Б. Николов. Раннобългарски находки край Островския окоп. — Археология, 1962, кн.2, с.33—37, обр.4а, б, 6а, б, 8а, б.

[14] Й. Чангова. Търговските помещения край Южната крепостна стена в Преслав. — ИАИ XXI, с.254—256, табл. X, обр.1, 2 и табл.XI, обр.1—4.

[15] Т. Герасимов. Анонимни византийски монети от X—XI в. — Просветна информация из областта на нумизматиката, кн.6, 7, 1967, с.1—3.

[16] Т. Герасимов. Анонимни византийски монети от X и XI в. — Просветна информация из областта на нумизматиката, бр.6 и 7, с.1—3, 1967.

[17] Пак там.

[18] Герасимов. Цит. съч., с. 1—4.

[19] Т. Герасимов. Цит. съч., с.1—3.

[20] Т. Герасимов. Цит. съч., с.1—3.

[21] Ст. Станчев. Керамика от пещите на Патлейна. — ИАИ, XXII, 1959, с. 240—244; Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г.— ИАИ, XX, 1955, с.192—195, с.11а, 13; В. Иванова. Южната порта на Вътрешния град на Преслав, нейният градеж и архитектурен тип. — ИАИ, XXII, 1959, с.151—153, обр.21; Й. Чангова. Търговски помещения край Южната крепостна стена в Преслав. — ИАИ, XXI, 1957, с.257 и сл. — табл.XIII, обр.4, и табл.XVI, обр.4.

[22] Й. Чангова. Търговски помещения край Южната крепостна стена в Преслав. — ИАИ, XXI, 1957, с., табл.XVI, обр.3 и 4.

[23] Й. Чангова. Цит. съч., с.2545 — табл. XI, обр.1; Т. Тотев, Тридесет години археологически разкопки в Преслав. — Археология, кн.3, 1974, с. 57—58, обр.6.

[24] Кр. Миятев. Жилищната архитектура в България през IX—X в. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 13—14, обр.10—11.

[25] С. Лишев. Българският средновековен град, 1970, с.27; С. Михайлов. Плиска, столица на Първата бълг. държава. — В:Археологически открития в България. С., 1957, с.155.

[26] Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с.139—170.

[27] Ат. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в м.Асар-дере. — ГСУ ФИФ, 53, 1959, кн.1, с.33—36.

[28] Пак там.

[29] Ат. Милчев. Проучвания на раннославянската култура в България и на Плиска през последните двадесет години. — Археология, 1964, кн.3, с. 29—30.

[30] Пак там, с.30.

[31] Н. Мавродинов. Разкопки и проучвания в Плиска. — Разкопки и проучвания, III, 1949, с. 163—165.

[32] К. Шкорпил. Абоба—Плиска. — ИРАИК, X, 1905, с.301, 330.

[33] Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали от Плиска през 1948. — ИАИ, XX, 1955, с.192—194, 203—207, сбр.11—47; Материали от дворцовия комплекс в Плиска. — ИАИ, XXIII, 1960, с.23—63, сбр.2—19; С. Михайлов. Археологически материали от Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с.49 и сл., сбр.9, 10, 19.

[34] В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959, с.114—115; V. Velkov. Au sujet du Codex Theodesianus, XV, I, 2, 42—Byzantinoslavica, XXI, 1960, p.274—280.

[35] Ат. Милчев. По въпроса за културата на славяни и прабългари в нашите земи през Ранното средновековие. — Археология, 1974, кн.2, с.4.

MATERIAUX DECOUVERTS DANS LES LOCAUX APTISANAUX ET DE COMMERCE AU NORD DE LA PORTE MERIDIONALE DE LA VILLE INTERIEURE DE PLISKA

Atanas Milčev

(Résumé)

L'article fait suite à une étude précédente de I'auteur „Locaux artisanaux et commerciaux au nord de la Porte méridionale de la Ville intérieure de Pliska" — recueil „L'architecture du Premier et du Deuxième royaume bulgare", S., 1975, p. 246—274, dans laquelle I'auteur s'est arrêté avant tout sur I'aspect architectural et le mode d'édification de I'ensemble de 19 locaux dans un „plan en chaîne", situés au Nord de la tour nord-occidentale de la Porte méridionale de la Ville intérieure de Pliska, découverts et étudiés par I'auteur au cours de 1968—1969.

Les locaux représentent un ensemble architectural d'ateliers et de locaux de commerce, qui est situé dans un grand quartier artisanal dans la Ville intérieure de Pliska. Ce qui est caractéristique de ces locaux c'est que dans la plupart d'eux (à l'exception du local 3) on a trouvé un ou plusieurs (2—3) fours ou foyers, Certains de ces fours comportent des biefs pour I'écoulement du métal fondu ce qui prouve catégoriquement que les locaux eux-mêmes avaient un caractère productif — ils étaient utilisés comme ateliers artisanaux pour la production d'objets en métal et en verre. Le local sans appareils de chauffage (No 3) était sans doute un dépôt pour la conservation de la production finie — remplissant la fonction de local de commerce. Dans les autres locaux furent découvertes une grande quantité de scories de métal et de verre, de céramique domestique (parfois aussi de luxe—vernie) dans laquelle prédominent les fragments mais on rencontre également des vases entiers; des objets métalliques — une grande quantité de clous forgés à quatre bords fortement oxydés, des gonds, des lamelles de fer, des outils de travail (serpettes, des plaques de pelles) ou aures. Nombreux sont aussi les fragments de bracelets en verre, trouvés dans presque chaque local et produits selon toute probabilité dans cet ensemble artisanal. A la masse de matériel appartiennent galement les fragments de céramique de construction — briques et tuiles dont certaines étaient utilisées secondairement lors de la construction des appareils de production et des locaux mêmes. Ainsi sur certaines briques figurent des sceaux avec des marques de producteurs (ΔVVЄS, ΛNIKЄTVS, ΛNNIΛ) qui se rapportent vers la Basse antiquité et se rencontrent secondairement utilisées dans maintes constructions à Pliska.

L'auteur étudie en détail les constructions et les matériaux découverts dans chacun des 19 locaux de I'ensemble d'ateliers artisanaux et de dépôts de commerce — magasins. Indépendamment de la variété de l'ensemble du matériel, surtout en ce qui concerne son caractère et son genre, ce matériel se répète dans la plupart des cas dans presque tous les locaux. L'auteur attire l'attention sur le nombre relativement grand de monnaies, frappées surtout pendant le règne d'empereurs byzantins de la seconde moitié du Xe s. et du début du XIes. Ainsi des 14 monnaies trouvées, une seule est de la Basse antiquité—du règne de Constance (341—346), tandis que 13 autres se répartissent comme suit: de Jean Tzimiscès (969—976) — 3, de Basile II et Constantin VIII (976—1025) — 6, de Romain Argir (1028—1034) — 2, de Constantin IX Monomaque (1043—1055) — 1, et de Constantin X (1059—1067) — 1. Les monnaies mentionnées furent trouvées dans 8 des 19 locaux (dans les locaux No. 6, 8, 9, 13, 14, 15, 18, 19), c'est-à-dire que près de la moitié des locaux sont datés d'après du matériel numismatique.

Le matériel archéologique découvert dans les locaux artisanaux et de commerce au nord de la Porte méridionale à Pliska ne diffère pas en soi, mais est lié toujours à tout l'ensemble architectural et à son histoire de construction. Ce matériel confirme les conclusions à savoir que l'ensemble comme un tout se rapporte vers la seconde moitié du Xes. et a existé jusqu'au milieu du XIes., c'est-à-dire au temps après que le mur d'enceinte méridional de Pliska eût cessé d'être utilisé comme

construction de fortification. Ce matériel corrobore également les conclusions concernant l'histoire d'habitat et la topographie de la Ville intérieure de Pliska et la datation relative de l'aqueduc central et du canal d'eau polluée, venant de l'intérieur de la ville. Ces constructions sont plus anciennes que les ateliers artisanaux et locaux de commerce étudiés ici et par endroits sont détruits de l'ensemble de locaux en „plan en chaîne", objet du présent article.

L'auteur conclut qu'il est incorrect de considérer Pliska uniquement comme centre agricole et d'élevage et de perdre de vue l'établissement ici de quelques quartiers artisanaux avec des ateliers de céramique et d'autres constructions de production—fonderies de fer, forges et autres. Le matériel découvert fournit des indications non seulement sur la datation et l'histoire de construction de tout l'ensemble de 19 locaux artisanaux et de commerce dans un „plan en chaîne" mais également sur le fait de la division du travail agricole du travail artisanal et sur le commerce du Premier royaume bulgare, et plus concrètement à Pliska, qui même après le transfert de la capitale à Veliki Preslav continue à jouer le rôle de centre économique, productif et commercial important dans les limites de l'Etat bulgare du Haut moyen âge.

РАЗКОПКИ НА ИЗТОЧНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА ОТ ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПРЕСЛАВ ПРЕЗ 1973—1974 г.

Стефан Лисицов

Целта на проведените разкопки през 1973—1974 г. бе да се проучат два участъка от крепостната куртина между кула 3 и 4, да се проследят архитектурните, конструктивните и техническите особености на крепостния зид и вложените в него строителни материали, а също така да се направят наблюдения върху стратиграфските напластявания.

Разкопаната площ през 1973 г. се простира по трасето на крепостната куртина североизточно от кула 3 на протежение 52 м, а тази, разкопана през 1974 г., обхваща района на западния фрагмент от крепостната стена, доминиращ над съвременното ниво на 82 м североизточно от кула 3[1] (обр. 1—2).

В резултат на проведените разкопки се разкри изцяло суперструкцията на крепостната куртина (в нейните запазени части) и цокълът (банкетът) на крепостния градеж (обр. 3—1). Достигнатата дълбочина в резултат на разкопките варира от 2,10 до 3,10 м от повърхността на околния ландшафт (обр. 4). На места дълбочината на квадратите достига от 1,40 до 2,80 м, като работата в подножието на високата част на руината бе преустановена поради опасност от срутване. В квадратите на запад от куртината дълбочината достигна от 2,50 до 3,10 м (от VII ред квадри над цокъла по лицевите части на зида до втори и първи ред квадри).

Крепостната куртина в някои участъци е напълно унищожена в суперструкция, а на места е запазена до втори ред квадри над цокъла. Най-добра запазеност има при големия фрагмент от крепостния зид, където са останали 14 реда квадри и височината на зида достига 7,60 м над цокъла (обр. 5).

Градежът на крепостната стена е „opus implectum" от добре обработени квадри по лицевите части на зида с размери 1,20 до 1,30 м× 0,40 до 0,50 м ×0,40 до 0,45 м, най-често от едрозърнест варовик. Пълнежът на стената е от твърде здрав емплектон: чакъл и речни волутъци, споени с бял хоросан — емплектонът е запазен на места високо над лицевите части на зида, като в него личат ясно леглата на падналите квадри. При строежа на куртината е проявен до голяма степен стремеж към сменящи се „биндери" и „лойфери", за да се избегне възсядането на вертикалните фуги и да се създаде солидна връзка между двете лица на стената в хоризонтална посока. Фугите са широки от 0,03 до 0,05 м, запълнени с варово-пясъчен разтвор (не съвсем точно обработените квадри определят и различна ширина на фугите). На най-долните 3—4 реда квадри на руината от западната ѝ лицева част фугите имат твърде добре запазена удивително здрава замазка от гасена вар, която по повърхността си е добила оловносив цвят вследствие корозирането ѝ. Замазката е от два пласта — всеки с дебелина от 0,90 до 1,80 см, увеличаваща се от североизток към югозапад по трасето на крепостната стена с дебелина от 0,8 до 1,2 см, като вторият пласт е бил положен почти едновременно след първия (липсва изявена корозионна покривка между двата пласта.) Може да се допусне, че навсякъде фугите на крепостната куртина са били обмазвани с такава замазка, съхранена в подножието на руината благодарение на 3,50 метровия пласт землена маса предимно от наносен произход, дошла от височините на Забуите. Куртината при най-високо запазената част от стената има тази особеност, че външната ѝ част (от изток) е наклонена навън в най-високата си точка спрямо основата на суперструкцията с около 0,15 до 0,20 м (обр. 6). Друга особеност на крепостната стена е тази, че крепостният зид на 98 м североизточно от кула 3 при м. Чупката променя едва забележимо (с около 2—3°) посоката си наляво (към север).

Цокълът на куртината, който е твърде неравен, е изграден от квадри подобно на тези от

Обр. 1. Профил на трасето на крепостната куртина в обект 1 преди разкопките (поглед от североизток)

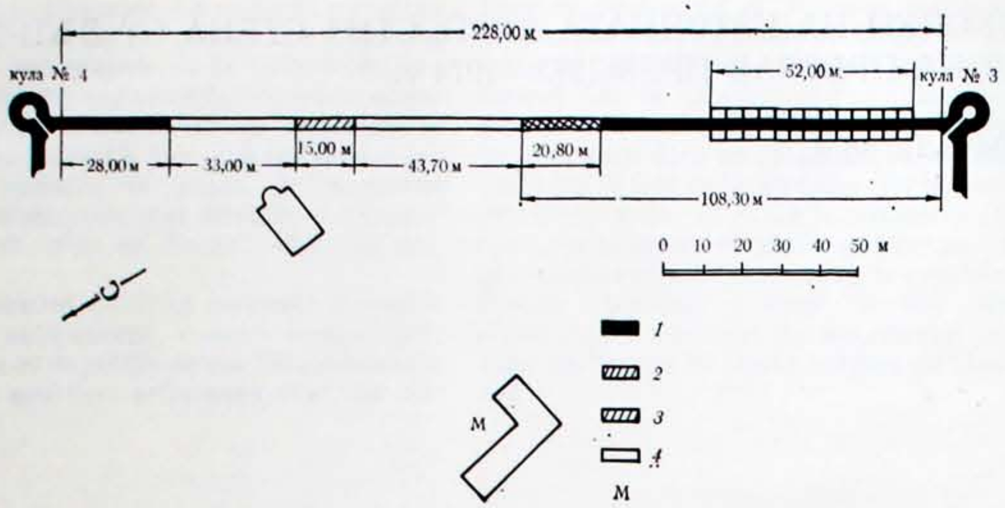

Обр. 2. Част от източния сектор от Вътрешната крепост на Преслав между т. нар. м. Чупка и североизточната кула (№4) от крепостта

1 — разчистен крепостен зид до субструкцията; 2 — частично реставриран крепостен зид; 3 — разчистен участък от големия фрагмент на крепостната стена; 4 — неразчистена крепостна куртина; М — музеи

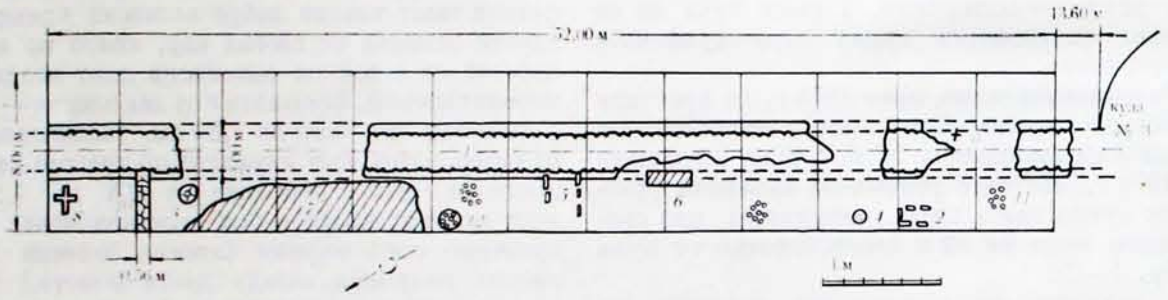

Обр. 3. Фрагменти от суперструкцията на крепостната куртина заедно с разчистеното трасе около нея (разкопки 1973 г.)

лицевите части на крепостната стена. Той се издава извън лицето на крепостния зид на разстояние от 0,45 до 0,65 м от двете страни на стената.

На 61 м североизточно от кула 3 се разкри каменен зид, широк 0,56 до 0,57 м, перпендикулярен на крепостната куртина (обр. 3—10). Зидът не е свързан конструктивно с крепостната стена и следва в западна посока. Изграден е от обработени камъни с размери 0,30×0,25×0,05 м на кален разтвор и вероятно е принадлежал на лека постройка, долепена до стената.

Аналогична картина се наблюдава на 38 м от кула 3, където перпендикулярно на западната лицева част на куртината и опиращи се на нея се разкриха два реда успоредно наредени и поставени вертикално масивни каменни блокове без съединителна спойка между тях (обр. 3—5). Основите на двата реда необработени каменни блокове с разстояние между тях 1,70 м са поставени на 0,40 м над цокъла на крепостната куртина в пласт от X в. Южният ред е от три камъка с обща дължина 1,60 м, добре подредени и долепени помежду си. Северният ред с дължина 1,25 м е от два камъка, единият от които добре обработен.

На изток от крепостната стена (външната страна) културни останки почти липсват и пластовете са хомогенни. В тези части от разкопаното трасе навсякъде в дълбочина се откриха отделни квадри, фрагменти от тегули и тухли, блокове обрушен емплектон, голямо количество речни волутъци, трошляк и хоросан (обр. 7). Само в югозападната част по трасето на 0,60 м над цокъла се откриха няколко десетки фрагмента от черна недобре изпечена, с примеси от кварцови зърна раннобългарска керамика (IX—Xв.).

Съвсем различен е стратиграфският профил западно от крепостния зид (в района на Вътрешния град). Първият пласт е натрупан над цокъла на крепостния зид с дебелина от 0,20 до 0,30 м и е с жълтеникав оттенък. В него се среща съвсем ограничено количество черна раннобългарска керамика (IX—X в.). Следва пласт с дебелина от 1,20 до 1,30 м от сиво-кафява пръст, в която изобилствуват фрагменти от раннобългарска керамика с врязани линейни и вълнисти орнаменти. Чирепите са от недобре умесено тесто с примеси от кварцови зърна и песъчинки. В горната част на този пласт се срещат фрагменти от кьснобългарска керамика (XIII—XIV в.) и незначително количество фрагменти от среднобългарска керамика (XI—XII в.). Съотношението между ранната българска керамика и късноблъгарската керамика в дълбочина по пласта е 2:1. Късноблъгарската керамика е попаднала тук вероятно при преобръщане на пластовете в миналото за изваждане на квадри от крепостния зид. В югозападната част на разкопания сектор (западно от крепостната куртина) се установи струпване на натрошени съдове, 63 фрагмента от раннобългарски произход (обр. 3—4). Следва стерилна прослойка с дебелина от 0,10 до 0,15 м от глинеста жълта пръст без находки, което е указание за прекъсване на интензивния живот на това място от крепостта (на дълбочина от 1,10 до 1,20 м под повърхността). Пластът над нея, дебел от 0,40 до 0,50 м, е с тъмнобелезникав цвят. В него изобилствуват фрагменти от червена кухненска и трапезна късноблъгарска керамика (XIII—XIVв.), а също така и фрагменти от амфори и стомни от същия период. В този пласт бе открита керамична цедка с елипсовидна форма. Този пласт в централната част на разкопания участък е пронизан от две прослойки жълта глина с дебелина от 0,04 до 0,07 м. Най-отгоре следва пласт от 0,30 до 0,40 м, състоящ се от рушевини от крепостната стена (голямо количество речни волутъци и трошляк) — вероятно от времето на османското владичество. За това говори и откриването на няколко фрагмента от турска керамика. Културните напластявания са покрити с хумусен пласт без културни останки, дебел 0,15—0,20 м.

В участъка, разкопан през 1974 г., керамиката е значително по-оскъдна, отколкото в южната част на стената. В по-голямата част от квадратите късноблъгарската фрагментирана керамика се появява едва на дълбочина от 1,40 до 1,50 м. Под хумусния пласт дебелината на пласта от рушевини на крепостната куртина е 0,80 до 0,95 м, в който липсват културни останки.

От запад на крепостната куртина и в двата обекта по пластовете се откриват аморфни каменни блокове, фрагментирани и цели квадри, строителна керамика: тухли с жлебове (зиги), фрагменти от тегули и имбрици и др. Откриха се 4 капака от зъберите на крепостната стена. Два от тях бяха от вътрешната страна на крепостната куртина на малка дълбочина от 1,20 до 1,40 м. Това се дължи очевидно на преобръщането на пластовете при изваждането на обрушените квадри за вторично използуване, поради което капаците са били изоставени заради петоъгълния им профил, неудобен за строеж. От друга страна, в случай че обрушването на стената в някои нейни сектори започне от платформата, то впоследствие капакът на зъбера може лесно да пропадне отвътре на крепостната куртина над рушевините и прослойките.

Западно от крепостния зид бяха открити огнище и дъно на пещ. Огнището (с П-образна форма) е оградено от плоски необработени камъни и е в югозападната част на обекта на дълбочина 2,40 м (обр. 3—2). От него се извадиха значително количество въглени, обгорена пръст и животински кости, а наоколо се откриха фрагменти от желязна шлака. Подът на пещта е на дълбочина 1,55 м в североизточната част на обекта и е с елипсовидна форма (d_1—1,10 м; d_2—1 м). Той е покрит с керамични фрагменти на кална спойка. Находките, открити в района на пода, са аналогични с тия от огнището (обр.3).

Обр. 4. Разкопаното трасе на крепостната стена в обект I (поглед от североизток)

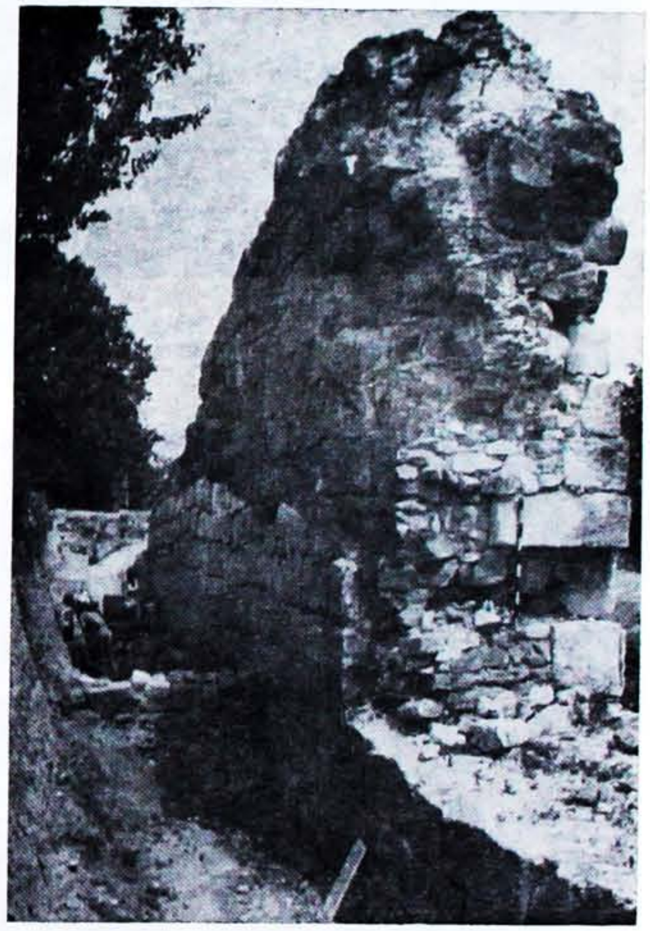

Обр. 5. Големият фрагмент от крепостната куртина (поглед от юг)

Пак от запад на стената се откриха два глинени пода от трамбована жълта глина с дебелина 0,15 м (обр. 6,7). Малкият глинен под (с размери 2,45×1,00 м) е долепен до вътрешното лице на крепостната стена на дълбочина 1,60 м от повърхността. Големият глинен под обхваща 12 м² площ западно от крепостната куртина и е на дълбочина от 1,10 до 1,30 м. Той е слабо денивелиран (с около 5—6°) в югозападна посока. Над трамбования под керамиката е изключително от късноблъгарски тип. В близост до големия глинен под на същото ниво (югоза-

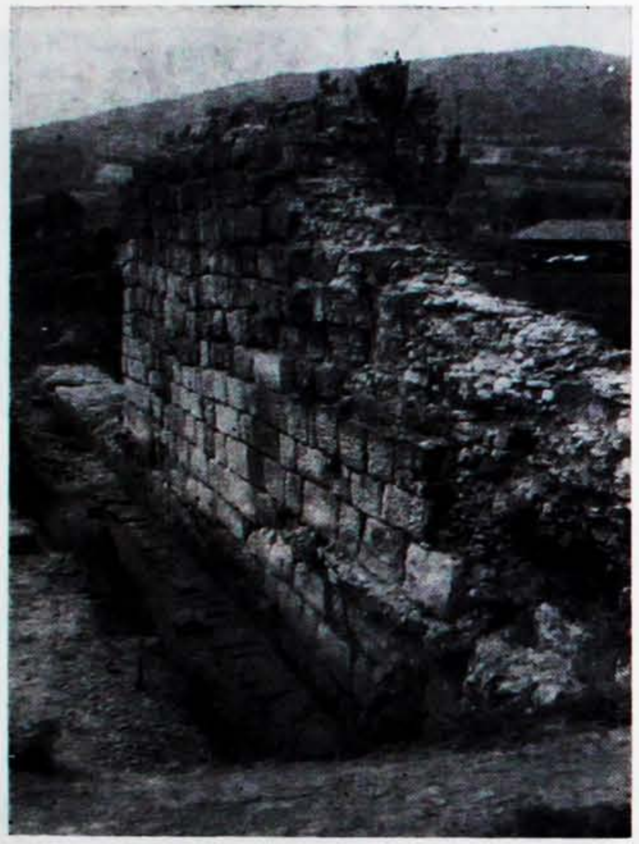

Обр. 6. Големият фрагмент от крепостната стена (поглед от североизток). В дълбочина се вижда част от Забуите

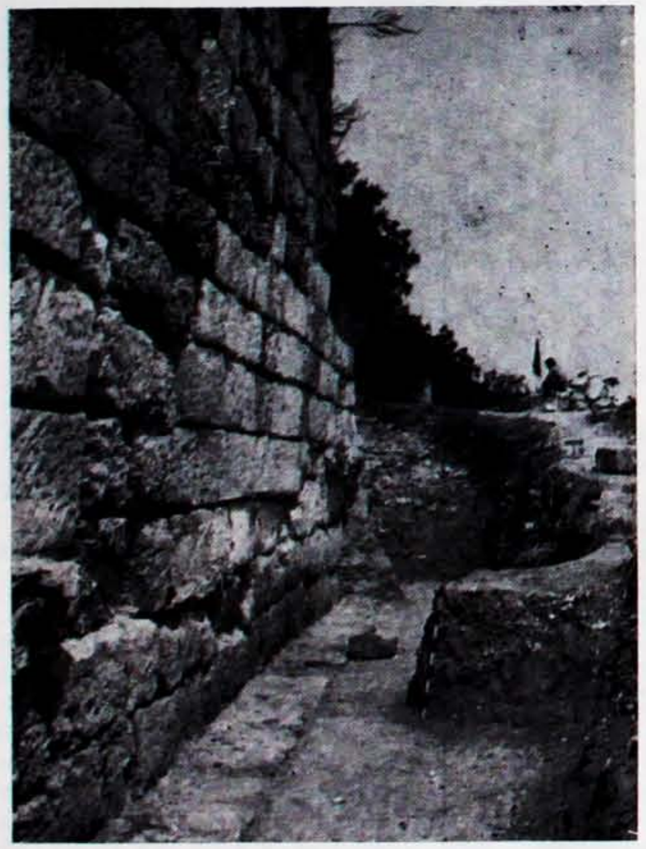

Обр. 7. Част от големия фрагмент на крепостния зид (поглед откъм Външния град). Личат цокълът и двускатен капак с петоъгълен профил от зъберите на стената

падно от него) бе открита боклучна яма с диам. 0,90 м (обр. 3—12). Тя съдържаше значително количество животински кости (главно птичи и от дива свиня) и фрагментирана къснобългарска керамика. На няколко места в тези пластове бяха разкрити значителни струпвания на въглени (обр. 3—11).

През време на разкопките бяха открити значителен брой метални находки, в които преобладават железните предмети. Интерес представлява железният инструмент с дължина 0,16 м (вероятно ковашки), открит в близост и на едно ниво с П-образното огнище. Бяха намерени желязна шпора (добре запазена), 4 фрагмента от остриета на ножове, стрела с тъпоъгълен ярък и шиповидна опашка, трирьба стрела, Д-образна пластинка, 56 силно корозирали гвоздея, 26 фрагмента от желязна шлака с големина от 0,02 до 0,11 м и др. Медните находки се срещат рядко по пластовете. Най-значителната от тях е един масивен кръст-енколпион, твърде добре запазен (в пласта от X в.). Той има размери 10,6×6,4 см и дебелина 1,3 см. От едната страна е разпятието, а от другата — Богородица, обградена с 4 медальона на светци (обр. 3—9). Релефът на фигурите е висок. Откриха се също медни халки (с диам. 4 см), 3 пластини и кръгъл медальон с дупка и мрежест орнамент (диам. 2,8 см). Намерени бяха 4 оловни фрагмента с дължина от 3 до 4 см.

От стъклените находки преобладават накитите. Бяха открити 32 фрагмента от стъклени гривни (11 от които имат спираловидни канелюри) и стъклено мънисто с размери 0,9× 0,5 см, с поставена медна жичка в сърцевината му. Фрагментите от стъклените гривни са с диам. от 0,3 до 0,8 см и дълж. от 2 до 7 см. Откриха се фрагменти от плоско стъкло и столче от стъклен съд (диам. 6 см).

От каменните находки по-значителен интерес представляват два масивни кръста (единият недовършен), два мраморни фрагмента от бази на колони, една гранитна бойна топка (диам. 0,08 м) и два фрагмента от бойна топка (с диам. около 0,3 м). Кръстовете имат правоъгълна вертикална част и трапецовидни рамене. Намерени бяха на дълбочина от 1,20 до 1,40 м от повърхността (обр. 3—8). Те трудно могат да бъдат датирани поради традиционната им форма, която се запазва дори до средата на XIX в.[2] Бойното ядро със сферична форма и фрагментите от бойните топки вероятно произхождат от времето на обсадата и превземането на столицата Преслав от Йоан Цимисхий в 971 г. По сведение на византийския летописец Лъв Дякон (X в.) при обсадата[3] на града са използувани стенобойни машини.

В пластовете от IX—X в. бе открит фрагмент от керемида, върху който с остър предмет (вероятно нож) бе издраскано след нейното изпичане изображение на лабиринт. Жлебовете, очертаващи контурите на коридора от лабиринта, са тесни и плитки, но пределно ясно илюстрират неговия план. Рисунката има размери 5,8× 6,2 см, с форма, близка до квадрат, но със силно заоблени ъгли (обр. 9). Той е до голяма степен сходен с лабиринта, датиран в X в. от румънските археолози и открит в района на с. Мурфатлар (Средна Добруджа) близо до каменния вал между Дунав и Черно море.[4]

Особен интерес представляват сигнациите, открити най-вече при разчистването на западната лицева страна на стената и по-малко по източното ѝ лице.

На дълбочина от 1,55 до 2,10 м от сегашното ниво върху един от „лойферите" от четвъртия ред квадри, който има размери на лицевата си част 0,55× 0,50 м, се откри кирилски надпис в три реда (обр. 10). Около надписа има символично изображение на църковен купол и 16 кръста, 9 от които твърде добре оформени (обр. 11).

Триредовият надпис съдържа 34 буквени знака, от които поради лоша запазеност можаха да се разчетат 28. На първия ред след първите няколко неясни букви се чете „писалъ". Вторият ред е в най-добро състояние. На него се разчита текстът „вь тъмъници седя". Първите букви от третия ред са значително повредени, но след това краят на реда е добре запазен. Тук пише „ѣковь".

В първия ред от текста буквените знаци и (Н) и с (С) са в лигатура. Буквата с (С), която се повтаря два пъти в текста, е подчертано удължена със заострени горен и долен връх по подобие на буквените знаци в надписа на Ана от м. Селище край Преслав[5] (датиран в средата на X в.) и в надписа на хартофилакс Павел[6] (втора половина на X в.). Буквения знак а (А) е с почти отвесна и удължена хаста и със заострена в средата петлица. Той е аналогичен на същия буквен знак от надписа на Алиат Стратилат от Кръглата църква в Преслав[7] (втората половина на X в.). Графиката на фонемата л (λ) е с удължена дясна част, както сигнацията на същия буквен знак от надписа на Деян от с. Басараби[8] (втората половина на X в.). Изображението на фонемата ер (Ъ) от надписа (повтаряща се в текста пет пъти) показва значително удължение във вертикална посока, къса хоризонтална чертица горе и сравнително малка петлица по подобие на същия буквен знак от Самуиловия надпис[9] (датиран в 993 г.).

Във втория ред на надписа буквеният знак т (Т) е сигниран с дълга вертикална хаста и силно удължена вертикална чертица в края на дясното рамо на буквата по подобие на същия буквен знак от Варошкия надпис от 996 г.[10] и Надписа на Алиат Стратилат от Кръглата църква в Преслав[11] (втората половина на X в.). Графиката на фонемата м (М) е с малка височина и силно удължена в хоризонтална посока аналогично на същия буквен знак от противобогомилския надпис на монах Анани[12] (X в.) и надписа на Ана от м. Селище.[13] Изображението на буквения знак н (N) е с две еднакви по дължина вертикални хасти и диагонална свързваща чертица, започваща от средата на лявата хаста и завършваща в долния край на дясната хаста. Графиката на фонемата н (N) има голямо сходство със същия буквен знак от Надписа на Ана от м. Селище[14] и Надписа на Самуил от 993 г.[15] Буквеният знак ц (Ч) е със слабо удължена, почти вертикална хаста и леко заоблена чашка подобно на графиката на същата фонема от Надписа на Самуил[16] и Надписа на чъргубиля Мостич от Преслав[17] (средата на X в.). Изображението на буквата ят (Ѣ) е с вертикална хаста и подчертано заоблена петлица по подобие на същия буквен знак от надпис върху строителна керамика от Преслав[18] и от Добруджанския надпис (943 г.)[19]. Сигнирането на фонемата д (Д) е с горна част равнобедрен триъгълник и подчертано удължена основа в хоризонтална посока, сходна с графиката на същата фонема от противобогомилския надпис на монах Анани[20] (X в.) и надпис от Кръглата църква в Преслав[21] (X в.). Графиката на буквения знак юс (Ѧ) е със симетрични остроспускащи се еднакво дълги рамена аналогично на графиката на същата фонема от Надписа на Самуил[22] (993 г.).

Паралелите от палеографско естество с епиграфски кирилски паметници от Кръглата църква, Варошкия надпис от 996 г., Самуиловия надпис от 993 г., надписите от Мурфатлар (Средна Добруджа), текстовете, писани върху строителна, битова и рисувана керамика и др., показват, че разглежданият надпис има характерните белези на епиграфските паметници от втората половина на X в. От 16 буквени знака в текста 12 (от които 4 повтарящи се) носят палео-

Обр. 8. Дъно на пещ в квадрат 12 от обект 1 (поглед от запад)

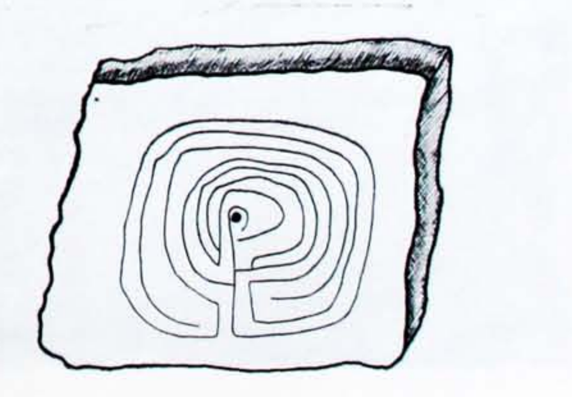

Обр. 9. Лабиринт, издраскан върху керамичен фрагмент, открит в пласт от X в. на обект 1

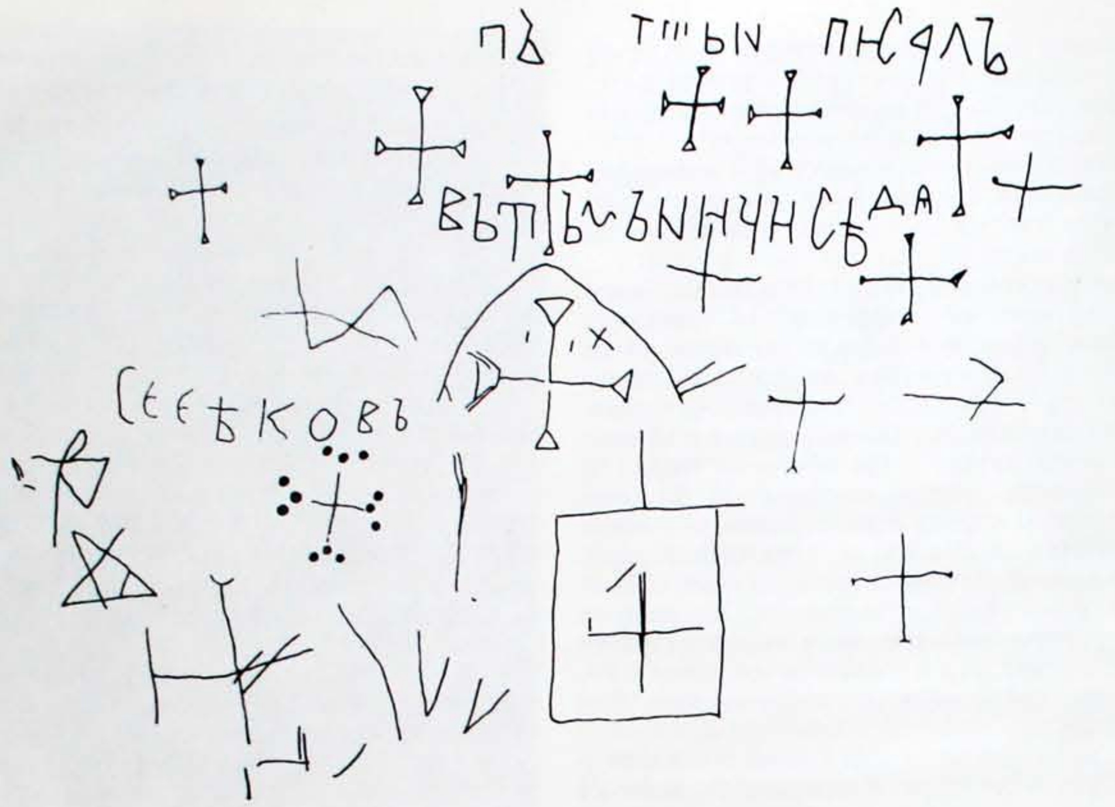

Обр. 10. Графична рисунка на „лойфера“ със сигнир ания надпис на кирилица (поглед от северозапад)

графски особености, типични за надписите от горепосочения период. Това са буквите: а, д, е, и, л, м, н, о, с, т, ц, я.

Буквите са издълбани с различна височина (от 1,2 до 2,5 см), като дълбочината на жлебовете е от 0,4 до 0,6 см. Текстът е изписан след сигнирането на кръстовете и църковния купол, тъй като се съобразява с очертанията им. Издълбан с по-тънко острие в сравнение с тях, надписът носи белези от калиграфско естество по-близо до ръкопис, отколкото до стилизираното епиграфско писмо върху тежките каменни блокове, познати от други места.

Силуетът на църковния купол е сходен с купола от Кръглата църква (датиран в X в.) и с църковния купол от Мурфатлар (също Xв.).[23] Четирите върха на осем от врязаните кръстове са оформени с длето във формата на триъгълници подобно на кръстове, сигнирани върху стената на Кръглата църква.[24] Общо по време на разкопките по стената се разкриха 20 кръста и 18 рунни знака, сигнирани вероятно с длето, секач, нож и шило, предимно по западното лице на крепостната куртина в района на големия фрагмент от зида. По-значителен интерес от тях представляват 4 кръста от четвърти ред квадри южно от гореспоменатия надпис, единият от които е двураменен и добре оформен, 5 броя сигнирани стрелки с подчертано удължен връх (едната от които с удвоени рамене) от V и IV ред квадри северно от открития надпис (обр. 12—7,8, 10,11), Ж-образен знак от V ред квадри северно от надписа (обр. 12—9) и др. Вижда се, че знаците по стената са най-често върху IV и V ред квадри от суперструкцията на стената, т. е. от 1,50 до 2,50 м над цокъла на крепостния зид. Намиращите се в съседство на тях 4 сигнирани кръста, разкрити от колегата Г. Кузманов през юли същата година, се намират на същата вертикална ивица по протежение на западното лице на стената, включваща IV и V ред квадри над цокъла на куртината. Това показва, че са създадени най-вероятно през X в., когато нивото на терена е било на равнището на цокъла.

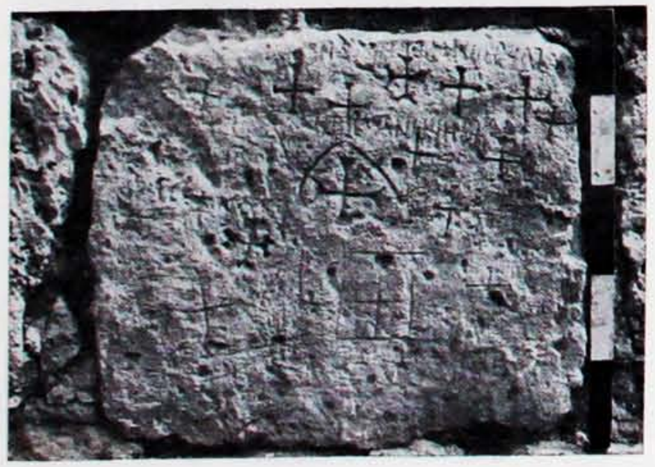

Обр. 11. „Лойфер“ със сигнирания кирилски надпис, църковен купол и кръстове

От източното лице на крепостния зид в двата обекта бяха открити само два рунни знака (обр. 12—6 и 18).

Разкритите знаци от крепостната стена са сходни с рунните знаци и кръстове от периода на IX—X ред, разкрити в районите на Преслав, Плиска, Мурфатлар и други обекти.

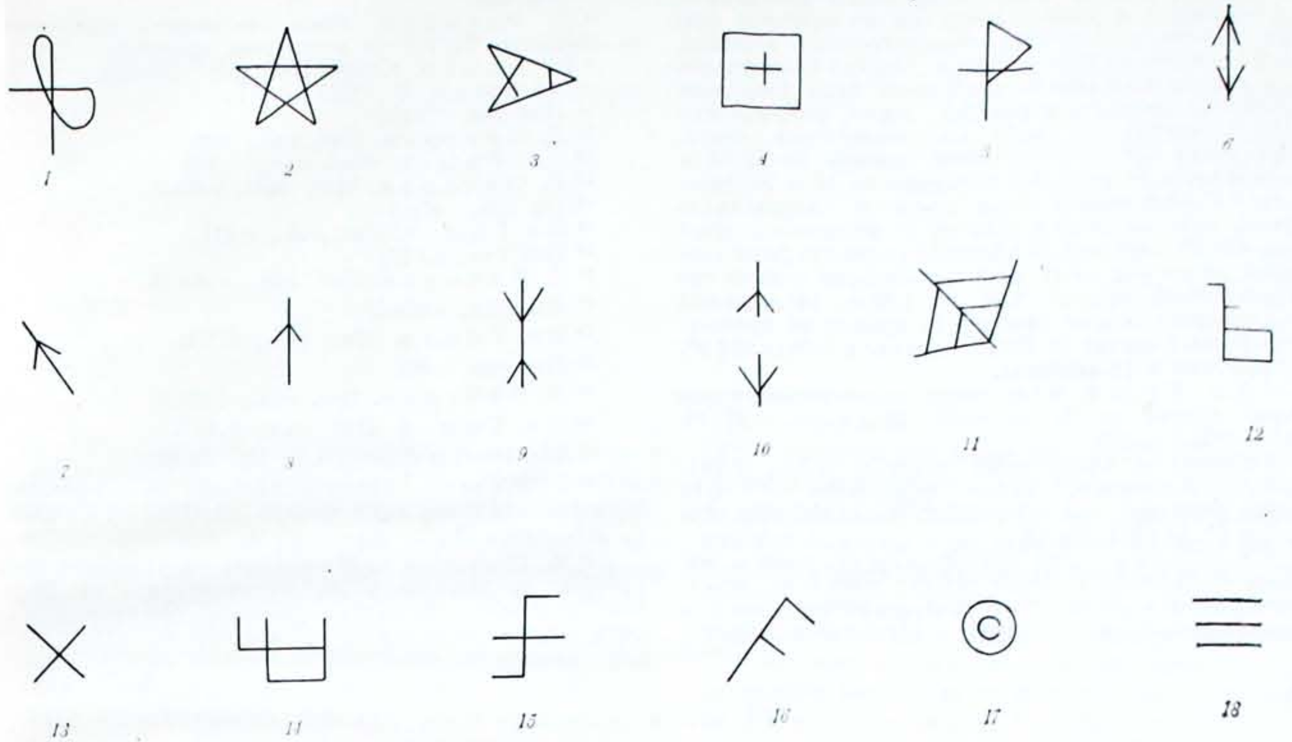

Обр. 12. Рунни знаци и кръстове, сигнирани върху квадри от лицата на крепостната куртина

Изводи от проведените разкопки през 1973—1974 г.:

1. Въпреки че още в 971 г. Преслав престава да бъде столица и крепостните му стени са били отчасти разрушени, в района западно от крепостната стена през дълги периоди от време е имало интензивен живот.

2. Крепостната куртина между кула 3 и големия фрагмент от крепостната стена е запазена само отчасти в суперструкцията си (от I до III ред квадри над цокъла).

3. Наличието на значително количество желязна шлака, железен инструмент, дъно от пещ, амфорни оловни фрагменти и др. подкрепя предположението, че в северната част на Вътрешната крепост имало работилници, обслужващи двореца.[25]

4. Надписът от лицето на стената заедно с надписа, намерен от Д. Овчаров западно от кула 2 при м. Чупката, представлява звено от кирилската епиграфика във Велики Преслав и дава нови ценни данни за ранния етап от устройството на старобългарската писменост.

5. Градежът на крепостната куртина в разкопания участък е еднакъв с градежа на крепостната стена в района на м. Чупката (между кула 2 и кула 3), което го поставя хронологически във втория период на нейния градеж (края на IX нач. на X в.).

6. Напречният на крепостната стена зид (продължаващ в западна посока) и двата каменни реда не са конструктивно свързани с куртината и са строени през различни по-късни периоди.

7. Наличието на значително количество фрагменти от строителни материали от изток и запад на куртината (хоросан, емплектон, речни волутъци, по-рядко цели квадри и др.) говори, че стената е била обрушвана и от двете ѝ лицеви страни.

8. В района на големия фрагмент от крепостната стена. . . нейното разрушаване е станало значително по-късно (фрагментите от строителните материали се откриват предимно в най-горните стратиграфски пластове от разкопаното трасе).

9. Сигнираните кръстове и куполна църква, трите погребения, разкрити от колегата Г. Кузманов при по-ранните разкопки (две от тях на дълб. 1,60 м и едно на дълб. 2,20 м), кръстът-енколпион, каменните кръстове и други археологически материали говорят за наличието на култов район с продължително съществуване западно от сектора на крепостната куртина — между кула 3 и големия фрагмент от стената.

В резултат на тези и миналогодишните разкопки се оформи окончателно трасе, дълго 108,30 м и широко 8 м, което обхваща освен крепостния зид също така и пространството на 3 м пред и зад крепостната куртина. По този начин се разкри повече от половината от 230,85-метровия сектор от крепостната стена между кула 3 и кула 4 на Вътрешната крепост, включващ и 15 м дълга частично реставрирана вече куртина.

[1] Обектите, върху които се проведоха разкопките, са с ширина 8 м, като техните оси на симетрия съвпадат с оста на симетрия на крепостната куртина, която е широка от 2,00 до 2,04 м. Поради спецификата на разкопваемите обекти последните бяха разделени на общо 40 квадрата с размери 4×4м, разположени от двете страни на оста на крепостната стена. Разкопаният през 1973 г. обект започва на 13,50 м североизточно от кула 3 и завършва на 17 м от фрагмента на крепостната стена южно от съвременната църква, като включва в себе си 26 квадрата с обща площ 416 м^2. Първите 16 квадрата от обекта бяха разкопани преди мен от ст. н. с. Д. Овчаров и бяха със заварена дълбочина от 0,90 до 1,80 м, увеличаваща се от североизток към югозапад по трасето на крепостната стена. Обектът от 1974 г. включва в себе си 224 м^2, разпределени в 14 квадрата.

[2] Ал. Кузев. Един мним ранносредновековен гръцки надпис от Черна вода, Добруджа. — ИАИ, XXV, 1962, с.220.

[3] Извори за българската история, т.IX, с.261.

[4] J. Barnea. Ştefan Ştefănesku. — Din istorica Dobrogei, vol. III, Bibliotheca historica Romaniae IX (c.204), fig.53.

[5] Т. Тотев. Нов старобългарски писмен паметник от Преслав. — ИАИ, XXIX, 1966, с.61, обр.1.

[6] Ив. Гошев. Старобългарски глаголически и кирилски надписи. С., 1961, с.117.

[7] Пак там.

[8] Д. Овчаров. Нови епиграфски паметници от Преслав. Табл.I (в настоящия сборник).

[9] И. Гошев. ·Старобългарски глаголически и кирилски надписи. С., 1961, с.117.

[10] Пак там, с.117.

[11] Д. Овчаров. Цит. съч., табл.I.

[12] Ив. Гошев. Цит. съч., с.80.

[13] Д. Овчаров. Цит. съч., табл.I.

[14] Пак там, табл.I.

[15] Ив. Гошев. Цит. съч., с.117.

[16] Пак там, с.117.

[17] Д. Овчаров. Цит. съч., табл.II.

[18] Пак там, табл.II.

[19] Ив. Гошев. Цит. съч., с.153.

[20] Пак там, с.80.

[21] Д. Овчаров. Цит. съч., табл.I.

[22] Ив. Гошев. Цит. съч., с.117.

[23] Din istorica Dobrogei..., fig. 53 (2).

[24] Р. Рашев. Знаци и рисунки по стените на Кръглата църква в Преслав. — ИНМШ, VI, 1973, с. 216, табл. IV.

[25] Д. Овчаров. Нови данни за укрепителната система на Преслав. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. Материали. С., 1975, с.118.

FOUILLES DU MUR D'ENCEINTE ORIENTAL DE LA VILLE INTERIEURE DE PRESLAV EN 1973—1974

Stefan Lisicov

(Résumé)

Dans sa communication scientifique l'auteur présente les résultats des fouilles effectuées au cours de 1973—1974 d'une partie de la courtine orientale du mur d'enceinte intérieur de Preslav.

L'auteur étudie les particularités architecturales et constructives du mur d'enceinte et les matériaux de construction employés. Il examine les superpositions stratigraphiques en profondeur le long du tracé creusé autour du mur d'enceinte et expose les trouvailles et la céramique découvertes.

Un intérêt important présentent les signes découverts sur les parties de face du mur d'enceinte dans le secteur des fouilles en réservant une attention spéciale dans la communication scientifique à l'inscription en trois lignes en cyrillique du X^{es}., figurant sur la partie de la face de la courtine.

НОВИ ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИЦИ ОТ ПРЕСЛАВ

Димитър Овчаров

Изследването на проблемата за появата и развитието на писмеността в България е немислимо, без да се вземат под внимание епиграфските находки от Преслав. При разкопки или случайно на територията на средновековния град и в неговите околности са открити няколко десетки надписа върху камък, метални предмети, строителна, битова и рисувана керамика. Тяхният брой нараства непрекъснато, особено след като проучванията станаха по-целенасочени и интензивни. По време на разкопките на крепостната стена в района на т. нар. м. Чупка през последните години бяха открити четири надписа. Два от тях са издълбани върху каменни блокове от облицовката на крепостния зид и са запазени in situ. Засега те са единствените надписи, открити върху крепостната стена. Останалите два надписа са били надраскани по повърхността на глинени съдове и са достигнали до нас частично запазени. От тези четири надписа един е на гръцки език, два са на кирилица и един — неопределен.[1]

1. *Гръцки надпис върху блок от източната крепостна стена на Вътрешния град (обр. 1).* Този надпис бе открит в 1972 г. от вътрешната страна на крепостната куртина на източния зид и отстои на 35 м източно от кръглата кула при м. Чупката. Камъкът, върху който е изписан, се намира във втория ред квадри и е на височина 0,80—1 м от банкета на зида. Надписът е направен едновременно с една рисунка на кон, възседнат от двама ездачи, и фактически се явява легенда на изображението. Съдържанието е дидактично, отчасти мемоарно, отчасти летописно и той може да се разчете по следния начин: ***ΔΥΝΑΤΟΝ ΜΕ ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ ΗϹ ΡΟΜΑΝΗΑ*** — в превод: „Силен съм с Александър в Румания“ (обр. 2).

Анализът, който вече направихме на друго място на рисунката и нейния характер, както и историческото тълкуване на текста, подкрепени от археологическите данни от разкопките на крепостната стена в този сектор, дават основание надписът да бъде датиран в първата четвърт на X в. и по-точно в последното десетилетие от царуването на цар Симеон.[2]

От палеографска гледна точка надписът представлява значителен интерес и заема определено място сред откритите досега в Преслав надписи на гръцки език (вж. табл. I). Неговите букви са изписани небрежно в шест нееднакви по големина реда, които са съобразени с очертанията на рисунката. Редовете не са хоризонтални, а с наклон надясно и отстоят един от друг на 1 до 2 см. Буквите са с различни размери (0,8—1,2см), плитко врязани. Някои от тях са с по-едри очертания, в последния ред стават по-дребни и сбити. Голяма част от тях са с наклон надясно, което се приема като един от белезите на характерния за IX в. млад унциал в гръцката писменост.[3] Като архаичен елемент трябва да се отбележи също така наличието на лигатури (NH), които през IX в. се избягват в надписите като нещо вулгарно,[4] а също така очертанията и специфичната графика на буквите, някои от които излизат извън редовете.

Общо в надписа са използувани 13 букви. Буквата ⲇ е употребена 5 пъти и се отличава с разнообразните си начертания. Понякога тя е с дълга вертикална или наклонена хаста и с високо прикачена на нея заострена петлица, което я свързва с писмото от IX в.[5] Друг път тя е значително по-малка, а в ***ΡΟΜΑΝΗΑ*** има още по-архаични очертания, които водят към гръцкото скорописно курсивно писмо от III в.[6]

И в двата случая, когато е употребена буквата Δ, нейната форма се доближава до равнобедрен триъгълник, което също е указание за старинност.[7] По този начин, но с много къси отвесни чертички тази буква е изписана в надписи от Кръглата църква в Преслав.[8]

Буквата Є се среща също така два пъти с характерното начертание за младия унциал — издължена, с остри върхове, но това, което в случая я отличава, е, че е с наклон наляво и при нея липсва горната къса чертица, образуваща кукучката.

Буквата Н, използувана три пъти, е с доста стабилизирана за епохата форма, а Λ и M се доближават най-вече до тези от надгробния надпис на Ана в Преслав (средата на X в.).[9] Буквата N е с неустановена графика. Най-често, както е в нашия случай (употребена четири пъти — три пъти самостоятелно и един път в лигатура), тя е образувана от две успоредни вертикални хасти и една наклонена, която ги съединява по средата или малко по-високо. В някои случаи обаче вертикалните хасти не са успоредни, както е в надписа на Панарет от Аврадака.[10] Необходимо е да

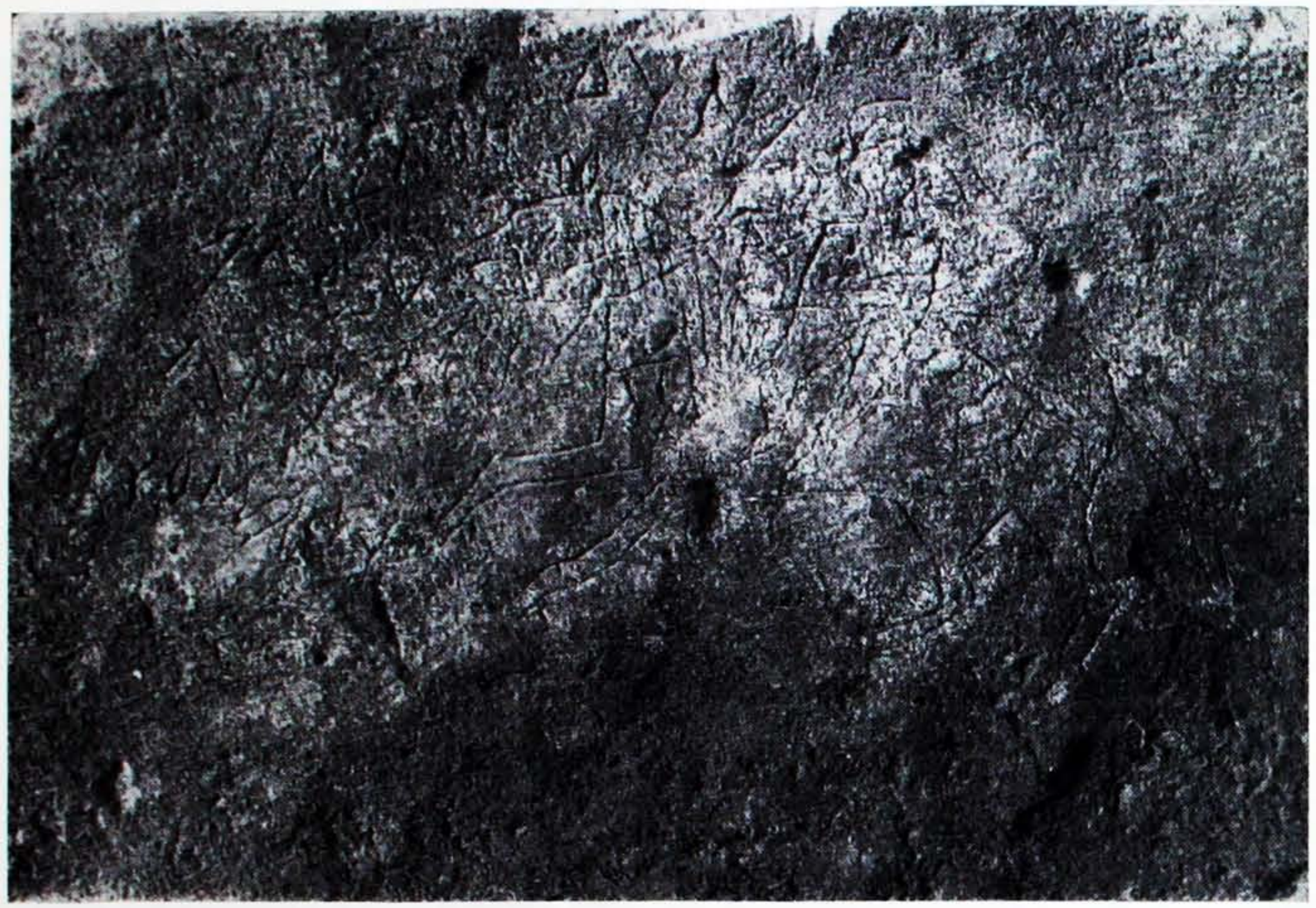

Обр. 1. Гръцки надпис върху блок от източната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав

се отбележи още, че буквите Н и N са били много удобни за лигатури. Така ги виждаме и в един кирилски надпис от Преславския дворец (**ΜΑΡЪΤΙΝЪ**),[11] както и в надпис върху глинен прешлен за вретено също от Преслав (**ПРАСЛЄНЪ ЛОЛІ N**).[12] В тези два случая същите букви са лигирани, но с обратно разположение една спрямо друга.

Буквата О е употребена два пъти. Тя е тясна, издължена и със заострени краища, което я доближава до писмото на младия унциал. Неговото влияние се чувствува и в изписването на *Р*, която е със съвсем леко заоблена петлица, приближаваща се до триъгълник. Начертанията на С са като тези от младия унциал — буквата е стеснена, с малки чертици в краищата, които образуват кукучки. Подобно на останалите паметници от Х в. буквата Т е с доста широка хоризонтална хаста и две отвесни резки в двата края, които, както е в нашия надпис, понякога са много удължени. Тази ъгловатост и заостреност на буквите в публикувания надпис трябва да се отдаде до голяма степен и на неговия графитен характер, на неравната и твърда повърхност на камъка, които са влияли при писането.

Интерес представлява формата на Ξ (кси) в името Александър. Тя е образувана от три пресичащи се черти във формата на равнобедрен триъгълник с върха надолу, който е продължен с камшиче. Приблизително по същия начин намираме изписана тази буква в един лапидарен надпис от същата епоха в Силистра,[13] докато в надписа на Павел хартофилакс от Преслав[14] е представена като *Z* (дзи), очевидно под влияние на бързописа в ръкописите или поради едно сближаване на двете букви през тази епоха.[15]

Буквата **Ɣ** се среща в надписа само веднъж и има форма, характерна за по-ранно време — косо поставена дълга мачта и къса лява чертичка, която се допира до нея високо. По-късно тази буква се изправя (срв. надписа на Ана) и е с тенденция двете хасти да се съединяват по средата.

Обща отличителна черта на надписа е неговата архаичност и ако не притежаваме сигурен terminus post quem, какъвто в нашия случай се явява времето на изграждането на крепостната стена в самия край на IХ и началните десетилетия на Х в., бихме могли спокойно да го поставим в средата на IХ в. и дори по-рано. Тази особеност трябва да се обясни със силното влияние на гръцкото писмо от IХ в., което е било използувано в Преслав отрано и е оказвало силно влияние по-късно и на кирилските надписи.[16] От друга страна, надписът съдържа някои правописни грешки, ортографическа и граматична неустановеност (замяна на един падеж с друг), което издава слабо познаване на гръцкия език.

2. Надпис върху керамичен фрагмент от м. Чупката на Вътрешната крепостна стена (обр.3)

През 1971 г. при проучването на кръглата кула при м. Чупката на крепостната стена бяха установени няколко културни пласта, отнасящи се към различни исторически периоди. На дълбочина 1,40—1,60 м бе открит фрагмент от глинен съд, който по фактура и особености на изработката принадлежи към керамичната продукция на Х в. Малко под ръба на устието и по плещите на съда след изпичането му е бил изписан надпис, от който са запазени два непълни реда. В началото на горния ред личат долните части на няколко букви, след което добре се виждат очертанията на Р, Н и **Ꙙ**. Една вертикална хаста и заоблена чертица, която се съединява с нея отпред, биха могли да оформят още една буква **Ꙙ**. Обаче слабата следа на друга вертикална хаста в началото на този ред подсеща и за възможността да бъде възстановена буквата N. Отделно следват още три букви Г, О и С, които вероятно са останки от друга дума. Интересно е да се отбележи, че О не е затворено отдолу и оставя впечатление за незавършеност, както е в един графитен кирилски надпис от Кръглата църква.[17]

Вторият ред съдържа четири букви **ΜΑΧΗ**, след като възстановим липсващата полегата лява хаста на буквата М. Фрагментарността на надписа не позволява неговото разчитане. Ако приемем, че във втория ред е изписана гръцката дума *μάχη* (спор, борба, сражение) или производна от нея, трябва да определим надписа като писан на гръцки, за което обаче нямаме достатъчно други основания. По своя характер той е близък до епиграфските паметници от Х в. Буквите са по правило изправени, със съвсем лек наклон надясно при някои от тях. Високи са 0,4—0,8 см, а двата реда отстоят помежду си на 1 см. Използувани са както тесни и заострени букви (Р, Х), така и широки и заоблени (**Ꙙ, Н, С**). Това доближава писмото на надписа до начертанията на литургичния унциал от средата и втората половина на Х в. Към това време би трябвало да отнесем и тази находка.[18]

3. Кирилски надпис върху керамичен фрагмент от м. Чупката на Вътрешната крепостна стена (обр. 4)

При разчистването на един гроб, вкопан на дълбочина 1,60 м от съвременното ниво непосредствено западно от кръглата крепостна кула при м. Чупката, бе установено натрупване на фрагменти от строителна и битова керамика. Те са образували дебел пласт, който е прорязан от изкопа за погребението. Съдовете са характерни за IХ—Х в. и са предимно амфори и гърнета. Върху един неголям къс от дебелостенно гърне със сивокафяв цвят и без орнаменти при разкопките през 1974 г. бе забелязан надпис в три реда. Внимателното преглеждане на цялата керамична находка даде възможност да се открие още един фрагмент от същия съд, съдържащ малка част от последния ред на надписа. Така общата големина на запазената повърхност на съда достигна 14 см височина и 16,5 см ширина.

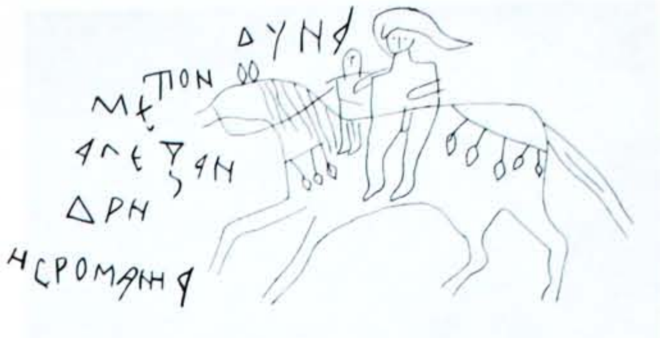

Обр. 2. Графична рисунка на същия надпис

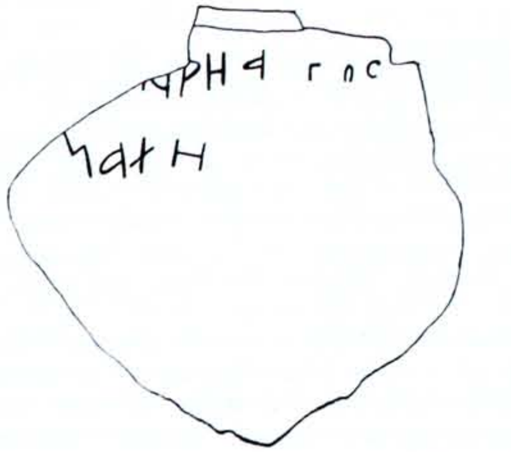

Обр. 3. Надпис върху керамичен фрагмент, намерен при м. Чупката на източната крепостна стена

От надписа са запазени три непълни реда и не може да се определи неговата първоначална големина. Липсват части от началото, от лявата и дясната страна и само последният ред е цялостно запазен. Той е бил издраскан с острие след изпичането на съда. Врязаните линии са плитки, но се открояват добре. Редовете са доста правилни, с разстояние помежду им по цялата дължина 0,8—1 см. Буквите са изписани четливо — те са изправени или с лек наклон надясно и наляво и са с различна големина (0,7—2 см). По начало са прибрани в реда и само **Ɣ** е със силно спускаща се надолу дясна черта (обр. 5).

Частичната запазеност на надписа прави невъзможно пълното му възстановяване. В началото на първия ред са запазени долните части на четири вертикални хасти, които не дават представа за буквите, от които са останали. Следват четири много добре запазени букви **ѪСКЪ**, след което редът прекъсва. Смисловото значение може да се предложи с голяма условност. Може би **СКЪ** е началото на дума от рода например на старославянската **СКЪЛѦЅЬ** = монета (гр. номисма) или някаква друга дума от този род.[19]

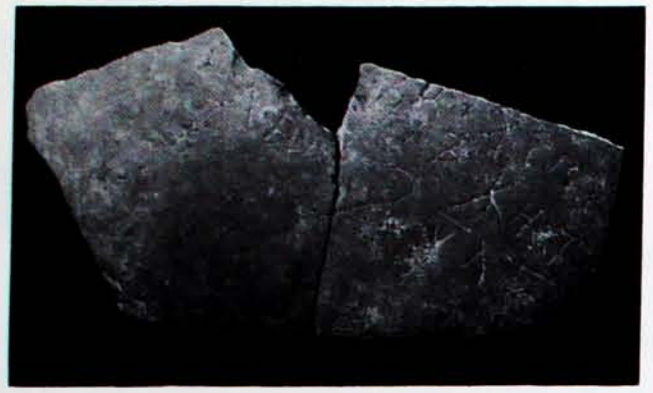

Обр. 4. Кирилски надпис върху керамичен фрагмент от м. Чупката на източната крепостна стена на Преслав

Всички запазени букви от втория ред са четливи и ясни — **ЦѢГЬ ЖНТН** Ясно е, че първите четири от тях представляват завършекът на дума, която би могла да бъде собствено или съществително име. В средновековната българска традиция са познати голям брой лични имена, завършващи на Г, като Телериг, Омуртаг, Котраг, Диценг, Нестонг, Алцег(к), които са от тюркски произход и от типа на които би могло да бъде името в нашия надпис.[20] Втората дума от втория ред може да се разчете като старобългарски глагол **жнтн** (живея) или като старобългарското **жнтн[є]** (живот).[21] Би могло да се предложи едно друго четене, ако последните две букви от първия ред се свържат с **цѣгъ.** При положение, че се добави липсващата буква **р** след **къ** и **ц** бъде разчетено като **ѵ**, тъй като формите на двете букви често се смесват през тази епоха, може да се възстанови думата **кърѵѣгъ** (кърчаг, кърчяг). Това четене обаче е твърде хипотетично и условно, защото подобна форма на тази дума не е известна досега. В един графит от Плиска, датиран в XI в., тя е предадена като **крнчаг**,[22] докато в друг графитен надпис върху амфора от Киев има формата **корчага**.[23] При това такава дума в разглеждания надпис трудно би се съгласувала, от една страна, с глагола, **жнтн** и, от друга — с предшествуващата я дума, която не би могла да окончава на **жс.**

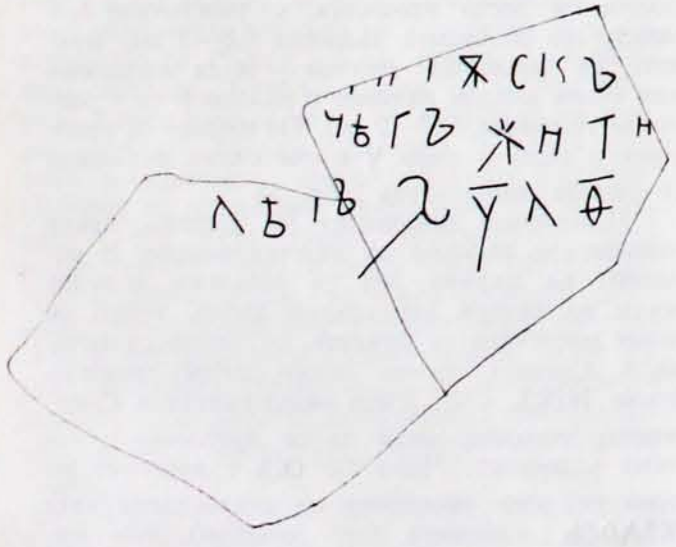

Обр. 5. Графична рисунка на същия надпис

Третият ред, който е последен в текста, е запазен изцяло. Той съдържа думата **лѣтъ** и датата **зѵ̄лѳ̄** (6439=931 г.). Интерес представлява в случая употребата на мн. число в род. падеж на **лѣто** там, където бихме очаквали по аналогия с други надписи единствено число. Обаче няма съмнение, че **лѣтъ** се съгласува с датата (както това е например в латинските надписи, където срещаме мн. ч. — annorum) и последният ред да се разчете „години 6439“, като се разбира „от сътворението на света“.[24]

Палеографски надписът се свързва тясно с останалите кирилски надписи от X в. (срв. табл. II). В него са използувани 14 букви, като четири от тях са употребени и като цифрови знаци. Всичките букви са тесни и издължени. Такава е **г**, на която хоризонталната черта е със силен наклон наляво. Така я срещаме често в графити по строителна керамика от Преслав или в надписи по мазилката на Кръглата църква (срв. надписа на хартофилакс Павел).

Интерес представлява изписването на **ж**. Вижда се, че още в този ранен период тя има вече добре установена графика и този начин на предаване справедливо се смята за доста ранен в кирилското писмо.[25] Затова не е прав И. Гошев, който, оспорвайки датировката на керамичните графити в Преслав и надписа на Мостич в средата на X в., изтъква като един от аргументите в своя полза именно тази форма на **ж**, както и начертанията на буквите от гръцки произход в кирилската писменост.[26]

Виждаме, че през X в. формата на буквата **н** е също добре установена — две вертикални хасти и хоризонтална черта по средата или, както е в нашия случай, малко по-високо. Твърде характерни са очертанията на **к** и **λ**. Двете части на **к** — вертикална хаста и заоблено камшиче — са разделени една от друга. Тази особеност се наблюдава в почти всички познати надписи от X в., но най-близки аналогии се забелязват в графитите от Преслав и в Самуиловия надпис от 993 г. Смята се определено, че това е един старинен отглас, характерен за писмото с нелитургичен характер от IX в.[27] Силното влияние на ранногръцкия скоропис забелязваме и при буквата **λ**.[28] Белег за това е издаването на дясната хаста високо над мястото, където тя се среща с лявата. Изключение има в надписа на хартофилакс Павел, където се наддава лявата хаста. Тази особеност се наблюдава в паметниците от X в. дори тогава, когато двете форми се срещат заедно.

Буквата **є** е тясна и издължена, но за разлика от буквите на младия унциал в X в. нейната дъга е меко заоблена и без остри кукички в краищата.

Както и при **г**, хоризонталната черта на буквата **т** е с наклон наляво. Освен това в по-ранните паметници тя не притежава къси отвесни чертички в краищата, които по-късно стават задължителни, особено в лапидарните надписи (надписите на Мостич, Самуил, Варошкия надпис и др.).

Характерно за буквата **ч** в нашия надпис е слабо наклонената дълга хаста и леко заоблената плитка чашка. Такава е тази буква и в надписа на хартофилакс Павел, докато в по-късните надписи става по-изправена и по-едра.

Големият ер (**ъ**) през целия X в. има твърде разнообразни начертания и търпи големи отклонения в изписването.[29] Използуват се букви с остри, ъгловати форми и букви със заоблени очертания. В публикувания надпис ерът е употребен три пъти, като в единия случай (I ред) е силно наклонен наляво. И в трите случая буквата е била изписвана чрез изтеглянето на една непрекъсната линия, която не се затваря напълно в долната част. Най-близка аналогия може да се посочи в някои надписи от Басараби (Мурфатлар).[30]

Широкото използуване на **ѣ** е характерно за по-старите писмени паметници, както е в глаголическо писмо, тази буква се поставя вместо **ꙗ**.[31] Нейните графични отлики са подобни на тези на големия ер — ъгловати или заоблени линии (срв. надписа на монах Ананий[32] или графитите от преславските керемиди).[33] Виждаме, че докато в по-ранните паметници високите хоризонтални хасти са по-къси, в по-късните те се издължават и краищата им са снабдени с къси вертикални резки, подобни на тези при буквите **г, т, ъ.**

Големият юс (**ж**) е използуван само веднъж. Той е със сравнително голям триъгълник и три прави резки в долната си част. Така го виждаме в по-ранните паметници от Преслав,[34] докато в по-късни надписи от втората половина на X в. страничните хасти започват да се заоблят навътре (срв. надписа на Деян от Басараби, както и Самуиловия надпис).

Само като цифрови знаци са използувани три букви: зело (**ѕ**), фита (**ѳ**) и ижица (**ѵ**). Интересно е да се отбележи, че и в четирите датирани надписа от X в. зело е с обратно начертание (*ƨ*), към което се добавя резката за обозначаване на хилядите (изпусната само в Надписа на жупан Димитър от Мирча вода).[35] Разполагайки с малко примери, и то от сравнително по-късно време (края на X в.), Е. Ф. Карски допусна, че това видоизменяне не се среща в по-ранни паметници.[36] Обаче откриването на надписа от Мирча вода (943 г.) и сега този от Преслав (931 г.) показват, че се касае за една твърде стара и непрекъсната графична традиция.[37]

Фитата е рядък знак в кирилските надписи и притежава отличителните особености на младия унциал — удължено, сплеснато тяло, заострено в двата края и пресечено от хоризонталната хаста малко по-долу от средата. Над буквата, както и над ижица са поставени титли под формата на прави хоризонтални.

По-разнообразни са начертанията на ижицата. Тя е с лек наклон надясно, което е характерно за всички паметници от X в., но носи графичните белези на IX в. Нейната къса лява хаста се съединява с дългата в горната ѝ част. Тя е права, но с тенденция към леко заобляне в по-късните паметници, когато горният край и на дългата хаста се завива надясно. Така, както е оформена, тази буква е една и съща и в кирилските текстове, и в гръцките надписи, на които се спряхме по-горе.

Цифровите обозначения в публикувания надпис дават твърде интересни и доста нови важни данни относно формирането на кирилската номерация. В запазените датирани надписи от X и началото на XI в. е била използувана буквена номерация, което се дължи на влиянието на гръцката писменост.[38]

Преславски надпис — ЅѴ̄ЛѲ̄ (6439=931)
Надпис от Мирча вода — ЅѴ̄НА̄ (6451=943)
Самуилов надпис — Ѕ̄.:ФА.(6501=993)
Варошки надпис — ЅФД (6504=996)
Битолски надпис — Ѕ̄Ф̄К̄В̄ (6522=1014).

Обаче изследвачите на славянската цифрова традиция са склонни да виждат в ранните кирилски надписи от X в. някои черти, които представляват отклонение от класическата гръцка цифрова система. Един от най-ярките белези за това е употребата на announceисемата *ƨ* вместо **ѕ**, която е задължителна за известните досега български надписи, написани на гръцки език от IX и началото на X в. Находката от Преслав е едно ново доказателство за наличието на една определена самостоятелност на славяните (респективно българите) в използуването на византийската номерация.[39]

По-късно, както се вижда от Битолския надпис, в началото на XI в. се наблюдава едно връщане към византийската цифрова система, в нейния ортодоксален вид. Това показва, че „в средата на X и началото на XI в. в кирилицата е налице процес на образуване на регионален вариант на номерация, при което този процес не задълбочава различията между византийската и „кирилската“ система толкова, че да се изключат проявления в славянската писмена практика на византийската цифрова традиция в нейния „чист“ вид“[40].

Разгледаният кирилски надпис от Преслав се отличава от познатите досега графити върху глинени съдове. Вижда се, че той не е надписан от грънчаря, а това е станало по-късно. Той е бил доста обширен и подробен и не е отбелязвал само името на притежателя на съда, но е съдържал сведения за събития и лица, свързани с определена, точно фиксирана дата. Всичко това дава основание в него да търсим някакъв летописно-мемоарен елемент. Трудно е да се отговори защо това е било извършено върху такъв нетраен материал и дали съдът е бил цял, когато е бил писан текстът, или е била използувана една по-голяма отломка от него.

Таблица 1

Място на надписа	Дата
Надпис (билингва) от Кръглата църква — Преслав	нач. на X в.
Надпис от източната крепостна стена	втора четвърт на X в.
Надпис на Панарет от Аврадака — Преслав	първа половина на X в.
Надпис на Ана от м. Селище — Преслав	средата на X в.
Надпис на Алиат от Кръглата църква — Преслав	втора половина на X в.

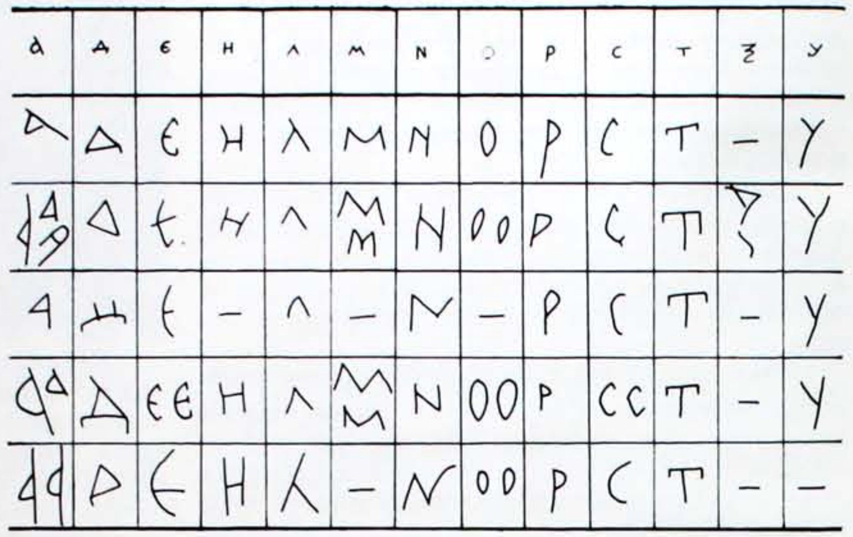

Таблица 2

Място на надписа	Дата
Надпис от Чупката на креп. стена — Преслав	931 г.
Надпис на хартофилакс Павел — Преслав	нач. на X в.
Надпис на жупан Димитър — с. Мирча вода	943 г.
Надпис на Анани монах — Ескус	средата на X в.
Надпис на чъргубиля Мостич — Преслав	средата на X в.
Надпис върху строителна керамика — Преслав	X в.
Надпис на поп Деян — с. Бесараби	втора половина на X в.
Надпис на цар Самуил — с. Герман	933 г.
Надпис на поп Андрей — с. Варош	996 г.

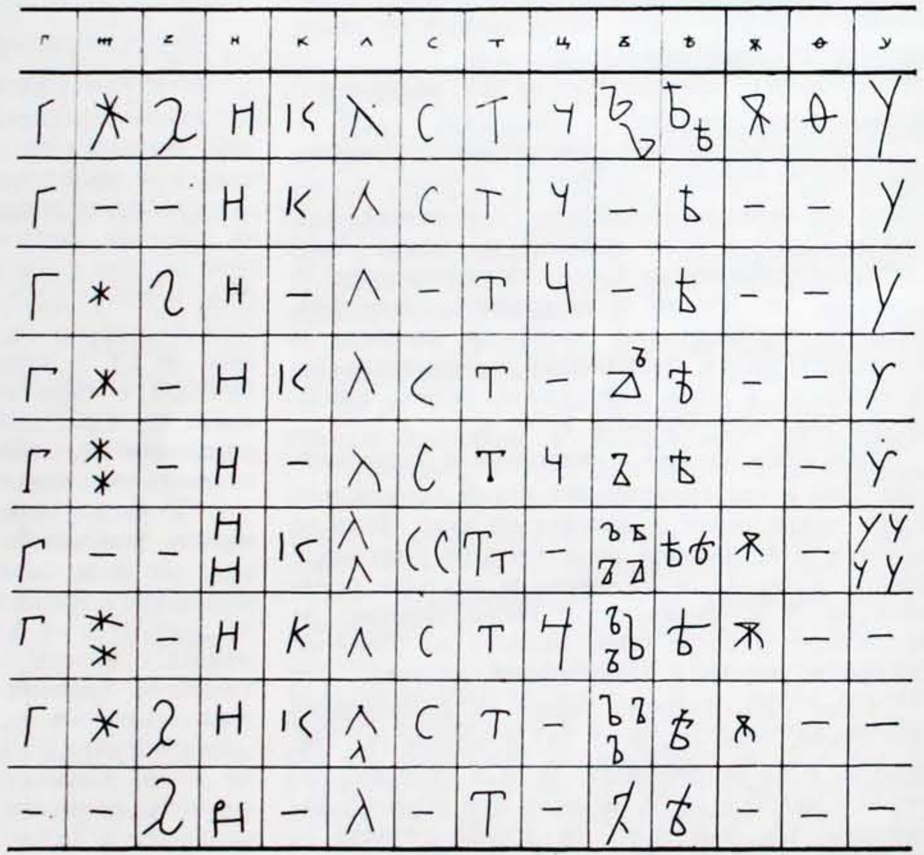

ИЗВОДИ

1. Новонамерените надписи потвърждават мнението, че в Преслав през X в. гръцкият език и писменост са били използувани редом с кирилицата, макар и по-ограничено. За това говорят и намерените двуезични надписи - билингви (керамичната плочка от Кръглата църква и надписът на Ана). Графичните очертания на гръцките и кирилските букви са много близки помежду си и подчертават влиянието на гръцкото унциално писмо над кирилското. Причините за това са, както забелязва В. Иванова, че в българските земи особеностите на византийското писмо са били възпроизвеждани точно, а заедно с това и промените в него.[41] Въпреки това гръцкият текст на надписите съдържа правописни грешки (срв. също двуезичния надпис от Кръглата църква), което се отдава на лошо познаване на гръцкия език или, което е по-приемливо, на познаването на неговата фонетика, но не и граматика и правопис.[42]

2. Наличието на архаични форми както в гръцкия текст, така и в кирилските надписи, които отвеждат към VIII и IX в., подкрепя идеята на Кр. Миятев за възможността от една непрекъсната графична традиция у българите. Тя започва още с ханските надписи на гръцки език и стига до епиграфските паметници от X в., писани и на гръцки, и на български език.[43] За това говорят и други особености, като например общата система на номерация в различните надписи.

3. Кирилският надпис от м. Чупката е в момента най-ранният точно датиран старобългарски кирилски надпис и изобщо най-старият старославянски датиран надпис и дава добри възможности за интересни и важни наблюдения върху палеографията, ортографията и калографията в българските писмени паметници през епохата, когато старобългарската писменост се е устройвала. Той застава начело на поредицата известни надписи и е по-млад с 12 години от считания досега най-ранен датиран надпис —този на жупан Димитър от Мирча вода.

4. Намирането на надписите, които публикуваме, в определени културни слоеве дава възможност за една твърде точна датировка на пластовете в този сектор на крепостната стена на Преслав и оттам — за съпоставяне и уточняване на културните напластявания в целия Вътрешен град на столицата.[44]

---

[1] В настоящата работа се спираме само на три от надписите. Четвъртият се публикува от Ст. Лисицов в този сборник.

[2] Срв. D. Ovčarov. Le terme ROMANIA sur une inscription nouvellement découverte à Preslav.— Studia Balcanica. Rescherches de géographie historique, II (под печат).

[3] В. Гардтгаузен. Греческое письмо IX—X столетия. Энциклопедия славянской филологии. СПб., 1911, с.47.

[4] Пак там, с.42.

[5] В. Иванова. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. — В: Надписът на чъргубиля Мостич, С., 1955, с.91.

[6] В. Гардтгаузен. Цит. съч., с.39—40.

[7] V. Gardthausen. Griechische Paläographie. B. II. Leipzig, 1913, taf. 3.

[8] Кр. Миятев. Эпиграфические материалы из Преслава. — Byzantinoslavica, III, 1931, с.398 и сл., обр.9.

[9] Т. Тотев. Нов старобългарски писмен паметник от Преслав. — ИАИ, XXIX, 1966, с.61 и сл., обр.1.

[10] В. Иванова. Разкопки на Аврадака в Преслав. — РП, III, 1949, обр.67, 68.

[11] В. Иванова. Надписът на Мостич..., с.80, обр.23.

[12] Кр. Миятев. Цит. съч., с.402, обр.10.

[13] В. Бешевлиев. Нови откъслеци от първобългарски и други средновековни надписи от Плиска и Преслав. — ИАИ, 1955, с.287, обр.21.

[14] Кр. Миятев. Симеоновата църква в Преслав и нейният епиграфски материал. Български преглед (списание за славянска филология), I, 1929, кн.1, с.112; Кръглата църква в Преслав. С., 1932, с.160.

[15] Е. Ф. Карский. Славянская кирилловская палеография. Ленинград, 1928, с.165, 209.

[16] В. Иванова. Надписът на Мостич..., с.100.

[17] Пак там, с. 90.

[18] В. Гардгаузен. Цит. съч., с.49.

[19] Срв. М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. М., III, 1971.

[20] G. Moravcsik. Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in Byzantinischen Guellen. Budapest, 1943.

[21] М. Фасмер. Цит. съч., II, 1967.

[22] Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска (1948—1951). — ИАИ, XX, 1955, с.81—82, обр.29.

[23] Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, с.370—371, обр.101.

[24] За употребата на тази форма в по-късни (XIII—XIV в.) кирилски надписи вж. Й. Иванов. Български старини в Македония. С., 1931, с.598; И. Дуйчев. Из старата българска книжнина. II. С., 1944, с.128, 279, 284 и др.

[25] Е. Ф. Карский. Цит. съч., с.188.

[26] И. Гошев. Старобългарски глаголически и кирилски надписи. С., 1961, с.96—104.

[27] Срв. В. Иванова. Надписът на Мостич..., с.91.

[28] Е. Ф. Карский. Цит. съч., с.194.

[29] Пак там, с.202.

[30] I Barnea. Les monuments rupestres de Basarabi en Dobroudja. — Cahiers archeologiques, XIII, 1962, fig.13, B4.

[31] Е. Ф. Карский. Цит. съч., с.205.

[32] И. Гошев. Цит. съч., с.79—83.

[33] В. Иванова. Надписът на Мостич...,с.90, 92.

[34] Пак там, с.93.

[35] Д. П. Богдан. Добруджанская надпись 943 года. Палеографический и лингвистический очерк.— Romanoslavica, I, Bucurest, 1958, с.101.

[36] Е. Ф. Карский. Цит. съч., с.189.

[37] Срв. Р. А. Симонов. О глаголическом влиянии на графику кириллического „зело". — Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. М., 1974, с.72 и сл.

[38] Р. А. Симонов. За кирилската „буквена" номерация. — Език и литература, I, 1964, с.67; Л. П. Жуковская. К истории буквеной цифри и алфитов у славян. — В: Источниковедение и история русского языка. М., 1964, с.37—43.

[39] Р. А. Симонов. Византийская нумерация эпиграфике Первого болгарского царства и начало славянской письмености. — СА, 1, 1973, с.78.

[40] Пак там, с.79.

[41] Срв. В. Иванова. Надписът на Мостич..., с.82—83. Авторката изтъква, че ако преславските графити нямат типични славянобългарски елементи (букви), те лесно биха могли да бъдат сметнати за надписи, написани на гръцки език (пак там, с.83).

[42] И. Дуйчев. Проблеми на средновековната история на Преслав. — В: Преслав, I, 1968, с.34.

[43] Кр. Миятев. Эпиграфические материалы... с.387.

[44] Културният слой, в който бе намерен кирилският надпис от 931 г., лежи непосредствено върху останките от северната крепостна стена на най-ранната преславска крепост, построена тогава, когато Преслав не е бил още столица на България, а само укрепен военен център. Това е пряко свидетелство, че при разширяването на града от цар Симеон в края на IX и началото на X в. тази стена е била цялостно или частично разрушена и е престанала да изпълнява своите военни функции. Затова се налага да внесем известни корекции в предложената от нас хипотеза за съществуването на тази стена и след разширяването на града. Срв. Д. Овчаров. Нови данни за укрепителната система на Преслав. — В: Архитектура на Първата и Втората българска държава (под печат).

NOUVEAUX MONUMENTS EPIGRAPHIQUES DE PRESLAV

Dimităr Ovčarov

(Résumé)

L'auteur publie trois nouveaux monuments épigraphiques, découverts au cours des fouilles du Mur d'enceinte intérieur de Preslav effectuées ces dernières années (près de „Čupkata"). Deux d'entre eux sont en langue grecque et un en cyrillique. Il ressort de l'analyse paléographique des textes grecs qu'ils peuvent être datés du début au milieu du Xe s. Ceci autorise à étudier l'influence de l'écriture onciale grecque sur le cyrillique d'autant plus que les monuments publiés comportent maints traits distinctifs, caractéristiques d'une époque plus ancienne — IXe s. On est en présence d'une tradition graphique ininterrompue qui date des inscriptions de khans en langue grecque et continue dans les textes grecs et cyrilliques du Xe s. L'auteur conclut que l'écriture grecque, parallèlement au cyrillique était pendant longtemps employée par la population citadine de la capitale.

L'inscription cyrillique de „Čupkata" publiée est le plus ancien monument daté pour le moment — 981. Malgré son état fragmentaire, il fournit des données précieuses sur l'étape initile d'organisation de l'écriture ancienne bulgare. La découverte d'inscriptions exactement datées permet également la délimitation exacte des couches archéologiques dans la zone du mur d'enceinte, la détermination de son époque et de sa construction successive. Selon toute probabilité, après l'élargissement de la première forteresse militaire par le tsar Simeon au nord, son mur d'enceinte septentrional a cessé de fonctionner. Ceci vient compléter notre idée de développement territorial de Preslav et sa transformation de forteresse en ville et capitale de la Bulgarie.

СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ НАДПИСИ ПРИ С. КАЛУГЕРИЦА

Ара Маргос

Надписите при с. Калугерица са известни още от началото на века от факсимилетата на К. Шкорпил.[1] С три от тях пръв се занима Кр. Миятев.[2] Наскоро след това В. Иванова направи някои сполучливи корекции в четенето на Миятев.[3] Накратко върху тях във връзка с разкопките в м. Кирика под Мадарските скали се спира Г. Фехер, който в общи линии се съгласява с поправките на В. Иванова.[4] Ив. Дуйчев включи в т. II на своята „Из старата българска книжнина" публикуваните дотогава надписи, като приема без резерви четенето на Миятев.[5] Преди десетина години Ив. Гълъбов частично се спря върху някои особености на единия надпис,[6] а напоследък ги разгледа подробно в нова работа и направи някои съществени поправки и допълнения в четенето им, включвайки и четвърти надпис.[7] Въз основа на многократни наблюдения върху надписите ще си позволим да направим редица поправки и допълнения и вземем отношение по някои спорни моменти при тяхното разчитане.[8]

Преди всичко бихме искали да обърнем внимание на това, че при Калугерица има не един, а пет надписа. Първите четири надписа са разположени върху две отделни полета на висока скала, издигаща се вдясно при възлизането на пътя Кечийол (обр. 1). Петият надпис, чието местонахождение остава засега неизвестно, е даден във факсимиле от К. Шкорпил (обр. 15*11*).[9] За него В. Иванова отбелязва, че е унищожен.[10]

В лявото поле, което е с дълж. 1,56 м, вис. 0,33 м и е на около 3,5 м височина от нивото на пътя, има два надписа (обр. 2).

Първият надпис се състои от един ред. Височината на буквите е 3—6 см.

Началните четири букви сега са почти заличени. Първите три букви Ив. Гълъбов чете [ⰰ]з[ъ]. Възстановяването на глаголическото ⰰ той прави на основание на това, че „в началото на реда има празно място за една буква, точно толкова голяма, колкото намиращата се непосредствено отдолу на втория ред глаголическа буква ⰰ".[11] На това „празно място" обаче личи и сега ясно горната част на отвесна хаста, към чиято лява страна е прикрепена къса наклонена черта, очевидно част от петлица, добре видени и от К. Шкорпил. Това ни дава основание тук да поставим кирилско а. Следващата буква е з, чиято горна половина все още добре се вижда. В следващото поле е запазена къса хоризонтална хаста, в чийто десен край се залавя чертица с лек наклон надясно. Очевидно е, че тук е запазен горният край на ъ. Податки за допълването на азъ с голям ер намиране и във факсимилето на К. Шкорпил, който на това място е видял горната половина на петлица на ер.

Четенето на останалите думи в този ред ѣно златаръ не буди съмнение. Трябва само да отбележим, че очертанията на големия ер в края на златаръ във факсимилето на К. Шкорпил не е предадено съвсем точно и по-скоро напомня а, отколкото ъ, което се подсилва от продължението на хоризонталната част на петлицата от дясната ѝ страна, каквото в действителност няма.

Вторият надпис, който в същност е най-голям, обхваща следващите три реда. Височината на буквите е 2—7 см.

Първата дума ⰰзъ завършва с голям ер, а не с малък ер, както е у В. Иванова и Ив. Гълъбов. Горната хоризонтална хаста на ъ е запазена, макар и плитко издълбана. За последната буква на думата ковачъ Ив. Гълъбов отбелязва, че не е съвсем ясно дали се касае за голям или малък ер, но в крайното четене на надписа поставя категорично ъ.[12] На това място ние също виждаме ъ. Буквата пред априлѣ Ив. Гълъбов приема за м, но с колебание го развива в мѣсѧца. Тук е съвсем сигурно, че стои тази дума не само защото е логично нейното присъствие, но и защото с отвесната хаста, която преминава през м, е предадена и буквата ч в лигатура. Резачът на надписа е изсякъл това широко разкрачено м, за да се получи по-ясна лигатура на двете букви. По същия начин са предадени очертанията на буквата ч в Батошевския надпис.[13] На края на думата завалєнъ Ив. Гълъбов поставя, макар и уклончиво, ъ, като отбелязва по този повод, че „Миятев забелязва по-добре остатъците от ер, вместо който Шкорпил вижда само отвесна чертица"[14]. Наличието обаче на къса водоравна хаста от лявата страна на тази отвесна чертица поставя извън съмнение наличието на голям ер. Докато всички, които са се занимавали с надписа, поставят в края на пѧтось голям ер, пръв Ив. Гълъбов правилно е забелязал, че там стои

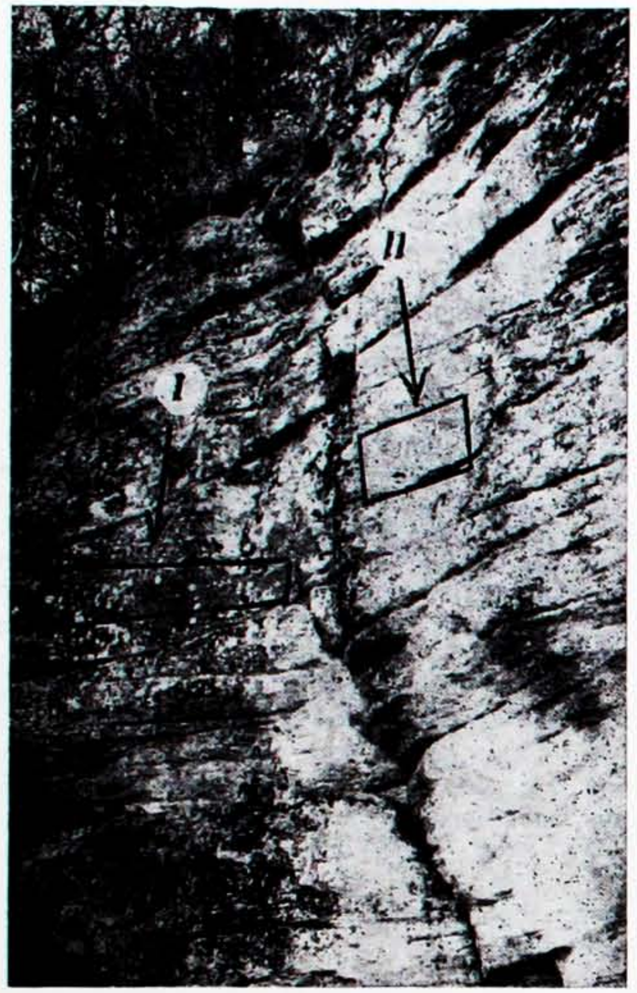

Обр. 1. Разположение на надписите върху скалата: I — първи и втори надпис; II — трети и четвърти надпис

малък ер, както го изисква суфиксът — в случая показателното местоимение **сь**.

В началото на третия ред на надписа пред думата **желѣзнѧ** личи отчетливо, макар и по-плитко издълбана, буквата **н**, която досега не е забелязана от изследвачите на надписите от с. Калугерица. Думата **разбнхъ** Ив. Гълъбов дава с **і** вм. с **н**. Така фигурира тази буква и във факсимилето на Кр. Миятев, но при четенето той е поставил **н**. В същност тук пред „**і**“ има по-плитко издълбана хоризонтална чертица, на края на която е прикрепена друга по-къса, леко наклонена наляво хаста, която стои съвсем близо до предходната буква **б**. Следователно думата трябва да се чете **разбнхъ**.

За да приключим с този надпис, трябва да отбележим, че на 4 см след думата **разбнхъ** личи ясно една отвесна хаста, която единствено Кр. Миятев е забелязал, но без основание я преправя на кръст. Смисълът на тази хаста не е ясен. Като предположение може да се каже, че може би резачът е имал намерение да продължи надписа, но се е отказал.

Дясното надписно поле се намира на около един метър от първото поле и на около 4 м над нивото на пътя. Има размери: дълж. 0,67 м и вис. 0,27 м. Тук са изсечени два надписа, разположени в три реда (обр. 3 и 4). Височината на буквите почти не се различава от тази на първите два надписа — тя се движи от 3 до 6,5 см.

В най-горния ред Ив. Гълъбов, който пръв прави опит да го разчете, вижда **нв⟨і⟩анов.**[15] но не обяснява смисъла му.[16]

Първите две букви **н** и **в** са точно предадени от Шкорпил (обр. 5 *10*) и съвсем ясно личат и досега. Отвесната хаста след **в**, дадена във факсимилето на К. Шкорпил, в действителност липсва и Ив. Гълъбов съвсем основателно се съмнява в нея. Следващата буква Шкорпил вижда като **н** с липсваща долна половина на лявата отвесна хаста. Тук обаче стои отчетливо буквата **н**, на която от външната страна на долната половина на отвесната лява хаста се забелязват слаби следи от прикрепена петлица със закръглен връх. Ив. Гълъбов също е видял тази петлица, но смята, че се касае за самостоятелно **а**. Очевидно е обаче, че тук са лигирани буквите **а** и **н**. Следващата буква Шкорпил предава като **н** с липсваща долна половина на дясната отвесна хаста, която Ив. Гълъбов приема за **н**. К. Шкорпил обаче е видял по-добре очертанията на този знак с изключение на странично прикрепена хаста, която не е ъгловата,а заоблена и според нас тук се касае за недоизсечена буква **к**, на която липсва долната наклонена черта. Буквите след нея са наистина **о** и **в**. Така в първия ред се чете **нван ков(ачъ)**, надпис, който вероятно е останал недовършен. Заслужава да се отбележи, че личното име **нванъ** се чете и в първия ред на петия надпис, известен ни засега по факсимилето на К. Шкорпил (обр. 5 *11*).

Четвъртият самостоятелен надпис, който обхваща втория и третия ред, Ив. Гълъбов чете:

ⰰз(ъ) Др(а)г⟨ь⟩н⟨ь⟩ꙗ з⟨а⟩лⰰт(а)ръ
ѣнова сн⟨ь⟩нь.

Първата буква според Ив. Гълъбов е глаголическо **ⰰ**. „Касае се, отбелязва по този повод той, по-скоро за глаголическо **а**, а не за кирилско, от което са останали запазени отвесната хаста и лявата част на водоравната чертица. Наклонената чертица, която свързва върха на буквата с нейното ляво рамо, е или случайно късно одраскване, или опит да се преправи глаголическото **а** в кирилско.“[17] В същност тук стои определено кирилско **а**. Линиите, които оформят очертанията на буквата, са еднакво дълбоки и издълбани без прекъсване. Че тук е нямало **ⰰ**, се вижда и от това, че хоризонталната хаста на **а** не продължава от дясната страна на мачтата. Такова продължение неминуемо би имало, ако се касаеше за преправка на глаголическо **ⰰ** в кирилско **а**. Прави впечатление обаче една особеност на тази буква — тя единствено е изсечена много плитко и по това рязко се отличава от останалите букви в надписа. Между буквата **а** и следващата **з** има празно поле, което е предизвикало смущение у досегашните изследвачи на надписа при четенето му. При внимателно оглеждане на това място се вижда, че тук скалната повърхност е отчекната. Това вероятно е станало при изсичането на буквата **а**. Поради това резачът е повторил с по-внимателни удари същата буква пред отчекнатото място. Ето защо, както вече посочихме, буквата е значително по-плитка от другите.

Следващите осем букви, добре запазени и сега, са **Дрганьна,** които Ив. Гълъбов чете **Др(а)гыꙗ**, в крайното четене **Др(а)г⟨ь⟩н⟨ь⟩ꙗ**. Четири от буквите, а именно **а, н, ь** и **н**, са в лигатура. От тези четири лигирани букви първата Ив. Гълъбов чете като **ь** или **а**, но обърната наляво (sic!). Тук без съмнение стои **а**. От външната страна на дясната отвесна хаста на **н** стои лигатурно скрепен **ь**. Наличието на **н** обаче с добре очертана конфигурация тук е съвсем очевидно и нейното игнориране от Ив. Гълъбов не е оправдано. Четенето тук на **Др(а)гыꙗ** е съвсем пресилено. В противоречие с това четене се явяват и следните положения:

1. Двете части на предполагаемото **ꙗ** не са свързани със съединителна черта.

2. Необяснено остава наличието на долната половина на наклонената хаста на **н**.

Ето защо по-приемливо се явява четенето на В. Иванова — **драгнна** с допълване на **ь** след **н**.

Останалите седем букви от този ред, както и целият следващ ред са предадени точно във факсимилето на Ив. Гълъбов.[18] Не е ясно обаче поради какви съображения при четенето в края на **сн⟨ь⟩нъ** той поставя малък ер вместо голям ер, какъвто в същност стои в надписа.[19]

Крайното четене на надписите следва да бъде:

1. **Азъ Ѣно златаръ**
2. **ⰰзъ Ѣно ковачъ писахъ м(ѣсѧ)ч(а)апрнлѣ**
   заваленъ бѣ пѧтось нѫ желѣзнн кланн
   н желѣзнѧ длъбнѧ разбнхъ
3. **Нван ков(ачъ)**

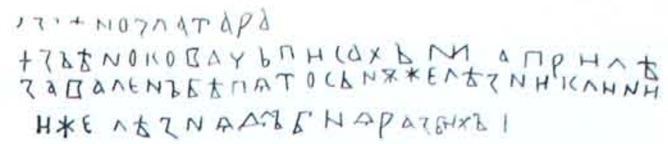

Обр. 2. Факсимиле на първи и втори надпис

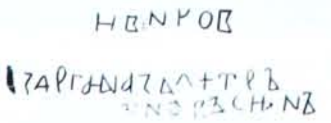

Обр. 3. Факсимиле на трети и четвърти надпис

4. **Аз Дрган⟨ь⟩на залⰰтръ**
   ѣновѣ сн⟨ь⟩нъ

Превод:

2. Аз Яно златар.

2. Аз Яно ковач писах: през месец април този път бе затрупан, но с железни клинове и желязна длъбня разбих.[20]

3. Иван ковач.

4. Аз Драгина златар, Янов син.

* * *

Всички досегашни изследвачи на надписите от с. Калугерица говорят за тях като един надпис, състоящ се от няколко части.[21] Но макар и да са писани по един повод — поправка на път, очевидно е, че се касае не за един надпис, още повече, че те са изсечени, както ще видим по-долу, не от една ръка. В надписите са споменати имената на четири лица, участвували при поправката на пътя — златарите Яно и Драгина и ковачите Яно и Иван. Три от надписите започват с обикновеното за средновековните надписи и графити **азъ**, чрез която писачите изявяват своята личност. Съвсем неубедително е поради това твърдението на Ив. Гълъбов, че „в надписа се споменават две лица — в единия

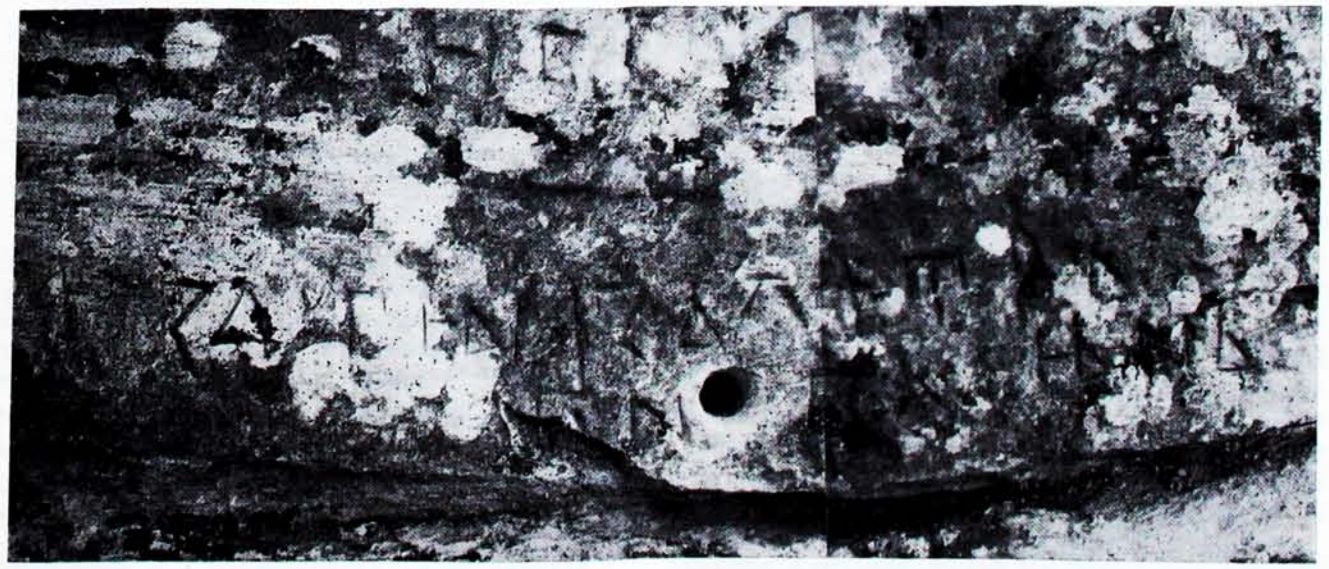

Обр. 4. Трети и четвърти надпис

Б.П. БИБЛИОТЕКА ШУМЕН

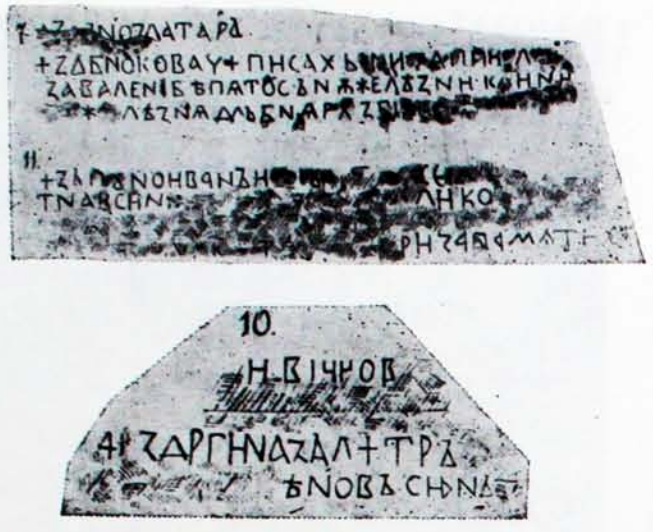

Обр. 5. Факсимилеат на надписите от с. Калугерица (по К. Шкорпил)

случай златарят Яно, който поради очевидната несъвместимост на неговото занятие с извършената работа започва надписа с указание, че е ковач, и при втория — златарят Драгия, син на споменатия Яно“[22].

Следващият въпрос, на който бихме искали да се спрем, е — надписите дело на един резач ли са или на повече.

Кр. Миятев смята, че първият и четвъртият надпис са изсечени от едно лице, а вторият от друго.[23] В. Иванова не се спира върху този въпрос. Ив. Гълъбов смята, че непосредственото изпълнение на надписа (т.е. надписите — б. м., М.) е извършено от едно лице, независимо че в него се споменават две различни лица, тъй като всички негови части в ортографско и палеографско отношение са напълно единни.[24]

Наистина в палеографско отношение отделните надписи доста си приличат. В това обаче няма нищо чудно, като се вземе пред вид, че те са едновременни и изсечени от лица от едно селище. Ив. Гълъбов вижда единствено разлика в изписването на буквата **ρ** в името **Др(а)гынѩ**.[25] Към нея ние можем да добавим още **д** (в **Дрган(ь)на** и **Длъбнѧ**), **о** (при **ѣно** в първия надпис, **ѣно** във втория надпис и **ков(ачъ)** в третия надпис), **ъ** (при **златаръ** в първия надпис и **ковачъ, пнсахъ, заваленъ** във втория надпис).

Различията между надписите не се изчерпват само с отликата в очертанията на отделните букви. Така в първия надпис **азъ** е с кирилско **а**, а при втория надпис с глаголическо **ⰰ**. Докато при първия надпис думата **златаръ** е дадена правописно вярно, същата дума в четвъртия надпис е изсечена по-другояче, което се изразява не само от наличието на глаголическо **ⰰ**, но и в ортографското различие — според Ив. Гълъбов по „обикновеното произношение на района“[26].

Друга съществена разлика между надписите е в лигирането на букви. Докато в първия надпис лигатури липсват, а във втория и третия има само по на едно място, то в четвъртия надпис ги срещаме на няколко пъти.

Трябва също така да добавим, че буквите на третия и четвъртия надпис са значително по-дълбоко изсечени от тия на първите два надписа и тази разлика е съвсем очебиеща.

Всичко това ни дава основание да смятаме, че надписите са изсечени от различни резачи — най-малко от двама.

Датирането на надписите при с.Калугерица е последният въпрос, на който ще се спрем. Досега те са датирани различно. Кр. Миятев въз основа на фонетични, морфологични и палеографски особености на надписите им дава „една приблизителна и най-възможна“ датировка XII—XIII в.[27] В. Иванова приема тази датировка.[28] Ив. Дуйчев ги отнася към XIV в.[29] Ив. Гълъбов на два пъти се изказва за XI—XII в.[30] В последната си работа не се спира върху този въпрос — очевидно продължава да приема същата датировка.

Характерни за тези надписи са ъгловатите очертания на някои букви, като **ъ, ь, ѣ, в, з**. Петлиците на **ѣ, ь, ѣ** са винаги предадени като триъгълници. По-рядко така срещаме и петлицата на **а**. Страничните наклонени хасти на **к** и **в** са съединени под ъгъл и не се допират до мачтата. Характерно е и очертанието на **ѧ**, а при някои случаи и на **л**, чиито странични наклонени хасти не се събират в една връхна точка, а са съединени с къса хоризонтална чертица. В палеографско отношение надписите се приближават от Шуменската крепост (XIII в.),[31] надписа на болярката Станислава от Градец, Видинско (XIV в.),[32] и особено до Боженишкия надпис (XIV в.),[33] с който приликата в очертанията на еровете **ѣ, в, з, т** е съвсем очебиеща.

Друга една особеност на надписите от с.Калугерица, която ни дава основание да ги отнесем към времето на Второто българско царство, е структурното построение на втория надпис. Той се състои от две части. В първата част се изявява писачът — **Азъ ѣно ковачъ пнсахъ.** Следва втората част, в която се съобщава за събитието, което е станало и е дало повод за изсичане на надписа. Съвсем същото построение виждаме в Боженишкия надпис, в надписа от Шуменската крепост,[34] а също така в надписа на Срацо (XIV в.),[35] макар че в последния двете части са разместени — най-напред се излага събитието, а след това се изявява писачът.

Податки за датирането на нашите надписи дават и някои езикови особености. Без да се впущаме в езиков анализ, което е работа на специалист, тук се спираме само на замяната на **ꙑ** с **н** в **желѣзнн клнны**.[36] Тя показва, че по време на изсичането на надписите има вече изравнена звукова стойност на **ꙑ** с **н**, което явление започва да се забелязва през XIII в., а през XIV в. този процес е вече значително напреднал.[37]

Наличието на глаголическо **ⰰ** в надписите от с.Калугерица не се явява в противоречие с тяхната по-късна датировка. Употребата на глаголически букви единично или даже в цели текстове се среща през XIV в. Така в един празничен миней от времето на цар Иван Александър, съхраняван в Зографския манастир, преписвачът Данил се е подписал с глаголически букви.[38]

Ето защо надписите от с.Калугерица могат да бъдат отнесени към XIII, а още по-вероятно към XIV в.

---

[1] Сб. Абоба—Плиска, Альбом към ИРАИК, X, 1905, т.XCVII, обр.7, 10, 11.

[2] Кр. Миятев. Старобългарски надпис при с.Калугерица. — В:Дякович. С., 1927, с.319—325.

[3] В. Иванова. Кирилският надпис над с. Калугерица. — Byzantinoslavica, IV/2,1932, с.230—235.

[4] Г. Фехер. Разкопки в м.Кирика над с.Калугерица. — В:Мадара. II. 1936, с.107—108.

[5] Пак там, с.288 и 420.

[6] Ив. Гълабов. Българският ê-диалект.— ТВПИКМВТ, 1, 2, 1963/64, с.10—11.

[7] Ив. Гълъбов. Скалният надпис при с.Калугерица. — ИНМВ, X (XXV), 1974, с.145—154.

[8] При тия изследвания бяха направени на няколко пъти естампажи на надписите, които бяха многократно сверени, след което от тях направихме факсимилета, дадени в настоящата работа. Дължим да изкажем благодарност на Николай Панайотов — студент по история в държавния университет „Кирил и Методий“ във Велико Търново, както и на Иван Тодоров и Димитър Вълканов, алпинисти от Провадия, които ни оказаха ценна техническа помощ при проучването на надписите.

[9] Альбом, табл.XCVII, обр.11.

[10] В. Иванова. Цит. съч., с.232.

[11] Ив. Гълъбов. Цит. съч., с.146.

[12] Пак там, с.147 и 149. За съжаление факсимилето на този надпис в статията на Ив. Гълъбов (с.145, обр.1) е много неясно, поради което не може да се разбере какъв еров знак стои на това място.

[13] В. Иванова. Два надписа от Асеневци— Батошовският и Врачанският. — ИБАИ, XV, 1946, с.115—117 и обр.39; Н. Ковачев. Новооткрит фрагмент от Батошевският надпис. — БЕ, VII, кн.2, 1957, с.145—146.

[14] Ив. Гълъбов. Цит. съч., с.147.

[15] Пак там, с.149.

[16] Ив. Гълъбов не дава факсимиле на този ред, а ползува това на К. Шкорпил.

[17] Ив. Гълъбов. Цит. съч., с.147.

[18] Пак там, с.148, обр.4.

[19] Пак там, с.149.

[20] За значението на думата **заваленъ** = затрупан, препречен, вж. Н. Геров. Речник на българский език. II. Пловдив, 1897, с.43. Очевидно е, че пътят е бил препречен от нападали скални блокове, които трябвало да се разбият.

[21] Кр. Миятев. Цит. съч., с.321; В. Иванова. Цит. съч., с.230; Ив. Гълъбов. Цит. съч., с.151, и поради това в заглавията на статиите си споменават за един надпис.

[22] Ив. Гълъбов. Цит. съч., с.151.

[23] Кр. Миятев. Цит. съч., с.320.

[24] Ив. Гълъбов. Цит. съч., с.151.

[25] Пак там, с.152.

[26] Пак там, с.150.

[27] Кр. Миятев. Цит. съч., с.324.

[28] В. Иванова. Цит. съч., с.233.

[29] Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. II. С., 1944, с.288.

[30] Ив. Гълъбов. Водач за изложбата стари български надписи. С., 1963, с.9; Българският ê-диалект, с.10.

[31] А. Маргос. За новооткрития старобългарски надпис от Шуменската крепост. — Археология, 1969, кн.1, с.23, обр.1, 2 и 3.

[32] Кр. Миятев. Старобългарски надгробен надпис от XIV в. — ГНМ, V, 1933, с.255.

[33] П. Мутафчиев. Боженишкият надпис. Избрани произведения. I, С., 1973, с.517; за датирането на този надпис вж. също Цв. Георгиева. Отново за Боженишкия надпис. — ИБИД, XXV, 1967, с.313.

[34] А. Маргос. Цит. съч., с.23.

[35] В. Антонова. Новооткрит старобългарски надпис на Шуменската крепост. — ИНМШ, IV, 1967, с.81—82 и обр.1.

[36] Тук очевидно Кр. Миятев не е разбрал, че се касае за Instr. pl., тъй като допълва **желѣзнн(м) клнн(ом)**, като добавя, че „окончанията на Instr. sg. masc. не са дадени, но били навярно означени с по едно надредно **м**, което се заличило (цит. съч., с.324).

[37] Ив. Гълъбов. Ямболският надпис. Изследвания в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, с.423.

[38] Й. Иванов. Български старини в Македония. С., 1931, с.237.

INSCRIPTIONS BULGARES ANCIENNES PRES DU VILLAGE KALUGERICA

Ara Margos

(Résumé)

L'auteur réexamine la paléographie, l'orthographe et la lecture des inscriptions bien connues près du village Kalugerica, publiées par Kr. Mijatev, V. Ivanova-Mavrodinova et Iv. Gălăbov.

Dans les deux premières inscriptions (fig, 2) figure clairement le prénom **ѣно**, par suite de quoi il faut rejeter le déchiffrement de Kr. Mijatev — **звѣно.** Dans la deuxième inscription on établit que **желѣзнн клннн** au Instr. pl., les terminaisons **ы** dans les deux mots étant remplacées par **н**. Cette égalisation de la valeur phonique apparaît les monuments écrits vieux bulgares à partir du XIIᵉs . Au commencement de la troisième ligne, devant le mot **желѣзнѧ** l'auteur a découvert la présence de la lettre **н**, qui n'a pas été aperçue jusqu'à présent par les chercheurs de l'inscription.

En ce qui concerne la troisième inscription (fig. 3 et 4) qui n'a pas été déchiffrée jusqu'à présent, l'auteur estime qu'il s'agit d'une inscription inachevée qui doit être lue **нван ков(ачъ).**

Dans la dernière inscription (fig. 3 et 4) l'auteur lit le prénom **Дрган⟨ь⟩на(-Драгн⟨ь⟩на)** au lieu de **Др(а)гынѩ** comme le fait Iv. Gălăbov.

Les inscriptions près du village Kalugerica rappellent au point de vue paléographique et syntaxique les inscriptions près et du village Boženci, de la forteresse de Šumen du village Gradec, région de Vidin (inscription funéraire de la boyarde Stanislava). Aussi convient-il de les rapporter vers le XIIIᵉs. ou plus vraisemblablement au XIXᵉs.

ДВА НОВООТКРИТИ ОЛОВНИ ПЕЧАТА НА БЪЛГАРСКИ АРХИЕПИСКОП

Тотю Тотев

От археологическите разкопки и проучвания на манастирския комплекс около Голямата базилика в Плиска наскоро постъпиха два оловни печата на български архиепископ, на които ще задържим накратко вниманието си. Печатите бяха намерени в северната половина на манастирския двор (квадрати 162 и 179), в близост до разкритите основи на монументална жилищна постройка.[1] Единият от тях е много добре запазен и изображението с надписа е съвсем ясно (обр. 1). През ядрото на втория, което е отчасти деформирано, минава широка пукнатина, засягаща изображението и някои от буквите (обр. 2). При това положение трудно може с увереност да се поддържа, че еднаквите образи и надписи върху двата екземпляра са били отпечатани от един булотирион.

Диаметър на оловните ядра 20 мм, дебелина около 2 мм. В инвентарните книги на Археологическа база-музей на БАН в Плиска печатите фигурират записани под № 69 и 70.

Лице: В зрънчест кръг бюстово изображение на Богородица, която държи с две ръце пред гърдите си медальон с Младенеца. Вместо обикновените съкращения на името на Богородица от двете страни (м̅ρ̅ θ̅ν̅) са показани кръстове. Около изображението следва надпис, започващ с кръст: +·Θ·ΚΕRΟΗ·Θ·ΗΤWCW _ 8Λ=

+Θ(εοτό)κε βοήθ(ει) τῷ σῷ δούλ(ῳ)

Опако: +ΓΕW — *Γεω—*
PΓIWAPX — *ϱγίῳ ἀϱχ-*
IЄΠICKOΠ — *ιεπισκόπ-*
W ROVΛΓΑ — *ῳ Βουλγα-*
PIΑC — *ϱιας*

+Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Γεωϱγίῳ ἀϱχιεπισκόπω Βούλγαϱιας

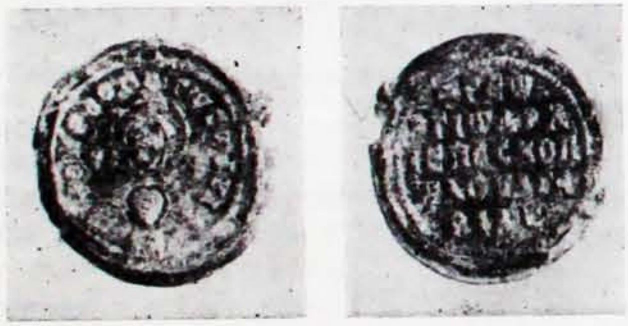

1. Оловен печат на Георги, архиепископ на България, от Плиска

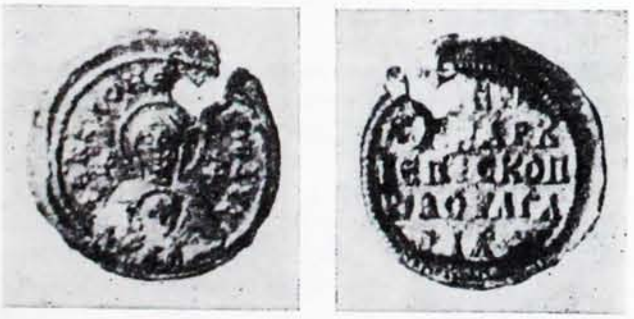

3. Оловен печат на Георги, архиепископ на България, от Мадара

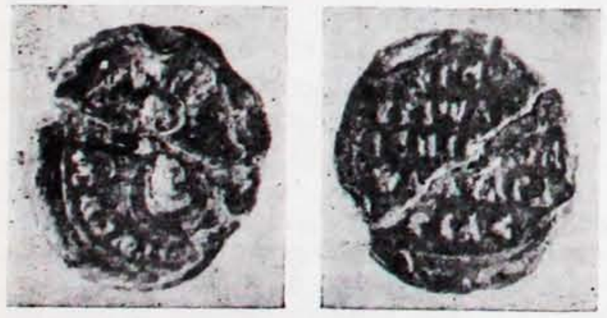

2. Оловен печат на Георги, архиепископ на България, от Плиска

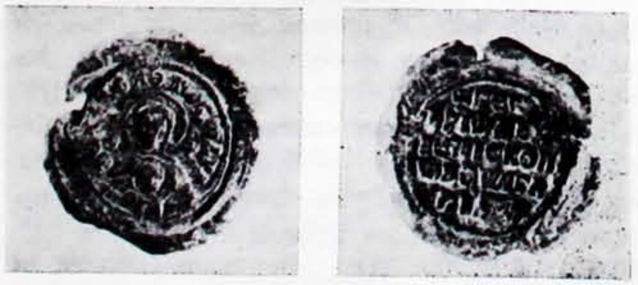

4. Оловен печат на Георги, архиепископ на България, от нумизматичния кабинет на музея в Атина

Богородице, помагай на твоя раб Георги, архиепископ на България."

Със същите изображения и надпис *Γεωϱγίῳ ἀϱχιεπισκόπῳ Βουλγαϱίας* са известни още два сигилографски паметника (обр. 3 и 4). Единият е открит в Мадара (обр. 3),[2] а вторият се намира в нумизматичния кабинет на музея в Атина (обр. 4).[3] Сравнени с тях, новооткритите печати от Плиска бележат пълно сходство.

К. Константинопулос, който обнародва печата от музея в Атина, го датира в XI в. Неговият притежател според същия е един от архиепископите на България през годините на византийското владичество.[4] Това мнение на гръцкия учен не се споделя от видния познавач на византийската сигилография В. Лоран, който предлага за печата по-ранна дата (X в.) и изказва предположението, че архиепископ Георги може би е същият, за когото се говори в писмото на папа Йоан VIII до българския княз Борис I от 16 април 878 г.[5] Лоран е склонен да отъждестви архиепископ Георги с личността на Георги Чърнец и Синкел български, засвидетелствувана върху два екземпляра на един оловен печат от IX в.[6]

При поставянето на въпроса за датата на печатите с надпис *Γεωϱγίῳ ἀϱχιεπισκόπῳ Βουλγαϱίας* трябва заедно с палеографските особености, на които се спира Лоран, да се държи сметка и за конкретната археологическа обстановка, от която те произхождат. В тази насока от особена важност се явява обстоятелството, че двата новопостъпили печата от манастирския комплекс при Голямата базилика в Плиска са намерени при редовни археологически разкопки и в сигурно датирана среда с материали от X в. С последното предложената от Лоран датировка за печатите X в. получава по-голяма доказателствена сила. По-трудно засега е да бъде потърсен отговор на останалите въпроси, които печатите поставят, тъй като името на техния притежател *Γεωϱγίῳ ἀϱχιεπισκόπω Βουλγαϱίας* не фигурира нито в списъка на българските архиепископи, публикуван от Du Cange, нито сред имената на няколкото преславски йерарси от Синодика на цар Борил.

---

[1] Разкопките на манастирския комплекс се провеждат под ръководството на н. с. Павел Георгиев от Филиала на АИМ при БАН в Шумен, който ни предостави печатите за публикуване. Наш приятен дълг е и тук да му изкажем благодарност.

[2] Кр. Миятев. Новоткрит оловен печат на български архиепископ. — ИАИ, V, 1928—1929, с. 289 и сл. Авторът погрешно е прочел името Леонтий вместо Георги. Вж. критиката и поправката на М. Ласкарис в Byzantinoslavica, II, 1930, с. 423 и сл.; V. Zayrent. Byzantion, VI (1934) 784; Echo d'Orient 34 (1931) p. 359.

[3] K. Konstantinopoulos. *Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα (Συλλογή Α. Σταμούλη)* Athènes 1930, c. 15, Nr. 77.

[4] K. Konstantinopolos. Цит. съч., с. 15.

[5] V. Zaurent. Le corpus des scaux de l'empire Byzantin. t. V_2. Paris, 1995. p. 319.

Текста на писмо вж.: Iohannis VIII Papae Epistolae, p. 60, ЛИБИ, II, с. 150—151.

[6] V. Laurent. Byzantinische Zeitschrift, 49 (1956), с. 240. Двата екземпляра от печата на Георги чърнец и синкел български са сигурно датирани от IX в. Основания за тази им дата се привеждат от техния издател. Вж. Т. Герасимов. Три старобългарски моливдовула, 2. Моливдовул от IX век. — ИАИ, VIII, 19 4, с. 356 и сл.; Нов моливдовул на Георги монах и синкел български. — ИАИ, XX, 1955, с. 587; Български и византийски печати от Преслав, сб. Преслав II (под печат). В последната сч статия Т. Герасимов, полемизирайки с Лоран за датата на печат на Георги чърнец и синкел български, отхвърля идентифицирането на Георги, архиепископ на България (тогава известен от печатите в Мадара и музея в Атина), и с архиепископа със същото име от писмото на Йоан VIII. Според него притежателят на печата е един от архиепископите на България под византийската власт, както приема К. Константинопулос.

DEUX SCEAUX DE PLOMB D'ARCHEVEQUE BULGARE NOUVELLEMENT DECOUVERTS

Totju Totev

(Résumé)

L'auteur plublie deux sceaux de plomb nouvellement découverts lors des fouilles de la Grande basilique à Pliska (fig. 1 et 2). Sur les deux figurent les mêmes représentations et inscriptions. L'état détérioré de l'un (fig. 2) empêche d'affirmer avec certitude que les deux exemplaires ont été imprimés avec un même boulotirion.

Le titulaire des sceaux *Γεωϱγίῳ ἀϱχιεπισκόπω Βούλγαϱιας* est connu encore de deux autres sceaux de plomb: un de Madara (fig. 3) et un du cabinet numismatique du Musée d'Athènes (fig. 4). Enfin, exprimant son désaccord avec l'éditeur du sceau du musée d'Athènes au sujet de la date proposée—XIe s., l'auteur se déclare, motifs à l'appui, faveur de la date proposée par V. Laurent—Xe s.

К ВОПРОСУ О ПРОСВЕЩЕНИИ РУСИ

М. В. Щепкина (Москва)

Что мы знаем о просвещении Руси? До нас дошли только отрывки подлинных летописных сведений. Но в позднейших летописях утвердилась версия, что Владимир крестился после взятия Хурсаня в этом городе и что оттуда пошло наше просвещение.

Однако в тексте Начального летописного свода кон. XI в., который частично вошел в повесть временных лет,сохранилось такое известие: „Се же несведуще право глаголоть яко крестился есть (Владимир) в Киеве, инни же реша в Васильеве (на реке Стугне). „В 996 г. Владимир построил в Василеве церковь Преображения „друзии же инако сказуют“.

В древнейшую редакцию жития Владимира попал отрывок летописной записи, где читаем: „На другое лето к Порогом ходи по крещении: на третье лето взя Корсунь (989): на пятое лето Переяславль заложи: на девятое лето блаженний князь Владимир. . . церкви св. Богородицы вдаде десятину от имения своего“.[1]

Как отличает А. Е. Пресняков, эти сведения указывают, что крещение княза Владимира произошло после заключения договора с императором Василием. Эта датировка совпадает с данными Хроники сирийского историка XI в. Яхьи-бен Саида, а также Льва Диакона. Расчет годов подтверждается дальнейшими словами того же жития Владимира: „По святом крещении поживе блаженный князь Владимиром крестились и сыновья его и бояре“.[2]

Но со времени появления греческого митрополита в Киеве греки стараются доказать, что Русь всем обязана Византии. В кон. XI нач. XII в. в митрополичьем окружении была составлена так называемая Корсунская легенда — повесть „о крещении князя Владимира в Корсуни“. Составленная неискусно и противоречиво, эта легенда все старается свести к воздействию корсунского греческого духовенства.

Еще в 860 г. патриарх Фотий в своем слове по поводу нашествия русских на Царьград оказал, что этот бесчисленный варварский народ невозможно победить военной силой, что его надо „просветить“. Патриарх Фотий понимал это так: через постоянные отношения с греками в таком городе как Херсон Русь постепенно будет принимать христианство и огречится, как это было со славянскими племенами, поселившимися на территории Византии. Так Василий I Македонянин в IX в. старался умножить византийское население, огречивая славян. Патриарх Фотий думал идти тем же путем; он образувал в Херсоне новую епархию и поставил греческого епископа по имени Михаил. Этого греческого епископа позднее старались представить как первого русского иерарха, но это, конечно, было совсем не так. Византийцы не образовывали миссионерских организаций и не посылали миссионеров для обращения язычников.[3]

Корсунская легенда была составлена на русском языке и поэтому оказала огромное влияние на наши летописи при изложении истории просвещения Руси. Согласно этой легенде Владимир получает крещение в Херсоне и все просвещение Киевской Руси связано с этим городом.

Киевская Русь имела среди своих соседей ряд народов, уже принявших христианство и получивших грамотность и государственную организацию. Князь Владимир хотел жить с ними как равный. Когда император Василий II в 987 г. обратился к нему за военной помощью, к чему принуждала его борьба с феодалами в Малой Азии, то русский князь согласился оказать ему эту помощь; но взамен Владимир потребовал, чтобы император выдал за него свою сестру царевну Анну. Византийские императоры избегали вступать в родственные отношения даже с западными государями, считая их ниже себя в культурном отношении, так они не хотели выдавать царевну Феофану за сына Германского императора Оттона. И в данном случае император Василий II поставил условие, чтобы русский князь крестился сам и крестил свой народ. Это было в 987 г. Князь Владимир организовал военный отряд и направил его на службу византийскому императору. В том году князь Владимир крестился сам, крестил свою семью и своих приближенных из княжеской и киевской дружины. Посланный князем Владимиром отряд дал возможность императору Василию подавить восстание феодалов в Малой Азии. Но, получив помощь, император не торопился исполнять свое обещание. Тогда князь Владимир, на третий год после своего крещения, в 989 г. отправился с войском в Херсон и взял его. После этого император Василий вынужден был вступить в переговоры с русскими и, наконец, отправил царевну Анну со свитой, дарами и духовенством в Херсон. В этом городе Корсунский епископ в соборе обвенчал Владимира с царевной,и русский князь вернул Византии ее торговую колонию Херсон — „за вено царицы деля“.[4] Так обстояли события на самом деле; но Корсунская легенда усложнила исторические факты былинными эпизодами и спутала последовательность. По легенде Владимир пытается уклониться от крещения и впадает в слепоту. Он исцеляется только после крещения в Херсоне, женится на царевне Анне и уезжает оттуда, увозя с собой царевну Анну, „корсунских попов“, корсунские церковные сосуды, иконы, и все что требовалось для оборудования церкви. Как мы уже сказали, в Херсоне не имелось миссионерских организаций, в городе был собор, греческий епископ и греческие священники.Но славянских священников, которых можно было бы доставить в Киев, не имелось. Священники, прибывшие в Киев с царевной Анной, называются в летописи „корсунскими попами“, так как они явились на Русь через Херсон. Но надо полагать, что это было духовенство, вывезенное из Восточной Болгарии. Они говорили на старославянском языке, владели славянской письменностью. Можно думать, что это были иноки одного из болгарских монастырей города Плиски или Преслава. Это духовенство могло обучать грамоте в школах, создавать новые списки книг, и, как указывает летопись, делать даже новые переводы с греческого. Так как это были монахи, а не мирские священники, пересылка их из одной страны в другую не представляло больших трудностей. Такого опытного и ученого славянского духовенства в Херсоне не имелось. „Корсунская легенда“ приводит и совсем баснословные известия как то: „что Владимир вывез на благословение себе из Херсона мощи святого Климента и ученика его Фива“. Но мощи святого Климента, как известно, были открыты и вывезены из Херсона Кириллом и Мефодием уже в 858 г., а позднее в 859 г. отвезены в Рим и переданы папе Адриану II; в Риме они и хранятся по сие время.

Единственное, что может соответствовать истине, это указание русской летописи на те символы победы, которые вывез князь Владимир из Херсона; „взя же себя медяны две капищи (статуи) и четири коне медяны иже и ныне стоят за святою Богородицею, наведующе мнят я марморяне“[5].

Русским ученым пришлось постепенно выяснять подлинную историю просвещения Киевской Руси. А. А. Шахматов дал критический разбор „Корсунской легенды“. М. Д. Приселков и А. Е. Пресняков[6] с этим вопросом обращаются к христианской сирийской хронике Яхья-ибн-Саида XI в., которая дает краткое, но достоверное изложение событий X в. на Руси.[7]

О царевне Анне и ее судьбе „корсунская легенда“ далее молчит. Между тем в сирийской хронике Яхья-ибн-Саида говорится, что Анна ставила церкви по городам Киевской Руси. В „Повести временных лет“ указан год ее смерти — 1010 и место погребения — Десятинная церковь.

Таким образом митрополичья Корсунская легенда совершенно исказила историю событий конца X в. Далее мы берем то, что еще можно найти подлинного из „Повести временных лет“ и „Жития Владимира“. „И вача Владимир ставити по градом церкви и попы, и люды на крещение приводити всем градом и селом. Послав поимати у нарочитой чади дети и даяти на учение книжное; матери же чад сих плакахуся по них, еще бы не бъху ся утвердили верою, но аки по мертвецы плакахуся“.

Владимир „созда же церковь Пресвятыя Богородицы и яко сканча за: украси иконами, поручи Настасу Консунянину и попы корсунские пристави служити в ней, вда ту все, еже взя в Корсуне иконы сосуды и кресты“. То есть, все, что прислали для церкви из Византии с царевной Анной — через Корсунь. „И дал церкви от всего своего имущества десятую часть Настасу Корсунянину“.

Как мы уже сказали, и епископ Анастасий и епископ Иоаким не могут быть корсунскими жителями. По всей вероятности они были выходцами из Восточной Болгарии. Епископы знали и греческий и славянский языки и были поставлены епископами как два лица, которым Византия вполне доверяла. Возможно, что Иокаим был славянин, он в течение 45 лет оставался в Новгороде, имел ученика Ефрема „иже ны учаша“, как сказано в летописи. Грек Анастас позднее не оправдал доверия ни Византии, ни Владимира — после его смерти. Анастас торжественно встретил Святополка, пришедшего с польским королем Болеславом. Позднее Анастас ушел вместе с Болеславом в Польшу. Еще один раз его присылали в Киев вести переговоры об обмене пленных поляков на русских, увезенных в 1015 г., в Польшу. Более летопись не упоминает о нем. Все епископ Анастас, очевидно, увез с собой в Польшу — церковные ценности, присланные для Киева императором Василием II.[8] Что нам известно еще из летописи о славянском духовенстве, присланном для Киева? Эти сведения относятся уже к эпохе Ярослава Мудрого: „бе Ярослав любя церковные уставы, попы любяще повелику излиха же черноризцы. И книгам прилеже, почитая я често в нощи и во дни, и собра писцы многи, прекладая от грек на славянское письмо написа книги много“. Тут уж нет помину о „корсунских попах“. Речь идет о хорошо грамотном духовенстве, которое могло обучать грамоте в школе, переписывать книги и переводить с греческого. Возможно, что духовенство присылалось не один раз, и вторично — при Ярославе. М. Д. Приселков высказывает предположение, что князь Владимир, не получив самостоятельной церковной митрополии, по-видимому, сносился с Охридской патриархией, оттуда на Русь могли присылать и священников. После захвата императором Василием II Западной Болгарии 1019 г. — церковное начальство в Болгарии остается, но Охридский патриарх получает более скромный титул — архиепископа. Император дает ему власть и над Западной и Восточной Болгарией. Через этого архиепископа он мог удерживать и русскую церковь. Мы знаем, что архиепископ Иоанн бывал в Киевской Руси, возможно он мог ставить нам и епископов. В 1026 г. он проводил канонизацию Бориса и Глеба.

Мы сказали, что „корсунская легенда“ ни разу не упоминает о книгах, привезенных через Корсунь в Киев. А между тем они были привезены, как надо думать, одновременно с духовенством. Книги были совершенно необходимы для просвещения Руси. Если император Василий II мог послать опытных священников из одного из монастырей Восточной Болгарии, то откуда могли быть взяты славянские книги? По-видимому книги, присланные с царевной Анной, были написаны кириллицей. Из дошедших до нас древних списков все имеют тоже кирилловское письмо. Это письмо появилось в Болгарии в эпоху царя Симеона, оно придавало рукописям более торжественный и роскошный вид, чем глаголица. Кириллицей были даны надписи и на монетах, которые Владимир стал выпускать после крещения Руси: „Владимир на престоле, а се его серебро“.

У Ярослава уже была целая библиотека, кроме того, он продолжал заказывать списки: „И Ярослав многие книги списав полони в святой Софии“. Но Софийский собор был построен также в 1037 г. Может быть, до этого книги хранились в церкви святых апостолов в княжеском селе Берестове или в каком-нибудь другом княжеском храме. В Берестове жил ученый русский священник Иоанн, будущий митрополит Илларион, в схиме Никон.[9]

Для просвещения Руси необходимы были не только священники, но и книги. Если император Василий мог отобрать и послать опытное болгарское духовенство, то откуда могли быть взяты славянские книги. Для церковной службы требовалось от 20 до 25 книг для каждой церкви. Но библиотека Ярослава составлена была не из этих книг. До нас дошли некоторые списки, и один из них — это раскошная научная энциклопедия, переведенная в X в. с греческого на старославянский язык. Списком с нее является одна из древнейших русских книг, так называемый „Изборник“ 1073 г. Это копия, сделанная в Киеве для великого князя Светослава Ярославича. До нас дошло много списков этого текста и среди них один, который тоже имеет указание на владельца. Он поздний — 1445 г. — написан для Кирилло-Белозерского монастыря, но наряду с поздним послесловием 1445 г. мы находим в этом списке древнее послесловие, которые восходит к его протографу. В этом протографе стояло „великий в царех Симеон“. Следовательно „Изборник“ 1073 г., „Изборник“ 1445 г. восходят к старославянскому оригиналу X в., который был написан для царя Симеона. И этот оригинал, очевидно, находился в библиотеке Ярослава. Древнейший список с него — „Изборник“ 1073 г., заказанный Святославом Ярославичем, имеет изображение князя Святослава Ярославича и его семьи. Этот список точно передает древний оригинал рукописи, написанной для царя Симеона в X веке. Поэтому мы можем думать, что в протографе также имелось изображение Симеона и его семьи.

Конечно, одна книга из библиотеки царя Симеона с его изображением могла попасть каким-то образом в Киев при Владимире или Ярославе. Но как объяснить тот факт, что у нас имеются еще 2 копии переписанные в конце XII в. с оригиналов X в.? Причем в них в начале также находится миниатюра с изображением князя Бориса-Михаила болгарского. Особенно точно передано это изображение с оригинала в „Учительном евангелии“ Константина Болгарского — Син. № 252 — кон. XII в. Менее точно передан тип болгарского князя в другой русской рукописи — Чуд. № 12 — содержащей Слово Ипполита, папы римского, об антихристе. Она восходит также к старославянскому оригиналу.

Из русских ученых И. И. Срезневский и А. И. Соболевский выразили предположение, что в 971 г. при взятии болгарский столицы Преслава дворец Симеона был разграблен и при этом были расхищены не только вещественные ценности, но и книги, и что отдельные экземпляры этих книг могли попасть на рынки Византии. Трудно думать, что какая-то счастливая случайность спасла три роскошные рукописи с изображением болгарских князей, и они все три попали в Киев, — логичнее видеть в этом планомерное, а не случайное явление. В византийских хрониках не сказано, что город Преслав был разграблен при взятии его войсками императора Цимисхия. В Преславе сгорела только цитадель, в которой укрепился русский гарнизон, оставленный Святославом Игоревичем, и болгарские воины. Все они были перебиты или бежали. В этом городе был найден и последний царь Борис Петрович, который вышел навстречу имп. Цимисхию и оставался в Преславе до окончания войны со Святославом. После этого город был обращен в византийскую крепость, а царь Борис и все дворцовые сокровища были увезены в Константинополь. Во время торжественного въезда в столицу впереди ехала большая колесница с трофеями. На ней везли, конечно, далеко не все, а только часть ценностей, которые могли дать понятие о том богатстве, которое было захвачено в Преславе; тут были, по-видимому, одежды, ткани, которые блеском золота и красок могли привлекать внимание толпы. Сверху этих трофеев была поставлена икона Богородицы. Все это было принесено в дар храму св. Софии. Корона последнего болгарского царя также была отдана в этот храм, а царь Борис получил наименование одного из византийских придворных чинов, а именно — магистра. Надо думать, что вслед за этим были перевезены и остальные ценности, для которых потребовалась не одна колесница. Иоанн был одним из культурнейших людей своего времени и понимал значение и ценность книг. Можно предположить, что он

вывез их в Константинополь, где они и хранились до его смерти в 976 г. и позднее как вещи, которые могли пригодиться Византии.

Конечно, брак царевны Анны с князем Владимиром был нежелателен византийскому двору, но раз Василий II вынужден был на этот брак согласиться, то он его, наверное, пожелал обставить таким великолепием, чтобы это почувствовали и русские, и Константинополь. Поэтому вполне возможно, что имп. Василий велел перевезти роскошную библиотеку царя Симеона в Киев. Ведь по договору он требовал, чтобы крестились не только великокняжеские семьи, он требовал, чтобы была просвещена и вся страна. Для этого необходимы были учителя и книги. Василий II, конечно, нанес большой удар для просвещения Болгарии, послав образованное духовенство и накопленные книжные сокровища в Киев, но зато от действительно передвинул просвещение Руси. Куда делись книги, привезенные после 988 г. в Киев?

Надо помнить, что каждый князь, который был у власти, начиная с XI в., мог увозить в свое княжество все, что находил нужным — и книги, и иконы, что мы и видим на примере Андрея Боголюбского. Можно думать, что и в Боголюбове, и во Владимире были не только списки Киевских книг, но и, частью, самые киевские оригиналы. Один из ростовских епископов, Кирилл, в начале XIII в., владея большими средствами, заказал копии целого ряда рукописей, хранившихся во Владимире и в Боголюбове. Копии эти сохранились до наших дней. К ним относятся, повидимому, „Учительное евангелие“ Константина Болгарского, несомненно „Толковый Апостол“ 1220 г., а также „Житие Нифонта“ 1219 г. Это немногие из книг, которые дошли до нас. Из остальных книг сохранились те, которые попали в Новгород. Из них можно назвать „Изборник Святослава“ 1073 г., и „Остромирово евангелие“ 1057 г. Масса остальных рукописей в оригиналах и копиях погибла при пожарах 1238 г. в гр. Владимире и 1240 г. в г. Киеве во время разграбления их татаромонголами или дошла в более поздних списках.

Каковы могли быть размеры привезенной в Киев библиотеки царя Симеона? Его предисловие, сохраненное в Изборнике 1073 г., говорит, что он храмы свои наполнил книгами. Мы упоминали, что для одной только церкви требовалось не менее 20—25 книг. Здесь же, кроме книг богослужебного цикла, был еще подбор книг, составлявших фонд византийской литературы и науки X в. Надо думать, в библиотеке Симеона были 2 или 3 сотни книг. О составе этого фонда говорит в своей работе акад. Соболевский М. Н. „Древняя славянская литература и ее значение“ (Харьков 1908 г.).[10]

Основные церковные книги были переведены еще при Кирилле и Мефодии. С ними работали их ученики. Часть из них после смерти Мефодия в 885 г. была изгнана из Моравии и перешла в Болгарию. Они были приняты князем Борисом-Михаилом и продолжали работать над переводами в разных частях его страны. Из них нужно назвать Климента Охридского, Константина Болгарского и стоявшего при Симеоне во главе переводного дела Иоанна, екзарха болгарского.

Постепенно эти переводы в Моравии, затем в Болгарии передали славянам весь круг византийской литературы того времени. Здесь были не только книги церковного характера, но и все научные знания Византии того времени. Академик А. И. Соболевский рассматривает весь состав этой литературы и показывает, насколько она была разнообразна и обширна. Теперь во главе этих переводов стоял сын князя Бориса-Михаила царь Симеон. Он провел свою молодость в Константинополе и получил чисто византийское образование. Теперь он делал указания, что следует перевести на славянский язык. Мы не будем давать перечисления всех этих переводных сочинений. Их было очень много.

Андрей Боголюбский также любил книги и имел большую библиотеку. Мы знаем, что все книги, имевшиеся в Боголюбове и Владимире, сгорели во время пожара в татарское нашествие 1238 г. То, что сохранилось из оригиналов и позднейшие списки погибли в Киеве во время нашествия татар 1240 г. Совершенно случайно уцелели книги, написанные по заказу архиепископа Кирилла Ростовского. Татары грабили и сжигали все города по пути — Суздаль, Дмитров, Москву, Ростов, окруженный дремучими лесами они прошли, не заметив. Уцелели и сам город, и книги, находившиеся в церквях, и княжеская семья. Ряд других древних списков сохранился в Новгороде, недоступном из-за лесов и болот для монгольской конницы, и позднее попал в Москву. Древнейшие списки памятников, сохранившиеся до наших дней, указывает в своем труде А. И. Соболевский.

Все эти книги отличаются прекрасным кирилловским уставом. Часть из них носит торжественный характер, имеет большой размер, крупный устав, миниатюры, иногда инициалы. Миниатюры мы встречаем в „Изборнике“, в „Остромировом евангелии“, в „Евангелии Московского университета“, в „Апостоле“ 1220 г. и как говорилось выше среди них две книги: „Учительное евангелие“ и „Слово об антихристе“ — имеют изображение князя Бориса-Михаила болгарского (909 г.). В Болгарии не сохранилось книг этого времени, написанных кириллицей. Не сохранилось также ни одной рукописи с портретами болгарских князей. Мы можем думать, что „Изборник“ Святослава в оригинале давал изображение царя Симеона с семьей. В „Изборнике“ 1073 г. миниатюра заменена изображением князя Святослава с семьей. Мы уже говорили, что нельзя считать случайным явлением дошедшие до нас 3 книги с изображением болгарских князей. Приходится думать, что не отдельные экземпляры из библиотеки царя Симеона попадали на Русь, в Киев. Всего вероятнее, что туда перешла вся библиотека царя Симеона, хранившаяся с 971 г. в св. Софии в Константинополе.

Над просвещением Болгарии работали ученики Кирилла и Мефодия, которым удалось уйти из Моравии. Кто же занимался нашим обучением и просвещением? Кто учил в школах? Кто переписывал книги? В летописи говорится, что при Ярославе делались переводы с греческого. Вначале это звучит невероятно. Но если мы представим себе, что император Василий II действительно хотел просветить Русь, куда он отправил сестру, то он мог это сделать. В Болгарии можно было найти хорошо грамотных и даже ученых монахов, которые после смерти царя Симеона могли писать книги по заказу его сына Петра. Легче всего было послать часть этих монахов в Киев, тогда это объяснит нам, почему так быстро распространилась грамота среди феодальной верхушки Киевского государства. Князь Владимир начинает выпускать монету со своим именем и изображением: „Владимир на столе, а се его серебро“. Дети Ярослава грамотны, он роднится с различными государями западной Европы. Сыновья его женятся также на иностранных принцессах. Нам кажется, что другого способа распространить просвещение в Киевской Руси не было. Как ни мало следов осталось от этого просвещения, но они остались, и они настолько характерны, что другого объяснения найти им нельзя. Эти учителя и эти книги внесли просвещение в Киевскую Русь и воспитали таких людей, как Илларион и Феодосий.

Так как это просвещение пришло к нам на близком, почти родном языке, то он был всем понятен. В силу этого на Руси вырабатывается и свой родной писменный язык на старославянской основе. Поэтому в XI в. на основании местных киевских преданий и греческих хроник начинается вестись русская летопись. Илларион-Никон составляет на этом литературном языке „Изборник“ 1076 г. А в кон. XII в. на основе этого же старославянского языка вырабатывается и свой поэтический язык. Мы говорим о „Слове о полку Игореве“. Его нельзя назвать народным эпосом. Автор „Слова“ прекрасно знает прием Бояна, эпического певца нач. XI в., но он уже отходит от чистого эпоса. Боян дает одно крупное событие и немного действующих лиц. Певец же „Слова“ схватывает всю действительность XII в. Он дает большое количество князей своего времени, приводит их характеристики, обращается к ним с воззванием прекратить междоусобие, помочь Игорю, который попал в беду, и объединиться против нашествия степняков. Он рисует яркую картину жизни своего времени. Певец „Слова“ вводит новый элемент в поэзию. Из старого он сохраняет постоянные эпитеты, припевы, иногда повторяющиеся эпические места, но он вносит то, чего раньше не было — описание природы. Раньше природа давалась только в сравнениях. Все это показывает, что к XII в. на основе полученного нами старославянского книжного языка уже выработался язык летописи и язык художественной литературы. Мы имеем в „Слово о полку Игореве“ первую русскую героическую поэму, при том поэма эта была дописана, а не передавалась устно по памяти певцов. И благодаря этому она сохранилась.

---

[1] А. Е. Пресняков. Лекции по русской истории. Т.1, Киевская Русь, М, 1938, с. 102—103.

[2] А. А. Шахматов. Корсунская легенда о крещении Владимира. СПб, 1906, отд. оттиск из Сборника в честь В. И. Ламанского.

[3] Моравская миссия Кирилла и Мефодия имела целью дать Моравии свой язык письменности и церковных книг. Крещение они получили раньше от латинской церкви.

[4] Повесть временных лет. СПб., 1916, с.151.

[5] Там же.

[6] А. А. Шахматов. Корсунская легенда о крещении Владимира.-В:Сб. статей в честь Ламанского В. И., ч.II, СПб., 1908 г.; М. Д. Приселников. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XIIвв. СПб, 1913 г.; Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. т.I. Киевская Русь. М., 1938, с.102—103.

[7] В. Н. Розен. Византийский император Василий II болгарубойца, приложение т.44 Записок АН, СПб., 1883 г.

[8] Таким путем в начале XI в. могла попасть в Польшу греческая икона энкаустического письма X в.

[9] „Грешный Иоанн“ — этим именем называет себя Никон как писца. — Изборника 1076.

[10] А. И. Соболевский. Древняя церковнославянская литература и ее значение. Харьков,1908 г. Из журнала „Мирный труд“ см. также Н. Н. Дурнаво. Введение в Историю русского языка. М., 1959.

SUR LE PROBLEME DE LA CULTURE DE LA RUSSIE KIEVIENNE

M. V. Chtepkina (Moscou)

(Résumé)

L'auteur du présent article se propose de réfuter l'affirmation erronée selon laquelle la Russie Kievienne serait redevable à Byzance ou, plus exactement, que selon la légende de Corsoun, Vladimir se serait converti à Chersonèse et que toute la culture serait liée à cette ville. Elle est d'avis qu'à Chersonèse existait un clergé, amené de la Bulgarie orientale, à savoir des moines de Pliska et de Preslav qui apprenaient à la population à lire et à écrire, écrivaient des livres et faisaient des traductions du grec.

L'auteur suppose que les livres transportés de la Bulgarie orientale sont en cyrillique. Etudiant l'ainsi dit Izbornik, un des plus plus anciens livres russes, et Izbornik de 1445, écrit pour le monastère Kirilo-Belozer, l'auteur estime que les deux Izborniks ont un original slave ancien du Xes. qui a été écrit à l'intention du tzar Simeon. Cherchant à expliquer comment ces livres de la bibliothèque de Simeon ont pu se trouver à Kiev sous Vladimir et Svetoslav Jaroslav, l'auteur s'arrête aux opinions de I. M. Sreznevski et A. I. Sabolevski selon lesquelles en 971, lors de la prise de la capitale bulgare Preslav, le palais de Simeon aurait été pillé et ces livres se sont trouvés sur le marché à Byzance. Elle est cependant d'un autre avis, à savoir que bien des valeurs (habits sacerdotaux, tissus) parmi lesquelles l'icône de la Vierge, ont été emportées à Constantinople et qu'un des hommes cultivés de son temps, Ioan a pris les livres et les a gardés jusqu'à sa mort (976). Il est possible que plus tard l'empereur Basile II ait donné l'ordre de transporter la bibliothèque de Simeon à Kiev.

L'auteur s'efforce de suivre le sort de ces livres à Kiev et de déterminer leur nombre. Elle estime qu'ils étaient au nombre de deux cents ou trois cents qui se distinguent par un excellent règlement cyrillique. Elle est d'avis que l'original de l'Izbornik de Svetoslav contenait une représentation de tsar Simeon avec sa famille.

A la fin l'auteur souligne que ce sont les disciples bulgares de Cyrille et Méthode qui ont apporté la culture à la Russie Kiévienne, que c'est avec leur aide qu'a été créé une langue écrite sur une base slave ancienne et a commencé l'écriture d'annales russes.

ЗА ГЛИНЕНИТЕ БЪКЛИЦИ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Рашо Рашев

До най-ново време у нас битува един съд — бъклицата, която твърде отдавна се е превърнала в неотменна необходимост при някои обичаи.[1] Докато етнографското изучаване на бъклицата е улеснено от наличието на достатъчно количество материал,[2] по-старият период в нейната история е почти непознат. Главна причина за това изоставане е обстоятелството, че тя е най-рядко срещаната форма в средновековната керамика. Този факт трябва да се обясни с нейната ограничена употреба и по-специално предназначение. В резултат на проведените напоследък археологически проучвания броят на откритите бъклици се увеличи. Това позволява те да бъдат събрани и разгледани отделно с оглед на новото, което дават за състоянието на средновековното грънчарство.

*1. **Бъклица от Силистра*** (обр. 1 *в, г, д*, 2). Изцяло запазена бъклица с две дръжки, излизащи от основата на ниска фуниевидна шийка, закрепени за раменете. Издутата лицева страна е украсена с три двойни концентрични окръжности. Пространството между тях е запълнено изцяло с вълнообразни линии. Подобна украса, на места повредена при допълнителното обработване на съда, се вижда и по периферията на тялото. Плоската страна е украсена по сходен начин. Центърът на кръглото тяло е отбелязан върху лицевата страна с плитка вдлъбнатина и релефна пъпка. Бъклицата е изработена от кремавожълта глина с умерен примес от пясък. Вис. 17,3 см, диам. 14,3 см, вис. от плоската основа до върха на издутата част 5 см. Намерена е през 1957 г. при изкопи за плувен басейн в близост до източния зид на античната и средновековна крепост.[3]

*2. **Бъклица от Силистра*** (обр. 1 *п*). Къс от горната част на бъклица с глазура, изгубила цвета си при силно обгаряне. Запазен е един от кръглите отвори-уши между шийката и раменете. Глината е ситнозърнеста, светлосива на цвят. Възстановяването на размерите не е възможно. Фрагментът бе открит случайно през 1973 г. на брега на Дунав в съседство със северната стена на средновековната крепост. Датира от X в.

*3. **Бъклица от Хасково*** (обр. 1 *а, б*, 3). Изцяло запазена неглазирана бъклица с две симетрични дръжки, съединяващи високото гърло и раменете. Върху издутата страна на тялото са врязани три концентрични окръжности. Обратната плоска страна е без украса. Изработена е от плътна глина със сив, на места червеникав цвят. Цялата повърхност е излъскана допълнително. Вис. 22 см, диам. 17 см (на плоската страна 10,5 см), вис. от основата до върха на издутата част 8,5 см. Открита е при разкопките на средновековното селище до Хасково през 1959 г. заедно с материали от X в.[4]

*4. **Бъклица от Перник*** (обр. 1 *е, ж*, 4). Запазено е тялото на бъклица със следи от отчупените дръжки върху раменете (по-късно възстановени). Повърхността без плоската страна е полята с жълто-зелена глазура. Чирепът е червен, на места сив на цвят. Възстановена първоначална височина 15,5 см, диам. 13 см, диам. на плоската страна 7 см, вис. от основата до върха на издутата част 8,5 см. Открита е при изкопни работи в крепостта до Перник през 1947 г. заедно с материали от XI в.[5]

*5. **Бъклица от Преслав*** (обр. 1 *л, м*). Къс от горна част на неглазирана бъклица. Запазено е дясното рамо с основата на отчупена плоска дръжка и долната част на шийката. Глината е ситнозърнеста, добре изпечена, с кремавожълт цвят. Възстановени приблизителни размери: вис. 20 см, диам. 15 см. Открита е през 1969 г. при разкопки в м. Под манастира заедно с керамика от X в.

*6. **Бъклица от Преслав*** (обр. 1 *и, к*). Горна част от бъклица с кръгли отвори-уши, пробити в стеничките между ниската шийка и раменете. Покрита е с жълто-зелена глазура. От издутата част е запазен само един фрагмент с врязани широки концентрични линии, които се отделят с кафявия си цвят на жълто-зеления фон. Чирепът е със сив, на места с червен цвят. Възстановени размери: вис. 18 см, диам. 15,5 см, вис. от плоската страна до върха на издутата част 10 см, само на цилиндричното тяло 4,8 см. Намерена е при разкопки в м. Под манастира заедно с материали от X в.[6]

*7. **Бъклица от крепостта Бял град край Преслав*** (обр. 1 *н, о*). Горна част от бъклица с високо гърло и две срещуположни дръжки, излизащи от релефния заоблен пръстен под правия ръб на устието към раменете. Изработена е на усъвършенствувано грънчарско колело от глина без примеси. Отвън е била покрита с глазура, изгубила цвета си при обгаряне на силен огън. Възстановени приблизителни размери: вис. 14,5 см, диам. 12 см. Открита е при сондажни проучвания на крепостта заедно с тънкостенна глазирана керамика с украса от плоски пъпки. Датира от XIII—XIV в.[7]

*8. **Бъклица от Плиска*** (обр. 1 *з*). Горна част от глазирана бъклица със симетрични кръгли отвори-уши, пробити в стеничките, които съединяват шийката и раменете. Тънкостенен чиреп, пречистена розовочервена глина. Изработена е на бързо грънчарско колело. Възстановени размери: вис. 10,5 см, диам. 7,5 см. Открита е през 1949 г. в сондажен изкоп южно от дворцовата ограда. Датирана е от разкопвача в XI в.[8]

Според формата си описаните бъклици се разделят на две типа. За главен признак при тяхното определяне приемаме положението на дръжките спрямо гърлото. Към първия тип се отнасят бъклиците с две симетрични дръжки, захванати под прав или тъп ъгъл между шийката и раменете (№ 1, 3, 5, 7),. Вариант на този тип е бъклица № 4, при която дръжките се захващат изцяло за раменете. Вторият тип е представен от бъклици № 2, 6 и 8, при които дръжките са заменени от кръгли отвори-уши, силуетно оформени, както дръжките от първия тип.

По отношение на технологията двата типа показват сходни белези. Всички бъклици са изработени от пречистена, добре умесена глина, която след изпичането е дала плътен и здрав чиреп. Използувано е бързо грънчарско колело. Източването е започвало от плоската страна, където понякога се виждат следи от отрязването на съда от грънчарския кръг (№ 4). След оформянето на тялото той е бил оставян да позасъхне, след което е нанасяна украсата върху лицевата изпъкнала страна. При декориране на плоската страна (№ 1) бъклицата ще е била поставяна във вдлъбнато легло от глина, изолирана от нея с влажна материя, която ще е предпазвала украсата на лицевата страна. След това е била пробивана тясната странична стена, за да се втъкне и закрепи шийката. Накрая са били залепвани дръжките и моделирани кръглите уши-отвори.[9] Добре пречистените глини са улеснявали глазирането на бъклиците — 7 от известните 10 екземпляра са глазирани (№ 2, 4, 6, 7, 8 и необнародваните бъклици от Плиска и В. Търново). В случаите, когато това не е било възможно, повърхността им е оглаждана по механичен начин (№ 3, 5). Изпичането ще е ставало в обикновените за Средновековието пещи при температура, достатъчна да затопи глазурата. При подобни условия са опалвани глазираните ранносредновековни кани.[10]

За предназначението на бъклиците не разполагаме с конкретни данни. Особената форма на тези съдове и фактът, че повечето от тях са глазирани, подсказва, от една страна, че са били използувани като трапезни съдове. От друга страна, наличието на плоска страна дава основание да се допусне, че са служили и като амбалажни съдове за индивидуални нужди. Но, изглежда, основното им предназначение е било трапезно, тъй като именно като трапезно-ритуални тези съдове битуват у нас и днес.[11]

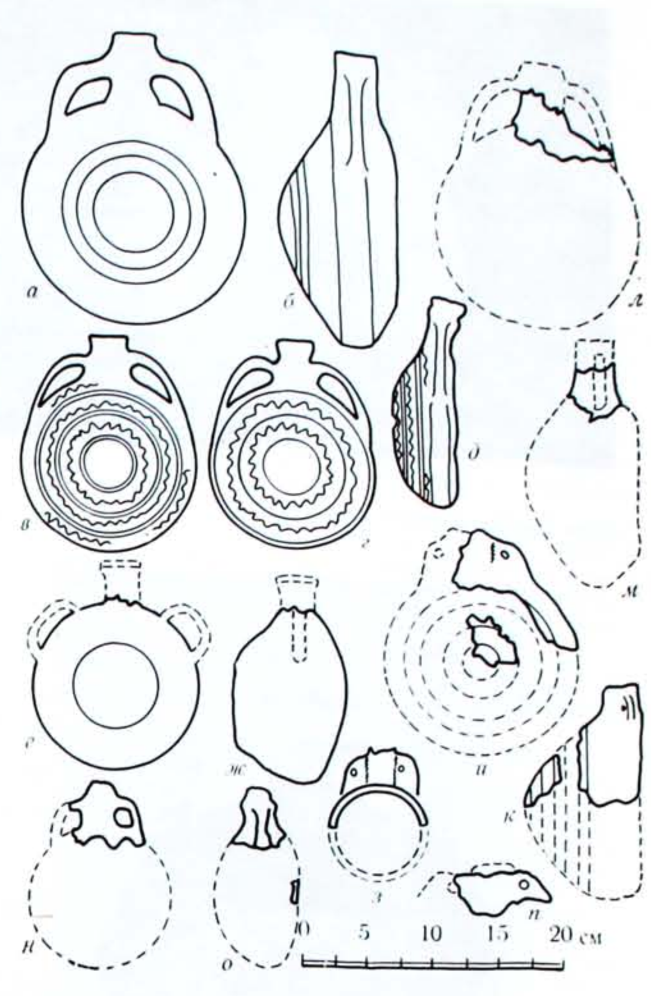

Обр. 1. Глинени бъклици

а,б—Хасково; в,г,д—Силистра; е,ж—Перник; з—Плиска; и,к— — обковка на обувка

Датировката на бъклиците се определя от комплексния археологически материал, намерен заедно с тях. Изключение прави бъклицата от Силистра (№ 1), открита без точни указания за датиращи материали. По някои свои белези тя се доближава до бъклиците от Хасково и Перник, но това още не е достатъчно, за да бъде отнесена в X—XI в. Много по-голямо е сходството ѝ с аварските бъклици от VI—VIII в.[12] Не е изключено тя да е следа от превземането на Доростол от аварите в 586 г. или от стълкновенията между византийци и авари в околностите на града.[13] Останалите бъклици датират от X—XIV в.

Макар че формата на тези съдове е твърде специфична, по някои свои белези те се доближават до други керамични форми от това време. Очевидно е например аналогичното оформяне на горната част на бъклиците с дръжки и на средновековните амфори.[14] Близки до този тип са и домашните амфорки и амфоровидни стомни от сива глина.[15] Бъклиците с уши показват сходство по отношение на начина на пренасяне с гърнетата от сива глина с широки дръжки-уши,[16] както и с котлите с вътрешни уши.[17] Но пълни аналогии двата типа имат с бъклици, открити вън от България. Преди да ги посочим, ще отбележим, че бъклицата е твърде стара керамична форма. Най-рано датираните глинени бъкли-

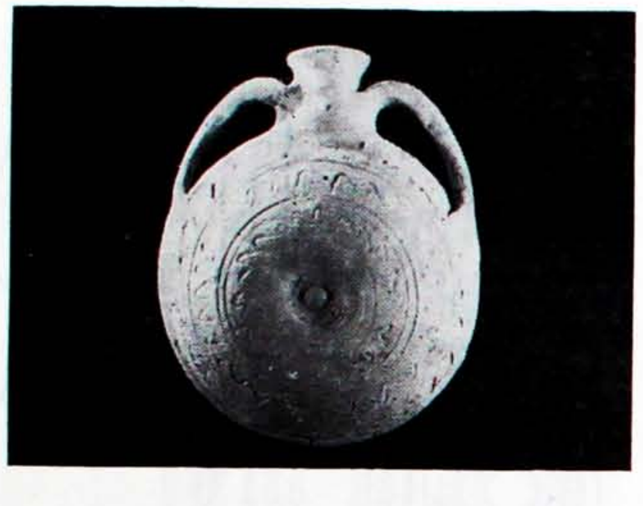

Обр. 2. Бъклица от Силистра

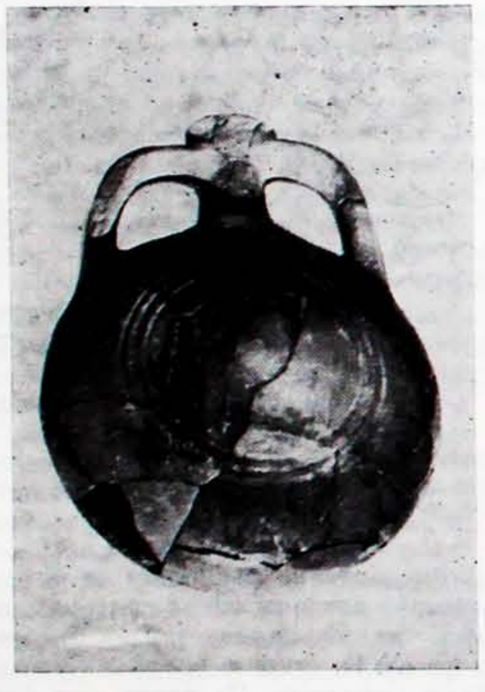

Обр. 3. Бъклица от Хасково

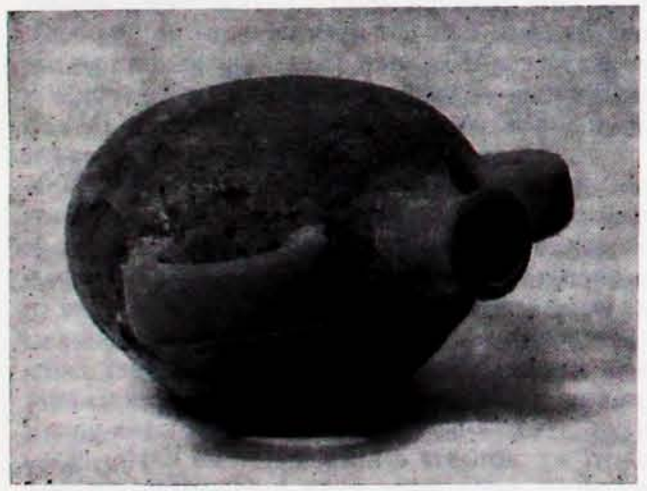

Обр. 4. Бъклица от Перник

ци са намерени под платформата на Дариевия дворец в Персеполис, т. е. датират преди VI в. пр. н. е.[18] Голямо е разпространението им в Средна Азия. Те се появяват тук около IV—III в. пр. н. е.[19] и продължават да се срещат в селища[20] и некрополи[21] до IV в. От същото време време (I—IV в.) датират бъклици, намерени в Афганистан, Северна Индия[22] и Хотанския оазис[23]. Към първите векове от нашата ера се отнасят бъклици от находища, за които се смята, че са оставени от хуните.[24] Те се срещат чак до времето на Тимуровите завоевания,[25] а етнографски са засвидетелствувани до неотдавна.[26] Появата им в този географски район се свързва с влияния от Близкия Изток и Иран.[27]

Центрове за производство на глинени бъклици са били и градовете по Северното Черноморие. Най-рано датираните находища от средновековни бъклици тук се отнасят към VIII—IX в. и са засвидетелствувани както в крайбрежните поселения,[28] така и във вътрешността, където по онова време се развиват средищата на салтово-маяцката култура.[29] Сред последните специален интерес предизвикват две бъклици от Новочеркаския музей с рунни надписи.[30] Характерна особеност на северночерноморските бъклици е оформянето на горната част. За разлика от средноазиатските, които с незначителни изключения са без дръжки,[31] те винаги имат по две дръжки между шийката и раменете. Обикновено издутата челна страна е набраздена с концентрични жлебове, между които понякога е нанесена украса от рисувани скачени дъгички. Тези са най-характерните белези и на бъклиците от аварските некрополи в Средна Европа, които се датират в VI—VIII в.[32]

Сред приведения материал северночерноморските и аварските бъклици са най-близките аналогии на нашите бъклици от първия тип. Сходни с тях по форма са и бъклиците от втория тип, но що се отнася до главния типологичен признак—тесните отвори-ушите, те са твърде различни. Според този белег те се доближават до разпространените във Византия металически и глинени бъклички за пренасяне на „светена вода“ и миро, известни под името „ампули на свети Мина“.[33]

Близостта на нашите бъклици с находки от широка територия и с различна дата показва, че те не са изолирано явление, а проява на общото разпространение на този съд в Европа. При наличния материал не е възможно да се проследят пътищата на проникването му. По своята технология обаче нашите бъклици изцяло се свързват с масовия керамичен материал от периода на средновековната българска държава. Заслужава да се отбележи фактът, че 8 от всичко 10 бъклици произхождат от най-големите политически средища — Плиска, Преслав, Велико Търново, Дръстър, които същевременно са били и най-значителните занаятчийски центрове. Те са илюстрация за местно производство на една сложна керамична форма, която почти в непроменен вид се е запазила до днес.

---

[1] Наименованието бъклица, познато в руския (баклага, баклажка) и полския език (BOKLAK), произхожда от татарското BACLAC 'съд за вода' и има фонетични паралели в арабо-персийските диалекти. Срв. М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. М., 1964, I, с.110. Според други автори думата е осмислена чрез итал. BOCCAL, нем. POCAL, рус. бокал, срб. хрв. BOKAj. Срв. Ст. Младенов. Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език. С., 1941, с.52; Вл. Георгиев и др. Български етимологичен речник. С., 1963, св.II, с.98.

[2] Хр. Вакарелски. Етнография на България. С., 1974, с.371, 415, обр.338, 344.

[3] Прибрана и заведена в инвентарната книга на музея под №777 от дългогодишната уредничка и директорка Цв. Хаджидимитрова.

[4] Съхранява се в ОИМ—Хасково, инв.№А—422. Срв. Д. Аладжов. Хисаря — Хасково. Хасково, 1969, с.15; Материална култура на Югоизточна България през IX—XI век. — В:Славяните и средиземноморският свят VI—XI в. С., 1973, с.146—147, обр.16. Размерите на бъклицата и приложената тук фотография ми бяха предоставени от др. Д. Аладжов, за което тук му изказвам благодарност.

[5] Л. Дончева-Петкова. Трапезната керамика в България през VIII—XI в. — Археология, XII, 1970, 1, с.19—20. Напълно сходна по форма, размери и цвят на глазурата е една бъклица от Плиска, открита западно от дворцовата ограда. Сведението дължим на Р. Василев, бивш уредник на музея в резервата.

[6] Частите от бъклици, открити в м.Под манастира, се обнародват с разрешението на н.с.Т. Тотев, комуто и тук изказвам благодарност.

[7] Материалите се пазят в Археологическата база-музей в Преслав. Фрагментът се обнародва с разрешението на ръководителя на проучванията. За резултатите от разкопките на крепостта вж. Г. Джингов. Крепостта Бялград край Преслав. — ИАИ, XXVII, 1964, с.17—40.

[8] Глазирана бъклица с две дръжки и украса от пъпки е намерена при разкопки на хълма Царевец във В. Търново. По предварителни данни датира от XIV в. Пак тук е открита оловна бъкличка-ампула за миро с изображения на светци. Датира от XI—XII в. Ползувам се от случая да изкажа благодарност за предоставените сведения на колегите П. Славчев и Ат. Писарев.

[9] В описаната последователност този процес бе демонстриран в керамичния цех на промкомбинат „Камъшит“ в Силистра от керамика Ем. Бачков със съдействието на Д. Йорданов, началник на ОТК.

[10] Л. Дончева-Петкова. Технология на раннославянската и старобългарската керамика(края на VI—X в.). — Археология, XI, 1969, 2, с.22.

[11] Л. Дончева-Петкова. Трапезната керамика..., с.19—20.

[12] D. Bialecova. Zur frage der graven Keramik aus Gräbelfelden der awarenzelt im Karpatenbecken. — SA, 16, 1968, 1, S.212, 220. Abb. 10, 12.

[13] В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV—VI в.). С., 1959, с.51.

[14] Й. Чангова. Средновековни амфори в България. — ИАИ, XXII, 1959, обр.4—6.

[15] Л. Дончева-Петкова. Трапезната керамика..., с.15—18; Д. Ил. Димитров. Керамиката от ранноблгарските некрополи във Варненско.— ИНМВ, кн.IX(XXIV), 1973, табл.VIII$_{1,\ 2}$, IX.

[16] Ст. Станчев. Ст. Иванов. Некрополът до Нови Пазар. С., 1958, табл.XV$_{2-4}$; Д. Ил. Димитров. Цит. съч., табл.VIII$_{4-6}$.

[17] Л. Дончева-Петкова. Средновековни глинени съдове с вътрешни уши. — Археология, XIII, 1971, 4, с.32—34.

[18] Кой-крылган-кала-памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э.—IV в. н.э. — ТХАЭЭ, V, М., 1967, с.106, бел.5.

[19] С. П. Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962, с.123, рис.65а,г; Кой-крылган-кала..., с.106—107, 122, 129, табл.II$_{1-4}$.

[20] С. П. Толстов. Древний Хорезм. М., 1948, с.109, рис.49; Археологические работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1951 г. — СА, XIX, 1954, с.261, рис.17$_2$; Ю. А. Рапопорт. Из истории религии древнего Хорезма. М., 1971, рис.13г.

[21] В. Ф. Гайдукевич. Могильник близ Ширин-сая в Узбекистане. — СА, XVI, 1952, с.342, рис.11$_1$; С. С. Сорокин. Среднеазиатские подбойные и катакомбные зохоронения как памятник местной культуры. — СА, XXVI, 1956, с.105, рис. 2$_{13,\ 15}$ и пос. лит.

[22] С. П. Толстов. По древним дельтам..., с.123, бел.50; С. С. Сорокин. О датировке и толковании Кенкольского могильника. — КСИИМК, 64, с.4, бел.6.

[23] С. С. Сорокин. Керамика древнего Хотана.— Археологический сборник, вып.3, Л., 1961, с.202.

[24] Труды Семиреченской археологической экспедиции „Чуйская долина“. — МИА СССР, 14, табл.XCV$_{100}$; И. Кожомбердиев. Новые данные о Кенкольском могильнике. — КСИИМК, 80, 1960, с. 71. Друго мнение за етническата пренадлежност на този некропол у С. С. Сорокин. О датировке..., с.3—14.

[25] Л. М. Левина. Керамика и вопросы хронологии памятников Джеты-Асарской культуры.— В:Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. М., 1966, с.77, рис.17$_{36,\ 37}$; Труды Семиреченской..., табл. XCV$_{212}$.

[26] С. А. Плетнева. От кочевой к городам. М., 1967, с.131.

[27] Кой-крылган. кала..., с.203—206.

[28] М. А. Фронджуло. О раннесредневековом ремесленом производстве в Юго-восточном Крыму.— В:Археологические исследования средневекового Крыма. Киев, 1968, с.137, 141, рис.4$_6$, 9$_{1-3}$.

[29] С. А. Плетнева. Подгоровский могильник. — СА, 1962, 3, рис. 4; От кочевий к городам, с. 131.

[30] М. И. Артамонов. Надписи на баклажках Новочеркасского музея и на камнях Маяцкого городища. — СА, XIX, 1954, с.263—268.

[31] Срв. бел.23 и А. М. Мандельщам, С. Б. Певзнер. Работы Кафирниганского отряда в 1952—1953 гг. — МИА СССР, 66, с.316, рис.28.

[32] D. Bialecova. Op. cit., Abb. 10, 12.

[33] Ch. Diel. Manuel d'art byzantin. Paris, 1925, I, p.310—312; Б. Я. Ставиский. „Ампула святого Мина“ из Самарканда. — КСИИМК, 80, 1960, с.100—102; А. А. Калантарян. Ампула с изображением св. Андрея из Двина. — СА, 1968, 1, с.274—276. Към същия тип съдове се отнася и споменатата в бел.8 ампула от В. Търново.

SUR LES GOURDES D'ARGILE EN BULGARIE MEDIEVALE

Rašo Rašev

(Résumé)

L'auteur étudie les 10 gourdes d'argile, qui lui sont connues jusquà présent, d'après le matériel archéologique trouvé avec elles, du Xe au XIVes., à l'exception probablement de la gourde 1 qui pourrait dater du VIe—VIIIe s. D'après la situation des anses par rapport au goulot, les gourdes sont divisées en deux types: 1) avec deux anses symétriques entre le goulot et les branches; 2) avec des ouvertures-oreilles rondes. Parmi le matériel produit d'autres régions géographiques l'auteur indique comme analogies les plus proches, les gourdes des régions littorales de la mer Noire (pour le premier type) et les ampoules d'eau bénite (pour le second type). Par leur technologie les gourdes étudiées ne se distinguent pas du matériel céramique de masse dans les villes et localités bulgares médiévales. Elles témoignent de la production locale de ce récipient qui est apparu en Bulgarie au Haut moyen âge et existe de nos jours encore.

СЪДЪРЖАНИЕ

опис

Предговор от проф. Димитър Ангелов 5
Станчо Ваклинов — Плиска, Преслав, Мадара. Разкопки и проучвания 7
Тотю Тотев и Павел Георгиев — Две църкви в Преслав 18
Нели Чанева-Дечевска — По някои архитектурно-композиционни особености на манастирите от Велики Преслав 32
Стамен Михайлов — Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска 44
Д. Каданов, М. Балан, Г. Икономов, Й. Йорданов — Човешкият костен материал от саркофазите в Плиска 60
А. Михайлов, А. Савов, М. Малецки, Н. Иванова — Консервация на нож и колан от саркофаг 4 в Плиска 64
Живка Въжарова—Некрополът до Голямата базилика в Плиска 69
Людмила Дончева-Петкова — Западната крепостна стена в Плиска(Проучвания на южния сектор през 1973 и 1974 г.) 81
Радослав Василев — Източната крепостна стена в Плиска (Разкопки през 1972—1974 г.) 98
Иван Захариев - Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (разкопки през 1971—1974 г.) 108
Атанас Милчев — Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения северно от южната порта на Вътрешния град на Плиска 139
Стефан Лисицов — Разкопки на източната крепостна стена от Вътрешния град на Преслав през 1973—1974 г. 177
Димитър Овчаров — Нови епиграфски паметници от Преслав 185
Ара Маргос — Старобългарските надписи при с. Калугерица . . 193
Тотю Тотев — Два новооткрити оловни печата на български архиепископ 198
М. В. Щепкина (Москва) — К вопросу о просвещении Руси . . 200
Рашо Рашев — За глинените бъклици в средновековна България 206

библиотека
ШУМЕН

TABLE DES MATIERES

Avant-propos du prof. Dimitâr Angelov 5
Stančo Vaklinov — Pliska, Preslav, Madara. Fouilles et études 17
Totju Totev et Pavel Georgiev — Deux églises à Preslav 31
Neli Čaneva-Dečevska — Sur certaines particularités architecturales-compositionnelles des monastères de Veliki Preslav 43
Stamen Mihajlov — Les sarcophages de pierre près de la Grande basilique de Pliska 58
D. Kadanov, M. Balan, G. Ikonomov, J. Jordanov. Le matériel d'ossements humains des sarcophages de Pliska . . 63
A. Mihajlov, A. Savov, M. Malecki, N. Ivanova — Conservation de couteau et de ceinture du sarcophage 4 à Pliska . . . 68
Zivka Važarova—La nécropole près de la Grande basilique de Pliska 80
Ljudmila Dončeva-Petkova — Le mur d'enceinte occidental à Pliska (Etude du secteur sud au cours de 1973 et 1974) . . 96
Radoslav Vasilev — Le mur d'enceinte oriental à Pliska (Fouilles au cours de 1972—1974) 107

Ivan Zahariev — Le mur d'enceinte méridional de Pliska et la nécropole découverte à côté de lui (Fouilles en 1971—1974) 138
Atanas Milčev — Matériaux découverts dans les locaux artisanaux ed de commerce au nord de la porte méridionale de la ville intérieure de Pliska 175
Stefan Lisicov — Fouilles du mur d'enceinte oriental de la ville intérieure de Preslav en 1973—1974 184
Dimităr Ovčarov—Nouveaux monuments épigraphiques de Preslav 192
Ara Margos—Inscriptions bulgares anciennes près du village Kalugerica 197
Totju Totev — Deux sceaux de plomb d'archevêque bulgare nouvellement découverts 199
M. V. Stepkina (Moscou) — Sur le problème de la culture de la Russie Kiévienne 204
Rašo Rašev — Sur les gourdes d'argile en Bulgarie médiévale . . . 210

ПЛИСКА — ПРЕСЛАВ. ПРОУЧВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ. Т. I

* * *

Редактор *М. Чакърова*
Художник *Г. Георгиев*
Худ. редактор *Д. Донков*
Техн. редактор *Т. Нинова*
Коректор *А. Христова*

* * *

Изд. индекс 6247
Дадена за набор на 2. VIII. 1978 г.
Подписана за печат на 12. VII. 1979 г.
Печ. коли 26,50 Изд. коли 24,72
Формат 60/84/8 Тираж 1000
Цена 5,00 лв.
Код 19 $\frac{9531478611}{0636\text{-}8\text{-}78}$

* * *

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството
на БАН — 1113 СОФИЯ, ул. „Акад. Георги Бончев“. Поръчка № 36

5